ISSN 2663 - 4619

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

НАУЧНАЯ РАБОТА

международный научный журнал

BAKI - BAKU - БАКУ
2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

humanitar və ictimai elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

monthly international scientific journal on humanitarian and social sciences

НАУЧНАЯ РАБОТА

ежемесячный международный научный журнал
по гуманитарным и общественным наукам

№04/53

Bakı – Baku –Баку
2020

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The magazine is included in the Register of Press editions of the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Jurnalın indekslənməsi / journal indexing

ISSN 2663-4619 / Print

FİLOLOGİYA PHILOLOGY ФИЛОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/4-6

Gulnoz Yunus Sattorova
The Institute of Uzbek Language, Literature an Folklore
Of the Academy of Sciences of Uzbekistan,
noza1969@mail.ru

TYPOLOGICAL SIMILARITIES IN UZBEK AND TURKISH STORIES

Key words: *literature, relationships, globalization, storytelling, typology, national identity*
Açar sözlər*: ədəbiyyat, münasibətlər, qloballaşma, nəql, tipologiya, milli uyğunluq*
Ключевые слова*: литература, отношения, глобализация, повествование, типология, национальная идентичность*

The process of globalization have a profound effect on the economy and politics of all countries, as well as on national cultural aspects. This process is changing the inner and outer nature of every nation.

The changing world as a result of globalization, the individual, the problems that arise in the life of every nation as a result of its influence; news about what is happening; one of the most important tasks of literary criticism is the reflection of the contemporary image of those who are in search of solutions to their problems, from one side, in the literacy literature, from the other side, in the literacy process, from the scientific point of view.

Although works of art are created in a particular language, over time, they also “move” to other languages, inviting different nations to kindness and mutual love. For the original works of literature, time and place cannot be maintained. For them, religious beliefs and boundaries between countries can never be the “Great Chinese Wall” because they embodied the divine miracle power of the word.

The peculiarity of literature is that it reflects certain aspects of our lives. It is expressed differently in the literature of different nations, but still does not lose its commonality. Though people differ, ideas and problems are often the same because in this world where humanity lives, that is, when a reader reads a piece of world literature, he or she can find the relevant aspects in his or her own experience.

Literary relations of the Turkic and Uzbek people with the roots have a long history. It is well known that the books of Orhon-Enasai monuments, Mahmud Kashgari, Yusuf Hos Hajib and Ahmad Adib are considered as Turkic heritage. It is no coincidence, therefore, that the literature of these two peoples is still in comparative study. The Uzbek and Turkish storytelling that we are also focusing on is a matter of deep study in the literature of the two peoples.

Major scientists of the world conduct a number of scientific studies on the peculiarities of Turkish and Uzbek literature; formation; justification of their periodic stages; to reveal issues of artistic skills and style in writer’ works; to explain the importance of inter-literary literary flows; The work of translating Turkish writers’ works from original to Uzbek and from Uzbek writers to Turkish is one of the work that has been done between two literary scholars for a long time.

Along with experienced translators, today’s young people are working hard to present the works of Turkish writers to Uzbek readers. Turkish literacy critic Vali Savash also plays a role in translating Turkish stories into Uzbek and introducing them to the life and work of writers. His “Unexpected Guest”(“Kutilmaga mehmon”) about the life and work of Turkish writers, created in collaboration with his Uzbek literary critic Poshshajon Kenjaeva, is proof of our opinion.

Stories of Turkish writers like Mahmud Shavkat Esendal, Umar Sayfiddin, Sabohiddin Ali, Said Foik Abasionik, Torik Bugro, Halikarnas Fisherman, Urxon Kamol, Aziz Nesin, Naziha Merich, Firuzan, Tomris Uyar, Sevinch Chukum, Yusuf Otilgan, Ferid Edgu, Mustafa Kutlu va Selim Eleri, who lived in the 20th century, have been translated into Uzbek several times. In turn, a number of Uzbek writers’ stories were translated into Turkish. Works by Uzbek writers like Abdulla Kadiri, Chulpon, Oybek, Abdullah Avloni, Abdullah Kahhor, Shukur Holmirzaev, Utkir Hoshimov, Nazar Eshonkul, Isajon Sultan, Ulugbek Hamdam, have been warmly welcomed by Turkish readers.

The fact that the works of two folk artists are so intertwined is not only their ancient roots but also the unity of themes in the works.

At the beginning of the 20th century, the story of the "Rainbow" ("Kamalak") that characterizes the struggle for the liberation of women, along with the freedom of the homeland that took place in the lives of all Turkic peoples, is typical. The heroine of the work, Aisha, is shown as an example of women's struggle for liberation, abandonment of a veil, and the equality of men and women in society, and this reminds Zebi in Chulpon's novel "Night and Day" ("Kecha va Kunduz"), Unsin in Abdullah Kahhor's "Horrible" ("Daxshat") in the Uzbek literature. But no matter how much Aisha, the heroine of Omar Sayfiddin, wants to be free, Zebi in "Night and Day" ("Kecha va kunduz") and Unsin in "Horrible" ("Daxshat") does not realize that true freedom can be achieved through struggles. Though she may have thought of fighting against someone like teacher Buri, her rebellion did not become a struggle. In this way, the author draws a picture of what the environment at that time did not allow.

The themes and expressive content of these artists are similar to the stories of Turkish writr Mustafo Kutlu and the stories of Uzbek writer Nazar Eshankul. Mustafo Kutlu's "Flower image" ("Gul tasviri"), "Dawn Color" ("Shafaq rangi"), "Nightingale Vengeance" ("Bulbul intiqomi"), "Every Bird Has Its Own Branch" ("Har qushning o'z shoxi bor"), "Son of the Wind" ("Shamolning o'g'li"), "Last To Summer" ("Oxirgi ikki yoz"), "Storm of the Star" ("Yulduz to'zoni"), "Does Acacia bloom?" ("Akatsiya gullaydimi?") such as Nazar Eshankul's "Can't take a Wind" ("Shamolni tutib bo'lmaydi"), "The Scent of Peppermint" ("Yalpiz hidi") and "The Turtle" ("To'zon"). Both artists effectively use the artistic symbol in their works. Through the symbols, the world of heroes enters, and the story unfolds. Some of the stories are also symbols of Mustafa Kutlu's work. Take, for example, the "The Door" ("Eshik") story. It is no accident that the story is called "The Door", because there are "different games, tricks", behind the door, the writer said. In this way, he wants suggest that everyone who comes though the door to the world will face such problems. In the work of Nazar Eshankul, thre is resembles the story of Mutafa Kutlu. His story is called "An Unopened Door". The heroine of the story is just a young bride. She lives her life with her dreams. But life is not so tantalizing as she thought. The bride, who has been plagued by hardships and problems, lives in despair with the hope of being rich. The author describes her pain: "The bride's bowl of respect for her husband in the bridge's chest has been broken, and she bites her fingers in anger and despair, not even knowing the pain." Though the stories are not repetitive, they are close by. Let's say it's a matter of the dream.

We can see that Mustafa Kutlu's work revives the traditions of Turkish folklore and Oriental classics in a modern way and based on this, the renewal of genre, plot, hero and style companies. His stories are thoroughly crafted with plot motivation, modification of symbols and images. Images such Hizr, Dada Gorgud, Sufi, fairy tale, mermaid, the sea are embodied in the background of new themes and new stories. Dozens of his works, such as "Blue Bird" ("Moviy qush"), "Windy Sunday" ("Shamolli Yakshanba"), "Grief and Coincidence" ("Qayg'u va tasodif") and "Long story" ("Uzun hikoya"), feature a tragic depiction of the human loneliness, inner suffering, obsession and imagination in a globalized world. Exactly this can be seen in the stories of the Uzbek writer Nazar Eshonkul, such as "It is impossible burn" ("Amolni tutatib bo'lmaydi"), "Itilo", "Kultoy".

In general, from the beginning of the 20th century to the present day, a number of new poetic principles have been discovered in Turkish and Uzbek storytelling, both of which are manifested in the folklore of both nations. This shows that the Turkic nations are painting the world with a prose of literature.

Turkish folklore, traditional Eastern classical poetry, 20th century development of Turkic storytelling, traditipns of world prose were the basis for the emergence of new Turkic poetic principles. Kuran ("Qur'on") and stories of the hadiths, examples of classical Uzbek literature have been instrumental in the development of the modern Uzbek storytelling. While the emergence of realistic stories goes back to the deep roots of folklore, myths, legends, fairy tales, folk tales and stories in folklore have served as the basis for the emergence of modern narratives. These cases can be traced in the works of representatives of both folklore. We see many such cases in the works of Turkish artists such as Rashad Nuri Guntekin, Peami Safo, Usmon Jamol, Faxri Jaloliddin.

Aziz Nesin, the great representative of modern Turkish prose, is valuable in combining social laughter with social laughter. Anecdotes, tales, comic stories, parables, proverbs play an important role in his stories. Aziz Nesin has become one of the favorite Uzbek writers since the 60s of the last century. It is no secret that many of his literary writers followed him and wrote his compositions in his books "The fist went off" ("Musht ketdi"), "Whistleblower", ("Xushtak afandim"), "King of the Football" ("Futbol qiroli"), and many of his works have been influenced by Uzbek writers.Shortness and conciseness in the writings can be seen in the work of the Uzbek storyteller Abdullah Kahhor. Aziz Nesin tells about his works: "I present to my readers what I have seen and heard from pies, without having decorate and chat with them. It is not my intention that each of them should draw their own conclusions. I also did it myself. I do not mean, "Let everyone be

good to me, just repeat what I have contributed from the story". From one story everyone has a different opinion. The pandemic can sometimes be completely contra dictionary. "in the same way, everyone in the writings can find their own conclutions. The works of Abdullah Kahhor, such as "The Thief" ("O'g'ri"), "Patient", ("Bemor"), "Pomegranate" ("Anor"), "Wife who does not eat Raisins" ("Mayiz yemagan xotin"), "Horrible" ("Daxshat") are also short and, at the same time subtle and mysterious in the work. Each of the writers exposes the defects of society in their works, forcing them to laugh at their own flaws through humorous situations, features, and situation.

In conclusion, every image in the Uzbek and Turkish stories encourages a hero to be human, to love the nation, to glorify the motherland. The reader lives with the heroes of these works, along with the deep reflections in the spirit of their heroes… every word, expression, or image expressed in the stories can be attributed to the fact that such works are unique in Turkish- Uzbek literatureand in world literature.

Типологические сходства в узбекской и турецкой истории

Резюме

Qloballaşma prosesi bütün ölkələrin iqtisadiyyatına və siyasətinə, eləcə də milli-mədəni cəhətlərinə dərin təsir göstərir. Bu proses hər bir millətin daxili və xarici xüsusiyyətlərini dəyişdirir. Ədəbi tənqidin ən vacib vəzifələri, bir tərəfdən, dünyanın, insanın qloballaşması nəticəsində dəyişən bədii ədəbiyyatda əks olunma, digər tərəfdən isə hər bir xalqın həyatındakı təsiri nəticəsində ortaya çıxan problemlərdir; problemlərinin həllini bu dönüşlərin axını içində axtaran bir çağdaşın obrazı, digər tərəfdən bir əsərdə və sənət prosesində baş verən bu hadisələrin elmi təhlili və elmi araşdırılması

Özbək və türk tarixlərində tipoloji oxşarlıqlar

Резюме

Процесс глобализации оказывает глубокое влияние на экономику и политику всех стран, а также на национально-культурные аспекты. Этот процесс меняет внутреннюю и внешнюю природу каждой нации. Важнейшими задачами литературной критики, с одной стороны, является отражение в художественной литературе, изменяющихся в результате глобализации мира, человека, проблем, возникающих в результате их влияния в жизни каждой нации; образа современника, ищущего решения своих проблем в водовороте этих преобразований, а с другой стороны - научный анализ и научное исследование этих явлений,протекающих в художественном произведении и художественном процессе

Göndərilib: 09.04.2020 Qəbul edilib: 12.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/7-11

Бақыт Сырымұлы Әбжет
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
abjet_71@mail.ru

СЫР БОЙЫНДА САҚТАЛҒАН МИФТІК АҢЫЗДАРДАҒЫ ҚОРҚЫТ АТАНЫҢ ТӘҢІРЛІК СИПАТТАРЫ

Кілт сөздері: *Қорқыт, бақсы, қобыз, тәңір, таурат, аңыз, Сыр бойы, шаман*
Key words: *Korkyt, healer, kobyz, God, legend, the Syrdaryavalley, shaman*
Ключевые слова: *Коркыт, баксы, кобыз, бог, таурат, легенда, долина Сырдарьи, шаман*

Қорқыт туралы тараған аңыздар мен кейбір жазба деректерге қарап оның тарихта нақты болғандығы не аңызға құрылған жинақы образ екендігін ажырату жолында көптеген қорқыттанушы ғалымдардың арасында бірізділік жоқ. «Қорқыт Ата кітабы» XY ғасырларда жинақталғандықтан онда ислам дінінің біраз әсері байқалады. Ал, Сыр бойында туған Қорқыт аңыздарының дені тәңіршілдік сенімге қатысты дүниелер болып келеді. Қорқыт Ата туралы аңыздар мен мифтік әңгімелерді байыптап қарап отырғанымызда онда тәңірлік құдай бейнесіне қатысты архетиптік бейнеде көрініс тапқандығы байқалады. Жалпы Қорқыт жайлы айтылатын аңыздарды ерте дәуір кезеңіндегі музыкаға қатысты дүниеге келген аңыздар және кейінгі дәуір яғни, еркек кіндіктердің үстемдікке ие бола бастаған, қалалық мәдениеттің дами бастаған тұсында дүниеге келген аңыздар деп қарастыруға болады.

Қорқыттың дүниеге келуі тәңірлік сипатқа ие болады әрі көне мотивке жатады. Қорқыттың туылуы жайлы көне аңыздың шығу төркіні құдайлардың дүниеге келу жайлы аңыздармен төркіндес келеді. Мысалы, Құдай бейнесінің сәуле ретінде жерге түсуі, нұрдың сипатын құдіретті етіп бейнелеу үшін айналаның астан-кестеңін шығарып, адамдардың үрей құшағында болғандығы туралы көне діндерде сақталған түсініктер бар. Соның бірі «Таурат» кітабында айтылатын Мұса пайғамбардың Синай тауында құдаймен тілдескен сәтін былайша бейнелейді: «Адамдар таудан жырақта жиылып тұрады, таудың басына от пен жалынға оранған Яхве түседі.

Үшінші күн дегенде, таң атқанда күн күркіреп, найзағай ойнайды, тау басын қалың бұлт басып, күшті керней даусы естіледі. Қосындағы бүкіл халық қорқыныштан дірілдейді. Сосын, Мұса қасындағы халқын Құдаймен кездесу үшін тау етегіне жинайды. Синай тауы, Құдай (Яхве) оған отқа оранып енген кезде түгел бықсып жанып тұрды, пештен шыққан жалындай таудан түтін будақтап шығып, бүкіл тау теңселіп тұрды» [1, 34].

Демек, Яхве құдайдың жерге түсуі үшін үш күн уақыт керек, ол жай ғана түспейді таудың басын қалың бұлт басады, найзағай ойнайды, айналаның барлығы құдайдың құдіретіне шыдамай күлге айналады. Синай тауы отқа оранып, бүкіл тау теңселіп кетеді екен. Мұндай суреттеу Қорқыт атаға да қатысты.

Фольклор жинаушы Ә.Қайнарбаев Сыр бойынан жинаған аңызда Қорқыттың тууы туралы мынадай дерек келтіреді: «Ол дүниеге келер алдында анасы құланның жаясына жерік болып, жерігі бір жылда әрең қаныпты. Анасы Қорқытты құрсағында үш жыл тоғыз күн көтеріп, жылына бір рет толғақ қысып тарайтын болыпты. Ақырында туатын жылы тоғыз күн толғатып үш күн үш түн қараңғылық болып, қара жаңбыр, қара дауыл соғып біреуді-біреу көре алмай елі-жұрты қатты қорқынышқа ұшырапты. Сол қараңғылық қорқынышта туғандықтан атын Қорқыт қойыпты. Туған кезде Қорқыттың тісі, тілі шығып сөйлей туыпты-мыс.

Қорқыттың туған жері Әзиреттің Қаратауы мен Сырдың аралығындағы бір таудың қойнауында туған екен. Туғаннан соң ол тауға Қараспан деп ат қойылыпты. Оған дәлел ел аузындағы ескі аңызда айтылатын мынадай сөз шумақтары бар екен:

Қорқыт туар кезінде
Қараспанды су алған,
Қара жерді құм алған.
Туарда қорқып ел-жұрты,
Туған соң әбден қуанған!-

деп айтылатұғын өткен атақты қобызшылар мен дәрбеті бақсылардың қобызға қосып сарнап айтатын сөздерінің бастамасы екен» [2, 3-9].

Яхудилер Яхве құдайын үш күн күтсе, оғыз-қыпшақтар Қорқыттың дүниеге келуін үш жыл күтеді. Екеуінде де ұқсастықтар бар. Тәңірлік сенім бойынша бүкіл бақсылардың пірі, тәңірдің жердегі өкілі, халықты тура жолға бастаушы көсемі жай ғана туыла салмайды. Демек, көне сенім бойынша оның дүниеге келуі де тәңірлік сипаттың бір түріне жатады.

Қорқыт жастайынан жаратушының тылсым дүниесін халыққа үн арқылы жеткізу үшін ғажап аспап ойлап табады. Қобызда ойнап отырып дүниедегі жан-жануарларды да құстарды да өзіне тәнті етумен болады. Қобыз тартып тылсым күшпен байланыс орнататын абыздар мен бақсылар Тәңірі мен адамдар арасындағы елші, хабар әкелуші миссиясын орындайтын болған. Сондықтан да абыздан бата сұрау салты ерте кезеңдерде қалыптасқан, бұл әсіресе «Қорқыт ата кітабында» жақсы көрініс тапқан. Қорқыттың күй тартып Сырдарияның ағысын тоқтатқандығы туралы аңызды келтіре отырып Е.Тұрсынов мынадай тұжырым айтады: «Демек, аңыздың бұл айтқандары да бақсы ойынының тәртібіне сайма-сай келіп отыр. Күйді құмартып тыңдап отырған бүкіл аң, құс, өзен, т.с.с. – жер, су иелері, жалпы табиғат иелері, бақсының күй тартып, сарын айтып шақырған жын-перілері екендігін байқау қиын емес. Бақсы күй тартып, сарын айтқанда, шалғай жерлерде, өлілер дүниесі мен жоғары дүниеде тұратын жын, аруақтарын, тірілер дүниесін мекендейтін, тау-тастарда, өзен-суларда, орман-шөлдерде тұратын «иелерді» жиналыңдар деп шақырады»[3,237-238].

Ертедегі адамдар жауға шапса да, аңға шықса да бақсының сарынынсыз жолға шықпайтын болған. Олардың түсінігінде бақсылар әр жердің киелерімен қобызда, даңғарада сарын ойнау арқылы тілдесе отырып жолға шығуға болатындығын не болмайтындығын болжап, қауіптің қай тұстан келетіндігін айтып сәуегейлік жасайтын қасиетке ие. Қобыздың ерекше киесі турасында Ә.Қоңыратбаев мынадай тұжырым жасайды: «Енді бір аңызда ат бәйгесіне қыз тігілгенде, Қорқыт қобызын қосып, қыз жеңіп алған екен делінеді. Бақсылар, жыраулар қобызбен сарнағанда, дауыл тұрып, алты қанат үй шайқалыпты. Осындай жыр, күй әруағы бар адамдарға қонады дейтін әңгімелер ел аузында көп. Ондай аңыздар әрбір күйші, жырау, ақын жөнінде айтылады. Ертеде музыка, поэзия культі діннен күшті болған. Мысалы, Қорқыт жырларында батырлар жауға тиер кезде қобыз ойналған. Жау қолына түскен Бәмсі-Байрақ (Алпамыс) өзін іздеп келген оғыз батырларын қобызынан таниды» [4, 447-448 б].

Ерте кезеңдерде адамдар айға, күнге табынған тұста бақсылықпен көбіне әйелдер айналысқан. Қорқыт дәуірінде әйел бақсылардың орнын еркек бақсылар басып, олардың пірі Қорқыт ата болған. Сыр бойында қалалық мәдениеттің дами бастауы мен ислам дінінің орнығу салдары бұл жерлерде бұрынғы Ай құдайына табынатын ғұндар дәуірінен сақталған көне нанымдарды біржола күйретеді. Оғыз тайпаларының кезінде Айға табынғандығы жайлы белгілер «Оғызнама» кітабында көрініс тапқан. Тәңірімен байланысқа шығып, тылсым күштермен сөйлесетін әйел бақсылар тарих сахнасынан біржола кетеді. Әйел бақсылар христиан, ислам діні орнықпаған Алтай, Сібір секілді халықтарында ғана сақталып қалғаны белгілі. Сыр бойындағы әйел бақсылардың жойылуы туралы аңыз Қорқытқа қатысты аңыздарда реликті түрде сақталып отырған. Соның бірі былайша айтылады: «Қорқыт өлімге мойын ұсынбай, Сыр суының үстіне Желмаясының жабуын төсеп, қобызын толассыз сарнатып отырады екен дейді. Қара қобызын сарнатып отырғанда ажал маңайына жолай алмапты. Қобыз дауысы жеті күндік жерге жетіп, дүниенің бәрін сүттей ұйытса керек. Күндердің күнінде қиян шалғайда жатқан арқадағы бір ауылдың серуен құрып жүрген қырық қызы Қорқыт қобызының даусын естиді. Естулері мұң екен, қырық қыздың тұла бойы қорғасындай балқып, қобыздың талып жеткен үніне ынтыға құлақ түріп, өзге дүниені ұмыта ынтығады. Сол халде күндік жерден талып жеткен қобыз дауысын бетке алып жүріп кетеді. Жүрген сайын үні айқындалған қобыз сазы қырық қызды одан сайын баурап, үздіге шақырғандай болады. Қобыз даусына ынтыға ұмтылған қырық қыз күн жүреді, түн жүреді. Жүрген сайын күйдің алапаты асқақтап, құдіреті артып одан сайын баурай түседі. Қамсыз шыққан қырық қыз сол бетінде Бетбақ деп аталатын елсіз-күнсіз шөлге тап болады. Табандары тіліпіп, еріндері кезеріп, жол азабынан гөрі шөл азабы жандарына батады. Бірақ, қыр астынан естілгендей сарнаған қобыз үні қыздардың сүлделерін сүйрелеп, сұңқылдай шақырады.

Ақыры қырық қыздың отыз тоғызы Бетпақтың шөліне шыдамай, әбден титықтап, шөлден өледі. Тек бір қыз ғана таңдайы кеуіп, табанының ойылғандығына қарамастан Сырдың жағасына жетіп, Қорқыттың қарасын көргенде ес-түссіз құлайды.

Қорқыт ақсақ қыздың аузына су тамызып, басын сүйеп, мән-жайды сұрап біледі. Басқа қыздардың шөл азабын тартып, жолда қалғанын естіп пұшайман болады.

Кейін жаңағы Арқадан арып-ашып жеткен асқақ қызбен Қорқыт көңіл жарастырып, соған үйленген екен.

Арқадағы қырық қызға талып жеткен Қорқыт қобызының сарыны ұрпақтан-ұрпаққа «Сарын» деген күй болып жетеді.

Күні бүгінге дейін Арқада, Ұлытаудың батысында, Дулығалы Жыланшық өзенінің сол жақ жағалауында Сарын жеткен деген шоқы бар. Жергілікті халық бұл шоқыны Сарын тауы деп те атайды.

Ал, Қорқыт көңіл қосқан ақсақ қыздың бейіті Қорқыт бейітінің солтүстігінде, Арқа жағында күні бүгінге дейін бар. Жергілікті халық бұл бейітті «Ақсақ қыздың мұнарасы» деп атайды»[5, 108].

Күй тартып Тәңірімен тілдесуді бақсылар «сарын» деп атаған. Мұндағы «Сар» моңғол тілінде ай дегенді білдіреді[6, 411]. Сарын ай құдайына мадақ айтуды білдірсе, бақсылар сарынында айтылатын «сары қыз» Ай құдайының жер бетіне түсетін қызы деген ұғым болған. Сары қыз перінің қызы кейпінде жерге түсіп Айдын шалқар көлге суға түсетін кезде Баба түкті шашты Әзиз оның қызына үйленеді. «Қорқыт ата кітабында» Төбекөз туралы жырда бұл діни түсінік жақсы көрініс тапқан. Ай қызының жердегі еркек кіндікпен жақындасуы және одан бала табуы кейінгі кезеңдегі көрініске жатады. Бұл көрініс «Едіге» жырына да кіріккен. Бұны әйел құдайының еркек құдай алдындағы шарасыздыққа түсу кейпінен туған мотивке жатқызуға болады. Дінданушы К.Армстронг мұндай шарасыздықты былайша түсіндіреді: «Алғашқы қауымдық құрылыста әйелдердің көп жағдайда еркектерден үстем тұрғаны шүбәсіз. Көне діндердегі ұлы әйел құдайлардың беделі әйел затына деген құрметті айқын аңғартады. Бірақ қалалардың пайда болуы және дамуы жауапкершілік қабілеті мен білек күші сынды еркекке тән қасиеттердің маңызын арттырды. Әйелдер өркениетті әлемнің жаңа кезеңінде шетке шығарылып, қоғамның төменгі сатысына ығыстырылды[1, 61].

Қорқыттың periден тууының өзі матриархат заманының сенімінен шығатындығы турасында академик С.Қасқабасов: "Кейбір текстерде Қорқыт перінің қызынан, көрден шыққан диюдан, аққу құстан туған болып көрсетіледі... Қорқыттың тууына байланысты бұл айтылғандардың бәрі – матриархат заманында тотемизмге негізделіп қалыптасқан адамның керемет болып туатындығына сенудің өзгерген түрлері"[5, 677],-деп дәлелдейді.

Қорқыт өмір сүрген кезең қалалық мәдениеттің Сыр бойында қалыптаса бастаған дәуірімен тұстас келеді. Оның үстіне ислам дінінің орнығa бастауы бұрынғы тәңірлік сенімдегі әйел бақсылардың айға табынушылық салтын біржола күйретіп жіберген болатын.

Академик Ә.Марғұлан былай дейді: "Сырдария бойындағы ескі мәдениет қалдықтарын зерттеуші ғалымдардың айтуынша, Қарахан, Оғыз дәуірі Орта Азия өлкесінде қала салу, сәулет көркейтуде ең бір көрнекті дәуір болады. Олардың айтуынша, күмбезді үй, мұнарасы биік сарай, жалпы сәулет өнерінің көркемі, көбінесе, осы айтқан Қарахан, Оғыз дәуірінде болған. Міне, осы жағдайда Қорқыт пен Оғыз ханның аттарына байланысты сұлу ертегі - жыр туады (Оғызнаме)"[7, 179].

Қорқыттың өлімнен қашуы туралы аңыздың да шығу тарихы көне мифпен, бақсылық дүниетаныммен ұштасып жатқандығын байқауға болады. Шамандық сенім бойынша шамандық ағаш (бәйтерек) аспан мен жерді байланыстырып тұрған өмір ағашы ретінде бейнеленеді. Әлемнің төрт тарабы тұңғиық сумен көмкерілген. Үлкен өзендер бастауын жоғарыдан, яғни ғарыштан алады деген түсінік болған. Ол турасында Е.М.Мелетинский былай дейді: «Солтүстік халықтарының шамандық мифологиясында (функциясы жағынан әлемдік ағашқа, шамандық діңгектерге жақын) жоғары мен төменді, аспан мен жерді байланыстырып тұратын шамандық өзен болады деген көзқарас бар; демек, су басы – жоғарғы әлем, ал су аяғы төменгі әлем болып саналады. Осыған сәйкес су аяғы көп жағдайда төменгі әлем орналасқан жақпен теңестіріледі (көпшілігінде солтүстік айтылады)»[8, 217].

Қорқыттың өлімнен қашып әлемнің төрт тарабын шарлауы, өлімнен қашуы бақсылық түсініктегі үш әлемді қобызға мініп шарлайтын тылсыммен қатысты ұғымдарды білдіреді. Жалпы «Деде Қорқыт кітабында» кейіпкердің өлімнен қашуы тек қана Қорқытқа ғана қатысты емес. V жырда Домрулдың Әзірейілден қашатыны бар. Өлімнен қашу мотиві көрші отырған елдердің мифтерінде ұшырасатындығы турасында ғалым Х.Г.Короғлы да айтып өтеді: «Борьба Геракла с повелителем душ Танатом, в свою очередь, напоминает схватку Думрула с ангелом смерти Азраилом. Таким образом, совершенно ясно, что V сказание «Книга моего деда Коркута», построенное в основнем на материале огузской древности с мотивом бегства от смерти, вобрало в себя и многое из древне-греческой легенды (западные огузы жили в тесном контакте с греками и византийцами (см. библиографию)»[9, 117].

Көп жағдайда Қорқытқа қатысты туған аңыздардың исламға дейін көптеген ғасырлар бұрын дүниеге келген көне мифтерден бастау алатындығын көреміз. Қорқыт ажалдан қашып астындағы Желмаясын сойып, оның терісінен шанақ жасап, қобызын сарнатып судың үстінде қалқып отырады. Көне сенім бойынша сойылған малдың терісінде ұйықтау, сол арқылы тәңірімен түсінде тілдесу, су иесімен байланысқа түсудің тылсым түсініктерінің барлығы Қорқытқа қатысты аңыздарда көрініс тауып отырған. Мұндай түсініктердің кезінде еуропалықтар арасында болғандығы турасында Дж. Фрезер мынадай түсінік береді: «Так, прорицатель Калхас был почитаем в Дриуме, в Апулии, и об-

ращавшиеся к его помощи люди приносили в жертву черного барана и спали на шкуре животного. Другим древним и почитаемым в Италии оракулом был оракул Фавна, и обращение к нему происходило аналогичным образом: вопрошающий закалывал овцу, расстилал на земле ее шкуру и ложился на ней спать, чтобы во сне получить ответ. Если верно, что оракул, как есть основание думать, находился в священной роще близ водопада в Тибуре, то мрачные тени деревьев и шум падающей воды могли внушить пилигриму чувство религиозного благоговения и повлиять на сновидение. Небольшой круглый храм, который и теперь еще возвышается над водопадом, был, по-видимому, тем самым местом, где бог полей и лесов якобы нашептывал ответы в уши спящих паломников»[10, 157].

Шамандар тәңірінің аянын халыққа жеткізу үшін бақсылық ойынға түсіп, түрлі қимылдар жасап даңғырасына, қобызына мініп үш әлемді аралайды. Түсінде жындармен, аруақпен, тәңірімен кездескен соң тәңірінің айтқан әмірін түсінде естиді де оны халыққа жеткізіп отырады. Бақсы сарынында «Су аяғы Қорқыт», «Су аяғы құрдым» деп Сырдың төменгі ағысын Қорқытпен байланыстырады. «Қазақтың «дүниенің төрт бұрышы» деген сөзі осы мифтік ұғымға меңзейді. Оның үстіне архаикалық мифтерде тегістікті басынан аяғына дейін (яғни жоғарғы бұрышынан төменгі бұрышына дейін) байланыстырып тұратын нәрсе – өзен болса (бұл жерде өзен үш вертикальді әлемді байланыстырып тұратын космостық ағаш сияқты), ондай түсінік қазақ арасында да із қалдырған. Әдетте, қазақтар «су басы», «су аяғы» деп қана қоймайды, сонымен бірге «суды өрлеп», «су аяғы құрдымға кетті...» деп те айтады. Мұндағы «су басы», «суды өрлеуі» – жоғарғы жақ та, «су аяғы», «құрдым» – төменгі жақ»[11, 88].

«Өлі десем, өлі емес, тірі десем, тірі емес күй атасы - Қорқыт» деген бақсылар сарыны сақталған. Мұндағы «Құт» сөзі үш әлемді аралайтын бақсылардың о дүниеден қайтатын жаны дегенді білдіреді. Сонын үшін де Қорқыттың жаны ешқашан өлмек емес. Бақсылардың пірі өлілер дүниесіне кеткен аурудың жанын қайтарушы, ауруларды емдеуші сипатқа ие. Мұндай ұғым шамандық сенімде кеңінен тараған. «В первом — шаман, видимо, в начале камлания живописно охарактеризовал Нижний мир и главных его владык, подчеркнул, что именно туда отправлялись люди после своей смерти. В конце рассказа указал на возможность шаманов «вернуть» из того мира кут (души) людей, болевших самыми тяжкими недугами (№ 137)»[12, 28].

Өлілер әлемі немесе жер асты әлемі туралы түсініктер Сібір, Алтай халықтарында жақсы сақталған. «Сахалардың ұғымында бақсы өзені және әлем ағашы туралы ұғымдардың қабаттасып кеткенін аңғаруға болады: олар әлем ағашының тамырлары өлілер дүниесінде, өлілер теңізінде, діңгегі тірілер дүниесінде, бұтақтары жоғарғы дүниеде деп түсінген. Киктей ойуун «Тайахтах Салақ хатын» (Таяқты Салақ қатын) деген қызының аруағына арнап сарын айтқанда: «Ағаш қабығынан жасалған қайыққа мініп, өлілер суымен жүзейік!» - деп сарнаған»[4, 231].

Сыр бойында сақталған Қорқыт туралы аңыздарды саралай келе бұл аңыздардың шығу төркіні ислам түсініктерінен бұрын қалыптасқан шамандық нанымдармен тікелей байланысты екендігін аңғарамыз. Өлімнен қашып желмаясымен дүниенің төрт тарабын шарлауының өзі бақсылардың даңғараға не қобызға отырып алып дүниені тылсым арқылы шарлайтындығы жайлы түсініктің өзгеріске түскен түрі кейін халық арасында аңыз ретінде сақталып қалған. Қобызбен күй тартуы арқылы су үстінде қалқып тұру, ажалдың оған жолай алмауы секілді аңыздардың шамандық сенімдегі күй арқылы жындармен, тәңірімен трансқа түсуінен келіп шыққан дүниелер екендігін пайымдауға болады. Қорыта айтқанда Қорқыт туралы халық арасында сақталған аңыздардың шығу төркіні сонау Орталық Азия кеңістігінде тамырын тереңге жайып үлгерген шамандық жайлы түсінік пен әлемнің жаратылысы, алғашқы құдайлар турасындағы мифтік сенімдердің біржола жойылып кетпей, кейінгі кезге шейін ислам құндылықтарымен қатар өмір сүріп келуі арқасында жақсы сақталып қалудың салдарынан келіп шыққан түсініктер деп карауымызға болады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Армстронг К. Иудаизм, христиандық пен исламдағы 4000 жылдық ізденіс: Құдайтану баяны. - Алматы: "Ұлттық аударма бюросы" Қоғамдық қоры, 2018 жыл. - 432 бет.
2. Қорқыт ата жайлы. М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба орталығы. 917/13-14 бума.
3. Қазақ фольклорының типологиясы. Түркістан: «Тұран» баспасы, 2009. – 376 бет.
4. Қоңыратбаев Ә. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «МерСал» Баспа үйі, 2004. Т.1. Фольклортану мәселелері. – 2004. – 554 бет.
5. «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ/Бас редактор Ә.Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы – 1999 ж.

6. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. - Алматы: "Алатау" баспасы, 2007 - III-том. - 488 бет.
7. Б.Базылхан. Моңғолша-Қазақша сөздік. Улаанбаатар-Өлгий-1984.
8. Е.М.Мелетинский. Поэтика мифа. Москва, «Главная редакция восточной литературы» «Наука», 1976.- 408 с.
9. Х.Г.Короглы. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. Изд-во «Наука», Москва 1983.
10. Джеймс Джордж Фрэзер «Фольклор в Ветхом завете», серия «Библиотека атеистической литературы»»: Издательство политической литературы; Москва; 1989. – 300 с.
11. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
12. Якутские мифы – Саха ес-номохторо / Сост. Н.А. Алексеев. – Новосибирск: Наука, 2004.– 451 с.

The appearance and character of the supreme convictions of Korkyt in the legends of the Cheese preserved on the shore

Summary

The author in this article draws attention to the predominant side of shamanic convictions and the distance from religious interpretations in the study of the historical origin of mythical tales and legends about Korkyt, preserved in the Syrdaryavalley. The author also conducts a detailed scientific analysis of the surviving ancient mythical concepts characteristic of the original gods in the legends related to the birth of Korkyt, the avoidance of death, as well as the kyuis he composed. The article also speaks about the connection of ancient Egyptian mythology with the legend of Korkyt playing kobyz on the surface of the water. Legends about Korkyt are compared with Kazakh legends about gods.

Облик и характер всевышнего убеждениях Коркыта в легендах сохранившего у берега Сыра

Резюме

Автор в данной статье обращает внимание на преобладающую сторону шаманского убеждения и отдаление от религиозных толкований при исследовании исторического происхождения мифических рассказов и легенд о Коркыте, сохранившиеся в долине Сырдарьи. Также автор проводит подробный научный анализ сохранившихся древних мифических понятий, характерных первоначальным богам, в легендах, связанных с появлением на свет Коркыта, избежание смерти, а также связанные с кюями, которые он сочинил. Также в статье говорится о связи древнеегипетской мифологии с легендой о Коркыте, играющем на кобызе на поверхности воды. Сравниваются легенды о Коркыте с казахскими легендами о богах.

Göndərilib: 26.04.2020 Qəbul edilib: 28.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/12-20

Орынбай Дәндейұлы Бекжан
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халақаралық
қазақ-түрік университеті
bekor53@mail.ru

ЕСІК ЖАЗУЫ – ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АСЫЛ МҰРАСЫ

Кілт сөздер: *Есік жазуы, таңба, көне жазулар, түркі тілдері, күміс тостаған.*
Keywords: *Issyk letter, sign, ancient inscriptions, Turkic languages, silver bowl.*
Ключевые слова: *Иссыкское письмо, знак, древние надписи, тюркские языки, серебряная чаша.*

Қазақстан аймағындағы археологиялық қазбадан табылған Есік жазуы туралы бұрынғы орыс ғылым академиясының тіл мамандары жазуды өздері оқып, түсіндіріп дәлелдер келтірместен, бірден иран тілдес болуы керек деп тұжырым жасаған. Бұл пікірмен келіспеген қазақ ғалымдары бұл жазба ескерткішті көне түркі тілінде оқи бастады. Біз солардың бәрін салыстырып, өз оқуымызды 1993 жылы ұсындық. Содан 2009 жылға дейін үш рет жаңартылып, толықтырылып оқылды.

Біздің даңкты да құпия жазбамызды ең алғаш байқап, дүние жүзі ғалымдарына таныстыру Амстердам қаласының бургомистрі, картограф Николас Витсеннен (1641–1717) [1] бастау алады. Ол **Енисей** өзенінің бойынан мағынасы белгісіз жазуларды байқап, Еуропа оқырмандарына таныстырады. Осыдан бастап Ресей аумағындағы құпия жазулар туралы С.Ремезов, И.Страленберг, Д.Г.Мессершмидт, П.С.Паллас [2] тәрізді зерттеушілер өздері байқап, тапқан жазбаларын әр жерде жариялайды.

Ең алғашқы жазуларды іздеп, табуды мақсат тұтқан экспедицияны фин ғалымдары ұйымдастырады. 1875 жылы олар Енисей өзені бойындағы Минусинск ойпатына барып, бірталай жазба ескерткіштерді жинап, оларды «Енисей жазбалары» [2, 13-14 бб.] деген атпен жариялайды. Ал үлкен көлемді Моңғолиядағы **Орхон** өзенінің бойындағы жазуларды тапқаны жайында 1892 жылы Н.М.Ядринцев [3] еңбек жариялайды. Бұл әйгілі түркі қағаны Білге мен оның інісі, әрі бас қолбасшысы Күлтегінге арналған жазулар еді.

Алғашқы зерттеушілердің тапқан руна жазуының үшінші аймағы **Талас** өзенінің бойы болатын. Осы аймақтағы Әулие ата уезінің басшысы В.А.Каллаур 1896 жылы Айыртам-Ой деген жерден, жұмыр өзен тастарына жазылған көне түркі жазба ескерткіштерді тапты. Бұл маңайдан табылған жазба ескерткіштер тек Қазақстанға ғана қатысты емес, Қырғызстан аймағынан да табылғандықтан жалпы Талас ескерткіштері [4] деп аталып кетті.

Ары қарай бұл құпия жазулардың мағынасын ашу мәселесі бойынша Еуропа ғалымдарының арасында бәсекелестік туып, әрқайсысы өз тілдерінде оқып мағыналарын аша бастайды. Тек орыс ғалымы Н.М.Ядринцев қана бұл жазулардың иесі сол жазу табылған аймақтағы халықтар [2, 14 б.] болуы тиіс деген пікір айтты. Бұл болжамды 1893 жылы 15 желтоқсанда Дания Корольдігі Ғылым Академиясының мәжілісінде жалпы тіл білімі саласындағы ірі маман, дат ғалымы **Вильгельм Томсен** дәлелдеп, Көктүрік бітік жазуының құпиясын шешу жолындағы ізденістерінің нәтижесін [5] жария етті.

Көне түркі жазба ескерткіштері негізінен тасқа жазылған. Бірден бір қағазға сиямен немесе бояумен жазылған нұсқа Қытайдағы Дунхуанға жиырма шақырымдай жердегі «Мың будда үңгірі» аталатын ғибадатханадан табылып, оны 1912 жылы археолог А.Стейн [6] қолға түсіріп, ары қарай ғылыми айналымға шығарады.

Қазақстан аймағынан да табылған көктүрік бітік жазуларының саны жылдан жылға молайып келеді. Оны жинап, оқып мағынасын ашуға әрекеттенген ғалымымыз А.Аманжолов [3, 10 б.] болды. Ол Қазақстан аймағынан табылған жазбаларды жергілікті жеріне қарай Ертіс, Іле, Сырдария, Жайық жазулары деп топтастырды.

Бітік жазба ескерткіштерді тілдік құрылымына қарай зерттеген келесі үлкен ғалымымыз Ғ.Айдаров [7] өзінен бұрынғы түркітанушы ғалымдардың еңбегін әрі қарай дамытып, грамматикалық тұрғыда талдауға үлкен үлес қосты.

Көне түркі жазба ескерткіші Қазақстан аймағынан ең алғаш рет бұрынғы Әулие ата үйезіндегі Айыртам-ой деген жерден табылған болатын. Оны 1896 жылы үйез бастығы И.А.Каллаур [8] тапқан.

Кейінгі кездері де Қазақстан аймағынан жер бетінен және археологиялық қазбалардан, сондай-ақ білезік, айна сияқты заттарға жазылған жазулар көптеп табылып келеді.

А.Аманжолов жазуларды табылған аймақтардағы өзен атауларына қарай Ертіс, Іле, Сырдария жазулары деп атайды. Сондай-ақ ол жазбаларды орналасқан жеріне қарай Талғар, Ақтөбе тәрізді атаулармен де белгіледі. Бұл жазулардың барлығы да басқа ғылымдармен қатар әдеби тұрғыдан да құнды болып саналады. Солардың ішінде тарихымызды терең қабаттарға жетелейтін жазбалар да бар. Олар – «Алтын адам» аталып кеткен, Есік қаласынан [9] және Арыс өзенінің бойындағы Күлтөбеден [10] табылған ежелгі жазулар.

1. Ежелгі сақ жазуы

Бүгінде бүкіл әлемге белгілі әйгілі «алтын адамның» мүрдесі, онымен бірге жерленген көне жазулы күміс тостағанның табылғанына да, міне, 50 жыл болды.

1.1. Есік жазуы-1

Есік жазуы туралы бұрынғы Одақтың Ғылым Академиясының шығыстану институтынан келген тіл мамандары И.М.Дьяконов, В.А.Лившиц, С.Г.Кляшторныйлар [11] жазуды өздері оқып, түсіндіріп дәлелдер келтірместен бірден иран тілдес болуы керек деп тұжырым жасаған.

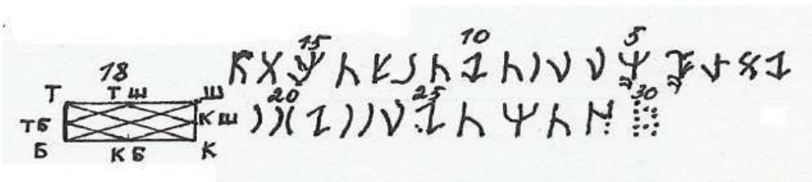
Жазба мұраны бізден бұрын да, алғашқы зерттеушілер оқыды. Олар көпшілікке белгілі, республикалық баспасөзде еңбектері жарияланған жеті зерттеуші еді. Оларға біз өз тарапымыздан пікірімізді білдірдік. Қазір өзіміздің оқуымызды ұсынайық. Ескерту: Есік жазуы-1 деп белгілеуіміз Есік жазуының ең алғашқы (1993 жылғы) оқылымын білдірсе, қалғандары екінші және үшінші оқылымдарын білдіреді.

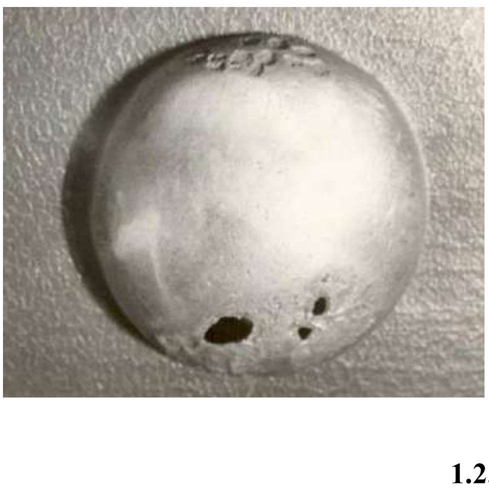
Ескерткіштің алғашқы оқылымы:

Аудармасы: Із елінің ері Шың: «Ел, есіт, еске сақта, – деді (тура мағынасы: айту етті) – Бас біріктіру игі, [сонда] Жер-Су жейтін асыңды сел етер, ішер суыңды төгер».

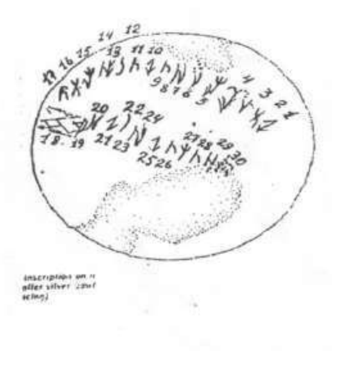
Халықаралық әліпбидегі транскрипциясы:

ĬZ ĭL eR ČyŊ eL eS Tĭ Ĭt: BaŠ ToQ eDGü JeR-SŭuB AS SeL ĬT, ĭČ TÖK

1.2. Есік жазуы-2

Аудармасы: Ыз елінің ері Шың: "Ел, есіт, еске сақта! – деді, – Бас түйістіру игі, (сонда) Жер-Су өзен-көлді сел етер, ішер суды төгер."

Халықаралық әліпбидегі транскрипциясы:

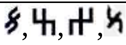
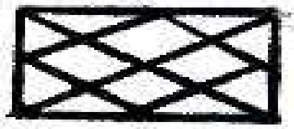
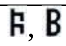
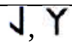
YZ eL^{1}ĭ eR^{2}ĭ ČyŊ : "eL^{1}, eS^{2}! – T^{2}ĬT^{2}ĭ, – B^{1}aŠ T^{2}ÜČ^{4} eD^{2}Gü, JER – S^{2}ÜUB^{4} ES^{2} S^{2}eL^{1} ET^{2}, ĬČ T^{2}ÖK^{4}."

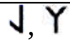

Айқыш суреті

Мағыналары 1993–2006 жылдары ашылған Есік күлбізік (руна) жазуының таңбалары

	Есік күлбізік жазуының таңбалары	Көне түркі күлбізік жазуының таңбалары	Дыбыстық мағынасы (оқылуы)	№	Есік күлбізік жазуының таңбалары	Көне түркі күлбізік жазуының таңбалары	Дыбыстық мағынасы (оқылуы)
		, ,	А, Ә, Е	13			Ң
		, , ,	Ы, І	14		,	Р[2]
		, ,	Ө, Ү, <u>ҮУ</u>	15			С[2]
		,	Б[1]	16			Т[2]
			ӨБ[4], ҮБ[4], <u>ҮУ</u>Б[4]	17		,	Ч
		,	Г	18			ІЧ
			Д[2]	19		, , ,	Ш

			З	20		Йер – таңбасөзі. Сақтар-дың ата-мекені, қазіргі Есік қала-сының орны
			ӨЧ⁴,ҮЧ⁴, ҮУЧ⁴	21		Айқыш-Баш түч таңбасөзі және қазіргі картадағы таңбасөзге негіз болған екі Алатаудың айқышы
			ӨК⁴, ҮК⁴, ҮУК⁴	22		Өзен (тармақтар ы) таңбасөзі
	,		Л	23	 Ыстыққөл белгісі	Күміс кесе фотографи ясындағы «көл» таңбасөзі

			Л	24	 Балқаш көлі белгісі	Күміс кесе фотографиясындағы «көл» таңбасөзі

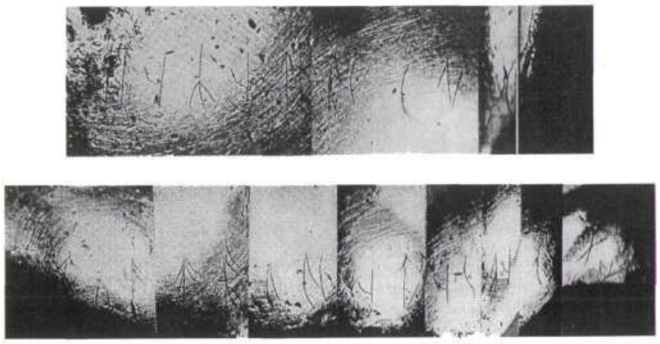
1.3. Есік жазуы-3 – Шу қағанның мәңгі бітігі

Аудармасы: Ыз елінің ері Шың: “Ел, есіт, еске сақта! – деді, – Бас түйістіру игі, (сонда) Жер-Су өзен-көлді сел етер, ішер суды төгер.”

2006- жылғы түзетпе оқылымның халықаралық әліпбидегі транскрипциясы:

YZ eL^{1}ĭ eR^{2}ĭ ČyŊ : “eL^{1}, eS^{2}! – T^{2}ĬT^{2}ĭ, – B^{1}aŠ T^{2}ÜČ^{4} eD^{2}Gü, JER – S^{2}ÜUB^{4} ES^{2} S^{2}eL^{1} ET^{2}, ĬČ T^{2}ÖK^{4}.”

Есік жазуының жаңа мазмұнмен оқылуына О. В. Медведевтің фотосуреті [3, 160 (9) б.] тиімді ықпалын тигізді.

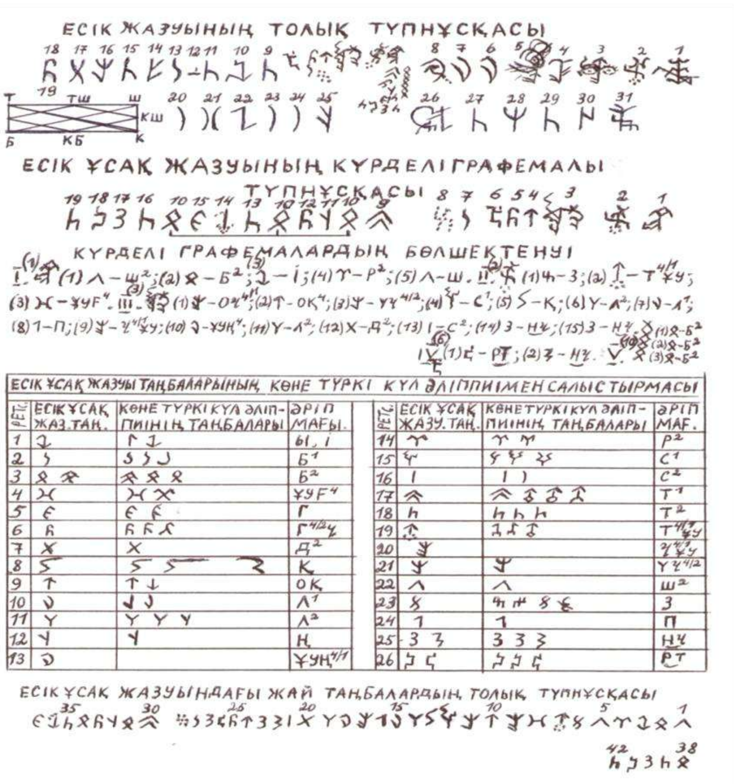
Прототюркская руноподобная надпись на серебряной чашечке (р. Или).
Фоторазвертка О. В. Медведева.

Есік жазуындағы жаңадан анықталған ұсақ жазудың мағынасы.

Халықаралық әліпбидегі транскрипциясы: **Š^{2}eB^{2}ĬR^{2}eŠ^{2} yZT^{4}ŬUĞ^{4} OČ^{4}OQ^{4}** ÜČ^{4} S^{1}aQ eL^{2}ĭ aL^{1}Py **Č^{4}ŬUŊ^{4}** eL^{2} ĭD^{2}ĭS^{2}ĭ aNČa aNČa ŬQ^{4}Ü ÖG^{4}Ö aRTyNČ aB^{1}yZ aT^{1}a B^{2}äŊG^{4}Ü B^{2}ĭT^{2}ĬG B^{2}ĭT^{2}ĭNČ eRTT^{2}ĭ

Аудармасы: **Шебіреш** (Шапырашты), **Ызтуғ** (Ысты), **Очоқ** (Ошақты) үш сақ елінің алпы **Чуң**, ел иесі, сонша, сонша ұлы, өгө (мақтаулы, даңқты, насихатшы, кеңесші, дана қария), артық (артқан), абыз (жалпы ғылым-білім, діни ғылым иесі, дін басы) **ата** мәңгі жазу жазбасын жасатты (етті).

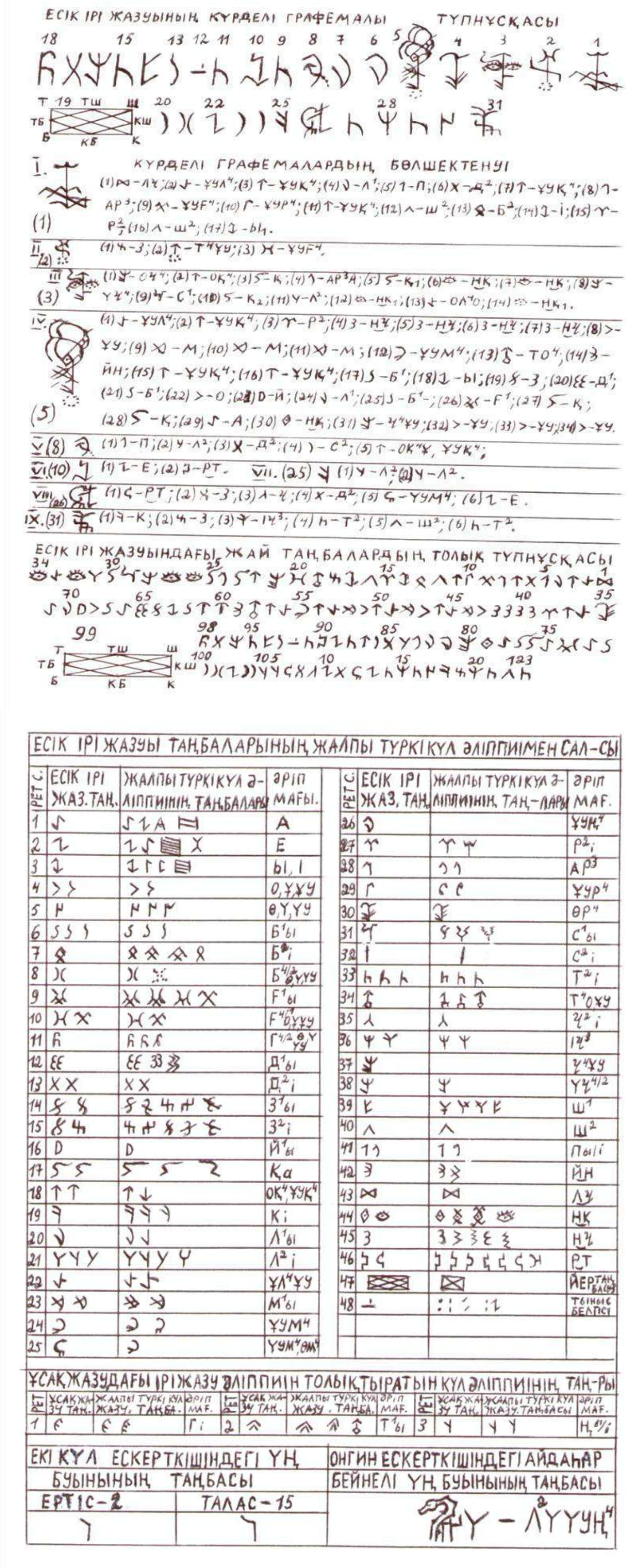
Таңбалардың толық, қол көшірме факсимилесі

Аудармасы: Еліктіретін, арбайтын, сиқырлы, таңғажайып, сәулетті, салтанатты, ұлық, алып, қасиетті, таза (асыл) ұрық Шебіреш (Шапыраш/ты/), Ызтуғ (Ысты), Очоқ (Ошақ/ты/) – Қара Қанқтың үш сақ елінің **олонқ** (айдаһар) өрі (қосымша мағынасы: ері), ұлық, ер, (төрт еселенген) соншама, (төрт еселенген) ақылды, ойлы, саналы Тойнұқұқ, абыз Ата, Бойла Баға Қақанқ Чуң алып, ел иесі: – Оқы, ұқ! – деді (тура мағынасы: айту етті) – Бас түйістіру игі!!! (сонда) ЖЕР-СУ өзен-көлді суға ел-сел етізісше дүметер (Тура мағынасы: дүме етер), ішер суыңды төкізісше (күш-қуатыңды) күшейтер, нығайтар, көркейтер, өркендетер!!! (Тура мағынасы: күшейту, нығайту, көркейту, өркендету етер!!!)

Есік жазуындағы ірі жазудың 2009-шы жылғы, түзетілген оқылымы.

Халықаралық әліпбидегі транскрипциясы: aLČ ŬUL^{4}ŬUĞ^4 aL^{1}P ĭD^{2}ŬUQ^4 AR^{3}yĞ ŬUR^{4}ŬUҚ^4 **Š^{2}eБ^{2}ĬP^{2}eŠ^2 YZT^{1}ŬUĞ^4 OЧ^{4}OQ^4** QAR^{3}A QaNQyNQ ÜČ^4 S^{1}aQ eL^{2}ĭ **OL^{4}ONQ** ÖR^{4}Ü ŬUL^{4}ŬUQ^4 ER^2 aNČa aNČa aNČa aNČa ŬUML^{4}ŬUQ^4 ŬUML^{4}ŬUQ^4 ŬUML^{4}ŬUQ^4 ŬUM^{4}L^{4}ŬUQ^4 T^{4}OJNŬUQ^{4}ŬUQ^4 AB^{1}YZ AD^{1}A B^{1}OJ^{1}L^{1}a B^{1}aĞa QAQANQ **Č^{4}ŬUҢ^4** aL^{1}P eL^2 ĭD^{2}ĭS^{2}ĭ: - OQ^{4}Ŭ, ŬUQ^4 – T^{2}Ĭ eRTT^{2}i – B^{1}aŠ^1 T^{2}ÜČ^4 eD^{2}G^{4}Ü, **JER-C^{2}ÜUB^4** ES^2 S^{2}eL^2-eL^2 eRTĭZĭČČ^{5}E D^{2}ÜUM^{4}E ET^2, IČ T^{2}ÖKĭZĬČČ$_5$e ĭT^{2}ĭŠ^2 eT^2

Чуң – Шу қаған кім болған, ол туралы қандай тарихи деректер бар деген сұрауға ең әуелі профессор Н. Келімбетовтің [12] еңбегінен мәлімет табамыз. Ол еңбегінде Н. Келімбетов түрік ғалымы Н.С. Банарлының «Түрік әдебиетінің тарихы» атты зерттеу еңбегінде келтірілген «Шу

батыр» атты дастан туралы, оның Қытайдың көне жазбаларында сақталғаны және онда тек дастанның жалпы сюжеттік желісі мен жеке үзінділері ғана сақталғанын айтады.

Н. Келімбетов «Шу батыр» дастанындағы табиғат көріністері туралы жырлаған өлең шумағын да келтіреді. Шу батырдың жауы «табғаш» аталатыны айтылып, соңғы жолында:

Көктен тілеп күш-қуат,
Тәңірі бізді қолдады,
Тізе бүкпей тік тұрды
Көк бөрінің ұлдары

Мәселен, дастанда Шу батыр сақтар еліне қалың қолды бастап Ескендір (Александр Македонский) келе жатқанын хауыздағы суға қарап отырып күні бұрын біледі.

Түрік ғалымдары әртүрлі деректен алып «Шу батыр» дастанын құрастырған тәрізді. Онда өлеңмен жазылған, Шу батыр сөз етілген шумақ та бар:

Ашуланды Көк Тәңірі,
Бетін бұлтпен бүркеді.
Қаһарлы даусы гүрілдеп,
Жарқ-жұрқ етіп от шашты.
Көлде жүзген қаз-үйрек
Пана таппай шуласты.
Бөкен, арқар, киіктер,
Жалтақ-жалтақ қарайды.
Жолбарыс пен арыстан
Сүңгіді қалың қамысты.
Шайқасқа шықты Шу батыр,
Бермеу үшін намысты.
Лек-лек жасақ тоғысты,
Аспан мен жер қағысты.

Есік жазуы – ежелгі сақтардың билеушісі Чуң қақанқтың (Шу қаған) біздің дәуірге дейінгі 320 - сыншы жылдары болашақ ұрпақтарына түркі тілінде, түркі күлбізік әліпбиімен жазып қалдырған өсиет сөзі. Ол өсиет сөзде жазылып қалған Чуң қақанқ (Шу қаған) – көптеген халықтарға шапқыншылық жасаған басқыншы жау Александр Македонскийдің бетін қайтарып, оны өзіне бас идірген сақтың ұлы, ер көсемі.

Есік жазуының алғашқы оқылымдары К.Ақышовтың [11] кітабындағы қол көшірме бойынша оқылды. Ал соңғы ұсақ жазу мен ірі жазулардың жоғарыда ұсынылған О. В. Медведевтің фотографиясы арқылы оқылғандығын қосымша ескертуді жөн көрдік.

Әдебиеттер

1. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. Астана, «Арыс», 2007, 6 б.
2. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. «Ғылым», 1990, 13 б.
3. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. 2003, С. 7.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., «Изд. АН СССР», 1959, С. 3.
5. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград, «Наука», 1980, С. 12.
6. Стейн А. Ырық бітіг. https://ru.wikipedia.org/wiki/
7. Айдаров Ғ. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности. А-А, 1972, 271 (страниц).
8. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.Л., «Изд. АН СССР», 1951, С. 13.
9. Бекжан О. Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе және ондағы жаңа ұсақ жазудың мағынасы. // «Түркология», 2010, № 1-2, 3-35 бб.
10. Бекжан О. Қаңқ елінің жазуы. Күлтөбе – IY жазуы. // «Түркология», 2008, № 1-2, 3-31бб.
11. Акишев К. Курган Иссык. М., 1978, С. 115.
12. Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. Алматы, «Ана тілі», 1998. 25-33 бб.

Issyk writing – the sacred heritage of Turkic peoples

Summary

The inscription on the silver bowl, found through archaeological excavations from the Issyk barrow, has become the most valuable. Linguists who arrived from the Academy of Sciences of the former Soviet Union made a categorical conclusion, without presenting any arguments, that the Issyk inscription was Iranian and could not be read in Turkic languages. Not paying attention to this, Kazakh researchers began to read this inscription in the ancient Turkic language. Comparing and conducting analyzes of these studies, we published our readings in 1993. After that, until 2009, we updated and supplemented our readings three times.

Иссыкское письмо – сокровенное наследие тюркских народов

Резюме

Надпись на серебряной чаше, найденная по археологическим раскопкам из кургана Иссык, стала самой ценной. Лингвисты прибывшие из Академии Наук бывшего Советского Союза делали категорический вывод, не предъявляя никаких аргументов, о том, что иссыкская надпись ираноязычная, и она не может быть прочитана на тюркских языках. Не обращая внимание на это казахские исследователи начали читать эту надпись на древнетюркском языке. Сравнивая и проводя анализы по этим исследованиям мы опубликовали свои прочтения в 1993 году. После этого до 2009 года мы трижды обновляли и дополнили свои чтения.

Göndərilib: 05.04.2020 Qəbul edilib: 08.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/21-24

Роза Жұмабайқызы Есбалаева
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті
Roza-roza_78@mail.ru

ҚАЗАҚ САТИРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Кілт сөздер: *жанр мәселелері, тек пен түр, сатира жанрлары, фельетон, мысал*
Key words: *genre issues, genre and type, genres of satire, feuilleton, fable*
Ключевые слова: *жанровые проблемы, жанр и тип, жанры сатиры, фельетон, басня*

Әдебиеттану ғылымында әдеби жанр термин ретінде екі мағынада қолданылатыны баршаға аян. Әдебиеттің тектері – эпос, лирика, драма; ал әңгіме, роман, баллада, поэма, комедия, трагедия, т.б. әдебиеттің түрлері ретінде аталады. Дәл осы сипатта сатира жанрын да тек ретінде атап, мысал, фельетон, пародия, эпиграмма сияқты сатиралық сипаты бар жанрларды түр ретінде қарастырған ғалымдардың зертеулеріне тоқталмақпыз. «Сатира» атауы туралы кеңестік дәуірде Я.Эльсберг, А.П.Квятковский, Д.Николаев, Л.Ф.Ершов, У.Гуральник т.б. ғалымдар арнайы қарастырды. Кейінгі әдебиет зерттеушілері де сатираны әдебиеттің бір тегі, [1, 128б.] деп түсіндіреді. Бұған дау шылар да бар. Мәселен, М.Тілеужанов «Сатиралық термин төңірегінде» деген мақаласында «Кейбір әдебиетшілер сатираны жанр дейді, біз бұған қосылмаймыз»[2]-деген пікір білдіреді.

Қазақ әдебиетінде сатираның жанр ретінде тек те, түр де бола алатынын қазақ сатира зерттеушісі Т.Қожакеев «Сатиралық жанрлар», «Сатира – күштілер қаруы», «Сатира – тәрбие құралы», «Сатира негіздері» деген еңбектерінде арнайы зерттеу жасап, ғылыми нақты дәлелдермен тұжырым жасады.

Әдебиеттің қалыптасуымен бірге жасасып келе жатқан сатира жанрының атқаратын қызметі ауқымды. Сатираның қалыптасуы мен дамуына көз жіберсек, сатира сонау ертедегі ежелгі грек әдебиетінде, Эзоп мысалдарында, қазақ халқының ауыз әдебиетінде, жалпы әдебиет тарихында түрлі сипатта қолданылғанын байқаймыз. Сатира қазақ әдебиетінің тарихында таптық тұрғыдан әдеби процеске, әдебиеттің даму тенденцияларына белгілі бір дәрежеде әсер етті. Солай бола тұрса да «сатира» термині бірде публицистиканың, бірде сынның жанры ретінде түсіндірілді. Кеңестік дәуірде сатира жанрын зерттеумен санаулы ғалымдар ғана айналысты. Солардың қатарында Я.Эльсбергтің «Сатира теориясының мәселелері», Д.Николаевтың «Күлкі – сатира қаруы», Л.Ф.Ершовтың «Кеңестік сатира тарихынан», У.Гуралиниктің «Күлкі – күштілер қаруы», Т.Н.Резниченконың «Кеңес әдебиетіндегі жанр мәселесі», С.Г.Бочаревтің «Сатирадағы психологиялық анализ», И.Ф.Виноградованың «Сатираның тілдік құрамы» атты еңбектері ерекше бағаланды. Сатира мәселелері төңірегінде мерзімді баспасөзде де айтылып, жазылып жүргенімен нақты сатира жанрларының типологиясы, эволюциясын қарастыратын, жүйелі жинақталған ғылыми еңбектер кеңестік дәуірдің өзінде бола қойған жоқ.

Қазақ әдебиеті сынының тарихында да сатира – әдебиет пен қоғамдағы кемшілік атаулыны, адам мінезі мен әрекетіндегі қасаң қасиеттердің қалдықтарын әшкерелеп, жоюдың құралы болғанын байқаймыз. Бұл туралы А.П.Квятковский «Сатира – болмыстағы жағымсыз құбылыстарды сынап, әшкерелеуді, күлкі етуді мақсат етіп қарасөзбен немесе өлеңмен жазылатын көркем әдебиеттің түрі»[3, 88] - десе, қазақ әдеби сынын зерттеуші Д.Ысқақов «Әдеби сын сарбаздарының сапында әдеби фельетон, пародия, эпиграмма сияқты көркем жанрлардың да өзіндік орны бар. Бұлардың ішінде фельетонды публицистикалық, қалғандарын әдеби-көркем жанрлар деп жіктеуге болады»[4, 7] - дейді.

Сатира әдебиеттің бір жанры болғандықтан, оның да өзіндік түрлері бар. Бұл туралы айтылып та, жазылып та жүрген пікірлер аз емес. Қазақ әдебиетінде сатираны арнайы ғылыми тұрғыда зерттеп, сараптап жүрген Т.Қожакеев сатираның қоғамдағы жағымсыз болмыс пен құбылыстарды, адам бойындағы ұнамсыз мінез-қылықтарды келемеж ету ниетімен жазылатыны жөніндегі әдебиет зерттеушілерінің пікірлері бір арнаға тоғысатынын айтады. Бірақ олардың бірі үшін сатира әдебиеттің бір тегі (род), екіншісі үшін өмірдің жеке елестерін суреттеп берудің әдіс-тәсілі, үшіншісі үшін әшкерелеуші әдеби шығарма, төртіншісі үшін көркем әдебиеттің өзіндік түрі. Демек, ғалым Т.Қожакеев сатираны әдебиеттің бір тегі [5, 17], деп қарастыруы заңды құбылыс. Ғалым Т.Қожакеев қазақ сатирасының жай-күйін зерттеп «Қазақтың халықтық сатирасы», «Абай – сатирик», «Сатира және дәуір», «Сатира – күштілер қаруы», «Сатиралық жанрлар», «Сатира – тәрбие құралы», «Қазіргі қазақ сатирасы мен юморы», «Сатира негіздері», «Қым-қуыт іздер» атты бірнеше күрделі еңбектерді жарыққа шығарды. Ғалымның пікірінше Сатира әдебиеттің бір тегі ретінде де көріне алады. Ақын,

жазушыларымыздың бастан-аяқ күлкілі ситуацияға негіздеп, сықақтық стильмен жазған шығармалары әдебиеттің дербес бір тегін құрайды, дейді. Ғалым сатираның тегі ретінде сатираның поэзиялық шағын жанрлары, сатираның көркем-публицистикалық жанрлары, сатираның көркем прозалық жанрлары; ал түрі ретінде мысал, эпиграмма, фельетон, памфлет, сатиралық әңгіме, т.б., [6, 22]- болады деген пікірін бүгінгі ғалымдар да жоққа шығармайды. Жоғарыдағы сатираның поэзиялық жанрларына мысал, эпиграмма, пародия, сықақ өлең, шарж; сатираның көркем-публицистикалық жанрларына фельетон, памфлет; сатираның көркем прозалық жанрлары сатиралық әңгіме, юморлық әңгіме, сатиралық повесть, сатиралық роман, [7, 36]- деген түсінік береді. Сонымен қатар сатира қашан және қалай пайда болды?- деген пікірге зерттеуші ғалымдар әр түрлі жауап береді. Сатира терминінің этимологиясын ежелгі гректердегі Дионис құдайдың жол серіктеріне байланысты туған десе, орыс зерттеушілерінің бірі Д.Николаев: «...бір нәрсе анық; сатира – «сатира» деген сөздің өзі тумай тұрып пайда болған, дейді. Зерттеушілердің пікірінше бұл терминнің мағынасы латынның «Satura»- «смесь» аралас, әр нәрсенің қосындысы» [6, 65], -десе, сатира теоретигі Я.Эльсберг «Сатира – болмысты әдебиет пен өнерде көрсетудің бір әдіс- тәсілі» [8, 111] ,- деп пікір білдіреді.

Қазақ әдебиетінің тарихында сатира терминінің шығу тегін халықпен жасасып келе жатқан жанр, деп түсіндіреді. Ұлттық әдебиетіміздің басы – халық ауыз әдебиеті. Халық ауыз әдебиетінде қалыптасқан тұрмыс-салт жырлары (беташар, жар-жар, айтыс), шешендік сөздер, жұмбақ, тпаш, өтірік өлең, ертегілер т.б. фольклор жанрларында сатира элементі айқын көрініс тапқан. Ал әдебиет тарихында қазақ сатирасының жанрлық тұрғыда қалыптасуы мен дамуы әр түрлі деңгейде. Мәселен, мысал жанрының тарихына көз жіберсек, ең ежелгі, ең көне, ең ерте пайда болған жанр. Мұның негізі б.э.д. VIII ғасырда ежелгі грек әдебиетінде жатыр. Одан өзге біздің заманымызға дейінгі V ғасырда Эзоп мысалдары пайда болған деседі. Қазақ әдебиетінде мысал жанрына тән қасиеттері ретінде мұндағы персонаждар аң, құс, айуанат, зат, жәндік өз қалпында өз бойына лайық іс қимыл, әрекетпен көрінуге тиіс; сатирик әрқашанда сөз етпек болған болмыстың сырын дәл аша алатын персонажды таңдап, тауып пайдалана білуге міндетті; Мысалда тәлім тәрбие риторикалық ақыл айту, үйт- бүйт деп білгірсу арқылы берілмейді, іс- әрекет, қимыл- қақтығыс арқылы беріледі. Автордың идеясын ақыл- кеңесін оқушы мысалдың сюжет шешімінен, персонаждың тағдырынан аңғару керектін айтады [9, 182].

Мысал жанры үнемі аллегориялық сипатта жазылады. Сондықтан ұғым мағынасында дірілетін қулық, залымдық, мейірімділік, т.б. сипаттағы сөздер жан- жануарлар, аң-құстардың кейпімен алмастырылып түсіндіріліп жүр.

Сондай-ақ, ойды астарлап айтқан, басқаша айтқан нәрсенің бәрі мысал бола бермейді... Мысал аталу үшін онда, оқиға, сюжет болуға міндетті; оның құрылымы екі бөлім, екі құрамнан тұруға тиіс. Бірінші бөлімде оқиға дамып, шарықтап, шешімін табуға тиіс болса, екінші бөлімде сол суреттелген оқиғадан түйін жасалуға, мораль шығарылуы қажет[5, 166]-дегенді де естен шығармаған жөн.

Сондай- ақ, мысалдың сатираның поэзиялық жанрының құрамына кіргенімен, мысалдың XVIII ғасырға дейін прозалық түрі туған. Атақты Эзоп мысалдары, үндінің Калила мен Димна төңірегіндегі мысалдары бәрі де қара сөзбен жазылған. Бүгінде қазақ әдебиетінде прозалық мысалдар әлі де пайдаланылып жүр. Мысал жанрының қазақ әдебиетінде бой көрсетуі халық ауыз әдебиетінде жатыр. Бұл туралы Ш.Ыбыраев «Эпос әлемі» еңбегінде жаңаша сипатта қарастырады және мысалдың түрлерін анықтап, оларды жинастырып, топтастыру, жанрлық ерекшеліктерін айқындау шын мәнінде зерттеуді қажет ететінін[10, 83] арнайы айтқан болатын.

Қазақ әдебиетінің тарихында мысал жанрының қанаттана бастаған кезі- XIX ғасыр. XIX ғасырдың бірінші жартысында Д.Бабатайұлының шығармашылығынан мысал жанрының айқын үлгісі көрініс тапса, XIX ғасырдың екінші жартысында Абай мысалдың классикалық үлгісін әдебиетімізге аударма арқылы алып келді. Бұл кезеңде қазақ әдебиетінде мысал жанры орыс әдебиетінен аудару арқылы және шығыс поэзиясының негізінде дами бастады.

Шығыс поэзиясынан көбірек үйренген ақындардың ішінде мысал жанрын дамытуға үлес қосқаны Майлықожа Сұлтанқожаұлы. Майлы «Калила мен Димнаның», «Қарға, кептер, атжалман, тасбақа, киік» деген бөлімнің сюжетімен «Қасқыр» атты мысал жазған. Түпнұсқада мерген аңға шығады. Киік атып алып, арқалап үйге қайтады. Алдынан бір қабан қарсы келіп, оған тұра ұмтылады. Мерген жан сауғалап атып салады. Жараланған қабан ышқынған бойы мергенді жарып өтіп барып құлайды. Үш өлікке аш қасқыр тап болады. Мал дүниені құдай берді деп, үнемдеп жегісі келеді. Бүгінше садақтың кермесін қажай тұрайын дейді. Біраз қажыған соң керме үзіліп кетеді де, садақтың бір басы қасқырға сарт ете түседі. Сөйтіп ол қанағатсыздық құрбаны болады.

Майлы да өз мысалында нысапсыздықты, көзтоймастықты әшкерелемек болған. Осы идеяны өткір де әсерлі етіп жеткізу үшін түпнұсқадағы кейбір сәттерді өзгертіп, тиімдірек етіп алған. Мысалы, үнді әңгімесінде мерген ешбір кінәсіз етіп көрсетілген, қабан оған ұрынған. Ал, Майлыда мерген киікке қанағат қылмай, одан соң «түлен түртіп қабан аулайды». Сөйтіп киік те бұйырмай қалады. лайша, ақын қанағатсыздықтың ақыры неге апаратынын әрі мергеннің, әрі қасқырдың тағдырымен көрсетеді.

XX ғасырдың басында мысал жанрының жандануына Т.Ізтілеуов, М.Байзақұлы, С.Торайғыров, С.Дөнентаев, С.Көбеев, А.Байтұрсынов,т.б. ақын-жазушылар көркем мысалдары мен аудармалары арқылы үлес қосты.

Сатираның жанрлары ретінде мысал, эпиграмма, пародия, сықақ өлең, шарж, фельетон, памфлет т.б. аталғанымен осылардың қатарындағы фельетон жанры ең кенже дамыған жанр. Фельетонның қалыптасуы мен даму кезеңдерін еске алғанда «қазақ әдебиетінде нағыз фельетон жанры Қазан төңкерісінен кейін туды. Бірақ бұдан қазақ совет фельетоны бірден, тыңнан туа қалды деген ұғым тумайды» [11, 22]- деп түсіндіреді Т.Қожакеев.

Фельетон жанры публицистикалық сипатта жазылатын болғандықтан, қазақ әдебиетінің хында қазақ баспасөзінің өркендеуі фельетонның жанрлық мәнге ие болуына көмектесті. Әсіресе, «Фельетон жанры қазақ баспасөзінде ең алғаш XX ғасырдың басында пайда болып, «Айқап» журналында жиі көріне бастады» [11,24] - дейді М.Тілеужанов. Бірақ Т.Қожакеев- «Айқап» журналы өзінің бір бөлімін «фельетон» деп атағанымен, онда қазақтың тұрмыс-тіршілігі жөніндегі әр қилы публицистикалық мақалалар, көркем әңгімелер, очерктер, аудармалар, тарихи деректер ланғанын, 1912 жылғы үшінші санынан бастап, сатиралық сарындағы материалдар жариялана бастағанын айтады [2, 78].

Қазақ баспасөзінің тарихында шолу жасар болсақ, фельетон жанрының алғашқы әдеби тасуына «Ақжол», «Шолпан», «Сана», «Кедей айнасы», «Жас қазақ», «Жас қайрат», «Еңбекші қазақ», «Қызыл Қазақстан», т.б. газет, журналдар қызмет етсе, 1925 жылдан былай қарай жоғарыда аталған «Еңбекші қазақ», «Қызыл Қазақстан» журналдарының қатарына «Пионер», «Жаңа мектеп», «Әйел теңдігі», «Жаңа әдебиет» сияқты журналдар мен бірге «Шаншар»(1924ж.), «Жаршы» (1929 ж.), «Балға» (1932 ж.) атты арнаулы сықақ журналдарының шығып тұруы қазақ фельетонының өркендеуіне әсер етті.

Ал, «1937-жылдың ойраны», Ұлы Отан соғысының әсері қазақ әдебиетінің дамуы үшін де, қазақ баспасөзінің дамуы үшін де үлкен кедергі болды. Сондықтан бұл дәуірде сатираның кез-келген жанры дамуы жағынан бәсеңдеп қалды. Солай бола тұрса да «Қызыл әскер ақиқаты», «Отан үшін» т.б. газеттерде басылған сатиралық туындылардың аздап болса да көрініс табуы және бұл дәуірде қазақ фельетонының фашизмге қарсы сын семсері ретінде қолданылуы сол кезеңнің даму тенденциясын айқындауға көмектеседі.

1950-жылдардың алғашқы жартысында «тартыссыздық теориясына» соққы беріліп, бұл уақытқа дейін кеңес сатирасының нашар дамып келгені жөнінде «Правда» газетінде бірнеше редакциялық мақалалар мәселе көтерген. Бұл жылдары «Правдадан» өзге «Литературная газета», «Известия», «Казахстанская правда», «Кракодил», қазақ сатирасының жүгін көтеретін «Ара» журналының шығуы, газет, мерзімді басылымдарда сықақ бұрышының көрінуі, бірнеше фельетонистердің даулы туындылары топтастырылып, кітап болып шығуы сатираның қайта дәуірлеуіне әкеп соқты.

Қазақ әдебиетінің тарихында «сатираның» жанрлық сипаты туралы әлі күнге дейін бір ізділік қалыптаспай тұрғанда сатираның жанрлық тұрғыда топтастырылуы және іштей жүйелерге жіктелуі туралы сөз етудің өзі қиын. Солай бола тұрса да қазақ сатирасының теоретигі Т.Қожакеев қазақ сатирасының қалыптасуы мен дамуы, жанрлар классификациясы жөнінде батыл да, нақты ғылыми тұжырым жасауы қазақ әдебиеті үшін маңызды іс.

Қазақ әдебиетінің тарихында фельетон жанры жазылу формасы, композициялық құрылымы жағынан түрлі сипатта болады. Сондықтан Т.Қожакеев фельетон жанрын іштей үш топқа топтастырады:

Бірінші топ-газеттің публицистикалық жанрларымен жазылатын фельетондар: фельетон-корреспонденция, фельетон-мақала, фельетон-шолу, фельетон-рецензия, фельетон-репортаж.

Екінші топ-көркем әдебиет жанрларымен жазылатын фельетондар. Бұл топтағылардың өзі үш салаға бөлінеді: 1) прозалық фельетондар-фельетон- әңгіме, фельетон-ертегі, фельетон-очерк; 2) поэзиялық фельетондар-фельетон-өлең, фельетон-баллада; 3) драмалық фельетондар-фельетон- көрініс, фельетон-пьеса, фельетон-интермедия, фельетон-скеч.

Үшінші топ- іс-қағаздары түрінде, яғни эпистолярлық үлгіде жазылған фельетондар. Олар: фельетон-хат, фельетон-бұйрық, фельетон-арыз, фельетон-баяндама, фельетон-мінездеме, фельетон-қаулы, фельетон-күнделік т.б.[5, 217]

Т.Қожакеев сатира жанрының даму кезеңдерін қарастырып қана қоймаған. Сол дәуірде жекелеген сатира жанрларының жанрлық сипаты, қоғамдағы атқарған ролі, іштей методологиялық тұрғыдан топтастырылуы, жекелеген жанрлардың даму тарихына да баса назар аударған. Мәселен, қазақ

фельетонының даму кезеңдерін: 1917-1925 жылдар арасы фельетон жанрының туу, қалыптасу кезеңі; 1925-1938 жылдар қазақ совет фельетонының өркендеу дәуірі; 1938-1952 жылдар қазақ совет фельетонының дамуының біраз төмендеген, саябырсыған дәуірі, қазақ совет фельетонының даму тарихындағы соңғы төртінші дәуір-1952 жылдан бергі жер яғни фельетон жанрының соңғы жылдары. Бұл қазақ сатирасының, оның ішінде фельетонның қайта өрлеу, қайта даму дәуірі,[11, 7] -деп жіктеп көрсетеді.

Фельетон жанрының басқа жанрларға қарағанда мүмкіндігі мол жанр деуге болады. Өзіне тән бірнеше талаптарға жауап беріп, композициялық құрылымы, стильдік, объективтік ерекшелігі басқа жанрлардан ерекшелендіріп тұрады. Қазірігі қазақ әдебиетінде сатира жанрының әдеби жанр ретінде өзіндік сипаты бар, мүмкіндігі мол, өміршең жанр. Сатираның қазіргі сәттегі жайы туралы «Егемен Қазақстан» газетіне жарияланған «Қалың қалай, қазақ сатирасы?» атты мақалада сатира сарбаздары М.Рәш, Ғ.Қабышұлы, К.Әмірбек, Т.Әлімбек, М.Шерім, Қ.Әбілқайыр ойларын ортаға салып, эпиграмма, пародия, фельетон сияқты жанрлардың азайып кеткенін айтып алаңдайды. [12].

Ойымызды қорытар болсақ, соңғы 20 жылда барлық жанр өзгеріске ұшырай бастады. Қазіргі туындылар үшін басты назарда – форма алдыға шықты. Егер сіз формасын тауып жаза алсаңыз, оны қалың жұрт «Мынау мына жанрға жатады екен» деп ажыратып жатпастан қызыға оқиды. Формасын тапқан туындыңыздың ішінде памфлеттің де, эпиграмма, фельетонның да талабына жауап бере алатын элементтер жүруі әбден мүмкін. Сондықтан оны жанр жоғалды дегеннен гөрі жаңа бағытқа көшкенін байқауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Әбдірахман Е. Қазіргі қазақ сатирасы. А. 2003.
2. Тілеужанов М. Сатиралық термин төңірегінде. // Қазақ әдебиеті. 1974ж. 2 август.
3. Квятковский А.П. Поэтический словарь. М., изд. «Советская энциклопедия», 1965,с.253.
4. Ысқақов Д. Сын жанрлары. А. 1998.
5. Қожакеев Т. Сатиралық жанрлар. А., 1983.
6. Қожакеев Т. Сатира негіздері. А., 1996.
7. Николаев Д. Смех-оружие сатиры. М. 1962.
8. Эльсберг Я. Вопросы теории сатиры. М.1957, с.27.
9. Қожакеев Т. Қазақ сатирасы. А., 1970.
10. Ш.Ыбыраев «Эпос әлемі»
11. Қожакеев. Қазақ сатирасының дәуірленуі
12. Қалың қалай, қазақ сатирасы?// Егемен Қазақстан газеті. 4 қараша. 2019ж.

Scientific and genre features of Kazakh satire

Summary

The article discusses the etymology and classification of satire by genre. The state of Kazakh satire is described and the reasons for today's formal changes are explained.

Scientists studying Kazakh satire divide the genre of satire into several types: 1) poetic genres of satire: fables, epigrams, parodies, satires, cartoon; 2) artistic and journalistic satire genres: feuilleton, pamphlet; 3) genres of fiction: a satirical story, a humorous story, a satirical tale, a satirical novel. The current state of the satirical genre will also be discussed.

Научные и жанровые особенности казахской сатиры

Резюме

В статье рассматриваются этимология и классификация сатиры по жанрам. Описано состояние казахской сатиры и объяснены причины сегодняшних формальных изменений.

Ученые, изучающие казахскую сатиру, делят жанр сатиры на несколько типов: 1) поэтические жанры сатиры: например, эпиграмма, пародия, сатира, шарж; 2) художественно-публицистические жанры сатиры: фельетон, памфлет; 3) жанры художественной литературы: сатирический рассказ, юмористический рассказ, сатирический повесть, сатирический роман. Нынешнее состояние сатирического жанра также будет обсуждаться.

Göndərilib: 26.04.2020 Qəbul edilib: 28.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/25-28

Дурдана Фарман гызы Гумбатова
Бакинский славянский университет
durdana78tahirova@mail.ru

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ЛИТЕРАТУРА
(к постановке вопроса)

...Глаголом жги сердца людей
А.С.Пушкин

Ключевые слова: *интеллигенция, интеллигент, литературный процесс, интеллектуальная свобода, идея, мысль*
Key words: *intelligentsia, intellectual, literary process, intellectual freedom, idea, thought*
Açar sözlər: *ziyalı, ziyalılıq, ədəbi proses, intellektual sərbəstlik, ideya, fikir*

Традиционно считается, что термин «интеллигенция» ввел в широкое употребление в 1870-х гг. почти забытый ныне писатель П. Д. Боборыкин. В последние десятилетия в науке стала актуальна мысль о том, что слово это употреблялось в русском языке задолго до П.Боборыкина. Так, описывая страшный пожар в Петербурге В.Жуковский пишет: «кареты, наполненные лучшим петербургским дворянством, тем, которое у нас представляет всю русскую европейскую интеллигенцию». Академик В.В. Виноградов отмечал, что оно использовалось в языке масонской литературы еще во второй половине XVIII в.: «...часто встречается в рукописном наследии масона Шварца слово "интеллигенция". Им обозначается здесь высшее состояние человека как умного существа, свободного от всякой грубой, телесной материи, бессмертного и неощутительно могущего влиять и действовать на все вещи» (1, 299).

Слово «интеллигенция» в значении, близком к современному, появилось в русском литературном языке 60-х гг. XIX столетия. Надо отметить, что тогда оно иногда имело негативный или презрительный оттенок. Так, Н. П. Огарев в письме (1850) к историку Т. Н. Грановскому пишет: «Какой-то субъект с гигантской интеллигенцией рассказал, что жена моя говорит, что вы - друзья мои - меня разорили! И вместо того, чтобы обратиться ко мне с запросом (если уж духа не хватало рассердиться на клевету), вместо того обвиненье субъекта с гигантской интеллигенцией было принято за аксиому». В «Странной истории» (1869) И. С. Тургенева читаем: «Послезавтра в дворянском собрании большой бал. Советую съездить: здесь не без красавиц. Ну и всю нашу интеллигенцию вы увидите». Мой знакомый: как человек, некогда обучавшийся в университете, любил употреблять выражения ученые. Он произносил их с иронией, но и с уважением».

Иронически окрашено слово «интеллигенция» в «Литературном вечере» И. А. Гончарова (1877): «…Объективный, субъективный, эксплуатация, инспирация, конкуренция, интеллигенция - так и погоняют одно другое».

У Салтыкова-Щедрина в «Пошехонских рассказах»: «Многие полагают, что принадлежность к интеллигенции, как смехотворно называют у нас всякого не окончившего курс недоумка, обеспечивает от исследования, но это теория несправедливая» (2).

Попытаемся раскрыть содержательную сторону самого понятия «интеллигенция». Известный русский философ и богослов Г. П. Федотов, живший после революции в эмиграции, в статье «Трагедия интеллигенции» (1926) отмечает: «…русская интеллигенция есть группа, движение и традиция, объединяемые идейностью своих задач и беспочвенностью своих идей». По мнению автора «что интеллигенция - категория не профессиональная. Это не «люди умственного труда» (intellectuels) (3, 19). Автор отмечает сходство интеллигенции с неким старинным орденом - рыцарским или монашеским. Довольно всесторонне и глубокое по значению определение дает литературный критик и социолог Р. В. Иванов-Разумник (1907 г.): «интеллигенция есть этически антимещанская, социологически внесословная, внеклассовая, преемственная группа, характеризуемая творчеством новых форм и идеалов и активным проведением их в жизнь в направлении к физическому и умственному, общественному и личному освобождению личности». В данном определении важную идейную нагрузку имеет также личностное начало. Ведь интеллигент – это, в первую очередь, именно индивид и личность. Для художественной литературы образ интеллигента интерес именно с этой точки зрения, а именно противопоставление личности и общества, личностных качеств и типичных.

Новым этапом в развитии понятия интеллигент стала социалистическая революция 1917 года. В новых условиях сменились акценты и само понятие интеллигенция перешло на новый виток развития. Оно претерпело качественные, содержательные изменения. Произошла некая «мутация» в рамках этого понятия. А. И. Солженицын в своей статье «Образованщина» (1974) разоблачил тот образованный слой советского тогда общества, который «самозванно или опрометчиво зовется сейчас «интеллигенцией», предложив назвать его «образованщина». «Каждый из нас лично знает хотя бы несколько людей, твердо поднявшихся и над этой ложью и над хлопотливой суетой образованщины. И я вполне согласен с теми, кто хочет видеть, верить, что уже видит некое интеллигентное ядро - нашу надежду на духовное обновление. Только по другим бы признакам я узнавал и отграничивал это ядро: не по достигнутым научным званиям, не по числу выпущенных книг, не по высоте образованности «привыкших и любящих думать, а не пахать землю»… не по отчужденности от государства и от народа, не по принадлежности к духовной диаспоре («всюду не совсем свои»). Но по чистоте устремлений, по душевной самоотверженности - во имя правды и, прежде всего, - для *этой* страны, где живешь. Ядро, воспитанное не столько в библиотеках, сколько в душевных испытаниях» (4, 43). Как видим. А. Солженицын противопоставляет понятия образованности и интеллигентности. Фактическим главным параметром интеллигентности он называет воспитание, иначе говоря формирование, в «душевных испытаниях». Мысль и идея автора достойна уважения, но научное осмысление этой мысли Известный ученый, литературовед, историк и культуролог Д. С. Лихачев отмечает: «К требует более глубокого анализа. Под образным выражением «Душевные испытания» должен пониматься комплекс морально-нравственных качеств, главным испытанием для которых является совесть. С другой стороны, сама совесть для интеллигента носит многогранный и многоуровневый характер, воплощая в себе такие понятия как национальное самосознание, патриотизм, религия, вера, чувство долга и др. Но все эти общечеловеческие понятия имеют смысл, ценность и значимость для личности интеллигента лишь в социально-историческом контексте. Подтверждение этому находим также в словах Лихачева: «…по моему жизненному опыту, - писал Лихачев, - принадлежат только люди свободные в своих убеждениях, не зависящие от принуждений экономических, партийных, государственных, не подчиняющиеся идеологическим обязательствам... Основной принцип интеллигентности - **интеллектуальная свобода**, свобода как нравственная категория. Не свободен интеллигентный человек только от своей совести и от своей мысли». В характеристике, представленной Лихачевым, на наш взгляд актуальна мысль об «интеллектуальной свободе». Стремление к свободе, в конечном счете, как показывает история, ведет к «бегству от свободы». Слепая устремленность к свободе – это удел массы, а интеллигент всегда устремлен к свободе, которая имеет интеллектуальную основу, а не инстинктивную.

Как видим, в рассуждениях Лихачева об интеллигенте также всплывает вопрос о совести, как важном, стержневом факторе. Но ведь важна и мысль. В этом вопросе также мы бесспорно согласны с ученым. «Вобрав» в себя знания, познав ситуацию и всецело окружающую реальность, действительность, пропустив все это через «социально значимые ярусы и грани совести» интеллигент должен суметь «выразиться», высказаться, выдвинув мысль, показывающую его позицию. Иначе, без этого важного «акта отдачи» перед нами просто начитанный, образованный человек. Безусловно, что «интеллектуальная свобода» рождает оригинальность мысли. Лихачев связывает эту оригинальность с инакомыслием: «Я бы сказал еще и так: интеллигентность в России - это прежде всего независимость мысли при европейском образовании».

Но тут возникает другой более важный и исторически значимый вопрос - это вопрос о статичности или динамичности позиции интеллигента. Суметь оценить общественную ситуацию, исторический процесс очень важно для интеллигента. Статика и «нетерпимость» к «назревшему» - это лишь удел аскетов. Интеллигент должен иметь право менять свои убеждения по серьезным причинам нравственного и социально-исторического порядка.

В советском обществе (и это вторая точка зрения на то, что понимается под словом «интеллигенция») господствовало более общее представление об интеллигенции, которое включало в это понятие всю образованную часть общества. Еще В. И. Ленин сформулировал его следующим образом: «Интеллигенция - все образованные люди, представители свободных профессий вообще, представители умственного труда (brain worker, как говорят англичане) в отличие от представителей физического труда». Подобного рода определение представляется слишком общим и универсальным. Оно совершенно не объясняет, что же делало интеллигенцию столь уникальной, что вызывало жаркие споры о месте интеллигенции в русской истории в начале XX в. Однако именно в этом значении оно закрепи-

лось не только в специальной литературе, но и в повседневном обиходе в советский период и в значительной мере сохранилось по сей день.

Именно его придерживаются все основные словари, справочники и энциклопедии советского периода. «Историческая энциклопедия»: «Общественная прослойка, в которую входят лица, профессионально занимающиеся умственным трудом. Интеллигенция играет большую роль в развитии общества, с ее деятельностью в первую очередь связано развитие науки, техники, искусства, народного образования и т. д.» (5, 111).

Наконец, современные российские издания пытаются объединить две позиции как сложную дореволюционную и эмигрантскую, так и упрощенную советскую. «Большой энциклопедический словарь» (2-е изд., 1998): «Общественный слой людей, профессионально занимающихся умственным, преимущественно сложным, творческим трудом, развитием и распространением культуры. Понятию интеллигенция придают нередко и моральный смысл, считая ее воплощением высокой нравственности и демократизма. Термин «интеллигенция» введен писателем П. Д. Боборыкиным и из русского перешел в другие языки». «Российская цивилизация. Энциклопедический словарь»: «Интеллигенция — социальная группа, отличающаяся занятием умственным трудом, высоким образовательным уровнем и творческим характером своей деятельности, сохраняющая и несущая в другие социальные группы ценности и достижения мировой культуры, а также характеризующаяся специфическими психологическими чертами и позитивными нравственно-эстетическими качествами» (7, 78).

Как видим, сам вопрос интеллигентности отличается многогранностью и многообразием мнений. И это не случайно. Интересен также и другой факт. Вопросы интеллигенции особо важное значение приобретают в контексте литературного процесса. Это, безусловно, связано с тем, что литература, литературный процесс и все его составляющие элементы имеют в основе идею и заряженное идеей слово. Важной характеристикой литературного слова является ее социоустремленность.

Понятие «интеллигенция» всегда включает в первую очередь людей образованных. Но не все образованные люди с мировоззренческой точки зрения могут быть отнесены к «интеллигенции». Мировоззренческая база интеллигенции связана с национальным, патриотическим, социально-историческими и другими факторами, которые нивелируют индивидуальные и чисто бытовые, повседневные основы в личности интеллигента. Например, проза 60-80-х гг. XX века богата образами образованных людей, но это в основном герои, чей мир заострен на собственном «Я» и бытовых проблемах. Они страдают, но их «страдания» не имеют социальную основу. То же самое можно сказать и о чеховских, гоголевских героях и т.д. В этих образах мы не находим того важного для интеллигенции комплекса понятий, а именно нация, Родина, религия, совесть и т.д. Кроме того, интеллигенция - это всегда оппозиция правительству, причем любому. Не только оппозиция правительству, но протест против существующей действительности и ее критика составляют кредо интеллигенции. Тут необходимо отметить грань между не согласием с реальностью и оппозиционностью. С другой стороны, важен также уровень и форма проявления оппозиционности.

Нередко критические отношение во взглядах интеллигенции превалировало, доходило до одержимости, возводилось в культ. Например, В. Г. Белинский заявлял: «Отрицание - мой бог». Но оппозиционность интеллигенции лишена деятельностного начала. Идеи и концепции - вот основное содержание ее деятельности. Причем, как правило, отвлеченные и оторванные от жизни.

Таким образом, для интеллигенции важна идея, идеал, теория, а не действие. Ее идеи и мысль, выраженная в слове часто становятся толчком к новым действиям масс. А с другой стороны, анализ (мысль) происходящего также является делом интеллигенции.

Интеллигенцию нельзя оценивать с позиций «хорошо или плохо», «нравится или не нравится». Она неотъемлемая составляющая жизни, она является необходимым обществу «возмутителем спокойствия». А литературный процесс, литературная деятельность являются наиболее значимой трибуной для идей и мысли интеллигенции. Поэтому изучение самого понятия интеллигенция сквозь призму литературного процесса, художественной литературы является важным исследовательским фактором.

Литература

1. В.В. Виноградов. Проблема авторства и теория стилей. М., 1961
2. Виноградов, В. В. (1994) История слов: около 1500 слов и выражений и более 5000 слов, с ними связанных / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. Словарная статья «Интеллигенция». М.: Толк.
3. Федотов, Г. (1981) Россия и свобода: Сборник статей. N. Y.
4. Новый мир (1991) № 5.

5. Историческая энциклопедия (1965) Т. 6. М.
6. Российская цивилизация (2001) Энциклопедический словарь. М.

Ziyalı və ədəbiyyat
(məsələnin qoyuluşuna dair)
Xülasə

Ziyalı və ziyalılıq kimi anlayışlar daim ədəbiyyatşünasların və yaradıcı insanların tədqiqat obyekti olmuşdur. Bu cür tədqiqatlara, araşdıqmalara nəzər yetirəndə məsələnin geniş və əhatəli olduğunu görürük. Təbii ki, bu məqam təsadüf deyil. Ziyalı anlayışının ədəbiyyatda xüsusi yer tutmasının obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır.

Ziyalı ilk növbədə savadlı insandır. Lakin bütün savadlı insanları ziyalı adlandırmaq olmur. Burada dünya qavramı və dünyagörüşü vacib rol oynayır. Ziyalı insanın şəxsiyyətinin əsasını sosialyönümlü anlayışlar təşkil edir. Ziyalı üçün millət, Vətən, dil, vicdan, fikir kimi anlayışlar çox vacibdir. Onun fikirləri apardığı ictimai-siyasi müşahidələr əsasında formalaşır və ictimayyətə axaraq cəmiyyəti yeni addımlara yönəldir. Digər tərəfdən, ziyalının baş verən hadisələrə dair təhlilləri də çox vacibdir. Lakin ziyalı üçün fəaliyyətsizlik kimi xüsusiyyətdə göstəricidir. Ədəbiyyatda ziyalı obrazı yaradarkən məhz bu cür vacib keyfiyyətlər əsas götürülür.

Intellectuals and literature
(regarding the issue)
Summary

Concepts such as intellectuals and intellectuality have always been the object of study of literary critics and creative people. When we look at such studies, we see that the issue is broad and comprehensive. Of course, this point is not a coincidence. There are objective and subjective reasons why the concept of intellectual has a special place in the literature.

An intellectual is first and foremost an educated person. However, not all educated people can be called intellectual. Worldview plays an important role here. The basis of the personality of an intellectual person is socially oriented concepts. Concepts such as nation, homeland, language, conscience and opinion are very important for intellectuals. His views are formed on the basis of his socio-political observations and direct the society to new steps by flowing to the public. On the other hand, the analysis of the events by intellectual is very important. However, for the intellectual, inactivity is also an indicator. Such important qualities are taken into account when creating the image of an intellectual in the literature.

Rəyçi: prof. S.Muxamedova

Göndərilib: 22.04.2020 Qəbul edilib: 24.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/29-33

Aysel Natiq qızı Hüseyxanova
Bakı Dövlət Universiteti
huseyxanovaayel97@gmail.com

OMONİMLƏR LEKSİK-SEMANTİK HADİSƏ KİMİ

Açar sözlər: *leksik hadisə, linqvistika, qrammatik xarakter*
Key words: *lexical event, linguistic, grammatical character*
Ключевые слова: *лексическое событие, лингвистика, грамматический характер*

Omonim sözlər bir-biri ilə məna əlaqəsi olmayan və məna əlaqəsini çoxdan itirmiş məfhumlar ifadə edən eyni səs tərkibinə malik söz qruplarına deyilir. Qısaca desək, eyni səslənməyə malik müxtəlif mənalı sözlər omonim sözlər adlanır.

Omonimlər linqvistik hadisə olub, dilin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini birləşdirən, öz səs tərkibinə görə dilin inkişaf dövrlərində müəyyən oxşarlıqları olan mənaca müxtəlif sözlərdir. Bu hadisə bir dilə aid deyil, bütün dillərə aid bir xüsusiyyətdir. Hər bir dilə məxsus olan omonimlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu üçün onları mexaniki olaraq digər dilə köçürmək düzgün deyil. Bu, həm müxtəlif və həm də eyni sistemli dillərə şamil olunur. Türk dillərinə gəldikdə isə, hər bir türk dilinin omonimlər sistemi vardır. Lakin onlar tam eynilik təşkil etmir. Türk dillərinin nəşr olunmuş lüğətlərini bir-biri ilə müqayisə etsək, omonimlərdə olan fərqi aydın müşahidə etmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə omonimiya hadisəsi ən mürəkkəb problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Dildə omonimlərin mövcudluğu daim olmuşdur, yəni tarixi kateqoriyadır. Dilin eyni formalı bütün vahidləri (morfem, söz, söz birləşmələri və cümlələr) arasında belə omonimlik münasibəti vardır. Omonimiya dilin və nitqin qanunauyğun təbii leksik-semantik və leksik-qrammatik amilləridir. Omonimiya dilin leksik və qrammatik elementlərini birləşdirərək, öz fonetik strukturuna görə dilin müəyyən inkişaf dövründə uyğunlaşan morfem, söz, söz birləşmələri və cümlələri araşdırır.

Dilçilikdə omonimiya probleminin öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktik əlaməti vardır. Ona görə ki, semasiologiyanın bir sıra məsələləri, xüsusən söz problemi, onun mənası omonimlərlə sıx bağlıdır (1).

Dilimizin lüğət fondunun zənginləşməsində omonimiya hadisəsinin böyük rolu vardır.

Omonim və omonim hadisələrin şeirdə və bayatılarda çox işlədilməsi ahəngdarlığı və səlisliyi artırır, musiqililik və axarlıq yaradır, mənanı gücləndirir, oxucunun bədii zövqünü oxşayır, bədii əsərlərdə, xüsusən bayatılarda, təcnislərdə və lirik şeirlərdə cinas yaradır.

"Omonim" sözü rus-Avropa mənşəli bir termin olub, yunanca mənası **homos**, yəni **oxşar**, **onoma-ad** deməkdir. Omonimlər eyni səs tərkibinə malik, müxtəlif mənalı sözlərə deyilir. Həm çoxmənalı sözlərdə, həm də omonimlərdə eyni səs tərkibinə malik bir söz müxtəlif mənalar bildirir. Çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir sözün ifadə etdiyi mənalar, əsasən, bir məfhum ətrafında birləşərək onu müxtəlif məna çalarlıqları ilə ifadə edir.

Omonimlərin əmələgəlmə yolları.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində omonimlər əmələgəlməsinə görə **iki** yerə bölünürlər:

Daxili omonimlər

Xarici omonimlər

Daxili omonimlər 6 üsulla əmələ gəlir:

Çoxmənalı sözlərdə mənalardan biri inkişaf edərək, sərbəst məfhum ifadə etməyə başlayan yeni sözə çevrilməsi ilə; məsələn: dil (danışıq dili) və dil (ağızda olan ət parçası)- hər ikisi isim.

Düzəltmə sözün müxtəlif məfhum ifadə edən sözlər kimi omonimləşməsi ilə: məsələn: boğaz (baş ilə bədəni birləşdirən hissə) – boğaz (iki dənizi birləşdirən dar hissə) - boğaz (qarnında balası olan heyvan) –ikisi isim, biri sifət və s.

Müxtəlif nitq hissələrinə mənsub köklərə onlara məxsus şəkilçilərin əlavə olunması ilə; məsələn: ağla (-maq) feilinə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin qısaldılmış forması –r əlavə olunduqda ağlar (gözüyaşlı) –sifət, ağ sifətinə -lar kəmiyyət şəkilçisi artırıldıqda ağlar (Oktyabr inqilabı əleyhinə çıxmış çar tərəfdarları, əks-inqilabçılar)- isim və s.

Müxtəlif mənşəli sözlərdə səs tərkibinin eyniləşməsi yolu ilə: məsələn: gürzə (ilanın bir növü) -isim; gürzə (xörəyin bir növü) -isim; ağı (mərsiyə) - isim, ağı (zəhər) - isim; ləpə (çərəz növü) -isim, ləpə (dənizdə olan dalğa) -isim.

Kökdə olan sözlərdən birinin düşməsi və yaxud köklərdən birinə səsin artırılması yolu ilə; məsələn; balaq (şalvarın və ya donun aşağı hissəsi) sözü bala sözünə -q səsinin artırılması yolu ilə əmələ gəlmişdir, camış balasını bildirən balaq sözü ilə omonimləşir (3).

Kök morfemində bu və ya digər səsin dəyişməsi ilə; məsələn: qurd (canavar mənasında), qurd (həşərat mənasında) sözü ilə omonimləşmişdir – hər ikisi isimdir.

Xarici omonimlər

Xarici omonimlərdə komponentlərdən biri və ya hər ikisi dilimizə başqa dillərdən daxil olmuşdur. Mənşəyinə görə xarici omonimlər aşağıdakı şəkildə qruplaşır:

Rus dilindən daxil olanlar;
Ərəb dilindən daxil olanlar;
Fars dilindən daxil olanlar.

Xarici omonimlərdə sözlərdən biri və ya hər ikisi alındığı dilə aid ola bilər. Hər bir qrupa ayrılıqda nəzər yetirək:

Rus dilindən daxil olan omonimlər - məsələn: qaz (azərbaycan dilində ev quşlarından biri), - qaz (dilimizdə aktiv işlənən feil-qazmaq) - qaz (rusca havada yayılmaq qabiliyyəti güclü olan yanan təbii bir maddə), bal (azərbaycan dilində arıların istehsal etdiyi şirin maddə), -bal (rus dilində ziyafət mənasında), -bal (yenə rus dilində işlənən məktəblərdə qiymət dərəcəsi və dalğanın, küləyin, dərəcəsini ölçən) və s.

Ərəb dilindən daxil olan omonimlər- məsələn: axır (azərbaycan dilində heyvanlara yem vermək üçün hazırlanmış xüsusi yer), -axır (ərəb dilində qurtarma, bitmə, son mənasında); ağıl (azərbaycan dilində heyvan saxlanılan xüsusi bir yer), -ağıl (ərəb dilində düşünmə, anlama qabiliyyəti); dəf (ərəb dilində xanəndələrin işlətdiyi çalğı aləti), -dəf (yenə ərəb dilində itələmə, rədd etmə, kənarlaşdırma) və s.

Fars dilindən daxil olan omonimlər- məsələn: dad (azərbaycan dilində xüsusi hissiyyat üzvü vasitəsi ilə hiss olunan əlamət), -dad (fars dilində fəryad, fəğan); dəstə (müəyyən şeylərin bir neçəsinin bir yerdə olması), -dəstə (fars dilində əl tutulan yer mənasında).

Omonimlərin tipləri

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində omonimlərin üç tipi qeyd olunur:

Fonetik omonimlər (Bunlara **omofonlar** da deyirlər)
Morfoloji omonimlər (Bunlara **omoformlar** və ya **omoqraflar** da deyirlər.)
Leksik omonimlər (Bunlara isə elmi ədəbiyyatlarda **əsl, həqiqi, xüsusi omonimlər** deyilir.)

Fonetik omonimlər.

Dilimizdə elə sözlər də vardır ki, onlar yalnız səslənməsinə görə omonim sayılırlar. Belə söz qruplarına isə **omofonlar** deyilir. Başqa sözlə belə sözlərə fonetik omonimlər də demək mümkündür. Ancaq, əslində, omofonların omonimliyi də təsadüfi, müvəqqətidir (2):

Mən aşıq incimənəm,
Dürr mənəm, inci mənəm.
Baş qoyub dizin üstə,
Can versəm, incimənəm.
(Xalq ədəbiyyatından).

Burada *inci mənəm* və *incimənəm* sözləri fonetik omonim və yaxud omofonlar hesab olunur. Başqa misallara nəzər salaq:

Düçdüm uğursuz illərə,
Nəs aylara, **nəs illərə**.
Nəsillərdən **nəsillərə**,
Keçən bir şöhrətim vardır,
Oğlum, qızım bəxtiyardır.
(S.Vurğun)

Və yaxud:

Əzizim **Qarabağlar**,
Ağ bağlar, **qara bağlar**,
Balası nakam ölən,
Başına **qara bağlar**

Səslənməsinə görə bir-birinə oxşar olan *mətn - mətin, əmr - əmir, atlaz - atlas, əsr - əsir, şahid - şəhid, xeyr - xeyir, həyat - həyət, ahəng - əhəng* və s. kimi sözlər omonim deyil, çünki yazılışları fərqlidir. Tərkibindəki bir hərfə görə fərqlənən belə sözlər **paronim** adlanır.

Morfoloji omonimlər.

Bu qrup sözlər ya vurğu etibarı ilə (**omoqraf**), ya da forma etibarı ilə (**omoform**) bir-birindən fərqlənirlər. Yəni omoform və omoqraflar yazılışı eyni olan müxtəlif vurğulu sözlərdir. Dilçilikdə belə bir fikir vardır ki, omoqraflar daha çox vurğuya görə, omoformlar isə müəyyən bir qrammatik formaya əsasən fərqləndirilir.

Yazılışları eyni olan, lakin vurğunun yerinə görə fərqlənən sözlər-omoqraflara aid misallara nəzər yetirək:*alma (isim) – alma (fel) - gəlin (isim), gəlin (fel), əkin (isim) - əkin (fel), səpi`n (isim) - sə`pin (fel), qovurma (isim) – qovu`rma (fel), dondurma' (isim) - dondu'rma (fel), süzmə' (isim) – sü`zmə (fel), dimdik (`isim) - di'mdik (sifət - "dik" sifətinin çoxaltma dərəcəsi)* və s.

Qoltuğunda **bağlama**,
Mən gedirəm, ağlama.
Gedərəm, yenə gələm,
Yadlara bel **bağlama**.

Bu cür sözlərin yazılışları eyni olsa da, vurğuları bir-birindən fərqlənir.

Ərzini yara **qandır**,
Yar şahın, yar ağandır,
Kirpiyin nişan aldı,
Sinəmdə yara **qandır**.
(Məmməd Aslan bayatıları)

Və yaxud:

Qış bürümüş hər yanı,
Pambıq kimi **qarıyla.**
Oturmuş bir komada,
Bir gəlin, bir **qarıyla.**
(R.Rza)

Tələffüzü və yazılışı eyni, lakin kökləri (və ya baslanğıc formaları) fərqli olan sözlər də omonim sayılmır. Məsələn: *"Düşmən əsir alındı" və "Külək əsir"* cümlələrindəki *"əsir"* sözləri köklərinə görə fərqlənir. Birinci cümlədəki *"əsir"* sözü kök formasındadır. İkinci cümlədəki *"əsir"* sözünün kökü isə*"əs"* felidir.*("ir" qrammatik şəkilçidir). "Məhsulu anbara daşı" və "Daşı kənara qoy"* cümlələrindəki *"daşı"* sözü da omonim deyil: birinci cümlədəki *"daşı"* sözü kök formasındadır; ikinci cümlədəki *"daşı"* sözünün kökü isə *"daş"* ismidir (-ı qrammatik şəkilçidir). Belə sözlər **omoformlar** adlanır.

Can evimə sığışmayan arzular,
Bu dünyada neçə dünya arzular?!
(S.Vurğun)

Omonimləri fərqləndirmək üçün onlardan yeni söz yaratmaq mümkün olub-olmadığına fikir verilməlidir. Eyni səs tərkibli sözdən yeni söz yaratmaq mümkün olursa, demək o, omonim sözdür. Məsələn: bağ (ip, kəndir)- bağ (meyvə ağaclarının əkildiyi yer) omonimlərini götürək. Birinci sözdən bağlamaq, bağlı və s., ikincidən isə bağban, bağça və s. sözlərini düzəltmək olur.

3. Leksik omonimlər.

Bu qrupa daxil olan omonimlər məna tamlığı, saflığı və semantikası ilə seçilirlər. Məsələn: gözəl, sağ, yaz, yay, kök, tut, bel, bal, ay, əqrəb, bazar, ağıl, bağ, bar, gül və s.

Dilimizdə ən çox işlənən omonimlər bunlardır: **al, alışmaq, an, aş, aşıq, at, ay, az, ağrı, bağ, bal, bar, bel, biz, bez, bənd, boya, bulamaq, çat, çap, çay, çaxmaq, çən, dad, dağ, dan, dar, daş, din, don, dolu, divan, düz, en, əqrəb, əsər, göy, gül, hava, iç, inci, incitmək, it, keçinmək, kök, köç, kürək, qala, qat, qaş, qaz, qır, qız, qurd, qan, qol, qovaq, qoyun, ləpə, mürəkkəb, nəticə, rəng, ov, oxu, oxşamaq, saç, sal, şam, şor, tala, tək, top, tut, uçmaq, üz, var, yağ, yal, yan, yaş, yad, yay, yar, yara, yaz, yol** və s.

Dildə bəzən də elə sözlər işlənir ki, onların omonim mənalarını müəyyənləşdirmək çətinlik yaradır və ya şagirdin digər məna haqqında heç anlayışı olmur.

Dilimizdəki bəzi sözlər həm *çoxmənalılıq,* həm də *omonimlik* keyfiyyətinə malikdir.

Məsələn: *kök sözü insanın kökü, ağacın kökü, sözün kökü* birləşmələrində *çoxmənalıdır***.** Kök oğlan və şirəli kök birləşmələrindəki kök sözü isə omonimdir. *Qaş, qol, yol, dolu, düz, dil, yay, üz, tut, bel* sözləri də həm çoxmənalılıq, həm də omonimlik keyfiyyətinə malikdir. Qrammatik şəkilçilərin köməyi ilə aralarında bu cür oxşarlıq yaradan sözlər omoform hesab olunur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində leksik omonimlərdən başqa təsadüfi omonimləşən - yəni əslində omonim olmayan, müəyyən dəyişmələrə məruz qalan və beləliklə yeni xüsusiyyətlər qazanan leksik vahidlər də vardır. *Mehriban (şəxs adı - mehriban, çiçək - Çiçək (şəxs adı), yaqut - Yaqut (şəxs adı)* kimi tərəflərindən biri xüsusi isim olan sözlər **omonimlik yaratmır**. Belə ki, bu vaxt məna - məfhum fərqi meydana çıxmır, anlayış dəyişmir. Bundan başqa, *nərə, əyan, bəzən* tipli sözlər də **omonim sayılmır**. Çünki *nərə (qışqırtı), əyan (dövlət məmuru), bəzən (hərdən)* sözlərində birinci hecadakı sait uzun tələffüz olunur. Eyni çür yazılan *nərə (balıq), əyan (aşkar), bəzən (bəzənmək)* sözlərində isə heç bir sait uzanmır. Omonimin tərifindən çıxış edərək, bu sözlərin yazılışı eyni olsa da, tələffüzünüm fərqi olması onların **omonim olmadığını** söyləməyə əsas verir (4).

Omonimliyi təşkil edən sözlər həm **eyni bir nitq hissəsinə, həm də ayrı-ayrı nitq hissələrinə** aid ola bilər. Bağ və şam omonimlərinin hər ikisi isimdir.

Aşağıdakı omonimlər də eyni bir nitq hissəsinə aiddir:

Ay - yerin peyki.

Ay - 30 gün.

Bal - qatı şirin maddə.

Bal - zəlzələnin, küləyin gücünü bildirən ölçü vahidi.

Bal - rəqs gecəsi, şənlik

Əqrəb - saatın mili

Əqrəb - zəhərli həşarat

Uçmaq - qanadlanmaq,

Uçmaq - dağılmaq.

Dilimizdə ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid sözlərdən təşkil olunan omonimlər daha çoxdur. İsim və sifət kimi işlənən omonimlər: yaş -insan ömrünün müəyyən dövrü, yaş - nəm, islanmış; kök - tərəvəz, kök - dolu, yoğun, şişman; mürəkkəb - yazı üçün maye, mürəkkəb - çətin və s.

Omonimlərin bir çoxu isim və feil kimi işlənə bilir: gül (ətirli - isim), gül (-mək -feil); saç (-maq -feil), saç (tük mənasında isim)

Omonimlər quruluşca **düzəltmə** də olur. Məsələn: **oynaq** (bədəndə sümük) ismi ilə **oynaq** hava birləşməsindəki oynaq sifəti düzəltmə omonimdir.

Dilimizdəki *"qarşı", "doğru", "başqa", "özgə", "sarı"* və s. sözləri sifət və qoşma kimi işlənə bilən omonimlərdir. Məsələn: *qarşı* tərəf (sifət), düşmə-nə *qarşı* (qoşma), *doğru* cavab (sifət) kəndə *doğru* (qoşma), *başqa* adamlar (sifət), səndən *başqa* (qoşma), *özgə* qapı (sifət), səndən *özgə* (qoşma), *sarı* gül (sifət), evə *sarı* (qoşma) və s. (1)

Omonimlərin bir çoxu **isim** və **fel** kimi işlənə bilir. Belə sözlər fel kimi həm məsdər şəklində, həm də feilin təsriflənən formalarında işlənə bilər. Məsələn: Tüfəngin paslı *çaxmağı* (isim), İldırım *çaxmağı* uşağı qorxutdu (feil). Plovun *qazmağı* (isim), Buranı *qazmaq* təhlükəlidir (feil). *Gül* ətri təravətdir (isim), Ağlama, *gül* (feil), Divarda *çat* var (isim), Qaç, uşaqlara *çat* (fel) və s.

"Buruq" ismi ilə *"buruq"* sifəti *(buruq saç)* və ya iki müxtəlif mənada işlənən "vergi" ismi (gəlir üçün dövlətə ödənilən məbləğvə *"istedad"* mənalarında) düzəltmə omonimlərdir.

Omonimlər bədii dildə cinas yaradan sözlərdir:

Açıldı *yazım*,
Söhbətim, sazım.
Sən hünər göstər,
Mən şeir *yazım*.
(S.Vurğun)

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti, Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2007, 168 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili: Leksika: ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərslik, Bakı, "Maarif", 1970, 234 s.
3. Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti, Bakı, "Maarif", 1981, 120 s.
4. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası: çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər: dərs vəsaiti, Bakı, "ADU", 1978, 87 s.

Homonyms as a lexical-semantic event

Summary

In general, one of the most complex problems remains the case of linguistics in nursing. The presence of deposits in the language has always been a historical category. There is such a peaceful relationship between all units of the same form of language (morphemes, words, word combinations and sentences). Omonimia are natural lexical-semantic and lexical-grammatical factors of language and speech patterns. Omonimia combines lexical and grammatical elements of the language and examines morphemes, words, words and phrases that are adapted for specific phases of language development.

Омонимы как лексическо-семантическое событие

Резюме

В целом, одной из самых сложных проблем остается случай лингвистики в сестринском деле. Наличие депозитов на языке всегда было исторической категорией. Между всеми единицами языка (морфемами, словами, словосочетаниями и предложениями) существуют такие мирные отношения. Омонимии являются естественными лексико-семантическими и лексико-грамматическими факторами языковых и речевых паттернов. Omonimia объединяет лексические и грамматические элементы языка и рассматривает морфемы, слова, слова и фразы, которые адаптированы для конкретных этапов развития языка.

Rəyçi: dos. İ.Məmmədov

Göndərilib: 02.05.2020 Qəbul edilib: 03.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/34-37

Nəhayət Mübariz qızı Hüseynli
Bakı Slavyan Universiteti

TARAS ŞEVÇENKO BƏDİİ İRSİNİN AZƏRBAYCANDA TƏDQİQİ

Açar sözlər: *Taras Şevçenko, tərcümə, Kobzar, ədəbiyyat, yubiley, məqalə*
Key words: *Taras Shevchenko, translation, Kobzar, literature, anniversary, article*
Ключевые слова: *Тарас Шевченко, перевод, Кобзарь, литература, юбилей, статья*

Azərbaycan xalqı ilə Ukrayna xalqları arasında sıx münasibətlər lap qədimdən mövcud olmuşdur. Bu münasibətlər tarixən davam edir və bu gün də davam etməkdədir. Azərbaycan və Ukrayna iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələri sürətlə inkişaf edir.

Hər iki ölkə SSRİ-nin tərkibində müttəfiq respublika olmuşlar. Elə həmin dövrdə də onlar arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr formalaşmışdır. SSRİ dağıldıqdan, postsovet məkanında müstəqil dövlətlər yarandıqdan sonra bu münasibətlər daha da inkişaf etməyə başlamışdır. Bu münasibətlər tarixən mövcud olub və bu gün də davam edir. Azərbaycan xalqını Ukrayna Respublikasının Krım yarımadasında yaşayan türkdilli xalq - krım tatarları ilə daha sıx tellər bağlayır. Krım türklərindən olan İsmayıl Qaspiralı, Mustafa Krımoğlu və s. Azərbaycanda hörmətlə yad edilir. 1930-cu illərdə ukraynalılar da Azərbaycan xalqı kimi Stalin rejiminin repressiyalarına məruz qalıb. Ukraynada təxminən 500 min azərbaycanlı yaşayır. Bu ölkədə güclü Azərbaycan diasporu fəaliyyət göstərir. Onlar ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirak edirlər. Azərbaycanlılar rəhbər vəzifələrdə də təmsil olunublar. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi və Ukrayna Mədəniyyət və İncəsənət Nazirliyi arasında mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlığa dair saziş imzalanıb. 1998-ci ildən etibarən Bakı Slavyan Universitetində Ukrayna dili tədris olunur. 17 oktyabr 2001-ci ildə BSU-da Ukrayna tədris-mədəniyyət mərkəzi açılıb. 7 sentyabr 2006-cı ildə Ukrayna ilə Azərbaycan arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsində, ölkələrimiz arasında elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığın genişlənməsi və dərinləşməsində xidmətlərinə görə Ukrayna Respublikasının Prezidenti cənab Viktor Andreyeviç Yuşşenkoya Bakı Slavyan Universitetinin Fəxri doktoru adı verilib. Ukrayna-Azərbaycan münasibətlərinin təməlini mədəni, həmçinin ədəbi əlaqələr təşkil edir. Azərbaycanda daim Ukrayna ədəbiyyatına, nasır və şairlərin yaradıcılığına böyük maraq olmuşdur. Xüsusi olaraq Ukrayna şairi Taras Şevçenkonu qeyd etmək olar. Təsadüfi deyil ki, Bakı şəhərinin mərkəzi küçələrinin birində T.Şevçenkonun abidəsi ucaldılmışdır. Abidənin açılış mərasimində Azərbaycanın prezidenti İlham Əliyev və Ukraynanın prezidenti Viktor Yuşenko iştirak etmiş idilər.

Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna arasında genişlənən əməkdaşlıq nəticəsində 2000-ci ildə Ukraynanın paytaxtı Kiyev şəhərində Heydər Əliyev adına Siyasi və Sosial Elmlər İnstitutu açılıb. Ukraynada xalqımızın dahi şairi Səməd Vurğunun anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş tədbir keçirilib. 1978-ci ildə Kiyevdə şairin adı verilmiş kitabxana yüksək səviyyədə təmir edilərək oxucuların ixtiyarına verilib.

Azərbaycan xalqı T.Şevçenkonun yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşdur. XIX əsrdə Azərbaycanın ən görkəmli ədəbiyyat xadimləri, ziyalıları T.Şevçenko ilə müəyyən dərəcədə tanış ola bilmişlər. Xalqımızın ən mütərəqqi ziyalıları T.Şevçenkonun həyat və yaradıcılığına yaxından maraq göstərmişlər. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra T.Şevçenkonun həyat və yaradıcılığına maraq xeyli artmışdır. 30-cu illərdən etibarən şairin ədəbi irsinin öyrənilməsinə və əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə başlanmışdır. Şairin 120 illiyi ilk dəfə Azərbaycan dilində T.Şevçenkonun şeirlər kitabı çapdan çıxmışdır. Kitaba "Kobzar" adı verilmişdir. Burada toplanılmış şeir və poemaları istedadlı şairlərimiz Mikayıl Müşfiq və Əhməd Cavad tərcümə etmişlər. Kitabın giriş məqaləsinin müəllifi isə Məmməd Arif olmuşdur. Müqəddimə Ukrayna şairinin həyat və yaradıcılığı haqqında maraqlı, ədəbi-bədii portet-oçerkdir. Əslində bu məqalə Azərbaycanda Şevçenko ədəbi irsinin öyrənilməsi və tədqiqi sahəsində ilk uğurlu addımlardan biridir. .

Taras Şevçenkonun 125 illiyi (1943-cü il) Azərbaycan ədəbi ictimaiyyəti tərəfindən xüsusi təntənə ilə qeyd edilmişdir. Bu əlamətdar hadisəyə xüsusi hazırlıq görülmüşdür. Hələ yubileydən bir il əvvəl Azərbaycan dövri mətbuatı T.Şevçenkoya dair məqalələr çap etmiş, şairlərimiz isə yeni tərcümələr üzərində işləmişlər. Bu baxımdan, A.Korneyçukun "Taras Şevçenko" məqaləsi, eləcə də, "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çap olunan "Qorki Şevçenko haqqında", "Taras Şevçenko haqqında yeni sənədlər" xüsusi diqqətə layiqdir.

1938-ci ilin oktyabr ayında Süleyman Rüstəm və Rəsul Rza Şevçenko yubileyinə hazırlıq işləri ilə əlaqədar Kiyevə getmişlər. Onlar qardaş Ukrayna yazıçıları ilə görüşmüş, Şevçenkonun qəbrini ziyarət etmiş

və Azərbaycanda keçiriləcək yubiley üçün materiallar toplamışlar. Bunlar barədə Süleyman Rüstəm özünün "Şevçenkonun vətənində" adlı məqaləsində ətraflı məlumat vermişdir. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı o zaman Şevçenkonun əsərlərini dilimizə tərcümə etmək üçün S.Rüstəmin rəhbərliyi altında M.Rahim, R.Rza, A.Faruq, N.Rəfibəyli, M.Dilbazi, B.Qasımzadədən ibarət şairlər qrupu yaradılmışdır. 1938-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı T.Şevçenkoya həsr olunan ən yaxşı hekayə və şeirlər üçün müsabiqə elan etmişdir. Ədəbiyyatşünas Mikayıl Rəfilinin yubiley ərəfəsində «Taras Şevçenko» adlı kütləvi oçerki kitab şəklində çapdan buraxılmışdır. M.Rəfilinin bu oçerki Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Ukrayna şairinə həsr edilən ilk monoqrafik tədqiqat kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kitab 12 bölmədən ibarətdir. Bu bölmələrin hər biri maraqlı və əhatəli qaydada şairin yaradıcılığının Azərbaycan və dünya oxucusuna təqdimatı kimi dəyərləndirilə bilər. Bunu bölmələrin adlarından da anlamaq olur: "Xalq şairi", "Şevçenkonun uşaqlığı", "İlk qədəmlər", "Xalqın sədaqəti uğrunda", "Revolyusion mübarizə", "Çarizm əleyhinə", "Şevçenko və xalqlar qardaşlığı", "Sürgün illəri", "Rus ədəbiyyatı və Şevçenko", "Şairin ölümü", "Şevçenko və epoxamız" - əsasında yazılmış oçerk Azərbaycan oxucusunda T.Şevçenkonun həyat və yaradıcılığı haqqında tam və ətraflı təsəvvür yaratmaq qüdrətinə malikdir.

T.Şevçenkonun 125 illik yubileyi ərəfəsində Azərbaycan dilində onun iki şeirlər kitabı nəşr olunmuşdur. Həmin kitabların hər ikisi "Seçilmiş əsərlər" adlanır, lakin onlardan birincisini "Azərnəşr" (redaktorları M.Arif və R.Rza), ikincisini "Ədəbiyyat nəşriyyatı" (redaktoru M.Arif) çapdan buraxmışdır. Birinci kitaba T.Şevçenkonun 1839-1860-cı illər arasında yazdığı şeirlər» (tərcüməçilər: S.Rüstəm, M.Dilbazi, R.Mikayıl, A.Faruq, O.Sarıvəlli, B.Qasımzadə) və poemaları "Səhrayı qız" (tərçümə edəni S.Vurğun), "Katerina" (R.Nigar), "Qaydamaklar" (R.Rza), "Çavaq" (R.Mikayıl), "Qamaliya" (A.Faruq), "Yuxu" (R.Mikayıl), "Muzdur qadın" (R.Rza), "Knyaz qızı" (A.Faruq), "Çarlar" (B.Qasımzadə) daxil edilmişdir. Bu kitaba Arif Rəfili «Ukrayna xalqının dahi şairi» adlı müqəddimə yazmışdır.

Gənc oxucular üçün nəzərdə tutulan ikinci kitaba T.Şevçenkonun doqquz şeri və üç poeması daxil edilmişdir. Bu kitaba Məmməd Arif "Taras Şevçenko" adlı müqəddimə yazmışdır. Bundan başqa 1939-cu ildə Cəfər Cəfərovun «Ukrayna xalqının böyük şairi», Hüseyn Mehdinin "Dahi xalq şairi" və bir sıra başqa məqalələr də şairin həyat və yaradıcılığının elmi tədqiqi üçün böyük töhvədir. Yubiley günlərində Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı T.Şevçenko haqqında yazılan ən yaxşı bədii əsərlərin müsabiqəsini yekunlaşdırmışdır. Müsabiqə komissiyasına 45 poema, şeir və hekayə göndərilmişdir. Bütün bu əsərlər nəzərdən keçirildikdən sonra birinci mükafat «Taras» poemasını yazmış şair Zeynal Xəlilə verilmişdir. İkinci mükafatlar "Dövranım gözəl" və «Böyük Kobzar haqqında nəğmə» poemasına görə M.Rahimə və P.Pançenkoya (K.Stroqanovla birlikdə), üçüncü mükafatlar «Şairin macərası» poemasına görə T.Əyyubova verilmişdir.

T.Şevçenkonun yaradıcılığı Azərbaycan xalqına həmişə doğma və əziz olmuşdur.

T.Şevçenkonun vəfatının 90 illiyi zamanı onun ayrıca şeirlər məcmuəsi çap olunmuşdur. Bu məcmuəyə yeni tərcümələr daxil edilmiş və ona ədəbiyyatşünas Əkbər Ağayev müqəddimə yazmışdır. Şairin seçilmiş əsərlərinin bu nəşri bədii tərcümənin keyfiyyəti baxımından bir qədər uğursuz olsa da, bütünlükdə Azərbaycan şevçenkoşünaslığı sahəsində irəliyə atılan qiymətli addım kimi qəbul edilə bilər. Həmin günlərdə Azərbaycan Yazıçıları İttifaqında T.Şevçenkoya həsr edilmiş gecə keçirilmiş və burada M.Rəfili məruzə etmişdir. O zaman Azərbaycan dövri mətbuatında T.Şevçenkoya dair bir sıra məqalələr çap edilmişdir ki, bunların içərisində xüsusilə tənqidçi Hidayət Əfəndiyevin «Taras Şevçenko» məqaləsi yeni və orijinal təsir bağışlayır.

T.Şevçenkonun vəfatının 100 illiyi ərəfəsində də Azərbaycanda yubiley komissiyası yaradılmışdı: S.Rüstəm (sədr), M.Hüseyn, Ə.Cəmil, İ.Nəzərov, Z.Xəlil, Q.Qasımzadə, P.Xəlilov, yubiley münasibətilə bir sıra tədbirlər görülmüş, respublikamızın bütün rayonlarında və Bakıda təntənəli yubiley yığıncaqları keçirilmişdir. Bütün bunlar böyük sənətkarın həyat və yaradıcılığını xalqımıza daha da yaxından tanıtmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Onun bütün poeziyası, incə lirikası, dərin mənalı poemaları, hətta gündəlikləri belə xalqla möhkəm bağlılığın ən gözəl ifadəsi olub, işıqlı gələcəyin həsrəti ilə çırpınan bir qəlbin müxtəlif məzmunlu, lakin eyni ahəngli nəğmələridir. Məhz buna görə də, onun zəmanəsinin siyasi-ictimai mənzərəsini əks etdirən həmin nəğmələri öz dövrünün gur səsi olmuşdur.

T.Şevçenkonun anadan olmasının 150 illiyi Azərbaycanda olduqca yüksək səviyyədə qeyd olunmuşdur. Yubiley ərəfəsində T.Şevçenkonun seçilmiş əsərlərindən ibarət yeni kitab - "Kobzar» nəşr olunmuşdur. M.Arif, P.Xəlilov, Ə.Ağayev, Y.Qarabağlı və başqa tanınmış ədəbiyyatşünaslarımızın məqalələri T.Şevçenkonun həyat və yaradıcılığına, bədii irsinə dair yeni və qiymətli fikirlərlə zəngindir. Bu baxımdan, akademik M.Arifin «Böyük Kobzar» məqaləsini xüsusi qeyd etmək olar.

"Şevçenkonun mənalı həyatı, zəngin yaradıcılığı, arzu və əməlləri bizim üçün, yeni və azad həyat quran insanlar üçün həmişə canlı, əziz və qiymətlidir. O, bizim müasirimizdir. O da öz böyük humanist arzuları, alovlu inqilabçı qəlbi, ürəkləri fəth edən şeirləri ilə bu gün bizimlə bir yerdə, çiyin-çiyinə kommunizm cəmiyyətinə doğru addımlayır" (2). «Böyük Kobzar» məqaləsində T.Şevçenkonun yaradıcılığı XIX əsr Ukrayna ictimai-fəlsəfi fikrinin fonunda nəzərdən keçirilir ki, bu da müəllifə dahi şairin həyat və yaradıcılığını daha obyektiv və dərindən öyrənmək imkanı vermişdir. 1964-cü ildə T.Şevçenkoya həsr edilmiş ayrıca iki kitab da nəşr olunmuşdur. Bunlar akademik M.Cəfərin «T.Şevçenko» (həyat və yaradıcılığı) və professor P.Xəlilovun «Ukraynanın böyük Kobzarı» əsərləridir.

Akademik M.Cəfər öz yazısında aşağıdakı fikirləri qeyd etmişdir: «Böyük kobzar mütərəqqi müasir ideyalarla zəngin olan siyasi-ictimai-fəlsəfi fikrə yeni bir istiqamət verdi, yeni Ukrayna ədəbiyyatının banisi, atası oldu. Həm məfkurə, həm də bədii sənətkarlıq cəhətindən elə bir ədəbi irs qoyub getdi ki, Ukraynanın ondan sonra gələn Panas Mirnı, İvan Franko, P.A.Qrabovski, M.M.Kotsyubinski, Lesya Ukrainka kimi görkəmli inqilabçı yazıçıları iftixar hissi ilə onu özlərinin böyük müəllimi hesab etdilər, Şevçenko ənənələrini davam və inkişaf etdirməklə şöhrətləndilər».

Məqaləni ətraflı şəkildə prof. V.Arzumanlı təhlil etmişdir: "Dahi şairin sənətkarlıq xüsusiyyətləri və qələmə aldığı mövzu rəngarəngliyinə də xüsusi diqqət yetirən M.Cəfər, onun bədii irsinin əhəmiyyətini düzgün müəyyənləşdirir. Bu barədə «Şevçenko yalnız Ukraynanı deyil, bütün Rusiyanı, Rusiyada yaşayan xalqların taleyini düşünür, bütün xalqların zəhmətkeşlərini azad görmək istəyirdi» - deyən müəllif Ukrayna şairinin beynəlmiləl bir səciyyə daşıyan yaradıcılığını layiqincə qiymətləndirir. O, həmin qeydlərini yekunlaşdıraraq yazır: «Taras Şevçenko elə mənalı, elə zəngin bir ədəbi irs qoyub getmişdir ki, bu irs bütün xalqlar üçün onların eyni böyük məqsədlər uğrunda mübarizə aparan doğma yazıçılarının irsi qədər əziz və anlaşıqlıdır" (2). Professor P.Xəlilov da 1961 və 1964-cü illərdə nəşr etdirdiyi «Ukraynanın böyük Kobzarı» kitabı şevçenkoşünaslıq sahəsində diqqəti cəlb edən əsərlərdəndir.

Ötən əsrin 60-70-ci Azərbaycan-Ukrayna ədəbi əlaqələrinin tarixini öyrənən Abbas Abdullanın, Tamara Şərifli bir sıra yeni məqalələr yazılmışdır. Bu illərdə T.Şevçenko irsinin Azərbaycan dilinə birbaşa orijinaldan tərcüməsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu işdə tərcüməçi, ukraynaşünas Abbas Abdullanın böyük əməyi olmuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda görkəmli Ukrayna şairi, yazıçı və dramaturq Taras Şevçenkonun 200 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbir keçirilib.

2014-cü ildə Ukraynada çıxan nüfuzlu "Den" qəzetində Azərbaycanın bu ölkədəki səfirinin Taras Sevçenko və ölkəmizdə Böyük Kobzarın irsinin öyrənilməsi haqqında məqaləsi dərc edilmişdir. Səfir öz məqaləsində vurğulayır ki, Böyük Kobzarın yaradıcılığı Ukrayna xalqının milli dirçəlişinə xeyli kömək etmişdir. Müəllif materialın xeyli hissəsini "Şevçenko və Azərbaycan" mövzusuna həsr etmişdir. Məqalədə qeyd olunur ki, Böyük Kobzarın zəngin ədəbi irsi, onun həyat və yaradıcılıq yolu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının maraqlı tədqiqatlarının mövzusu olmuşdur və bu gün də belədir. Diplomat xatırladır ki, T.Şevçenkonun "Kobzar" kitabı Azərbaycan dilində ilk dəfə 1934-cü ildə nəşr olunmuşdur. Həmin kitabı dilimizə tərcümə etmiş məşhur şairlər Əhməd Cavad və Mikayıl Müşfiq Stalin repressiyalarının qurbanları olmuş və 1937-ci ildə "xalq düşmənləri" kimi güllələnmişlər.

Sonrakı illərdə Taras Şevçenkonun poeziya məcmuələri Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Osman Sarıvəlli, Mirvarid Dilbazi, Nigar Rəfibəyli və başqa şairlərin tərcümələrində 10 dəfədən çox nəşr olunmuşdur. Tanınmış ukraynaşünas və şevçenkoşünas Abbas Abdulla tərəfindən tərtib edilmiş "Mənim fikirlərim" kitabı da işıq üzü görmüşdür. Məqalənin sonunda qeyd edilir ki, Azərbaycanda Taras Şevçenkonun əsərlərini bu gün də böyük məmnuniyyətlə oxuyurlar, çünki onun poeziyası vətənə sevgi, yüksək insani duyğular oyadır.

2014-cü ildə professor Vaqif Arzumanlının geniş tədqiqat və faktiki materiallarla zəngin olan "Taras Şevçenko və Azərbaycan" məqaləsi dərc olunmuşdur (2). Məqalədə müəllif zəngin material istifadə edərək Kobzarın yaradıcılığının ölkəmizdəki tədqiqi və öyrənilməsini xronikal şəkildə təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. И.Габиббейли, В.Арзуманлы Т.Г.Шевченко и Азербайджан // "Бакинский рабочий" от 18 марта 2014 г. С.5-6.
2. V.Arzumanlı. Taras Şevçenko irsinin tədqiqi // "Respublika" qəzeti, 23 fevral 2014,
3. "В Баку открыт памятник выдающемуся украинскому поэту Тарасу Шевченко". Bakinskiy Raboçiy. 1 iyul 2008: 3.
4. Jump up to: Rafael Həsənov. (29 mart 2008). "В столице Азербайджана появится памятник Тарасу Шевченко". Kavkazskiy Uzel.

5. Jump up to:[1] [2] [3] Памятник Т. Г. Шевченко в г.Баку // Ukrainskiy konqress Azerbaydjana.
6. http://allpoetry.com/poem/4937927-Shevchenko--The-Dream--translation--by-Vera-Rich

Research of Taras Shevchenko`s artistic heritage in Azerbaijan

Summary

Taras Shevchenko is a Ukrainian poet, artist, thinker, as well as the founder of critical realism and revolutionary – democratic current in Ukrainian literature and fine arts. The Ukrainian people called him “Kobzar”. He got acquainted with the work of T.Shevchenko in Azerbaijan. At that time. The Writers` Union of Azerbaijan organized a brigade of poets under the leadership of S.Rustam, consisting of M.Rahim, R.Rza, A.Farug, N.Rafibeyli, M.Dilbazi, B.Gasimzade to translate Shevchenko`s works into our language. A new stage in the study of T.Shevchenko`s legacy in Azerbaijan is connected with the 60s and 70 s of the last century. A scientific-practical conference on “Shevchenko`s word in the spiritual space of Azerbaijan” was held at the initiative of the Azerbaijani Embassy in Ukraine, organized by the Kiev National Linguistic University and the Samad Vurgun Library in the city.

Изучение художественного наследия Тараса Шевченко в Азербайджане

Резюме

Тарас Шевченко – это украинский поэт, художник, мыслитель, основатель критического реализма и революционно-демократического направления в украинской литературе и изобразительном искусстве. Украинский народ назвал его "Кобзарь". В Азербайджане творчество поэта всегда вызывало большой интерес. Более тесно азербайджанский народ ознакомился с творчеством Шевченко в советское время. Видные деятели литературы М.Рахим, Р. Рза, А. Фаруг, Н.Рафибейли, М.Дилбази, Б.Гасымзаде перевели стихи автора на азербайджанский язык, написали очень интересные статьи, посвящённые его творческому наследию. В советское время многократно переиздавались сборники стихов поэта, была написана коллективная монография, охватившая все стороны его творческого и жизненного пути.

Rəyçi: dos. D.Hümbətova

Göndərilib: 02.05.2020 Qəbul edilib: 04.05.2020

HÜQUQ THE LAW ПРАВО

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/38-40

Oktay Etibar oğlu Əhmədov
Bakı Dövlət Universiteti
okktayahmedov@gmail.com

SÜLH VƏ İNSANLIQ ƏLEYHİNƏ CİNAYƏTLƏRLƏ MÜBARİZƏYƏ MÜASİR BAXIŞ

Açar sözlər: *Beynəlxalq cinayətlər, sülh və insanlıq, hüquqi məsuliyyət, soyqırım, təhlükəsizlik, işgəncə*
Key words: *International crimes, peace and humanity, legal responsibility, genocide, security, torture*
Ключевые слова: *Международные преступления, мир и гуманность, юридическая ответственность, геноцид, безопасность, пытки*

Giriş

Milli cinayət hüququ dövlətlərin daxili hüquq qaydasını cinayətkar əməllərdən qorumaq məqsədi daşıdığı halda, beynəlxalq cinayət hüququ bu hüququn müxtəlif sahələrini cinayətlərdən mühafizə etmək məqsədi daşıyır. Cinayətlərin beynəlxalqlıq xarakteri onların bir dövlətin yuristiksiyası ilə məhdudlaşmaması deməkdir. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatlarına nəzər salsaq, "sülh əleyhinə cinayətlər" və "insanlıq əleyhinə cinayətlər" elmi baxımdan bir-birindən fərqləndirilir. Bəzi mənbələrdə isə bu kateqoriya cinayətlər "sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər" adlandırılır. Bu cinayətlər üçün belə xarakteristika müəyyən edə bilərik ki, cinayətin tərkibini yaradan əməl əvvəlcədən planlaşdırılmalı və sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu cür əməllərin törədilməsi onların dəfələrlə yerinə yetirilməsinə gətirib çıxara bilər. Bu tələb isə ümumi plan, dövlət siyasəti çərçivəsində yerinə yetirilmiş əməllərin təsadüfi hesab olunması fikrini alt-üst edir, yəni əvvəlcədən planlaşdırılmış hər hansı bir əməl təsadüfi sayılmamalıdır. Bundan başqa isə, qeyri-insani əməl geniş miqyasda törədilməlidir. Eyni zamanda, bu cinayətin törədilməsi şəxsin öz təşəbbüsü ilə həyata keçirilməlidir.

Beynəlxalq cinayət kimi sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərin anlayışı və təsnifatı

İlk dəfə "insanlıq əleyhinə cinayətlər" anlayışına Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsində rast gəlinmişdir. Nizamnamənin 6-cı maddəsində sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər belə təsnif edilir:

1) Sülh əleyhinə cinayətlər – təcavüz, soyqırımı, terrorizm, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) heyətinə qarşı cinayətlər, müharibə cinayətləri - Təcavüzkar müharibənin, eyni zamanda beynəlxalq müqavilə, saziş və etimadnamələri pozmaqla müharibənin planlaşdırlması, hazırlanması, başlanması və ya sadalanan fəaliyyətlərdən hər hansı birinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş ümumi planda və qəsdlərdə iştirak etmək və s.

2) İnsanlıq əleyhinə cinayətlər – insan (qul, uşaq, qadın) alveri, fahişəliyin üçüncü şəxslər tərəfindən istismarı, aparteid, deportasiya və digər qeyri-insani hərəkətlər və ya siyasi, irqi, dini motivlərə əsasən mülki əhalini təqib etmə, kölə vəziyyətinə salma, işgəncə vermə, girov götürülmə,müharibəyə qədər və müharibə zamanı adamöldürmə, əhalini məhv etmə, insan hüquqlarının kütləvi və sistematik şəkildə pozulması və s.

Birinci kateqoriya daha çox ictimai təhlükəliliyi ilə xarakterizə olunur və burada qəsd obyekti qismində dövlətlərarası münasibətlər, xalqların dinc yanaşı yaşaması, xalqın, millətin bütövlükdə beynəlxalq sistemdə varlığı və taleyi, beynəlxalq əmin amanlıq, təhlükəsizlik və s. kimi daha qlobal mahiyyətli məsələlər tanınır. İkinci kateqoriya – insanlıq əleyhinə cinayətlər isə daha çox müasir dövrün beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərində etiraf olunan cinayətlərdir.

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Ə.Allahverdiyev hesab edir ki, insanlıq əleyhinə cinayətlərə aid normalar həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə kifayət qədər təfsir və tətbiq edilməmişdir (3, 15).

Yuqoslaviya (YBCT) və Ruanda (YBCT) Beynəlxalq Cinayət Tribunallarının təcrübəsi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, bununla belə, onların presedent hüququ insanlıq əleyhinə cinayətlərin hamısını əhatə etmir. "Qarışıq" və ya "beynəlmiləlləşdirilmiş" tribunalların da bu sahədə töhfəsi hələ ki, nəzərəçarpacaq səviyyədə deyil. Ayrı-ayrı ölkələrin məhkəmələrində insanlıq əleyhinə cinayətlərlə bağlı nadir hallarda işlərə baxılsa da, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri tərəfindən bu günə qədər Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələri (105-113-cü maddələr) bir dəfə də olsun tətbiq edilməmişdir (4, 20).

1998-ci ilin iyul ayında Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu (Roma Statutu) qəbul olunmuşdur və bu proses hal hazıra qədər davam etməklə, beynəlxalq cinayətlər, o cümlədən sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər məsələsi, habelə onların təsnifatı, yurisdiksiya şərtləri ilə bağlı yekun razılaşmalar əldə edildi.

XX əsr ərzində sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərlə bağlı bir sıra mühüm beynəlxalq müqavilələr də imzalanmışdır ki, onlar da əsas etibarilə qeyd olunan cinayətlərin mahiyyəti və onlara görə mühakimə icraatı üzrə milli və beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığı şərtləndirir. Bunlardan: Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyası; Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları; Aparteid cinayəti ilə mübarizə və onun cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyası; İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza növləri əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası; Nürnberq, Tokio, Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının Hokmləri və Nizamnamələri; Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu; Beynəlxalq Cinayət Polisi Təşkilatının (İnterpol) Nizamnaməsi və s. müqavilə, pakt və konvensiyaları qeyd etmək olar. Beləliklə, müasir beynəlxalq hüququn inkişaf meyillərini nəzərə alaraq, biz beynəlxalq cinayətə, sülh və insanlıq əleynə cinayətlərə ümumi şəkildə şərti olaraq aşağıdakı anlayışı verə bilərik: Beynəlxalq toplumun qanuni maraq və mənafeləri, insan hüquq və azadlıqları, habelə sülh və təhlükəsizlik əleyhinə yönələn transmilli ictimai təhlükəli xarakterə malik olan və beynəlxalq cinayət hüquqi yuridiksiyanın şamil olunduğu əməllər beynəlxalq cinayətlər hesab edilir. Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər isə beynəlxalq cinayətlərin əsas növü olub, dövlətlər arasında sülhə və əmin-amanlığa, ümumbəşəri dəyərlərə, insana və insanlığa qarşı yönələn birbaşa qəsdlə xarakterizə olunan transmilli cinayətlərdir.

Müasir beynəlxalq hüquqa görə beynəlxalq hüququn yol verdiyi çərçivədə hər bir dövlət nəinki beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmininə dair tədbirlər görmək, həmçinin, başqa dövlətlərin də sülhün təmininə dair beynəlxalq hüquq normalarına əməl etmələrini tələb etmək hüququna malikdir. Dövrün ən aktual problemlərindən biri də beynəlxalq cinayətlərlə, sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərlə mübarizə, onların qarşısını alınması problemidir. Nəzərə alsaq ki XXI əsrdə dövlətlərin qarşısında duran ümumi vəzifə sülh və inkişafa can atmaqdır, cəmiyyətin bütün sahələrində təhlükəsizlik problemini həll etməklə buna nail olmaq olar.

Bəşəriyyətin mövcudluğu, onun demokratik və iqtisadi inkişafı üçün ən böyük təhlükələrdən biri beynəlxalq cinayət hesab olunan sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərdir. Bu cür cinayətlərlə mübarizə problemi məhdud milli-dövlət vasitələri və metodları çərçivəsində həll edilə bilməz. Mübarizənin effektivliyinin artırılması üçün dünya ölkələri birliyi tərəfindən müvafiq beynəlxalq hüquqi tədbirlərə əl atılmalıdır.

Respublikamızın müharibə şəraitində olması və torpaqlarımızın 20 %-nin işğal altında olmasını nəzərə alsaq, bu problemin bizim üçün nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi aydın olar. Azərbaycan xalqı bir neçə dəfə sülh və insanlıq əleyhinə cinayətin-soyqırımın qurbanı olmuşdur. Yalnız bu hadisələrdən birinə- 1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət verilməsinə cəhd göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər öz xarakteri və təhlükəliliyinə görə ümumilikdə beynəlxalq birliyin mənafeyinə zərər vurduğundan beynəlxalq hüquq normalarının üstünlüyünün təmin olunması məqsədilə bilavasitə cinayət yuristiksiyasını həyata keçirməli olan beynəlxalq məhkəmə orqanları təsis edilmişdir. Beynəlxalq tribunalların, daimi fəaliyyət göstərən

Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılması beynəlxalq hüquq normalarının səmərəliliyinin artırılmasına istiqamətlənmişdir.

Beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrin mürəkkəbliyi şəraitində beynəlxalq hüquqi məsuliyyət problemi ən aktual problemlərdən biridir. Beynəlxalq cinayət məsuliyyəti prinsipi yeni dünyagörüşünü əks etdirir və nisbətən yaxn bir dövrün təzahürüdür. Bu prinsip tələb edir ki, dövlətlər beynəlxalq cinayətləri törətməkdə təqsirli bilinən şəxsləri ya özləri mühakimə etməlidir, ya da onu edə biləcək dövlətə verməlidir. Bu cür cinayətlərdə dövlətlərə qarşı ikili standartların tətbiq edilməsi amili tamamilə aradan qaldırılmalı, sülh və ədalətin təmin olunması naminə obyektiv fəaliyyət göstərilməlidir.

Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər törətmiş şəxslərin səmərəli beynəlxalq cinayət təqibi II Dünya Müharibəsindən sonra 8 avqust 1945-ci ildə Londonda, Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa arasında Avropa ölkələrinin əsas hərbi cinayətkarlarının məhkəmə təqibi haqqında imzalanmış razılaşmanın nəticəsində başlanmışdır.

Qeyd edək ki, ən təhlükəli cinayətlər sayılan genosid, insanlıq əleyhinə cinayətlər, hərbi cinayətlər, təcavüz cinayəti Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin səlahiyyətlərinə daxildir və göstərilən cinayətlərə münasibətdə məhkəmənin yuristiksiyası məcburi xarakter daşımalıdır.

Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər əvvəlcədən planlaşdırıldığından təsadüfi törədilə bilməz. Bu əməl geniş miqyaslılığı ilə seçilir və əməlin həyata keçirilməsində şəxsin niyəti olur. İnsanlıq əleyhinə cinayətlər həm sülh dövründə, həm də müharibə dövründə törədilə bilər.

Beynəlxalq Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər anlayışını və bu anlayışın məcmusuna daxil olan fərdi cinayət növlərini tədqiq edərkən aşağıdakı məqsədlər qarşıya qoyulur:

1) Sülh və insanlıq əleyhinə olan cinayətlərin tarixini araşdırmaq;
2) Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərə qarşı mübarizə və ona görə məsuliyyətin müəyyən olunması;
3) Sülh və insanlıq əleyhinə olan cinayətlərin əsas fərqləndirmə meyarlarının dəqiqləşdirilməsi;
4) Sülh və insanlıq əleyhinə cinayət hesab olunan konkret əməllərin ümumi xarakteristikalarını müəyyən etməklə onları ayrılıqda tədqiq etmək;
5) Sülh və insanlıq əleyhinə olan cinayətlərə görə fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinin yaranmasının araşdırmaq və onların inkişaf tendensiyalarını tədqiq etmək;
6) Sözü gedən cinayətlərə qarşı Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin təcrübələrini təhlil etmək və subyektiv fikir formalaşdırmaq;
7) Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində təsbit olunmuş insanların sülh və təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlərin müqayisəli hüquqi tədqiqatını aparmaq;
8) İnsanların azadlığı, həyat və sağlamlığı əleyhinə cinayətlərə qarşı mübarizə aparan orqanlar üçün müəyyən təcrübi xarakterli təkliflər və tövsiyələr işləyib hazırlamaq;

Nəticə

Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər bu cinayətlərin miqyası, iştirakçıların dairəsi, onların davranışlarının xüsusiyyətləri ilə təyin olunan, ancaq öz xüsusiyyətlərinə malik olan obyektiv və subyektiv elementlərə malikdir. Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər beynəlxalq hüquq pozuntularının ayrıca kateqoriyasına daxil olunmalıdır, çünki, belə pozuntular ümumi sülhə təhlükəsizliyə qarşı yönələn hüquqazidd əməldir, beynəlxalq hüquq normalarının və prinsiplərinin pozulması ilə bağlıdır. Sözügedən cinayətlərin qarşısının alınması istiqamətində dövlətlər bir-birilə qarşılıqlı və çoxtərəfli əməkdaşlıq etməli, bu məqsədlə həm daxildə, həm də beynəlxalq səviyyədə lazimi tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Belə cinayətlərin törədilməsində təqsirli bilinən şəxslərin saxlanılmasında, mühakimə və həbs olunmasında dövlətlər bir-birinə kömək etməlidirlər. Təqsirli bilinən şəxslərin təqsiri sübuta yetirilərsə onlar cinayət törətdikləri ölkədə mühakimə olunaraq cəzalandırılmalı, bu məsələdə dövlətlər həmin şəxslərin ekstradisiyası ilə bağlı əməkdaşlıq etməli və həmin cinayətlərin araşdırılması üçün məlumatların toplanması və mübadiləsində birgə fəaliyyətə üstünlük verməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi //http:// www.e-qanun.az
2. “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 1998-ci il 26 mart // http:// www.e-qanun.az
3. Allahverdiyev Ə.V. Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər. Dərs vəsaiti. Bakı. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2017. 396 səh.
4. Məcidli S.T. “Azərbaycanlılara qarşı törədilən sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər (1918-2018-ci illər)”. Bakı: 2018. 271 səh.

A modern review at peace and crimes against humanity

Summary

Peace and crimes against humanity have objective and subjective elements that are defined by the scale of the crimes, the scope of the participants, and the characteristics of their behavior, but which have their characteristics. Peace and crimes against humanity should be included in a separate category of international law violations, as such violations are related to violations of international law and principles, which are aimed at general peace security.

Современный взгляд на борьбу с миром и преступления против человечества

Резюме

Мир и преступления против человечества имеют объективные и субъективные элементы, которые определяются масштабом преступлений, масштабами участников и характеристиками их поведения, но имеют свои особенности. Мир и преступления против человечества должны быть включены в отдельную категорию нарушений международного права, поскольку такие нарушения связаны с нарушениями международного права и принципов, которые направлены на обеспечение общей мирной безопасности.

Rəyçi: prof.Ş.Səmədova

Göndərilib: 20.04.2020 Qəbul edilib: 22.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/41-43

Nargiz Nasimi Mammadova
Baku State University
nargizm64@gmail.com

OBLIGATION TO PROVIDE ADEQUATE MEDICAL CARE TO PERSONS IN CUSTODY

Key words: *human rights, prisoners health, international law*
Açar sözlər: *insan hüquqları, məhkumların sağlamlığı, beynəlxalq hüquq*
Ключевые слова: *права человека, здоровье заключенных, международное право*

1.1. Introduction

This article deals with the obligation to ensure adequate medical care to prisoners in custody. Prisoners are entitled to receive medical care and mental health treatment. These treatments are only required to be "adequate", not the best available or even the standart treatment for those outside of incarceration. Also this article deals with case-law of the European Court of Human Rights. The prisoners right to receive adequate medical care include which notion of the Article 3 of the European Convention of Human Rights.

1.2. General approach

Everyone has the right to health and the States have the obligation to provide standart of public health with the community generally. Human rights are interdependent, indivisible and interrelated. This means that violating the right to health may often impair the enjoyment of other human rights and such as the rights to education or work, and vice versa. States should ensure the provision of enough functioning public health and individual health care facilities throughout their territory, as well as safe water and sanitation facilities, trained and fairly-paid medical professionals, and essential medicines. And also the States have the obligation to ensure medical care for the persons in custody. Each prisoner should receive a comprehensive medical and mental health assessment by qualified medical and mental health professionals no later than [14 days] after admission to a correctional facility, and a comprehensive medical assessment periodically thereafter, which should include mental health screening. The frequency of periodic medical assessments should accord with community health standards, taking account of the age and health status of each prisoner. No new comprehensive medical, mental health assessment need occur for a prisoner transferred or readmitted to a correction facility who has received comprehensive health assessment within the prior year unless it is medically necessary, or the prisoner's medical records are not available and unless a dental emergency requires more immediate attention, a dental examination by a dentist or trained personnel directed by a dentist should be conducted within [90 days] of admission if the prisoner's confinement may exceed one year, and annually thereafter.

The level of health care provided in a prison will depend upon the number of health staff, their qualifications and training, and their motivation and these factors should be assessed during the prison visit. In some contexts the role of health-care staff in prisons may be defined in the country's 'prison regulations', these regulations may specify that prison health staff are responsible not only for running the health-care services, but also for other tasks such as oversight of hygiene, sanitation and nutrition and this is consistent with the ideal that health staff have duties that go beyond curative care: they must also be responsible for protecting and promoting health.

It is important to be clear about what the health professional must not do during an assessment of prison health and in general, he or she should not take over the work of the prison staff or run a parallel health system by performing individual health checks and treating detainees. Prison authorities or members of the prison assessment team should generally not be encouraged to draw up lists of detainees who 'want to see the doctor, however, the health professional should meet selected detainees individually, to discuss issues relating to the health system and the health professional may use general or specific criteria for choosing these detainees. General criteria may include: most recently arrested detainees, female detainees, or detainees above or below a certain age. Specific criteria may include: detainees who have passed through specific places of interrogation, who exhibit features of a particular disease, or who show clear signs of mental illness.

Most aspects of life in detention have some impact on health, the health pyramid describes the basic and essential influences on health in prisons (food and nutrition; hygiene and sanitation; accommodation; health protection and promotion; and, finally, curative health care). However, when assessing health in prisons it is important to look beyond these basic elements and other factors – less obvious, or even invisible – can also

powerfully influence health. They are sometimes loosely called ‘psychosocial factors’, and include: the psychological effects of arrest and imprisonment; separation from support structures; internal prisoner hierarchies; violence including sexual violence; drug use; prison routines; respect or not of judicial guarantees; promiscuity.

It is important while assessing prison health to distinguish between availability and accessibility. AVAILABILITY describes the existence of infrastructure and services within the prison: health-care facilities, drugs, water and sanitation facilities, kitchens, food, etc, and ACCESSIBILITY describes the extent to which detainees have equal access to these facilities and services without barrier or interference. Facilities and services within prisons should operate on the principle of non-discrimination and must be equally accessible to all; they must also acknowledge that certain vulnerable or marginalized groups may have greater needs (for instance, women, children, the elderly, the disabled, those with HIV/AIDS, and ethnic minorityes). Accessibility can be further divided into physical accessibility (for instance, does the location of the facilities interfere with physical access?); economic accessibility; access to information. The accessibility and the quality of services and infrastructure are two of the main determinants of health in prisons.

1.3. European norms regulating medical care to persons in custody

Article 3 of the European Convention of Human Rights noted that: No one shall be subjected to torture or to inhuman or degrading treatment or punishment.

It is clear from the judgments of the European Court that the Court finds a substantive violation of Article 3 of the Convention when, as a rule, the relevant evidence of the person's misconduct is presented by the applicant alleging misconduct. This means that the European Court is general acknowledges that, as a rule, the burden of proof on such claims rests with the claimant.

European Court attaches special importance to the opinion of a medical expert, a medical certificate, the results of a medical examination from a temporary detention facility, a record of an ambulance call, or any other medical document, among other evidences of torture and other forms of ill-treatment.

In addition, the European Court emphasizes the importance of witness statements, videos and photographs in the investigation of ill-treatment. However, even in the absence of such evidence, if the plaintiff provides a detailed description of the misconduct and the detailed, consistent evidence he presents provides a reasonable presumption of misconduct in the circumstances under consideration, and the state is unable to substantiate the allegation. It is not excluded that the fact of ill-treatment is considered established.

In such cases, the European Court of Human Rights, taking into account the sensitivity of the situation detainees, their inability to obtain evidence to support their claims and claims, and the state's availability of relevant information and evidence of the incident, notes that the burden falls on the state, not the plaintiff. An example of this is the Court's decision of 13 June 2002 in the case of Angelova against Bulgaria. İn the same case, he applicant's 17-year-old son, Angelova, died at the police station a few hours after his arrest. The applicant alleged that, his son had been injured during his detention by the police and had not been treated. The Court found that the burden of proof in this case fell on the respondent State and State had failed to provide a convincing explonation of the applicant's claim, he reasons for the injuries. In view of this and the fact that the injuries inflicted on a person exceeded the minimum level of ill-treatment provided for in Article 3 of the Convention, the European Court found that there had been a violation of Article 3 in that case. In these and other cases, the European Court has relied on the standard of "proof without reasonable doubt" in relation to both the state and the plaintiff.

If we look at international human rights standards for prison officials, we can see that the basic requirement for all prisoners to undergo a medical examination at the time of admission to a prison or detention facility, and then to receive any necessary medical treatment free of charge, is included in prisoners' health rights. İn the case “Testa v Croatia” the applicant, who has chronic hepatitis with a very high level of viremia, She has unsuccessfully undergone interferon treatment. Due to the effects of that disease her liver is damaged and her general health condition is very bad. People with hepatitis C usually suffer from constant exhaustion; pain in the abdomen, joints and muscles; general sickness and weakness; and often depression. A low-fat diet is required in order to reduce liver damage. The disease is potentially fatal. On an unspecified date the applicant also contracted hepatitis A. In addition to that, she suffers from endometriosis, complained about the lack of adequate medical treatment and check-ups, the inadequate diet and lack of opportunity to have sufficient rest. The European Court of Human Rights held that there had been the violation of Article 3 (prohibition of inhuman and degrading treatment) of the Europen Convention of Human Rights. The Court found that the requisite medical care and assistance for the applicant’s chronic hepatitis coupled with the prison conditions which she had had to endure for more than two years, had diminished the applicant’s

human dignity, aroused in her feelings of anguish and inferiority capable of humiliating and debasing her and possibly breaking her physical or moral resistance.

And also in the case Holomiov v the Republic of Moldova, the applicant alleged that he was detained in inhuman and degrading conditions and that he had not been provided with proper medical care and according to medical certificates submitted by him he suffered from a number of serious illnesses including chronic hepatitis, second-degree hydronephrosis, chronic bilateral pyelonephritis with functional impairment of the right kidney, hydronephrosis of the right kidney with functional impairment, and chronic renal failure. The Court held that there had been a violation of Article 3 (prohibition of inhuman or degrading treatment) of the Convention. It noted in particular that the parties disagreed about the availability of medical care in prison and it considered. However, that the core issue was not the lack of medical care in general but rather the lack of adequate medical care for the applicant's particular conditions. In the present case, the Court observed in particular that, while suffering from serious kidney diseases entailing serious risks for his health, the applicant had been detained for almost four years without appropriate medical care and it therefore found that the applicant's suffering has constituted inhuman and degrading treatment.

Conclusion

States are obliged to fulfill and have the positive obligations to adequate medical treatment for the prisoners. Each prisoner should receive medical and mental assessment with the available facilities. These treatments required to be "adequate", not the best available or the standart treatment for those, outside of incarceration. The right to receive adequate medical treatment regulated by the Article 3 of the Convention. Inadequate medical care for prisoners is considered torture or inhumane treatment by the European Court of Human Rights.

Literature

1. European Court on Human Rights. https://www.echr.coe.int/
2. İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinin tələblərinə riayət edilməsi və Azərbaycana qarşı qərarların təhlili. 24p
3. Case of Testa v Croatia(Application no.20877/04) http://hudoc.echr.coe.int/eng
4. Case of Angelova v Bulgaria (Application no. 55523/00)
5. Case of Holomiov v the Republic of Moldova (Application no. 30649/05)
6. https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Prisoners_health_ENG.pdf
7. Douwe Korff. Human rights handbooks, No.8.
8. A Pocketbook of International Human Rights Standards for Prison Official.2005, 34p.

Həbsdə olan şəxslərə adekvat tibbi yardım göstərmək öhdəliyi

Xülasə

Həbsdə olan şəxslərin azadlıq hüququ müvəqqəti məhdudlaşdırıldığına görə onların digər hüquqlarının təmin olunması dövlətlərin müvafiq qurumların qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir. Adekvat tibbi yardımın göstərilməsi fiziki və psixi aspektdən həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan, həbsdə olan şəxslərə adekvat tibbi yardım göstərmək öhdəliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə adekvat tibbi yardımın göstərilməsi ilə bağlı beynəlxalq hüquq normalarına nəzər salınmış, ətraflı təhlil olunmuş, təklif və nəticələr irəli sürülmüşdür.

Обязательство обеспечить улучшенную медицинскую помощь арестованным лицам

Резюме

Поскольку право на свободу задержанных временно ограничено, обеспечение их других прав является одной из важнейших обязанностей государств перед соответствующими властями. Адекватная медицинская помощь должна оказываться физически и морально. В связи с этим особое значение имеет обязанность оказывать надлежащую медицинскую помощь задержанным. В этой статье рассматриваются нормы международного права, касающиеся предоставления адекватной медицинской помощи, приводится подробный анализ, а также предлагаются предложения и выводы.

Rəyçi: h.f.d.G.Rzayeva

Göndərilib: 09.04.2020 Qəbul edilib: 12.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/44-47

Fidan Ağasəlim qızı Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti
fidanazmammadova@gmail.com

ORQAN BANKININ YARADILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *insan orqanı və toxumaları, transplantasiya, donor kartı, donor, resipiyent, insan sağlamlığı, donor bankı, beyin ölümü, orqan bankı*

Key words: *human organs and tissue, transplantation, donor card, donor, recipient, health, donor bank, brain death, organ bank*

Ключевые слова: *человечуеские органы и ткани, трансплантация, донорская карточка, донор, реципиент, здоровье, банк доноров, смерть мозга, банк органов*

İnsanın öz fəaliyyətini tam həyata keçirə bilməsi üçün o fiziki cəhətdən sağlam olmalıdır. Səhhətdə yaranan problemlər nəticəsində həyata keçirilinən hər bir hərəkət öz faydalılığını tam göstərə bilmir. Xarici dövlətlərdə orqana ehtiyacı olan şəxslərin tələbatını ödəmək üçün orqan bankları yaradılır və onların hüquqi bazaları təşkil olunur. Orqan bankları əksər hallarda xüsusi olaraq yaradılmış Orqan fondlarında mərkəzləşdirilir.

Orqanların və toxumaların bağışlanması ilə bağlı olaraq qəbul edilmiş rəsmi sənədlərin tarixi ötən əsrə söykənir. Bu rəsmi sənədlərdən biri 1968 - Vahid Anatomik Bağışlama Qanunu (The Uniform Anatomical Gift Act), hər bir yurisdiksiyada qəbul üçün nəzərdə tutulmuş bir nümunəvi əsasnamədir. Bu qanunun icrası ilə insan orqan və toxumalarının transplantasiya üçün bağışlana biləcəyi hüquqi əsası təmin etdi. Qanuna əsasən ölümdən əvvəl orqanı bağışlamaq üçün insanın qanuni razılığı qəbul edilirdi. 1973-cü il tarixli Xalq Qanunu 92-603, 30 Oktyabr 1972-ci il tarixli Xroniki böyrək xəstəliyi olan bəzi şəxslərə "Medicare" əhatə dairəsini genişləndirmək üçün Sosial Təhlükəsizlik Qanununda dəyişiklik edildi. Bu cür şəxslər Medicare yəni, tibbi qayğıya ehtiyac duyan şəxslər qanunun A və B hissələrində əhatə olunmaq üçün əlil hesab edildi.(1)

1978-ci il tarixli Vahid Beyin Ölümü haqqında Qanun (The Uniform Brain Death Act) - hər bir yurisdiksiyada qəbul edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş nümunəvi bir əsasnamə idi. Bu model qanun beynin sümükləri də daxil olmaqla beynin bütün fəaliyyətinin dönməz dayandırılmasının ölüm olduğunu təsbit etdi. 1980-ci il tarixli Ölümün vahid tərifi haqqında qanun (The Uniform Determination of Death Act) -bütün yurisdiksiyalarda qəbul üçün nəzərdə tutulmuş tipik qanundur, hansı ki, beynin ölümü haqqında vahid Qanunu (hansı ki, ölümün müəyyən edilməsinin ənənəvi meyarları nəzərə alınmırdı) əvəz etmişdir. Qanunda deyilir ki, qan dövranının və ya tənəffüsün dönməz dayandırılması və ya beyin gövdəsi də daxil olmaqla, bütün beyin funksiyaları dönməz olaraq dayanmış olan şəxs ölüdür. Ölümün müəyyən edilməsi qəbul edilmiş tibbi standartlara uyğun həyata keçirilməlidir. 1984-cü il tarixli İctimai hüquq (98-507), orqan transplantasiyası üzrə milli qanun (The National Organ Transplant Act), 19 oktyabr 1984-cü il-orqan transplantasiyası üzrə məqsədli iş qrupunun yaradılmasını nəzərdə tuturdu, Səhiyyə və sosial xidmətlər nazirinə orqan satınalma təşkilatları üçün qrant vermək səlahiyyətini verdi, Səhiyyə və sosial xidmətlər naziri tərəfindən qanun əsasında idarə olunacaq Orqan satınalma və transplantasiyası şəbəkəsini (Organ Procurement and Transplantation Network) yaratdı, transipientlərin elmi reyestrini yaratdı və bu fəaliyyətin idarə olunması üçün Səhiyyə və sosial xidmətlər departamentində bir inzibati vahid yaratdı. Orqan transplantasiyası üzrə milli qanununun 301-ci maddəsində orqanların transplantasiya üçün dəyərli nəzərdən keçirilməsi üçün dəyişdirilməsinə qarşı cinayət qadağası daxil edilmişdir.(2)

Qəbul edilmiş rəsmi sənədlərin tələblərini həyata keçirmək üçün dövlətlət tərəfindən orqan nəqli fondları yaradılmışdır. Bunlardan biri də Türkiyədə fəaliyyət göstərən Orqan nəqli fondudur (Turkish Transplant Foundation). 1995-ci ildən böyrəklərin köçürülməsi və diyaliz xəstələrinə xidmət göstərmək üçün yaradılmışdır. 2013-cü ildən Oqan Nəqli Fondu adlandırılmağa başlamışdır. Bütün komponentlərlə işləmək və orqan nəqli sahəsində fəaliyyət göstərən bir qeyri-hökumət təşkilatı olmağın sosial məsuliyyətini dərk edərək ölkədə və dünyada ən yüksək səviyyədə orqan transplantasiyası xidmətlərinin inkişafına töhfə vermək fondun başlıca məqsədidir. Orqan bağışlama və transplantasiya sahəsi bugün səhiyyə xidmətinin ən çox tənzimlənən sahələrindən biridir. Həm dövlət, həm də federal qanunvericilik, bağışlanan orqanların bölüşdürülməsi, paylanması və transplantasiyası üçün ən təhlükəsiz və ən ədalətli bir sistem təmin edilməsi üçün tətbiq edilmişdir. (3)

Transplantasiya cəmiyyəti Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ilə rəsmi əlaqədədir və alıcılar, canlı donorlar üçün hesabatlar üzərində işləyir. Transplantasiyanın faydaları uzunmüddətli dörvdə qiymətləndirilməlidir. Türkiyədə orqan və toxuma alınması, saxlanılması və nəqli haqqında qanunun 1979-cu ildə qəbul edilmişdir. Qarşlıqlı və ya hər hansı bir işin, xidmətin göstərilməsinin əvəzində orqan və toxumanın alınması və satılması qadağandır. Bu qanunun 6-cı maddəsində 18 yaşını tamamlamış anlaqlı olan hər bir şəxsdən orqan və toxumaların götürülə bilməsi üçün donorun ən azı iki şahidlə açıq, şüurlu və təsirdən uzaq olaraq əvvəlcədən verilmiş yazılı və imzalı və ya ən azı iki şahid qabağında şifahi olaraq elan edib imzaladığı sənədin bir həkim tərəfindən təsdiqlənməsi məcburidir. 5-ci maddəsində isə 18 yaşını tamamlamamış və tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslərdən orqan və toxumaların götürülməsi qadağandır. Donorun həyatına ciddi surətdə təsir edəcək, sonlandıracaq və ya təhlükəyə salacaq orqan və toxumaların götürülməsi qadağandır. Orqan və toxumanın götürülməsi, hazırlanılması və nəqlindən əvvəl donor və resipiyentin həyatı və sağlamlığı üçün baş verə biləcək təhlükələri azaltmaq məqsədilə lazımlı tibbi araşdırma və diaqnozların edilməsi və nəticəsinin bir mümkünlük sənədi ilə təsdiqlənməsi məcburidir. Orqan və toxumanın götürülməsi, köçürülməsi, saxlanılması və nəqli ilə ölkə xaricində təmin olunması Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən səlahiyyət verilmiş lazımlı, ixtisaslaşmış tibbi təhcizata sahib müəsissələrdə aparılır. 11-ci maddəyə əsasən bu qanunun tətbiqi ilə əlaqədar olaraq tibbi ölümün həyata keçirilməsinə bir nevroloq və ya neyrocərahiyyə, bir də anestizioloq və reanimasiya və ya reanimasiya mütəxəsissindən təşkil olunan iki həkim tərəfindən sübuta arxalanan tibb qaydalarına uyğun olaraq səs birliyi ilə qərar qəbul edilir. Qanuna əlavə maddə olaraq qeyd olunmuş normaya əsasən isə uşaq sahibi olmağın təbii yolu olmadığı hallarda və ya tibbi ehtiyac, qadınların və ya kişilərin çoxalması tibbi üsullarla mayalanma və bədənin daxilində və ya xaricində hüceyrələr, reproduktiv hücüyrələr və ya embrionlar başqasına aid çoxalma hüceyrəsi və (və ya) embriyonun istifadə olunması məqsədilə donor işlərinin həyata keçirilməsi və bu məqsədlə çoxalma hüceyrəsi və ya embrionun bağışlanması, satılması, saxlanılması, istifadəsi, daşınması qadağandır. Ər-arvaddan biri və ya hər ikisindən alınan çoxalma hüceyrələrindən əldə edilən embriyonun başqa şəxslər tətbiq ilə uşaq sahibi olmaq və daşıyıcı analıq da qanunvericiliklə qadağandır. Digər bir əlavə maddədə əks olmuşdur ki, canlı donordan orqan nəqli, alıcının (donorun) ən az iki ildən bəri evli olduğu yoldaşı (ər/arvad) ilə dördüncü dərəcəyə qədər, dördüncü dərəcə də daxil olmaqla köçürülmə edilə bilər. Orqan nəqlinə ehtiyac (zərurət) evləndikdən sonra aşkar olunmuşdursa (ər/arvad) ən azı iki illik evli olma şərti gərəkli deyil. (5)

Türkiyədə 75 ədəd orqan nəqli mərkəzi var və bunların sayı artmaqdadır.Orqan nəqli estetik əməliyyatlar siyahısına aid deyil, onun kimi deyil. Oqan nəqlinin həyata keçirilməsi prosedurdur. Xəstənin orqan nəqlinə hazırlanması, əməliyyatın həyata keçirilməsi, əməliyyat sonrasında tərəflərin sonrakı səhhətinin izlənilməsini əhatə edir.Bu bir prosesdir və bunun içində bir çox peşə qrupu yer alır. Bu işi vicdanla yerinə yetirməlidirlər.

Müasir texnoloji qurğuların və peşəkar işçi heyətinin köməyi ilə tibbi və etik qaydalara, mənəvi dəyərlərə və digər sosial normalara cavab verən təsirli, əlçatan və davamlı bir sistemdə təbliğ etməyi və nəqlə ehtiyacı olan xəstələrə daha çox həyat imkanlarını təmin etmək üçün orqan nəqli xidmətlərini inkişaf etdirməyi hədəfləyən bu fond inkişaf etməkdədir.

14 dekabr 2006-cı il tarixli Türkiyə Diyanət İşləri Müdirliyinin Diyanət İşləri Ali Şurası şəxsin süni yaşama aparatından çıxarılması islama görə, öz canına qıymağı qadağan olunduğu kimi, tibbi məlumatlara görə yaşamaq ümidi qalmamış və ya şiddətli ağrılar hiss edən bir şəxsin başqa birinin əli ilə həyatına son verilməsi qadağandır. Evtanaziya digər dinlərdə olduğu kimi islam dinində də qadağandır. Bu qanuna əsasən yalnız 2 halda şəxsin süni yaşama aparatından çıxarılmağına icazə verilir. Beyin bütün funksiyalarını itirdiyi halda və pasiyentin bu vəziyyətdən geri dönməyinin mümkün olmağının həkim kollektivi tərəfindən təsdiq olunduğu hallarda yol verilir. (6)

Orqan nəqlinin islam dinində caiz olduğu halların dairəsi müəyyən olunmuşdur. Bunlara aiddir:

1. Xəstənin həyatını və ya həyat üçün əhəmiyyətli olan üzvünün xilas edilməsi üçün başqa bir çıxış yolu olmadıqda;
2. Xəstənin bu yolla müalicə oluna biləcəyinə dair həkim tərəfindən qərar verildiyi halda;
3. Orqan və ya toxuma verəcək donorun əməliyyatın həyata keçirildiyi zaman ölmüş olması;
4. Orqan və ya toxumanı verəcək donorun həyatı və sağlamlığı üçün heç bir təhlükə yaranmayacağı hallarda
5. Cəmiyyətin əmin-amanlığının və nizamının pozulmasının qarşısını almaq üçün çıxarılacaq orqan və ya toxumanın şəxsin ölümündən əvvəl buna razı olması haqqında yazılı ifadəsinin olduğu hallarda;
6. Köçürüləcək orqan və ya toxualardan heç bir fayda, mənfəətin götürülməsinə qadağandır. Əvəzsiz və könüllü qaydada həyəta keçirilməlidir;
7. Xəstənin müalicəyə razılığının olması halında;

3 mart 1980-ci il tarixli Hacettepe Universitetinin Tibb fakültəsinin müəllimi Dos.Dr.Mehmet Haberalın "Ölmüş şəxslərdən götürüləcək orqan və toxumalardan müalicəsi yalnız bu şəkildə həyata keçirilə biləcək xəstələrə transplantasiya məsələsində nazirlik tərəfindən verilən sorğu Dəyanət İşləri Nazirliyi Din işlərinin Ali Komitəsi tərəfindən araşdırılmışdır. Müzakirə nəticəsincə Qurani-Kərim və hədislərdə orqan və toxuma köçürülməsi məsələsinə aid bir hökm yoxdur. Həmin dövrdə belə bir məsələ mövcud olmadığı üçün bu əməliyyatın həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələyə toxunulmamışdır və dinimizdə əks olunmamışdır. Kitab və Sünnədə açıqlanmayan və hər dövrdə rast gəlinən yeni məsələlərin müddəaları İslam qanunları tərəfindən bu ümumi qaydaları və mühakimənin bilinən və heç bir şeyin cavabsız qalmadığı oxşar problemləri müqayisə edərək çıxarıldı. Orqan və toxuma transplantasiyasının təyin edilməsi üçün eyni prosedurun tətbiqi də məqsədəuyğundur. (7)

Ölümdən sonra orqan və (və ya) toxumaların bağışlanması prosesi bütün dünyada aktual olan məsələlərdəndir. Dünyada orqan köçürülmələrinin 85-90%-i meyitdən götürülən orqanların hesabına həyata keçirilir.(8)

Şəxs yeni vəfat etdikdə orqanlarını bağışlamaq kimi həssas məsələ ilə bağlı arzusunu müəyyən etmək çətin ola bilər. Bəzən isə vəfat edən şəxsin ailəsi də bu məsələ ilə bağlı vəfat edən yaxının arzularını bilmir. Vəfat edən şəxs sevilən şəxs olduğu halda isə ailəsi vəfat edən şəxsin itkisi ilə razılaşmır,itkinin təsirində qalır. Həmin anda isə ailə qərar verə biləcək vəziyyətdə olmur. Donor kartının yaradılması zamanı şəxsin ailəsi ilə məsləhətləşməsi məsələsi isə müzakirələrə səbəb olan önəmli məqamdır. Donor kartı isə vəfat edən şəxsin arzularını əks etdirir və bununla da nəqlin həyata keçirilməsi üçün ailələrə rəhbərlik edir, köməklik etmiş olur.

"İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında" AR Qanunun 10-cu maddəsinə görə, meyitdən və ya ölüm vəziyyətində olan şəxslərdən transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi yalnız həkim konsiliumu tərəfindən bioloji ölümün baş verilməsini və baş-beyin fəaliyyətinin tam dayanmasını ("beyin ölümünün") təsdiq edən inkaredilməz faktın olmasından sonra həyata keçirilə bilər. Meyitdən orqan transplantasiyası məqsədi ilə istifadə edilməsində beyin ölümünün diaqnozunun qoyulması əsas rol oynayır. Beyin ölmünün diaqnozunun qoyulmasındakı problem meyitdən donor kimi istifadəni çətinləşdirir və əl çatılmaz edir.

"İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında" AR Qanunun 9-cu maddəsinə görə, Şəxs sağlığında donorluğa yazılı razılığını bildirərsə, ölümündən sonra transplantasiya məqsədi ilə onun orqan və (və ya) toxumalarından istifadə oluna bilər.Şəxs bu məsləyə münasibətini bildirməyibsə, ölümündən sonra yaxın qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin icazəsi ilə onun orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsinə yol verilir. Şəxs sağlığında donorluqdan yazılı şəkildə imtina edibsə, ölümündən sonra ondan transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumaların götürülməsinə yol verilmir.

Elm və texnologiya inkişaf etdikcə transplantasiyaların həyata keçirilməsi orqan və toxumalara ehtiyac duyan şəxslərin sayının azalmasına müsbət təsir göstərəcəkdir. Dünyada hər il minlərlə insan orqan və toxumaların vaxtında köçürülməməsi və ehtiyac duyulan orqanların tapılmaması nəticəsində həyatını itirir. Lakin orqan banklarının yaradılması ilə orqan və toxumaya olan ehtiyac aradan qaldırılacaqdır. Orqan banklarına insanlar orqan və toxumalarını bağışlamaqla öldükdən sonra başqa şəxslərin həyatda qalmasına yardımçı olacaqdır. Orqan banklarının yaradılması üçün hüquqi baza ən qısa müddətdə yaradılmalıdır. Kütləvi informasiya vasitələrində maarifləndirmə tədbirlərinin aparılması ilə vətəndaşlara bu məsələ ilə bağlı geniş məlumat çatdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. https://www.organdonor.gov/about-dot/laws/history.html
2. https://www.organdonor.gov/about-dot/laws.html
3. http://www.tonv.org.tr/wp-content/uploads/2016/12/Organ-DokuAlA%CC%88%C2%B1nmasA%CC%88%C2%B1.pdf
4. http://www.tonv.org.tr/tr/yasal-duzenlemeler/
5. http://www.tonv.org.tr/wp-content/uploads/2016/12/ORGAN-NAKLII%CC%80%C2%87-VE-ORGAN-BAGI%CC%80%C2%86ISI%CC%80%C2%A7I-HAKKINDA-DII%CC%80%C2%87N-II%CC%80%C2%87 SI%CC%80%C2%A7LERII%CC%80%C2%87-YUI%CC%80%C2%88KSEK-KURULU- KARARI.pdf
6. http://www.tonv.org.tr/wp-content/uploads/2016/12/ORGAN-NAKLII%CC%80%C2%87-VE-ORGAN-BAGI%CC%80%C2%86ISI%CC%80%C2%A7I-HAKKINDA-DII%CC%80%C2%87N-II%CC%80%C2%87 SI%CC%80%C2%A7LERII%CC%80%C2%87-YUI%CC%80%C2%88KSEK-KURULU-KARARI.pdf

7. http://www.tonv.org.tr/wp-content/uploads/2016/12/Organ-Doku-AlA%CC%88%C2%B1nmasA%CC%88%C2%B1.pdf
8. The Euean Directorate for the Quality of Medicine and Healthcare https://www.edqm.eu/

The importance of establishing an organ bank

Summary

This article discusses the importance of human organ and (or) tissue transplantation. The importance of the establishment and use of the Organ Bank in the Republic of Azerbaijan is reflected. References were made to the positive results of international experience in matters related to organ banking.

Важность создания банка органов

Резюме

В данной статье обсуждается важность трансплантации органов и (или) тканей человека. Отражена важность создания и использования Банка Органов в Азербайджанской Республике. Были сделаны ссылки на положительные результаты международного опыта в вопросах, связанных с деятельностью банка органов.

Rəyçi: h.f.d. G.Rzayeva

Göndərilib: 08.04.2020 Qəbul edilib: 10.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/48-52

Erkin Humbat Musayev
Baku State University
musayev2022@gmail.com

INTERNATIONAL CRIMINAL LAW AND AR (AZERBAIJAN REPUBLIC) LEGISLATION GENOCIDE CRIME AND ITS COMPARATIVE ANALYSIS WITH OTHER INTERNATIONAL CRIMES

Key words: *international law, international criminal law, genocide, war crimes, transnational crime*
Açar sözlər: *beynəlxalq hüquq, beynəlxalq cinayət hüququ, genosid, müharibə hüququ, transmilli cinayət*
Ключевые слова: *международное право, международное уголовное право, геноцид, военные преступления, транснациональная преступность*

International Criminal Law (ICL) – It is the system of norms that determine and regulate the mutual relations of states in the crimes against crime. In this sense, international criminal law is essentially independent of the type of crimes committed. It covers the complex norms that regulate the solution of problems related to extradition and jurisdiction, which regulate the relations between law enforcement and judicial authorities of various states on issues such as mutual aid, cooperation, etc.

According to another approach, when it comes to international criminal law, it is understood the system of norms governing the prevention and elimination of criminal activity that is specific to international social dangerousness, as well as the relations between international issues and other issues of states and individuals. Often this type of criminal activity belongs to genocide, rape, anti-human crimes and war crimes, as well as international crimes prohibited by international conventions - for example, piracy, transnational organized crime, illegal circulation of drugs, terrorism and so on [1].

International criminal law in terms of historical formation and development is a relatively new area of international law. He began to establish on the basis of the statutes of the international military tribunals (Nuremberg and Tokyo tribunals) established for the judgment of the main war criminals of Germany and Japan. It is true that the norms of the revised area have existed until then. Especially according to Roman law, sea pirates were considered enemies of all humanity (hostis humanis Generis) [2]. After the Second World War, new compositions of international crimes occurred. These were anti-human crimes and anti-peace crimes. These new crime compositions, including war crimes, have been identified as founders of the international military tribunals of Nuremberg and Tokyo. Like the subcategory of crimes against humanity, genocide which entered the legal circulation, was known as an independent international murder composition as convolution in 1948.

International criminal law has its own characteristics as a field of law. Examples of these are: 1) ICL contains rules that belong to both criminal rights and criminal justice law, as well as court structure. For example, the founding of the Yugoslavia and Rwanda tribunals and the statute of the International Criminal Court, together with the material norms, the court structure and process-related provisions were determined. 2) As is known, in national crime law, the legislature only determines the criminal status of any deed and its punishment within the framework of the same norm. In international criminal law, although the interstate agreements reveal the criminal character of any deed, they expose the issue of concrete sanctions. The absence of the type and size of the penalty in international conventions is based on the concrete penalty measure after the crime or the national courts or international courts. Persons known to be guilty of committing international crime in article 77 of ICC's Statute: indefinite imprisonment, calculated on the number of years, most of which does not exceed 30 years; Penalties such as life imprisonment, fines and property confinement may be applied**[7]**. It should be noted that an international criminal court (tribunal) operating today does not have the power to impose a death sentence. 3) Criminal liability of persons who have committed international crimes can be exercised both by international crime courts and national courts. These criminals can be applied both directly to international law rules and to accepted national law rules for their implementation.

At the same time, it should be noted that the ICL specification is manifested in the specificity of its sources. The important feature of the sources of the International Criminal Law is that there is no single assembly here. It is also stated in the related legal literature that the main criterion for the recognition of modern international crime law as the only field of law is the adoption of the International Criminal Code, which essentially provides for the full content of international crimes and international crimes (transnational crimes).

The main source of ICL is international agreements. Most of these agreements are divided into contracts that determine the concrete content of international crimes (genocide, torture, etc.) and contracts with ICL-related provisions (such as the Law of the Sea, etc.). In addition, the regulations of international tribunals and international organizations are accepted as the source of ICL's international rules of law (Statute of ICC, Nuremberg, Yugoslavia, Rwanda tribunals, Regulations of Interpol etc.), bilateral agreements, national legal minutes in the auxiliary resource section, court decisions.

ICL is still the rudimentar field of law. The gradual expansion of the right to property crime is a complex process. When a new type of international crime was created, its components (objective and subjective aspects of the crime or, in other words, actus reus and mens rea) were not immediately clarified. Furthermore, the concrete type of punishment has not been established in international law. ICL is essentially a hybrid legal area. It is the international general law that has introduced the concepts, principles, and legal structures that take its beginnings into national crime and human rights.

The legal basis of the implementation of international law, especially international crime law, in the legislative system of Azerbaijan Republic(AR) is determined in the Azerbaijan Republic(AR) Constitution. It is stated in the second paragraph of Article 148 of the AR Constitution that the international agreements to which AR is a party are an integral part of the AR legislative system [3, act 148]. This means that the AR has chosen the method of incorporation regarding the national implementation of international agreements. The article shown provides for the overall incorporation of all international conventions, that is, not only between states, but also governments.

It should be noted that the international legal norms are fulfilled by two conditions in order to ensure that they apply directly to a state (as well as AR) legal system - acknowledgment of their obligation to the state (mainly through approval or accession); and 2) It is mandatory to be published in the official press. On the issues of AR approval, the AR Constitution and the "Republic of Azerbaijan on the rules of international agreements, implementation and abolition" are regulated by the Law of 13 June 1995. The ratification is carried out by the Milli Majlis (National Assembly) of the Republic of Azerbaijan by adopting a special law on ratification [3, act 94].

AR Constitution refers to international agreements (also intergovernmental contracts) that set rules different from the rules stipulated in AR laws. These are the contracts that determine the content of international crimes and international crimes, that is, contracts that are included in international criminal law. Moreover, the final provisions of all international agreements it has made in the field of combating AR crimes are designed norms for their ratification.

AR crime legislation consists only of the Criminal Code, amendments to the Code during the enactment of international regulation of criminal legal significance can be done in two ways: 1) Reception, that is, direct inclusion of provisions of the international law into the Criminal Code; 2) transformation, that is, the amendment of the provisions of the Criminal Code in accordance with the rules of the international legal contract.

Thus, according to the demand of the AR Constitution, the crime should include changes in the international act crime law character. I think that such international legal norm should be included in the law of the Republic of Azerbaijan Criminal Code, or otherwise, in approving the international agreement with the same law. Finally, we conclude that national legal systems cannot be effectively implemented, especially in international criminal law norms without the "involvement" of national crime law.

The adoption of the Constitutional Law on the implementation of international crime law norms back in 2006 should be seen as a major success of the integration of ICL and AR crime law. Here, the AR Military Prosecutor's Office based on this Law, in 2007, abolished the lawsuit related to the 1992 Khojaly Genocide by keeping guide 103 of the AR Criminal Code.

The term “genocide” (greek-genocide-lineage, tribal or genesis-origin, noble, derivative and Latin-caedere - kill) is owned by the lawyer-criminologist, professor Rafael Lemkin. He used this term in "Axis Rule in Occupied Europe" in 1944 and "Genocide as Crime Under International Law" published in 1947. Professor Lemkin, who attended the 5th Congress in October 1935, as part of the international crime law, proposed to proclaim the «delicitio juris gentium» for the destruction of ethnic, religious and social associations that existed as "formal anonymous crimes". He divided such actions into two groups: 1) physical and social aggression as members of the same community, and 2) distribution of cultural blessings (vandalism). Professor Lemkin also presented an international contract clerk on responsibility for such crimes at the conference. R.Lemkin wrote in his own work: "Under the name of genocide" we understand the destruction of national or ethnic groups. Generally, it is not compulsory to suddenly destroy the relevant group targeted for genocide. Rather, it undermines the coordinated action plan to demolish the principles of

the existence of national groups in order to root out these groups. The composition of such a plan consists of the political and social institutions, the elimination of the economic foundations of language, culture, religion, national essence, the existence of national groups, as well as the deprivation of the liberties, health, liberty and liberties of the people of these groups [4]. "

Genocide is directed against national groups like a complete whole, and movements against people are treated as members of national groups, not as a separate person.

The genocide crime has evolved and developed a little late in terms of "classical international crimes", in other words from rape, war crimes and crimes against humanity, in terms of its independent components and normative-legal determination. Nevertheless, the mass killing of people with the intention of destroying them completely or partially based on belonging to any fixed group has always been considered by the international community as a rather severe form of crimes against humanity, a separate term for this crime was found only in 1944. Even the crime of genocide was not criminalized in international law during the Nuremberg process [4]. Accordingly, the mass destruction of the Jews and representatives of other ethnic groups was advised by the Tribunal as anti-human crime (subcategory type).

An important step in the field of banning genocide in international legal context as a mode of behavior, its separation in the independent international crime part and also generating international personal criminal responsibility coincides in the late 40s of XX century. The fact that the genocide crime, which is characterized as a refusal to recognize the right of the existence of full groups of people, gives rise to personal criminal responsibility was first determined in the UN resolution 96 (I), adopted on 11 December 1946. Later, noticed that, that genocide is an international crime that carries the national and international responsibility of individuals and states [5].

The final registration of the components of the genocide crime and the prohibition on international level was completed with the adoption of the 1948 «Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide». According to Article II of the Convention, genocide means any of the following acts committed to eliminate any national, ethnic, race or religious group as a group, in whole or in part: a) Killing members of this group; b) causing serious bodily injury or mental capacity to members of this group; c) Intentionally creating the living conditions for this group, in part or in part, for physical destruction; d) implementing measures to prevent childbirth within the group; e) Forcing children from one of the group to another group by force [6, art. II].

As can be seen, the concept of genocide consists of two important elements: 1) necessary intent and 2) prohibited ambition. In order for genocide to occur, there must be a manifestation of the intention to completely or partially destroy any concrete group. Like the sympathetic sign of the crime of genocide, intent essentially includes several important aspects: 1) intent should consist of the destruction of the group, not one or more individuals belonging to this or other concrete group by chance. In other words, the individual does not have a personality, his membership in a certain group is the determining criterion for the appointment of the victims of this crime; 2) the intention should consist of destroying the group as a group, as a separate group different from others; 3) the intention should consist of the partial or complete destruction of the group;

The well-known international criminal scientist Antonio Casseze calls the genocide an independent international crime because of its particular composition, primarily its unique subjectivity (dolus specialis-special intention).

In the international legal literature and in the practice of international crime tribunals, genocide is presented as the heaviest international crime, they even call it "crimes of crime".

The UN International Court, and then in Yugoslavia (Krstic case) and Rwanda (Akayesu case), recognized international crime tribunals as part of the international law of law, based on the 1948 Convention, even if there is no contractual obligation, they have examined the prohibition of genocide as the "jus cogens" norm which is binding for all states.

The crime legislation of almost all states in the world repeats the definition of genocide shown above. This definition is reflected in the Statute of the founder and ICC, the Yugoslavia and Rwanda tribunals, without modification. I also understood that genocide takes place not only during the direct processing of one of these works, but also in accordance with Article III of the «Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide»: 2) direct and open incitement to genocide processing; 3) attempting to commit genocide; and 4) taking part in genocide [6, art. III].

In practice, they sometimes refer to the crime of genocide as an anti-human crime, or crimes against humanity as war crime. But no matter how similar these murders are, they differ from each other according to their composition. In the ICC Statute, the components of these murders have been corrected once again,

and the status of the International Criminal Court is judged by being various components of genocide (article 6), crimes against humanity (article 7), war crimes (article 8).

The necessary intent and banned ambitions that characterize the crime of genocide make it different from other relevant international crimes, first of all war crimes and crimes against humanity.

War crimes are the kind of reporting concept that includes all serious violations of the laws of war and customs, killing or injuring people who were not involved in military operations first. It also covers the deportation of civilians to attract slave labor, the destruction or devastation of cities, villages and towns without military obligation.

These actions, of course, may include various genocide arrangements, but only in the context of war. The concept of genocide is very, very broad. Genocide can be committed against its own citizens and foreigners, civilians or combatants. He is limited to the harsh demands of military necessity. That is, crimes against humanity remained, it is not compulsory that this murder should be directed against such groups as a group [9].

In general, the objective aspect of anti-human crimes is quite broad and involves jobs of various qualities. According to ICC Statute, two important conditions are required to recommend any deed as an in human crime: 1) the ambition must be systematic or large-scale; 2) ambition should be encouraged or guided by the government or any institution or group [7, art. 7].

As we mentioned above, genocide has a broader meaning by having different features than war crimes. It can be used against citizens, strangers, civilians or warriors. Genocide is not limited to the strict requirements of military necessity. The main difference concerns the genocide motivation criteria. So much so that genocide should happen in order to completely or partially destroy any concrete group. It is true, this is also possible during military operations. The crime of genocide can cause against both humanity both in peace and war environment. National, ethnic, racial or religious groups are seen as victims of this crime [8].

Although genocide crime reflects all or partly destructive activities of any national, ethnic or religious group without being limited to the war situation, crimes against humanity are considered as part of a systematic attack against the peaceful civilian population as a result of state policy and activities. The judiciary of the International Criminal Court belongs to criminal acts against humanity if they are committed in size or systematically against any national, ethnic or religious groups, but against civilians or persons in general.

The acts that constitute the crime of genocide are the result of conscious and previously thought general plans and policies. Genocide is not held by chance or as a result of needlessness. Referring to the execution of the order in the genocide murder does not save people from responsibility. The guides are responsible according to the fact that they have put the actions into practice to prevent the crime of genocide [10].

Expiration of criminal liability for the crime of genocide also does not apply. Since retroactivation of the law on genocide murder is given way, prosecution and punishment of people who committed genocide crime is inevitable.

Literature

1. "Genocide as crime under international law" (Rafael Lemkin, 1947)
2. “Histories of Transnational Crime”, (Gerben Bruinsma, 2015)
3. “Constitution of Azerbaijan” (“Law” publishing house, 2018)
4. "Axis Rule in Occupied Europe" (Rafael Lemkin, 1944)
5. “The UN General Assembly Resolution 180 (II)” (November 21, 1947)
6. “Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide” (1948)
7. “ICC Statute (ICC “Roma” Statute, 1998)
8. “Handbook of transnational crime and justice” first edition (Philip L. Reichel, 2004)
9. “Handbook of transnational crime and justice” second edition (Jay S.Albanese, Philip L.Reichel, 2014)
10. “Transnational organized crime” (Jay S. Albanese, Philip L. Reichel 2013)

Beynəlxalq cinayət hüququ və AR qanunvericiliyi
Soyqırım cinayəti və onun digər beynəlxalq cinayətlərlə müqayisəli təhlili

Xülasə

Beynəlxalq cinayət hüququ (BCH) – cinayətkarlıqla mübarizə sferasında dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən edən və tənzimləyən normalar sistemidir. Bu mənada beynəlxalq cinayət hüququ özündə törədilmiş cinayətlərin növündən asılı olmayaraq ekstradisiya və yurisdiksiyaya dair münaqişələrin həllini, müxtəlif dövlətlərin hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanları arasında qarşılıqlı yardım, qarşılıqlı fəaliyyət və s. məsələlər üzrə münasibətləri nizama salan kompleks normaları əhatə edir.

«Soyqırım» «genocide» termininin (yunanca- genos – soy, tayfa və ya genesis – mənşə, əsil, törəmə və latınca-caedere – öldürmək) müəlliflik hüququ əslən polyak olan hüquqşünas-kriminoloq, professor Rafael Lemkinə məxsusdur. O, bu termini 1944-cü ildə «Axis Rule in Occupied Europe» (İşğal olunmuş Avropada əsas qayda) və 1947-ci ildə nəşr olunmuş «Genocide as Crime Under International Law» əsərlərində istifadə etmişdir. Soyqırım cinayəti özünün müstəqil tərkib ünsürlərinin formalaşması və normativ-hüquqi təsbiti baxımından «klassik beynəlxalq cinayətlər» içərisində, yəni - təcavüz, müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlərdən fərqli olaraq, zaman baxımından bir qədər gec meydana gəlib inkişaf etmişdir.

Международное уголовное право и законодательство АР (Азербайджанская Республика)
Преступление геноцида и его сравнительный анализ с другими международными преступлениями

Резюме

Международное уголовное право (ICL) - это система норм, регулирующих предупреждение и пресечение преступной деятельности, которая специфична для международной социальной опасности, а также отношений между международными проблемами и другими проблемами государств и отдельных лиц. Часто этот вид преступной деятельности относится к геноциду, изнасилованиям, преступлениям против человека и военным преступлениям, а также международным преступлениям, запрещенным международными конвенциями. ICL все еще остается зачаточной областью права. Постепенное расширение права на собственность преступление является сложным процессом. Когда был создан новый тип международного преступления, его компоненты (объективные и субъективные аспекты преступления или, другими словами, actus reus и mens rea) не были немедленно выяснены.

Термин «геноцид» (греческий – геноцид – происхождение, племенной или генезис – происхождение, благородный, производный и латинский caedere – убийство) принадлежит адвокату-криминологу, профессору Рафаэлю Лемкину. Он использовал этот термин в «Правиле оси в оккупированной Европе» в 1944 году и «Геноциде как преступлении по международному праву», опубликованном в 1947 году. Преступление геноцида развивалось и развивалось немного позже в терминах «классических международных преступлений», другими словами, изнасилования, военных преступлений и преступлений против человечности, с точки зрения его независимых компонентов и нормативно-правового определения.

Rəyçi: dos. T.T.Vəliyev

Göndərilib: 10.04.2020 Qəbul edilib: 13.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/53-56

Gulara Mazahir Cahangirli
Baku State University
gularajahangirli@gmail.com

PRECONDITIONS FOR UNFAIR COMPETITION AND THE PROBLEM OF ITS STATE REGULATION

Key words: *state regulation, laws, preconditions of unfair competition, quality management*
Açar sözlər: *dövlət tənzimlənməsi, qanunlar, haqsız rəqabətin ilkin şərtləri, keyfiyyətin idarə edilməsi*
Ключевые слова: *государственное регулирование, законы, предпосылки недобросовестной конкуренции, управление качеством*

Introduction

Economic and political stability has been achieved in the country, image of the Republic of Azerbaijan has been significantly increased and basis for dynamic development has been founded as a result of large-scale reforms launched by national leader of Azerbaijani people Heydar Aliyev in the mid of 90s of the last century. The main objective of implemented reforms was to establish democratic state with strong economy. Measures undertaken in the economic sphere were aimed at expanding business activities based on market economy principles, creating new job places and enterprises producing competitive goods through attraction of local and foreign investment, modern technology, and consequently boosting economic power of the country. The transition of the country economy to the market relations, the government liberal economic policy, the rapid globalization in the world raise the productivity and competitiveness issues with all due sharpness before companies and enterprises. In this case, the local enterprises can gain an opportunity to bring competitive products to the world market only through using international principles and standards. The rapid change of socio-economic and legal environment, competitors' activity and consumer demand is forced companies to organize their activity in conformity with these changes and even to surpass them. Otherwise, companies can fail or become bankrupt at worst. All these factors require companies to be seriously engaged in productivity and competitiveness issues and approach them scientifically, i.e. comprehensively. Moreover, the developing countries, especially states which intend to become WTO members should increase the productivity level and produce competitive products and services, and, thus, strengthen the country economy. The complex solution of the all above-stated problems is possible only through introduction and application of the quality management system supporting productivity and competitiveness. Moreover, analytical data covering international and national legislative acts on productivity and competitiveness, and extracts from these acts were highlighted in the following parts.

Main part
The Concept of Productivity

The role of productivity as a major contributor to company competitiveness and national welfare is universally recognized. Generally, productivity is a measure of the quantity and quality of what is produced in relation to the resource used, both human and physical. Productivity is affected by the quality of the whole human and business environment [4, p.2]. However, the principal area where productivity growth is created is the enterprise, as it is here that the whole range of available resources and conditions come together to produce goods and services. The effectiveness of the combined functioning of these resources in a given macroeconomic, institutional, social and natural environment is reflected in productivity.

Conventionally, productivity has been considered as the ratio of physical output to input. This implies that productivity is simply production-oriented and concerns manufacturing activities only [5, p.11]. In practice, however, an organization has multiple objectives and requires resources to meet them. Furthermore, objectives are seldom met as a result of one particular resource: multiple resources produce the final result through their interaction. Besides, some objectives may be achieved at the cost of others. There is, therefore, a need to have a new - more holistic and systemic - look at productivity.

The productivity should be raised due to increase of product release and/or decrease of costs. Therefore, first of all, the sphere of interference is required to be defined, and factors impacting productivity are specified, and thus, spheres of influence for improvement and indicators for measuring improvement are chosen. [6, p. 31]. These indictors should be in compliance with business, when combined in problem/potential

spheres of the enterprise and easily measured. Subsidiary ratios that complement the productivity ratios of an enterprise are as follows:

- Cost of materials / Sales
- Sales / Average merchandise inventory
- Cost of goods for resale / Sales
- Materials used in product / Total materials consumed
- Number of reject / Total number of products produced
- Electricity used / Unit of product produced
- Sales / Floor area of facilities
- Number of complaints / Total number of customers served

Contributing to the quality of human capital

The most vital determinant of competitiveness is the level of education and skills: true comparative advantage depends on human resources. The use of new technologies and new forms of work organization calls for more, better and new skills, as well as new behavior and attitudes.

Competitive industrial development requires more demanding and deeper forms of learning. The essence of competitiveness is to move from acquiring skills to adapting and improving known techniques and developing new ones. [7, p. 42]. Competitiveness improvement depends on how effectively a country allows its enterprises to master new technologies and cope with increasingly difficult learning, over time. Human capital accumulation and the acquisition of advanced technology are two necessary components of economic growth and the creation of high-quality employment opportunities.

Investment in skills is a vital pre-condition for improved export competitiveness. Investment in primary and secondary education helps develop literate, numerate production workers who are the bedrock of successful labor-intensive industrialization.

Product quality and competitiveness

The problem of a product quality and competitiveness in the modern world is of universal character. Much in an economic and social life of any country, practically any consumer, depends on how much successfully this problem is solved.

Quality is the synthetic parameter reflecting cumulative display of many factors - from dynamics and development level of a national economy up to a skill to organize and operate process of quality formation within the limits of any economic unit. [7, p. 40]. At the same time world experience shows, namely in conditions of the open market economy, which is inconceivable without a sharp competition, there revealed factors when quality becomes survival condition of commodity producers, effectiveness criterion of their economic activities and economic well-being of the country.

Competition factor is of compulsory character, forcing manufacturers under threat of replacement from the market continually to be engaged in quality system and competitiveness of their goods as a whole, where the market objectively and strictly estimates results of their activity.

In other words, competitiveness is understood as a set of consumer and cost (price) characteristics of the goods determining their success in the market, i.e. advantage of these goods over other ones in conditions of the wide supply of similar competing goods [8, p.14]. And since manufacturers stand for their goods it is possible soundly to speak about competitiveness of the appropriate enterprises, associations and firms.

Any goods in the market actually pass there check on a degree of satisfaction of public needs: each buyer gets goods which as much as possible satisfy his/her personal needs, but all set of buyers - those goods which most full meet public requirements, than goods competing to them. Therefore competitiveness (i.e. an opportunity of commercially favorable selling in the competitive market) of goods can be defined only when comparing goods of competitors. Thus, competitiveness is a relative concept, well-attached to the concrete market and time of sale. And as each buyer has an individual assessment criterion for satisfaction of own requirements, competitiveness becomes of an individual shade in addition [9, p.3].

In conditions of the advanced competitive market the marketing becomes effective means for solving a problem on quality and competitiveness of goods.

The central place occupied with quality and competitiveness in commodity and market policy, as a whole, defines their place in strategy of marketing and practical marketing activity. And as marketing focuses on the consumer, all work of the enterprise using principles and methods of marketing, is oriented on submission of production to the consumer's interests. By virtue of that, the problems of quality and competitiveness in

marketing are not of current, tactical, but of long-term and strategic character. Hence, the long-term forecasting of volume and character of needs, perspective technological level and quality of production is aimed at:

- Revealing possible requirements to product mix and quality for the perspective period of its manufacture and consumption;
- Definition of scientific, technical and economic opportunities for satisfaction of the consumer's requirements;
- Establishment of assortment and quality coefficients at development of perspective kinds of production.

Laws securing fair competition in the market and regulating the activity of natural monopolies
It was adopted on March 4, 1993; in 1997 it was amended and supplemented

The Law determines organizational and legal foundations for prevention, restriction and suppression of the monopoly activity. The following definitions have been accepted within the limits of the present Law:

Market subjects - economic subjects and administrative bodies being participants of market relationships; [10, p.16].

Competition - such form of fighting for the most favorable conditions of business activity between market subjects when their independent activities restrict seriously possibilities of each of them to influence general conditions of circulation of commodities in the market and to stimulate production of commodities which the customers need;

Dominating position - exceptional position of economic subject which allows using its economic potential to influence competition and, so, to restrict access of other market participants to the market. Position of the economic subject with the share in the market exceeding 35 percent or other ultimate figure specified by legislation is regarded as dominating;

Monopoly activity - activity of economic subjects or executive power and administrative bodies which, being in one or another form monopolistic, is directed to prevention of competition, its restriction or elimination; Natural monopoly - kinds of monopolistic activity in existing conditions, in the sphere where competition is impossible or inexpedient.

The law states the following types of monopolistic activity:

- State monopoly;
- Branch monopoly;
- Local monopoly;
- Monopoly of economic subjects;
- Financial-credit monopoly;
- Monopoly formed as a result of horizontal and vertical agreements of market subjects;
- Natural monopoly;
- Patent- license monopoly.

It was adopted on June 2, 1995

The present law defines organizational and legal bases for prevention and elimination of unfair competition, gives a legal guarantee for fair entrepreneurial activity and provides bringing market subjects to responsibility for use of unfair competition methods. The law gives explanations to the main concepts:

Unfair competition means actions of market subjects directed to win superiority through unfair methods contradicting legislation on entrepreneurial activity, and, thus, damaging the other market subjects (competitors), or their business authority;

Illegal payments cover material and non-material payments provided to bribe state officials, officials of political parties, employees of mass media, heads and employees of economic subjects with the purpose to win groundless (unfair) superiority in the competitive activity;

Competitor is a market subject capable to bring commodity to any commodity (among interchangeable commodities) market.

It was adopted on March 12, 1999

The present Law determines organizational and legal principles for the state regulation related to natural monopolies in the Azerbaijan Republic and is aimed to ensure balance of interests for subjects of natural monopolies and consumers [11, p.15].

Basic definitions used in the present Law have the following meaning:

Natural monopoly - a state of commodity market when, due to technological features of production, a demand is satisfied more effectively if there is no competition and goods produced (sold) by subjects of monopoly could not be replaced by other goods;

Subject of natural monopoly - economic subject dealing with goods production (sale) under conditions of natural monopoly;

Consumer - a legal or physical person acquiring goods produced (sold) by a subject of natural monopoly.

Conclusion

Preconditions of unfair competition are mainly related to quality management of the products, productivity, human capital and so on. Reasonably, we can claim that unfair competition is firstly found in the mentioned factors in most developing countries. Fortunately, locally accepted norms and laws, and international treaties are established to minimize unfair competition locally and internationally. The same scenario is observed in Azerbaijan. There is still ongoing process of minimizing monopoly in Azerbaijan around two decades; there are noteworthy successful outcomes. On the other hand, due to gaps in production, the Republic of Azerbaijan need to struggle with this dilemma. Specific laws will suffice to overcome this obstacle although already accepted laws helped a lot to minimize unfair competition.

Literature

1. Aliyev U.G. Actual Problems of Economics. Baku – 2013. p 150
2. Collective monograph. 2011. Sustainable development of the economy and security. Minsk, Misanta
3. Mustafayev F.F. 2008 Macroeconomic aspects of state regulation in transitional economy. Baku. Elm
4. Muzaffaroglu N. 2006. “Azerbaijan’s ranking”. Baku Kavkaz p 469.
5. Ilham Aliyev’s Opening Speech in the meeting of the Cabinet of Ministers dedicated to the results of socio-economic development in the nine months of 2018 and future objectives. October 9, 2018.
6. Strategic Road Map on National Economy Prospects of the Republic of Azerbaijan 2016 p 105
7. Statistical indicators of Azerbaijan. Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Baku 2017
8. The State Program on Socio-economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan (2004-2008).
9. The State Program on Socio-economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan (2009-2013)
10. The State Program on Socio-economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan (2014-2018)
11. Trachuka A.V. 2015. Sustainable development management. Real economy 2015 p. 480

Haqsız rəqabət üçün ilkin şəraitlər və onun dövlət tənzimlənməsi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın yaxın keçmişdəki iqtisadi və siyasi keçmişi haqqında qısa məlumatlar var. Haqsız rəqabətin ilkin şərtləri əsasən istehsal, keyfiyyət menecmenti və insan kapitalında mövcuddur. Məqalədə qeyd olunan sahələrdə haqsız rəqabətin ilkin şərtləri haqqında ətraflı məlumat var. Üstəlik, Azərbaycanda haqsız rəqabəti qadağan edən xüsusi qanunlar məqalədə açıq şəkildə izah edilmişdir. Məqalədə, Azərbaycan üçün haqsız rəqabətin minimuma endirilməsi yolları açıq şəkildə izah edilmişdir.

Предварительные условия для недобросовестной конкуренции и ее государственное регулирование

Резюме

В статье содержится краткая информация об экономическом и политическом прошлом Азербайджана. Первоначальные условия недобросовестной конкуренции существуют в основном в производстве, управлении качеством и человеческом капитале. Статья содержит подробную информацию о предварительных условиях недобросовестной конкуренции в указанных областях. Кроме того, в статье четко разъяснены специальные законы, запрещающие недобросовестную конкуренцию в Азербайджане. В статье четко объяснены пути минимизации недобросовестной конкуренции для Азербайджана

Rəyçi:dos. D.Məmmədova

Göndərilib: 16.04.2020 Qəbul edilib: 18.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/57-59

Könül Bəxtiyar qızı Cəmilova
Bakı Dövlət Universiteti
konul.cemilova95@gmail.com

İCRA HAKİMİYYƏTİ ORQANLARININ AKTLARI

Açar sözlər: *hakimiyyət bölgüsü, icra hakimiyyəti, akt*
Key words*: separation of powers, executive power, act*
Ключевые слова*: разделение властей, исполнительная власть, акт*

Giriş

İcra hakimiyyəti dövlət idarəçilik sahəsində aparıcı yer tutur. İcra hakimiyyəti orqanlarının aktları dövlət və vətəndaş arasında olan münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmişdir. İcra hakimiyyəti orqanlarının aktları geniş sistemə malikdir. Ona görə də icra hakimiyyəti orqanlarının aktlarının tətbiqi ilə bağlı problemlərin həlli zərurəti yaranır. Həmin problemlərdən ən əsası icra hakimiyyəti orqanlarının aktlarının qəbulu və kolliziyası ilə bağlı olan problemlərdir. Bu sahədə qanunvericilikdə olan boşluqların doldurulmasına ehtiyac var. 1995-ci il noyabrın 12-də bilavasitə demokratik prinsiplər və hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, xalq hakimiyyətinin aliliyi, hakimiyyətlər bölgüsü və insan və vətəndaş hüquq va azadlıqlarını təsbit edən ilk konstitusiya qəbul edildi. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qanunverici, icra ve məhkəmə hakimiyyətlərinin bölgüsü prinsipini təsbit etdi. AR Konstitusiyasına əsasən icra hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin 3 qolundan biridir. Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin III hissəsinə əsasən icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur. AR Konstitusiyasının 8-ci maddəsi Azərbaycan dövlətinin başçısı adlanır. Həmin maddənin təfsirindən aydın olur ki, Azərbaycan dövləti prezidentli respublikadır və icra hakimiyyəti orqanlarının geniş sistemi mövcuddur. İcra hakimiyyəti bir-biri ilə sıx bağlı olan dövlət orqanları sistemində təmsil olunur. AR Konstitusiyasına müvafiq olaraq icra hakimiyyəti orqanları status, ierarxiya, yurisdiksiya baxımından aşağıdakı sistemə malikdir:

1. Ali icra hakimiyyəti orqanı;
2. Yuxarı icra hakimiyyəti orqanı;
3. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları;
4. Yerli icra hakimiyyəti orqanları.

Həmin sistemə uyğun olaraq icra hakimiyyəti orqanları geniş hüquqlara malikdir. Bu hüquqlardan biri də müvafiq aktlar qəbul etmək hüququdur. Bu fəaliyyətin məqsədi Azərbaycan dövlətinin idarə olunması üçün qanunqüvvəli aktların qəbul edilməsi ilə qanunların həyata keçirilməsidir. İcra hakimiyyəti orqanlarının aktları sistemi aşağıdakı kimidir:

1. Ali icra hakimiyyəti orqanının aktları-AR Prezidentinin fərman və sərəncamları. RR Konstitusiyasının 113-cü maddəsinə görə, ümumi qaydalar müəyyən etdikdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti fərmanlar, başqa məsələlər barəsində isə sərəncamlar qəbul edir. Fərmanlar AR Prezidentinin fəaliyyətinin hüquqi formasıdır. Fərmanlar icra orqanlarının aktları içərisində əsas yer tutur ki, bu da Azərbaycan Respublikasında prezidentlik institutunun hüquqi təbiətindən irəli gəlir. Azərbaycan dövləti prezidentli respublika idarəçilik formasına malik olduğuna görə, AR prezidenti bir çox dövlət əhəmiyyətli məsələni icra qaydasında həll edə bilər. Bu məqsədlə AR prezidenti fərmanlar qəbul edir. Fərmanlarda qanunda işlədilən bir sıra anlayışlar dəqiqləşdirilir və qanunun realizə edilməsi üçün zəruri tədbirlər müəyyən edilir (Əsgərov, 2011:102). Prezident fərmanları normativ və qeyri normativ ola bilər. Normativ fərmanlar, digər bütün normativ aktlar kimi, hüquq normalarını müəyyən etməklə ümumi xarakter daşıması, uzun müddət qüvvədə olması və dəfələrlə tətbiq edilə bilməsi ilə səciyyələnir. Qeyri-normativ fərmanlar hüquqi aktların tətbiqi aktları olub, fərdi xarakter daşıyır. Konkret şəxsin təltif olunması haqqında fərmanı buna misal göstərmək olar. Sərəncam ümumi qaydalar müəyyən etmədiyinə görə, başqa sözlə ümumi qaydalar istisna olmaqla, digər məsələlərin tənzimləndiyi hallarda (çox zaman müəyyən şəxsə ünvanlanan və fərdi xarakter daşıyan akt) normativ xarakter daşımır, fərdi akt sayılır. Məsələn, Baş Nazirin vəzifəyə təyin olunması haqqında sərəncam. 2. Yuxarı icra hakimiyyəti orqanının aktları-Nazirlər Kabinetinin qərar, sərəncam qaydaları və s. Konstitusiyasının 120-ci maddəsinə görə, ümumi qaydalar müəyyən etdikdə AR Nazirlər Kabineti qərarlar, başqa məsələlər üzrə sərəncamlar qəbul edir. Qərarlar daha mühüm qaydalar müəyyən edir, sərəncamlar isə adətən fərdi xarakter daşıyır, birdəfəlik tətbiq üçün nəzərdə tutulur. Nazirlər Kabineti tərəfindən əsasnamələr, nizamnamələr, qaydalar və digər aktlar qəbul edilə bilər. Lakin bunlar Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təsdiq edilməlidir. 3. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının aktları- nazirlik, xidmət, agentliklərin qəbul etdikləri qərar, əmr, təlimat, əsasnamə və s. Bir qayda olaraq, həmin əmr, təlimatlar daxili münasibətləri nizama salır. Həmçinin bəzi hallarda nazirliklər vətəndaşlara münasibətdə müəyyən münasibətləri nizama salan aktlar-qərarlar verə bilər. Təlimatlar bütün hallarda normativ xarakter daşıyır. Təlimatlar təsərrüfat və mədəni quruculuq sahəsində dövlət rəhbərliyi məsələləri üzrə qanunların, fərmanların, hökumət qərarlarının həyata keçirilməsi vasitəsidir.

Təlimatlardakı göstərişlər ümumi xarakter daşımaqla qanunun, fərmanın və ya qərarın necə tətbiq olunmasını şərh edir. Əmrlər normativ və qeyri normativ xarakter daşıya bilərlər (Məlikova, 2019:173).

4. Yerli icra hakimiyyəti orqanlarının aktları-AR Konstitusiyasının 148-ci maddəsinə əsasən yerli icra hakimiyyəti orqanları öz səlahiyyətləri daxilində ölkə qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlara zidd gəlməyən normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilərlər. Həmin aktlar qərar, sərəncam və əmr formasında qəbul olunur.

İcra hakimiyyəti orqanlarının aktları normativ hüquqi akt, normativ xarakterli akt və qeyri normativ hüquqi akt növündə ola bilər. Belə ki, AR Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları normativ hüquqi aktdır. Normativ hüquqi akt-tənzimlənməsi AR Konstitusiyası ilə, qanunla və ya fərmanla dövlət orqanının səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlər üzrə həmin dövlət orqanı tərəfindən və ya referendum yolu ilə qəbul edilmiş, hamı üçün məcburi davranış qaydalarını əks etdirən, qeyri müəyyən subyektlər dairəsi üçün və dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən formalı rəsmi sənəddir. Beləliklə, AR Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının qərarlarının əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Səlahiyyətli orqan tərəfindən qəbul edilir;
2. Məcburi xarakter daşıyır və dövlət məcburetməsi ilə təmin olunur;
3. Ümumi xarakter daşıyır, yəni qeyri müəyyən subyektlər dairəsi üçün nəzərdə tutulur;
4. Konkret hallara deyil, tipik hallara tətbiq edilir, yəni tənzimləmə predmetinə görə eyni xarakterli ictimai münasibətləri nizama salır.

Yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları isə normativ xarakterli aktdır. Normativ xarakterli akt-məhdud subyektlər dairəsi üçün məcburi davranış qaydalarını əks etdirən və dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən formalı rəsmi sənəddir. Yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qərarlarının əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Məhdud subyektlər dairəsi üçün-müəyyən ərazi əhalisinə münasibətdə yaxud müəyyən sahə üzrə münasibətləri tənzimləmək üçün nəzərdə tutulur;
2. Dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulur;
3. Məcburi xarakter daşıyır;
4. Müvafiq hüquqi akt əsasında qəbul olunur və onun müvafiq maddəsinə istinad edir;
5. İcra olunmamasına görə məsuliyyət müəyyən edə bilməz.

AR Prezidentinin sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin sərəncamları isə qeyri-normativ hüquqi aktlardır. Qeyri-normativ hüquqi akt-konkret (birdəfəlik) təşkilati, nəzarət, sərəncamverici tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə qəbul edilən və ya digər birdəfəlik tətbiq halları üçün nəzərdə tutulan aktlardır. Həmin aktların əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Birdəfəlik xarakter daşıyır;
2. Konkret hallara şamil olunur;
3. Məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir;
4. Müvafiq normativ hüquqi akt əsasında qəbul edilməlidir və onun müvafiq maddəsinə istinad etməlidir.

AR Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının normativ xarakterli aktları qanun qüvvəli aktlardır. Yəni onlar qanun əsasında qəbul edilir və qanunun icrasına yönəlir.

Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda icra hakimiyyəti orqanlarının aktları inzibati akt qismində də çıxış edə bilər. Məsələn, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları fiziki və hüquqi şəxslərə tətbiq olunarkən inzibati akt qismində çıxış edir. İnzibati icraat haqqında qanunun 2-ci maddəsinə əsasən inzibati akt – inzibati orqan tərəfindən ümumi (publik) hüquq sahəsinə aid olan müəyyən (konkret) məsələni nizama salmaq və ya həll etmək məqsədilə qəbul edilmiş və ünvanlandığı hüquqi və ya fiziki şəxs (şəxslər) üçün müəyyən hüquqi nəticələr yaradan qərar, sərəncam və ya digər növ hakimiyyət tədbiridir. İnzibati orqan - Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, onların yerli (struktur) və digər qurumları, bələdiyyələr, habelə qanuna əsasən inzibati akt qəbul etmək səlahiyyəti verilmiş hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərdir. Qanundan da məlum olduğu kimi icra hakimiyyəti orqanlarını inzibati orqan, icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları isə inzibati akt kimi çıxış edə bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dövlətin əsas funksiyalarından biri də hüquqyaratma funksiyasıdır. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi zamanı dövlət orqanları müxtəlif aktlar qəbul edirlər. İcra hakimiyyəti orqanlarını da öz səlahiyyətləri daxilində normayaratma prosesində iştirak edirlər. İcra hakimiyyəti orqanlarının aktları qəbul edilərkən normayaratma fəaliyyətinin əsas prinsiplərinə əməl edilməlidir. AR Konstitusiyasının 149-cu maddəsinə görə normativ hüquqi aktlar hüquqa və haqq ədalətə əsaslanmalıdır. Həmçinin aktlar AR Konstitusiyasına və qanunlarına uyğun olmalıdır. Aşağı dövlət orqanlarının aktları yuxarı dövlət orqanları aktlarına uyğun olmalıdır. Normativ hüquqi aktlarda bir birinə zidd müddəalar olmamalıdır, normayaratma prosesi demokratik və şəffaf olmalıdır. Normativ hüquqi aktlar daxilən uzlaşdırılmalı, məntiqli qurulmalı və normayaratma texnikasına uyğun olmalıdır. Normativ hüquqi aktların yaradılması mərhələlərlə həyata keçirilir. Əvvəlcə normayaratma

fəaliyyəti planlaşdırılır, normayaratma təşəbbüsü irəli sürülür, normativ hüquqi akt qəbul edilir, normativ hüquqi akt AR Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilir və dərc edilir. Qanunvericilikdə normativ xarakterli aktların və qeyri normativ hüquqi aktların hüquqi statusunu tənzimləyən xüsusi qaydalar müəyyən edilməyib. Dolayısıyla icra hakimiyyəti orqanlarının normativ xarakterli aktları və qeyri normativ hüquqi aktları ilə bağlı məsələlər normativ hüquqi aktlar haqqında qanunla tənzimlənir. İcra hakimiyyəti orqanlarının aktlarının hüquqi qüvvəsi AR Konstitusiyası və "Normativ hüquqi aktlar haqqında" qanunla müəyyən edilir. Normativ hüquqi aktların hüquqi qüvvəsi normativ hüquqi aktın müvafiq ictimai münasibətlərə tətbiqinin məcburiliyini, onun digər normativ hüquqi aktlar barəsində üstünlüyünü və ya tabeliyini müəyyən edən xarakteristikadır. AR Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları bütün AR ərazisində məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına zidd olmamalıdır. Yalnız dərc edilmiş fərmanların tətbiqi və icrası bütün vətəndaşlar, icra hakimiyyəti orqanları, hüquqi şəxslər üçün məcburidir. AR Nazirlər Kabinetinin qərarları AR Konstitusiyasına, qanunlarına və AR Prezidentinin fərmanlarına zidd olmamalıdır. AR Nazirlər Kabinetinin qərarları yalnız dərc edildikdə onların tətbiqi və icrası vətəndaşlar, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, hüquqi şəxslər üçün məcburidir. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının aktları AR Konstitusiyasına, qanunlarına, AR Prezidentinin fərmanlarına və AR Nazirlər Kabinetinin qərarlarına zidd olmamalıdır.

Nəticə

İcra hakimiyyəti orqanlarının aktlarının təhlili aktualdır. İcra hakimiyyəti orqanlarının aktları dövlət idarəçilik sahəsində aparıcı yer tutur. İcra hakimiyyəti orqanlarının aktlarının təsnifatı çox genişdir. İcra hakimiyyəti orqanlarının aktlarının qəbul olunması qaydaları qanunvericiliklə tam şəkildə əks olunmamışdır. İcra hakimiyyəti orqanlarının aktları arasında ziddiyyətlərin həll olunması konstitusiyada öz əksini tapmışdır. İcra hakimiyyəti orqanlarının aktlarının qəbulu prosesində qanunvericilikdə olan boşluqların doldurulması yollarının tapılmasına ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. "Hüquq Yayın Evi", Bakı, 2017. 92 s.
2. Əsgərov Z.A. "Konstitusiya hüququ". Dərslik. Bakı; Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 760 s.
3. Məlikova M. "Hüquq nəzəriyyəsi". Dərslik. Bakı; "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2019, 448 səh.
4. Straşun B.A. "Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ" Ümumi hissə. Dərslik. Bakı. Qanun nəşriyyatı, 2007, 726 s.
5. http://e-qanun.gov.az/framework/21300
6. http://www.supremecourt.gov.az/static/view/3
7. http://e-qanun.gov.az/framework/11254

Azerbaijan as a presidential republic

Summary

This article analyzes the acts of the executive authorities. There is an extensive system of acts of executive authorities. It determines the classification of acts of executive authorities. It also defines the place of acts of executive authorities in the legislative system. In addition, the rules for the adoption of acts of executive authorities are reflected in the article. The main focus is on resolving contradictions between the acts of the executive authorities. This article analyzes the ways to fill the gaps in the legislation in the process of adopting the acts of the executive authorities.

Азербайджанское государство как президентская республика

Резюме

Эта статья анализирует акты исполнительных органов. Система актов исполнительных органов широка. Статья определяет классификацию актов исполнительных органов. Также статья определяет место актов исполнительных органов в законодательной системе. В этой статье автор отмечает правила принятия актов исполнительных органов. А также в этой статье основное внимание уделяется разрешению конфликтов между исполнительными органами. В данной статье анализируется пути преодоления пробелов в законотворческом процессе исполнительных органов.

Reyçi: h.f.d. A.İbrahimova

Göndərilib: 12.03.2020 Qəbul edilib: 14.03.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/60-63

Laura Aydin Novruzova
Baku State University
lauranzova@gmail.com

ELEMENTS OF CRIMINAL COMPOSITION OF TRANSNATIONAL CRIMES

Key words: *object of transnational crimes, subject of transnational crimes, objective aspect of transnational crimes, and subjective aspect of transnational crimes*
Açar sözlər: *transmilli cinayətlərin obyekti, transmilli cinayətlərin subyekti, transmilli cinayətlərin obyektiv cəhəti, transmilli cinayətlərin subyektiv cəhəti*
Ключевые слова: *объект транснациональных преступлений, предмет транснациональных преступлений, объективный аспект транснациональной преступности, субъективный аспект транснациональной преступности*

Introduction

Transnational organized crime undermines sustainable development and the achievement of targets across the agenda – including those fundamental to peace, security, the rule of law, growth, equity and domestic resource mobilization. It is multifaceted in nature, comprising a variety of criminal sectors, crimes and criminal behaviors and typologies. It can have not only a pernicious impact on rule of law and governance but also a deleterious impact on domestic resource mobilisation – including through money laundering, corruption and other economic crimes which impact on fiscal policies**.**

Pursuant to article 3 of UN Convention against transnational crimes, it refers meaning of transnational crimes: (a) It is committed in more than one State; (b) It is committed in one State but a substantial part of its preparation, planning, direction or control takes place in another State; (c) It is committed in one State but involves an organized criminal group that engages in criminal activities in more than one State; or (d) It is committed in one State but has substantial effects in another State.

The object of the crime is public relations protected by criminal law from criminal conspiracies. Criminal law is of a special nature - it regulates the relationship between the state and a person guilty of a crime in connection with the commission of a criminal act.

Article 2 of the Criminal Code of Azerbaijan lists the objects protected by criminal law from criminal intent. It reads: “The objectives of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan are to ensure peace and security of mankind, to protect human and civil rights and freedoms, property, economic activity, public order and safety, the environment, the constitutional order of the Republic of Azerbaijan from criminal attacks, as well as crime prevention (1, p 5).

According to article 5 of UNTOC, it is defined object of organized crime: 1) Agreeing with one or more other persons to commit a serious crime for a purpose relating directly or indirectly to the obtaining of a financial or other material benefit and, where required by domestic law, involving an act undertaken by one of the participants in furtherance of the agreement or involving an organized criminal group; 2) Conduct by a person who, with knowledge of either the aim and general criminal activity of an organized criminal group or its intention to commit the crimes in question, takes an active part in: a) Criminal activities of the organized criminal group; b) Other activities of the organized criminal group in the knowledge that his or her participation will contribute to the achievement of the a bove-descri bed criminal aim;

Article 6 of UNTOC predicates that object of money-laundering: 1)The conversion or transfer of property, knowing that such property is the proceeds of crime, for the purpose of concealing or disguising the illicit origin of the property or of helping any person who is involved in the commission of the predicate offence to evade the legal consequences of his or her action; 2) The concealment or disguise of the true nature, source, location, disposition, movement or ownership of or rights with respect to property, knowing that such property is the proceeds of crime (2, p 36).

Article 8 of UNTOC defines object of corruption: 1) The promise, offering or giving to a public official, directly or indirectly, of an undue advantage, for the official himself or herself or another person or entity, in order that the official act or refrain from acting in the exercise of his or her official duties; 2) The solicitation or acceptance by a public official, directly or indirectly, of an undue advantage, for the official himself or herself or another person or entity, in order that the official act or refrain from acting in the exercise of his or her official duties.

Article 21 of UNTOC stipulates that the definition of obstruction of justice: 1)The use of physical force, threats or intimidation or the promise, offering or giving of an undue advantage to induce false testimony or to interfere in the giving of testimony or the production of evidence in a proceeding in relation to the commission of offences covered by this Convention; 2) The use of physical force, threats or intimidation to interfere with the exercise of official duties by a justice or law enforcement official in relation to the commission of offences covered by this Convention. Nothing in this subparagraph shall prejudice the right of States Parties to have legislation that protects other categories of public officials (2, p 90).

Article 3 of Protocol to prevent, suppress and punish trafficiking persons, especialy women and children defines definition of trafficking of persons: Trafficking in persons shall mean the recruitment, transportation, transfer, harbouring or receipt of persons, by means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power or of a position of vulnerability or of the giving or receiving of payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of exploitation. Exploitation shall include, at a minimum, the exploitation of the prostitution of others or other forms of sexual exploitation, forced labour or services, slavery or practices similar to slavery, servitude or the removal of organs (3).

According to article 3 of The Protocol against the smuggling of migrants by land, sea and air, supplementing United Nations Convention against transnational crime, it is indicated some term, especially smuggling of migrant: ‘Smuggling of migrants’ shall mean the procurement, in order to obtain, directly or indirectly, a financial or other material benefit, of the illegal entry of a person into a State Party of which the person is not a national or a permanent resident (6).

Article 3 of the Protocol against the illicit manufacturing of and trafficiking in firearms, their parts and components and ammunition, supplementing the United Nation Convention against transnational crime , part and components and ammunition indicates some terms and objects of crimes: ‘Firearm’ shall mean any portable barrelled weapon that expels, is designed to expel or may be readily converted to expel a shot, bullet or projectile by the action of an explosive, excluding antique firearms or their replicas. Antique firearms and their replicas shall be defined in accordance with domestic law. In no case, however, shall antique firearms include firearms manufactured after 1899. Parts and components shall mean any element or replacement element specifically designed for a firearm and essential to its operation, including a barrel, frame or receiver, slide or cylinder, bolt or breech block, and any device designed or adapted to diminish the sound caused by firing a firearm. Ammunition shall mean the complete round or its components, including cartridge cases, primers, propellant powder, bullets or projectiles, that are used in a firearm, provided that those components are themselves subject to authorization in the respective State Party (5).

The objective aspect of the crime is the appearance of a socially dangerous intent that takes place at a certain time and place, under certain conditions, and damages existing public relations. The objective aspect of the crime is one of the hallmarks of the crime. The objective aspect characterizes the socially dangerous act of the subject, the damage caused. Of the more obvious external features of the objective nature of the crime, the law in all cases included only the concepts of "action" and "inaction". Action is an active form of human behavior, while inaction is a passive form. The objective aspect of the crime also includes the socially dangerous outcome, the causal link between the act and the outcome, the time, place, methods of committing the crime, the circumstances in which it took place and the tools and means used to commit the act. Signs of the objective aspect of the crime are divided into necessary and optional features. This division is carried out because the necessary features are included in all criminal offenses. There are no electives. Necessary symptoms include: movement and inaction. Optional features include: causal relationship, result, time, place, method, conditionş

Thus, the objective aspect of the transnational crime includes the socially dangerous act, its outcome, the causal relationship between the socially dangerous act and the outcome, as well as the characteristics of the time, place and method of the crime, the circumstances of the crime.

The subject of a crime is a person who has committed a socially dangerous act and is therefore legally liable. The subject of the crime may be a natural, sane person who has reached the age limit established by law.

The subject of the crime is one of the four elements of the crime. Therefore, the subject of the crime is included in the crime as a necessary feature. There is no corpus delicti in the act if there is no sign of the subject defined by the criminal law. Although the actions of minors and mentally ill people who are unable to measure their own behavior are dangerous, concepts such as "criminal act" and "crime" are not used in connection with such acts. Because they cannot be considered subjects. If there is no subject, there is no crime.

The subject of the crime is the person who committed the crime in the general sense. In a more limited sense, it is a person who is able to bear criminal responsibility in cases of intentional or negligent acts committed in the practical life specified in the criminal law.

Article 20 of Criminal Code of Azerbaijan stipulates that "the person who has reached age of 16, to time of committing a crime shall be subjected to the criminal liability". However, because transnational crimes are international in nature, the age limit is regulated by international norms.

Rome Statute defines individual criminal responsibility. According to article 25 of Rome Statute, The Court shall have jurisdiction over natural persons pursuant to this Statute. A person who commits a crime within the jurisdiction of the Court shall be individually responsible and liable for punishment in accordance with this Statute. In accordance with this Statute, a person shall be criminally responsible and liable for punishment for a crime within the jurisdiction of the Court if that person: (a) Commits such a crime, whether as an individual, jointly with another or through another person, regardless of whether that other person is criminally responsible; (b) Orders, solicits or induces the commission of such a crime which in fact occurs or is attempted (4, p 14).

With respect to superior and subordinate relationships not described in paragraph (a), a superior shall be criminally responsible for crimes within the jurisdiction of the Court committed by subordinates under his or her effective authority and control, as a result of his or her failure to exercise control properly over such subordinates, where:

1) The superior either knew, or consciously disregarded information which clearly indicated, that the subordinates were committing or about to commit such crimes;

2) The crimes concerned activities that were within the effective responsibility and control of the superior; and

3) The superior failed to take all necessary and reasonable measures within his or her power to prevent or repress their commission or to submit the matter to the competent authorities for investigation and prosecution.

There are some grounds for excluding criminal responsibility.

(a) The person suffers from a mental disease or defect that destroys that person's capacity to appreciate the unlawfulness or nature of his or her conduct, or capacity to control his or her conduct to conform to the requirements of law; (b) The person is in a state of intoxication that destroys that person's capacity to appreciate the unlawfulness or nature of his or her conduct, or capacity to control his or her conduct to conform to the requirements of law, unless the person has become voluntarily intoxicated under such circumstances that the person knew, or disregarded the risk, that, as a result of the intoxication, he or she was likely to engage in conduct constituting a crime within the jurisdiction of the Court; (c) The person acts reasonably to defend himself or herself or another person or, in the case of war crimes, property which is essential for the survival of the person or another person or property which is essential for accomplishing a military mission, against an imminent and unlawful use of force in a manner proportionate to the degree of danger to the person or the other person or property protected. The fact that the person was involved in a defensive operation conducted by forces shall not in itself constitute a ground for excluding criminal responsibility under this subparagraph; (d) The conduct which is alleged to constitute a crime within the jurisdiction of the Court has been caused by duress resulting from a threat of imminent death or of continuing or imminent serious bodily harm against that person or another person, and the person acts necessarily and reasonably to avoid this threat, provided that the person does not intend to cause a greater harm than the one sought to be avoided (4, p 16).

Each State Party has to adopt such measures as may be necessary, consistent with its legal principles, to establish the liability of legal persons for participation in serious crimes involving an organized criminal group and for the offences established in accordance with articles 5, 6, 8 and 23 of this Convention. Subject to the legal principles of the State Party, the liability of legal persons may be criminal, civil or administrative. Such liability shall be without prejudice to the criminal liability of the natural persons who have committed the offences. Each State Party must ensure that legal persons held liable in accordance with this article are subject to effective, proportionate and dissuasive criminal or non-criminal sanctions, including monetary sanctions.

The subjective aspect of the transnational crime is the mental activity of a person directly related to the commission of the crime. It expresses the perceived need to commit a socially dangerous act, the perception (or possibility of perception) of the objective features of the act in the mind, and the attitude to it. The constituent features characterizing the subjective aspect are specified in the law; implies guilt, motive and purpose; it requires clarifying whether these are in practice and whether the person is at fault. The elements of the subjective aspect are Guilt, Motive, Purpose, and the Emotional State that accompanies them. Guilt is a necessary element of the subjective aspect, as it is included in all criminal components. Motive and purpose

are not included in all crimes, so they are considered optional elements of the subjective aspect. If emotion has a significant impact on the formation of motives and goals in the preparation and commission of a crime, or plays a decisive role, emotion has legal significance (in some cases it is part of the composition and differentiates responsibility, sometimes considered a mitigating circumstance).

Concluion

Overall, among the issues relevant to the theory of criminal law, the composition of the crime has a special place. In the science of criminal law, the composition of a crime is considered as a set of objective and subjective features provided by criminal law, which characterizes it as a socially dangerous act. As it is known, the crime consists of four elements: the object, the objective aspect, the subject and the subjective aspect of the crime. The object of the crime is the interests, wealth or rights of other persons intended by the offender. The objective aspect of a crime is the act (action or omission) in which the crime was committed, the criminal consequences, as well as the causal link between the act and the consequences. The features of this element are reflected more in the disposition, and as a result, the author concludes that the content of the disposition has a significant impact on the correct application of the features of the objective aspect of the crime

Literature

1. Criminal Code of Azerbaijan, p 787
2. Legislative Guides for the implementation of United Nations Convention against transnational crime p 241
3. Protocol to prevent, suppress and punish trafficiking in persons, especialy women and children, p 10
4. Rome Statute, p 58
5. The Protocol against the illicit manufacturing of and trafficiking in firearms, their parts and components and ammunition, supplementing the United Nation Convention against transnational crime https://www.unodc.org/unodc/en/firearms-protocol/the-firearms-protocol.html
6. The Protocol against the smuggling of migrants by land, sea and air, supplementing United Nations Convention against transnational crime https://www.unodc.org/lpo-brazil/en/trafico-de-pessoas/index.html

Transmilli cinayətlərin cinayət tərkibinin elementləri

Xülasə

Transmilli cinayətlərin cinayət tərkibinin elementləri dedikdə həmin cinayətlərin obyekti, subyekti, obyektiv cəhəti, subyektiv cəhəti aid edilir. Məqalədə bir sıra transmilli cinayətlərin cinayət tərkiblərinin elementləri öz əksini tapmışdır və bununla yanaşı olaraq beynəlxalq Konvensiyalarda bununla bağlı normalar öz əksini tapmışdır.

Элементы криминальной структуры транснациональных преступлений

Резюме

Элементы криминальной структуры транснациональных преступлений включают объект, предмет, объективный аспект, субъективный аспект этих преступлений. В статье отражены элементы криминальной составляющей ряда транснациональных преступлений, а также нормы международных конвенций.

Rəyçi: dos. M.H.Mustafayev

Göndərilib: 12.04.2020 Qəbul edilib: 14.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/64-67

Leyla Abdulla Abuzarli
Baku State University
leylaa820.la@gmail.com

PRINCIPLES OF THE LAW OF THE SEA CONCERNING THE PASSAGE REGIMES

Key words: *the principle of freedom of the seas, the principle of sovereignty, the principle of common heritage of mankind, various approaches*
Açar sözlər: *dənizlərin azadlığı prinsipi, suverenlik prinsipi, bəşəriyyətin ümumi irs prinsipi, müxtəlif yanaşmalar*
Ключевые слова: *принцип свободы морей, принцип суверенитета, принцип общего наследия человечества, различные подходы*

Introduction

Generally, the body of water – sea, ocean is most essential for the world. As it is known, without the seas, oceans realization of interstate linkages, especially international trade is impossible. For this purpose, passage regimes through the body of water are determined within the framework of international documents. So, legal principles concerning the passage regimes are important. In this article the various approaches to the principles concerning the passage regimes are researched. During the researching process, relations and differentiations among the main principles are analyzed.

From ancient times due to strengthening of interstate linkage to traverse the neighboring coastal states` territory (also the others`) has become more intensive. The term "traversing" includes such kind of meanings, such as: through the – sea, air, land.

The navigational rights are irreplaceable not only to shipping and maritime nations, but to all nations engaged in international trade. This is because international shipping is responsible for moving 90% of world trade and annually transports over 7 billion tonnes of cargo over a distance of some 4 million miles. (6, p.18) So, the usage of seas is more actual because of its effectiveness. For the realization of this activity it needs to pass through the coastal state`s territory. In this situation an important question arises: How and on which basis is this activity regulated? For the answer to this question, passage regimes were determined within the international and national levels, it will be discussed in the next paragraphs.

As it is clear from legal content, the legal principles are most essential to determine the circumstances. In respect to the passage regimes these principles are derived from international law of the sea. So, what is regulated under the law of the sea? The law of the sea is most important field of international law which regulates the usage of the world's seas and oceans. The law of the sea defines the jurisdiction of states over all kinds of maritime activities, including navigation, the exploitation of living and nonliving resources, the laying of cables and pipelines, and the conduct of marine scientific research. (4, p.1)

The international law of the sea is governed by three principles: **the principle of freedom, the principle of sovereignty and the principle of common heritage of mankind**. (9, p.16)

First of all, I can say that, the abovementioned first principle is the basis for all activities in the body of water – sea, ocean. In accordance with the principles of international law of the sea, "the principle of freedom of the seas" covers particular freedoms that any state may realize on the high seas. These freedoms encompass the freedoms of navigation, fishing, overflight, laying of submarine cables and pipelines, to deal with scientific research and to construct artificial islands and installations. During realization of abovementioned freedoms States shall take into consideration non-violation of the right of other states with regard to exercise freedoms. A ship on the high seas is normally subject only to the jurisdiction of the state whose flag it flies. Limited exceptions to this rule apply, for example in cases of socalled "hot pursuit" from zones of coastal jurisdiction for wrongs committed in those zones. A vessel committing piratical acts on the high seas is subject to the jurisdiction of any state. (5, p.2)

There are two main doctrines about the freedom of the seas in the history of the law of the sea: "Mare Liberum" or freedom of the sea and "Mare Clausum" or national control over the seas.

The principle of freedom comes from the doctrine of Mare Liberum (was written in 1609) by Dutch jurist Hugo Grotius. Grotius emphasized that, exemption of waters that adjacent to the coast, the sea was common for all. He also stated that, the body of water could not be appropriated as it was not subject to occupation. The first is that those things which cannot be occupied or were never occupied can be proper to none because all proprety hath his beginning from occupation. (7, p.26) "Besides, according to him, the right of occupation

presupposes exhaustion by promiscuous use of that thing. Such could not be said of the sea neither by navigation nor by fishing". (1, p.23)

That principle applied to virtually all of the sea, namely the high seas beyond a narrow belt of water along the coastlines, called the territorial sea, which was under the sovereignty of the coastal State. (3, p.13) "For the last nearly 200 years, it has been accepted as an undisputed principle, almost a dogma, which no one could dare challenge. Recognized and referred to as a jus cogens, it is supposed to be in the interests of all mankind." (3, p.215)

For the principle of freedom there is also a doctrine of Mare Clausum by British author John Selden which is against to abovementioned doctrine, stipulated that States can control over the parts of sea for the protection of its interests. As we know, for the "protection of its interests" includes activities with regard to commercial purposes, navigation, fishering and etc.

In modern law significant elements of both of the abovementioned doctrines remain. But more, the principle of the freedom of the high seas (mare liberum) prevailed over the attempts of some states to claim sovereignty over broad areas of the seas to the exclusion of other states (mare clausum). However, even under the principle of the freedom of the high seas, the right of a state to realize control over a belt of "territorial waters" close to its coast was recognized.

Today, the high seas include the largest part of the 71 percent of the earth's surface that is covered by oceans. (5, p.46) In the high seas, the vessels, ships of all nations, including also land-locked states' ships, have the right to navigate and deal with certain other activities without impediment by other states. In these activeties, a ship is regulated by international law and the law of this ship's flag state.

If we talk about the principle of sovereignty, first of all we should look through the Preamble of United Nations Convention on the Law of the Sea (hereinafter UNCLOS or LOS Convention). "The States Parties to this Convention, recognizing the desirability of establishing through this Convention, with due regard for the sovereignty of all States, a legal order for the seas and oceans which will facilitate international communication, and will promote the peaceful uses of the seas and oceans, the equitable and efficient utilization of their resources, the conservation of their living resources, and the study, protection and preservation of the marine environment, (8, p.25) As it is seen, State sovereignty is most essential for the realization of the norms of this Convention. So, realization of the coastal State`s sovereign rights is determined in different types: complete sovereignty and limited sovereignty.

So, what can be include to the scope of sovereignty? For the answer to this question, the scope of sovereignty includes:

(1) a right to possess, use, and "freely dispose" of the natural resources within its territory;

(2) a right to freely determine and control the exploration, development, and disposition of these resources;

(3) a right to manage natural resources in accordance with national developmental and environmental policies;

(4) a right to regulate foreign corporations and investors in their activities regarding these resources; and

(5) a right to nationalize or expropriate property in resources, subject to the requirement to pay appropriate compensation. (2, p.220)

How is "Sovereignty" regulated under UNCLOS` norms? UNCLOS, Article 2 – "Legal status of the territorial sea, of the air space over the territorial sea and of its bed and subsoil" states as:

1. The sovereignty of a coastal State extends, beyond its land territory and internal waters and, in the case of an archipelagic State, its archipelagic waters, to an adjacent belt of sea, described as the territorial sea.

2. This sovereignty extends to the air space over the territorial sea as well as to its bed and subsoil.

3. The sovereignty over the territorial sea is exercised subject to this Convention and to other rules of international law. (8)

According to Anna Stilz, in international law, states' territorial sovereignty has traditionally been grounded in a principle of effective control. Effective control is a relative concept: when two states press competing claims to sovereignty, it is necessary to decide which of the two claimants has done more to exercise sovereign governance over the territory. An organization gains territorial rights when it has been the most effective at physically controlling the territory and exercising governmental functions within it. (2, p.25)

In according with UNCLOS requirements, we can combine the scope of zones on which coastal States exercise sovereign rights; and zones on which there is not any realization of any coastal States. The scope of zones as following:

1) Zones of coastal State complete sovereignty:

1.1. internal water;
1.2. the territorial sea;
1.3. archipelagic waters.
2) Zones of coastal State limited sovereignty:
2.1. the contiguous zone
2.2. the exclusive economic zone (EEZ)
2.3. the continental shelf
3) Zones beyond the limits of coastal State sovereignty:
3.1. high seas;
3.2. the seabed and subsoil, known as the Area.

If we look through the principle of common heritage of mankind, we`ll see that this principle is against the principle of sovereignty and the principle of freedom. The main distinction among them is that, the principle of freedom and the principle of sovereignty serve for the coastal States` interests, but the principle of common heritage of mankind serves for the common interest of mankind. The term mankind is not an abstract notion at all. In according with LOSC International Seabed Authority is an operational body for the mankind and it acts on behalf of mankind completely.

The Preamble of LOS Convention states as: The States Parties to this Convention, Desiring by this Convention to develop the principles embodied in resolution 2749 (XXV) of 17 December 1970 in which the General Assembly of the United Nations solemnly declared inter alia that the area of the seabed and ocean floor and the subsoil thereof, beyond the limits of national jurisdiction, as well as its resources, are the common heritage of mankind, the exploration and exploitation of which shall be carried out for the benefit of mankind as a whole, irrespective of the geographical location of States,... and Article 136 – "Common heritage of mankind" of LOS Convention provides as: The Area and its resources are the common heritage of mankind.

According to Y.Tanaka, it may be argued that the term "mankind" is a transspatial and transtemporal concept. It is transspatial, because "mankind" includes all people on the planet. It is transtemporal because "mankind" includes both present and future generations. (9, p.19)

"Features often associated with the common heritage principle include:
1. a prohibition of acquisition of, or exercise of sovereignty over, the area or resources in question;
2. the vesting of rights to the resources in question in humankind as a whole;
3. reservation of the area in question for peaceful purposes;
4. protection of the natural environment;
5. an equitable sharing of benefits associated with the exploitation of the resources in question, paying particular attention to the interests and needs of developing states; and
6. governance via a common management regime". (5, p.78)

"The Common Heritage of Mankind is an ethical general concept of International Law and is explicitly included in two international treaties; These are the 1979 Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies, and the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea. It postulates that some localities belong to all humanity and their resources are available for everyone's use and benefit, taking into consideration the future generations and the needs of the developing countries. It is intended to achieve aspects of sustainable development of common spaces and their resources, thus replacing the outdated legal concept of the "freedom of the high seas". (1, p.35)

Conclusion

Yes, we generally looked through the principles of international law of the sea, which are generally related with the passage regimes. In my opinion, the approach to the abovementioned principles should be analyzed comprehensively. In addition to the abovementioned opinions, the principles concerning the passage regimes should be combined in two groups:
1) principles, related with the usage of the seas, in respect to the user State;
2) principles, related with the usage of the seas, in respect to the coastal State.

In detail, we can show the principle of providing the safety, principle of protection of environment (especially marine environment). If we analyze the norms of LOS Convention, we`ll see additionally such kind of principles too:
1) the peaceful uses of the seas and oceans;
2) the equitable and efficient utilization of their resources;
3) the conservation of their living resources;

4) protection and preservation of the marine environment.

Literature

1. Abikoye, Oluwatoyosi Oluwatosin, International Law of the Sea: A Blend of Law, Politics and Economics, University of Lagos, April, 2015.
2. Anna Stilz, Territorial Sovereignty, A Philosophical Exploration, Oxford University Press 2019.
3. Hugo Caminos, Law of the Sea, 2001.
4. James Harrison, Making the Law of the Sea, A Study in the Development of International Law, Cambridge University Press, 2011.
5. Louis B. Sohn, John E.Noyes, Erik Franckx, Kristen G. Juras, Cases and Materials on the Law of the Sea, 2014 Koninklijke Brill nv, Leiden, The Netherlands.
6. Myron H. Nordquist, Tommy T.B. Koh, and John Norton Moore, Freedom of Seas, Passage Rights and the 1982 Law of the Sea Convention, Martinus Nijhoff Publishers and VSP, LEIDEN - BOSTON 2009.
7. Translation, David Armitage, The Free Sea – Hugo Grotius (Liberty Fund, 2004).
8. UNCLOS, 1982, December 10.
9. Yoshifumi Tanaka, The International Law of the Sea, Cambridge University Press, 2nd edition, 2015.

Keçid rejimləri ilə əlaqədar dəniz hüququnun prinsipləri
Xülasə

Məlumdur ki, su hövzələri – dənizlər, okeanlar dövlətlərarası əlaqələrin, eləcə də beynəlxalq ticarətin həyata keçirilməsində mühüm vasitə kimi çıxış edir. Bununla bağlı beynəlxalq sənədlər çərçivəsində keçid rejimləri müəyyən edilmişdir. Su hövzələrindən keçid qaydaları beynəlxalq dəniz hüququnun prinsipləri əsasında tənzimlənir. Məqalədə keçid rejimlərinin əsasını təşkil edən həmin prinsiplərə dair müxtəlif yanaşmalar təhlil edilmiş və həmin prinsiplərin əhatə dairəsinə genişləndirmə aparılaraq, fərqli yanaşma irəli sürülmüşdür.

Принципы морского права при переходных режимах
Резюме

Известно что, водоемы - моря и океаны - являются важным аргументом как в межгосударственных отношениях, так и в международной торговле. В этой связи переходные режимы были определены в рамках международных документов. Правила пересечения водных бассейнов регулируются принципами международного морского права. В статье анализируются различные подходы к этим принципам, которые составляют основу переходных режимов, расширяется область применения этих принципов и выдвигается иной подход.

Rəyçi: h.f.d. C.Hacıyev

Göndərilib: 12.04.2020 Qəbul edilib: 14.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/68-71

Gyumrah Adalat Mammadov
Baku, Azerbaijan
gmrah.memmedov@bk.ru

COMPARISON OF THE JUDICIAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN WITH THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT

Key words: *Court, criminal, judge, subject of crime, responsibility*
Açar sözlər: *Məhkəmə, cinayət, hakim, cinayətin subyekti, məsuliyyət*
Ключевые слова: *суд, криминал, судья, субъект преступления, обязанность*

Introduction

Courts and tribunals are responsible for administering justice. According to the European Convention and the laws of the Republic of Azerbaijan, everyone has the right to a fair trial.In the 20th century, there have been many war crimes and genocides in the history of the world. Due to the international nature of these crimes, one of the main goals of both national and international courts and tribunals is to prosecute and punish perpetrators. Crimes under the jurisdiction of the International Criminal Court are one of the most pressing issues facing the world today. One of the important issues is how to approach the violations that have taken place or are still going on, and how the International Criminal Court and tribunals compare with the courts of the Republic of Azerbaijan.

The courts of the Republic of Azerbaijan established by the laws of the Republic of Azerbaijan work in the Republic of Azerbaijan. The activity of the courts of the Republic of Azerbaijan is aimed only at the administration of justice and judicial control in cases and in the manner prescribed by law. According to the Law on Courts and Judges and the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the establishment of temporary and emergency courts to investigate certain cases is prohibited, except in cases established by law in the territory of the Republic of Azerbaijan (1, p 48). Unlike our legislation, if we look at the history of the development of law, we can see the establishment of Tribunals in Yugoslavia, Tokyo, Rwanda and the Nuremberg courts to punish the ruling leaders of World War II. The tribunals and courts I have mentioned above are ad hoc. This is a court established for a concrete task, and the service life is limited to the execution of this task. Criminal proceedings in the Republic of Azerbaijan are carried out by district and city courts and courts of grave crimes as courts of first instance. Criminal proceedings are administered by the criminal panel of the appellate courts as the appellate instance, and by the criminal panel of the Supreme Court as the cassation instance. Genocide crimes under the jurisdiction of the International Criminal Court fall into the category of serious and especially serious crimes and are heard in the Court of Grave Crimes under the relevant territorial jurisdiction. The jurisdiction of war crimes belongs to military courts. The legislation notes that a person can apply to international courts to protect his rights. Appeals to international courts are set out in Article 122.11 of the Code of Criminal Procedure:

In accordance with international treaties of the Azerbaijan Republic, participants in criminal proceedings or other persons participating in criminal proceedings shall have the right to apply to international courts for the protection of human rights and freedoms in accordance with international treaties of the Azerbaijan Republic (2, p 165).

There are differences between the International Criminal Court and the courts of the Republic of Azerbaijan conducting criminal proceedings, the structure of the court, its territorial jurisdiction, and the crimes it investigates. One of the main differences between these courts is which subjects apply for the restoration and protection of violated rights and freedoms. Here, the subject of the crime is understood in two ways. One is the subject of the crime and the other is the victim of the crime. According to Article 20 of the Criminal Code of Azerbaijan, persons who have committed a crime and have reached the age of 16 or who have reached the age of 20 for the relevant crimes are criminally liable (3, p 40). The task of the International Criminal Court is to prosecute leader individuals and bring these individuals to justice. In general, when genocide, war crimes, crimes against humanity and the crime of aggression are conditions for the most serious crimes that offend the international community, the jurisdiction of the court rests with the latter. Comparing with the judicial system of Azerbaijan, we see that the subject of the crime is not the state, but is sensible individual. Another difference between the courts is which crimes the courts consider. Courts conducting criminal proceedings in the Republic of Azerbaijan work administer justice for crimes included in a special part of the Criminal Code. The jurisdiction of the International Criminal Court includes the following crimes:

a) war
b) genocide
c) crimes against humanity
d) crime of aggression

These crimes falling under the jurisdiction of the International Criminal Court are considered by the relevant Court Grave Crimes in our state (8). Another difference between these courts is the territorial jurisdiction of the courts. Unlike the Azerbaijani courts, the International Criminal Courts rely on membership to investigate the above-mentioned crimes. States affected by these crimes must sign the Rome Statute of 1998 and be members of the International Criminal Court in order to restore their rights. Currently, war crimes in the world cannot be investigated and prosecuted because the states involved in the war are not members of the ICC. On February 26, 1992, the perpetrators of the Khojaly genocide were not brought to justice and were not punished. Khojaly genocide has been recognized by several states of the world as a crime of genocide. The crime of genocide is one of the four crimes falling under the jurisdiction of the International Criminal Court. When we look at the list of states that are members of the International Criminal Court, we can see that the states of Azerbaijan and Armenia are not members of this court. It can be concluded that if neither Azerbaijan nor Armenia is a member of the International Criminal Court, the Khojaly genocide will not be investigated and the perpetrators will go unpunished. Another difference between the courts is the structure of the courts. The International Criminal Court consists of 4 parts (7, p 17). The composition of the ICC includes the following:

a) The Office of Prosecutor
b) Presidency
c) Chambers
d) Registry

When compared with our legislation, we see that the parts of the International Criminal Court are a separate body. In the International Criminal Court, the instances are combined in a single trial, but in our legislation, these instances constitute separate courts included in the judicial system. The International Criminal Court acts both as a court of first instance and as an appellate court. The Office of Prosecutor of the International Criminal Court as part of the court conducts an investigation with the consent of the court, while in our legislation it is an independent body. Unlike the ICC, arrest or extension is considered by our military courts and district and city courts (2, p 431). While the courts of the Azerbaijani judiciary administered justice under the criminal code in force during the Soviet era and during independence, the International Criminal Court which has been in office since 2002 can investigate crimes committed since then. The International Criminal Court consists of 18 judges. Of these judges, 7 are members of the pre-trial chamber, 6 are members of the trial chamber and 5 are members of the chamber of Appeals. The number of judges in the pre-trial and trial chambers of the International Criminal Court is the same as our courts in criminal proceedings. However, while criminal cases are considered by 3 judges in the criminal panel of the courts of appeal of the Republic of Azerbaijan, cases are considered by 5 judges in the appellate chamber of the International Criminal Court (2, p 87). According to the Constitution of the Republic of Azerbaijan, judges of the courts of first instance are elected by the President of the Republic of Azerbaijan, and judges of the Court of Appeal and the Supreme Court are elected by the Parliament on the basis of the President's nomination (1, p 41). Judges of the International Criminal Court are elected by the Assembly of States (5, p 7). Proceedings in criminal courts are conducted in the Azerbaijani language and, accordingly, in the language of the population of the relevant territory. In the International Criminal Court, the proceedings are conducted in two languages, English and French. In our courts, clerical work is carried out by the relevant office and archive, but in ICC clerical work is carried out by the Registry, which is a separate structural component. Another function of Registry is to organize the work of the court, to ensure the safety of participants in criminal proceedings and to establish effective mechanisms. Courts conducting criminal proceedings in the Republic of Azerbaijan have the right to apply punitive measures against persons who have reached the age of 14, 16, 18, it is depending on the type of crime (6, p 58). Looking at the history of the International Criminal Court, the role of the Nuremberg and Tokyo Tribunals in the formation of this court was great. We can look at the development of our Courts from the perspective of the middle ages, the new era, the most recent period. During the middle ages, our courts administered justice on the basis of religious law. Azerbaijan Republic administered justice on the basis of laws adopted during the 70 years after the Russian occupation. In modern times, criminal proceedings in the courts are carried out on the basis of the Criminal Code, which came into force in 2000. A person who has committed a crime in the territory of the Azerbaijan Republic shall be prosecuted on the basis of this Code. A crime started, continued or completed in the territory of the Azerbaijan Republic shall

be considered a crime committed in the territory of the Azerbaijan Republic (3, p 33). Justice in the International Criminal Court is administered in the following cases:

1) When crimes are committed within the boundaries of a state party to Rome Statute;
2) When the crime is committed by a citizen of a member state of Rome Statute;
3) As an exception, when a state that does not approve of the Rome Statute makes a statement that it has accepted the jurisdiction of the court in the face of a crime.

The International Criminal Court has sufficient material and technical support for the investigation and prosecution. The International Criminal Court's budget for 2020 is € 149,205,600. Judgments and decisions of the International Criminal Court may not be changed or annulled by the Member States, while appeals and cassation appeals may be lodged against the decisions of the court conducting the criminal proceedings of the Republic of Azerbaijan. Judges of the International Criminal Court are elected for a term of 9 years. These judges are not eligible for re-election to the International Criminal Court. Judges are appointed for the first time in the Republic of Azerbaijan for a term of three years. If, as a result of the evaluation of judges, no professional deficiencies are found in the performance of the judge, the powers of the judge shall be extended to the age limit of 65 years upon the proposal of the Judicial Legal (4, a 96). Citizens of the Republic of Azerbaijan who have the right to participate in elections in accordance with the Constitution of the Republic of Azerbaijan, have higher legal education and have worked in the legal profession for more than 5 years may be judges. To be elected to the International Criminal Court, candidates are nominated by each State Party must be nationals of States Parties to the Rome Statute. Unlike judges of the Republic of Azerbaijan, judges of the International Criminal Court are elected by secret ballot.

Result

Criminal proceedings are carried out by courts. It is one of the duties of both the State Internal courts and the international courts to determine the guilt of the persons accused of committing a crime and to prosecute justice in order to punish them and to acquit the innocent. Courts are constantly interacting with each other to restore and protect rights, even if they are not related to the findings of law enforcement agencies in criminal proceedings. The importance of the International Criminal Court in modern times is that it has the power to conduct more optimal investigations against large-scale crimes, especially war and genocide. Because the International Criminal Court is based on membership, states are required to be members of this tribunal in order to investigate and prosecute international crimes. Membership to the International Criminal Court is one of the important issues for the investigation of violations of the law against the citizens of the Republic of Azerbaijan.

Literature

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutiyası. Bakı, 2019.67 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi. Bakı, “Hüquq Yayın Evi” nəşriyyatı, 2018. 787 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, “Hüquq Yayın Evi” nəşriyyatı, 2018. 734 s.
4. “Məhkəmələr və Hakimlər” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun. Bakı, 1997.114 maddə.
5. Understanding the International Criminal Court. 2516 AB, The Hague, p 50
6. Uluslararası Ceza Mahkemesi.Günal Kurşun, Ankara, 2011, 151 s.
7. Rome Statute of the International Criminal Court. https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/ rs-eng.pdf, p 57
8. International Criminal Court. https://www.icc-cpi.int/

Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi ilə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin qarşılıqlı müqayisəsi

Xülasə

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi ilə Azərbaycan Respublikasında cinayət mühakimə icratını həyata keçirən məhkəmələr arasında oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur. Məhkəmələr arasında fərqə nümunə kimi məhkəmələrin quruluşunu, ərazi yurisdiksiyasını, işlərə baxma qaydasını, hakimlərin seçilmə qaydasını göstərmək olar. İşləmə prinsiplərinə görə məhkəmələrdən biri milli səviyyədə,digəri isə beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərir.

Сравнение судебной системы Азербайджанской Республики с Международным уголовным судом

Резюме

Есть сходства и различия между Международным уголовным судом и судами, ведущими уголовное производство в Азербайджанской Республике. Примеры различий между судами включают структуру судов, территориальную юрисдикцию, процедуру рассмотрения дел и процедуру избрания судей. Согласно принципам работы, один из судов работает на национальном уровне, а другой - на международном.

Rəyçi: dos.K.E.Hüseynova

Göndərilib: 05.04.2020 Qəbul edilib: 07.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/72-75

Namig Natig Mammadov
Baku State University
namig.mammadov7@gmail.com

LEGAL ANALYSIS OF THE MAIN FEATURES OF FRAUD AS A GROUND FOR INVALIDITY OF A CONTRACT

Key words: *fraud, misrepresentation, silence, duty to disclose*
Açar sözlər: *aldatma, təhrif, susma, açıqlamaq öhdəliyi*
Ключевые слова: *обман, искажение, умолчание, обязанность раскрывать*

Introduction

One of the conditions for the validity of a contract is considered the unity of will. If this condition is violated, the contract is deemed invalid. In this case, it is called a deal with a lack of will. It is a fact that for these transactions the inner will is formed under the influence of circumstances that distort its true nature. A contract concluded under the result of fraud is included in such transactions. As a general rule, a duty is imposed in contractual relations not to make any deceitful statements of case or law to the counterparty and thereby to persuade him to conclude the contract. In the legislation of Azerbaijan Republic, the law relating to fraud has an indispensable role in contracting to solve disputes.

In contract law, fraud indicates that one of the parties of a contract deceives the other one in order to enter a contract that is beneficial to him. Fraud is an intentional act for the benefit of the contracting party (counterparty), as a result of it, the other contracting party has a misconception about contract and its elements, the circumstances and facts that are significant for the conclusion of the transaction. A similar concept is given in German civil law: deception is any behavior that deliberately arises a misconception in another person. The Japanese civil law science considers that deception is an illegal act to deceive another person and it is clear expression of that person's will [2, p. 762].

Fraud is uncomplicated as a concept, its main element being an intention to cheat. From the other point of view, fraud is feasibly more sophisticated and is left to debate in the cases. Fraud entitles the contracting party to voidance and damages. There can be emerged some circumstances that it will deprive the fraudulent and non-mistaken party of his right to damages for negative interest. The big reason why fraud is not considered as a separate concept is that it tends to cover with duties to inform. It is impossible to treat either mistake or duties to inform without mentioning on fraud [9, p. 24].

The Principles of European Contract Law (PECL) as part of a European Lex Mercatoria is a set of model rules compiled by prominent contract law academics in Europe. The Chapter IV is dedicated for the validity of a contract and fraud is shown one of the factors which could lead to the invalidity of the contract. If party's fraudulent representation has led to the conclusion of a contract, the other party may set aside it [10, Article 4:107].

Azerbaijani civil legislation regulates grounds for the invalidity of a contract and fraud also acts as one of these grounds. According to the Article 339.2 of the Civil Code of Azerbaijan Republic, in the event a person has been defrauded with the purpose of conclusion of agreement, he may dispute the deal. Such dispute shall be implemented where impossibility of conclusion of agreement without fraud has become evident [1].

The following elements must be shown by defrauded party in order to establish contract fraud:

a) misrepresentation of a material fact; b) made knowingly; c) with intent to defraud; d) justifiably relied upon; e) causing injury to the other party.

Misrepresentation of substantial fact usually signifies lying about a fact that is crucial to your decision to sign a contract. For instance, the other party might falsely represent to you that the painting was drawn by Picasso, and this is only reason you want to obtain it, because the painting was painted by Picasso [3].

It is noteworthy to mention that in the leading case of Grimm v. Byrd, Judge Staples stated: "A misrepresentation of a material fact, constituting an inducement to the contract, on which the purchaser has the right to rely, is a ground for a rescission by a court of equity, although the party making the representation was ignorant as to whether it was true or false." These words have often been quoted for the subsequent cases in the Virginia judgments to take fair decisions about fraudulent representations of material fact [7, p. 322].

If there is essence of reasoning to have a doubt about the validity of the other party's statement and you know the counterparty is lying and you still sign the contract anyway, then there is no justifiable reliance.

For instance, a car seller represents you that the car is painted with red colour on the surface, but you see that the car is green colored. It will certainly not justifiable for you to rely on the seller's statement [3].

As a rule, fraud is realized in two forms: in the form of active action; in the form of passive action. Deception in the form of active action is observed by giving false, false information to the party to the transaction. For example, the owner of a car changes its odometer or technical passport to hide the distance traveled from the buyer before selling it. With this method, he wants to conceal the depreciation degree of the car from the buyer. Deception in the form of passive action is expressed in the inactivity of the contracting party. Thus, he deliberately keeps silent about the circumstances and facts that may impede the conclusion of the contract [2, p. 762].

Actually, this type of fraud is also stipulated in the Civil Code of Azerbaijan Republic. Article 339.2 states that in the event one of the parties has know and has kept silent about circumstances making conclusion of agreement by the other party impossible, defrauded party may dispute the deal. Duty to inform of silenced circumstances may arise only where the other party expects it in good faith [1]. For instance, a travel agency does not inform customers about the additional costs that must be spent during the tour. In another example, the seller keeps silent and does not talk about the defect of the goods. The contractor does not inform the customer that the equipment is defective. The seller gives the buyer a fake quality certificate. Thus, the contracting party provides incomplete and false information about the existing facts or hides it [2, p. 763].

The PECL also mentioned these two types of fraud. According to the first paragraph of Article 4:107, the fraudulent representation can be done whether by words or conduct, or fraudulent non-disclosure of any information which in accordance with good faith and fair dealing it should have disclosed [10].

With regard to the international practice, it opens up certain avenues to examine in which situations the silence as fraud can emerge. The precedent law allows to classify these circumstances. Initially, the party who makes the statement must give the whole story to the other party, not only half the story on some aspect of the facts. Thus, in case of Dimmock vs Hallett, the statement that flats were fully let when, in fact, as the owner of the statement knew, the tenants had given notice to leave was capable of being a fraud.

Second, if a true statement is made, but then details alter, making it false, a failure to disclose this will be considered as a misrepresentation. The example of this situation can be observed in ***With v O'Flanagan (1936).*** According to the facts of the case, A doctor was intending to sell his practice. He told a prospective purchaser that the practice's income was £2,000 per year. This was true at the time, but as a consequence of the vendor's illness the practice descended significantly over the next few months, its value had reduced considerably, and earnings were averaging only £5 per week. The purchaser decided to set aside the contract. Held: The Court of Appeal held that there was the failure to notify the purchaser of the fact by a change in circumstances. A failure to do so will result in an actionable misrepresentation. The purchaser was entitled to rescind the contract.

The third situation in which silence can initiate fraud is in relation to some contracts, like those for insurance, which are treated as being "of the utmost good faith" (uberrimae fidei), and demand the party to the contract to disclose all appropriate facts. In an insurance contract, for instance, there is a duty to disclose essential facts, even if the counterparty has not asked about them [8, pp.354-355].

The PECL has a special approach to the good faith and fair dealing concerning to disclose particular information. Undoubtedly, all circumstances should be taken into account. Indeed, the Article 4:107 listed some of them:

a) whether the party had special expertise; b) the cost to it of acquiring the relevant information; c) whether the other party could reasonably acquire the information for itself; and d) the apparent importance of the information to the other party [10].

Eventually, there are some transactions which include a fiduciary relationship, and this may entail a duty to disclose. Contracts between agent and principal, solicitor and client, and a company and its promoters are included to this category [8, p. 356].

On the whole, fraud of any type is prohibited during contract transactions. The claimant must show the followings to prove silent fraud in contract claims:

- ✓ The respondent failed to disclose substantial facts including the subject matter of the contract;
- ✓ The respondent have known of the substantial fact;
- ✓ The claimant had a false belief due to the respondent's failure to clear the facts;
- ✓ At the time of the failure, the respondent had knowledge that the failure to disclose would cause a false impression and, as a result, the plaintiff would rely on the false impression;
- ✓ Relying on the false impression the plaintiff suffered damages.

Thus, there are lots of distinctive steps that need to be addressed in order to prove silent fraud. If any of the elements listed above are not met, the respondent can have an opportunity to defend against the claim [11].

The main and initial condition for the invalidation of a fraudulent contracts that fraud should be committed for the purpose of concluding a contract. According to the Article 339.3 of the Civil Code of Azerbaijan Republic purpose of a party to benefit from providing false information or purpose to inflict damage on the other party shall not affect the dispute of agreement concluded as a result of fraud [1]. In other words, the purpose of getting benefit or causing damage is not material for the disputing the validity of the contract. Indeed, providing a false information is sufficient to dispute the validity of the contract. Fraud may also be committed by third parties in the interests of the party to the contract. In this case, third parties act with that contracting party's permission and instruction. Article 339.3 sets forth that in the event of fraud by third party, deal can be disputed where person benefiting from this agreement knew or should have known of fraud. The PECL also clarify the third party fraud issues. Article 4:111 stipulates that where a third person for whose acts a party is responsible, or who with a party's assent is involved in the making of a contract commits fraud, remedies will be available, if the behaviour or knowledge had been that of the party itself.

The civil legislation of Azerbaijan Republic made an exception for the disputing the validity of a contract, even it has been concluded as a result of fraud. The Article 339.3 stipulates that if both parties have acted fraudulently, neither of them shall have the right to demand to dispute the agreement or compensation of damage by referring to defrauding of them by the other party [1]. For instance, one of the parties to the contract which is about to substitute their dwelling acted fraudulently, concealed the fact that the walls of the house were damp and the other party was having numerous heirs to the house. Therefore, they are not able to restitute their rights violated as a result of their illegal actions.

In common law jurisdictions, fraud is generally covered by a **misrepresentation** which is a false or deceitful statement of fact made while settlements by one party to another. Actually, the statement should induce that other party to conclude a contract. The misled contracting party has some alternative choices, for instance: to void the contract, to apply the court for setting aside and sometimes may be entitled damages as well. Misrepresentation is one of the vitiating factor to rescind the contract [6].

The law concerning to misrepresentation lounges a boundary between contract, tort, and restitution (or unjust enrichment). It is actionable to mention the essential elements of the misrepresentation to comprehend it in a perfect way.

Initially, the misrepresentation should have been unambiguous. Secondly, the representation must have been false. Because true statement clearly is not able to arise a claim for misrepresentation [4, p. 578-579].

Thirdly, it is necessary to have a false statement of existing fact or law. The misrepresentation in the form of statement draws the attention of representee and it demands the positive conduct from the representor. Subsequently, the statement must reflect one of fact, not a promise. A promise means that you undertake to do or not to do something. Contrary to promise, a representation confirms the existence of circumstances of issues [4, p. 579-580]. According to the facts of the case of ***Edgington v Fitzmaurice (1885),*** the company prospectus stated the shares were being offered in order to raise money to expand the company. It said that the funds raised would be used to make developments to the business, by altering buildings, buying horses and vans, etc. In fact the real intention was to use the money to pay off existing debts. *Held:* Despite the fact that the statement related to a statement of future intent, it was an actionable misrepresentation, and could thus be treated as a statement of fact [8, p. 353].

Fourthly, the claimant must show that the representation was addressed to the party misled. It can be addressed by two ways. By and large, the misrepresentation is done by representor to the claimant by the direct communication. On the other hand, it can be done indirectly. To put it another way, the representor may use third parties in order to address misrepresentation to the plaintiff. Fifthly, there is an argument over the misrepresentation should have been material or not. The judgments in Bisset v. Wilkinson [1927] and Edgington v. Fitzmaurice (1885) made a references to the existance of material statement. Material statement could affect the opinion and behavior of a plausible person in determining whether or not to enter into a contract. The second complication relates to the role of materiality in the case-law.

Eventually, the misrepresentation must have induced the plaintiff for the conclusion of a contract. The plaintiff must prove that the representation played a real and material part in inducing him to conclude the contract [4, p. 580-581].

At first, two classes of fraud must be differentiated for determining whether fraud renders a contract void or voidable. The first one induces a person to give a consent to do a special act because of someone's deliberately false statement (misrepresentation) and reasonably to rely on it. The second one makes him not comprehend the nature, content, or conclusions of what they are consenting to. Actually, he is doing something different in reality compared to his thought. The former is commonly known as *fraud in the inducement* and makes the contract voidable at the choice of the defrauded party. The latter is frequently

spoken of as *fraud in the factum*, and precludes the commencement of the contract, or, as it is generally said, makes the contract completely void [5, p.145].

Undoubtedly, in the event of a dispute, the deceiver will not voluntarily return to the injured party what he received under the invalid transaction. On the other hand, there is no doubt that the parties cannot concur on the invalidity of the contract. Therefore, the issue is resolved in court.

Conclusion

Summarizing all the above-mentioned approaches and positions, fraud in contractual relations is prohibited by law and acts as one of the basic grounds for the voidance of a contract. It is a fact that fraud is always subjectively intentional. Therefore, deceiving party deliberately lies about the circumstances and induces the other contracting party to conclude the contract to get benefit from it. Fraud renders the contract void when it has crucial importance concerning with the subject matter. All the essential elements must be shown by defrauded party in order to establish contract fraud and bring a lawsuit.

Literature

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. http://www.e-qanun.az/code/8
2. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild. Ümumi hissə. Bakı, "Digesta" nəşriyyatı, 2008. 944 s.
3. Contract fraud. Available at: https://www.legalmatch.com/law-library/article/contract-fraudlawyers. html
4. Ewan McKendrick. Contract Law: Text, cases and materials. "Oxford University Press", 2012. 1092 p.
5. Fraud Preventing the Inception of Contract. Columbia Law Review, Vol. 19, No. 2 (Apr., 1919), pp. 145-149
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Misrepresentation
7. M.M.Caldwell. Fraud by Misrepresentation of a Material Fact. The Virginia Law Register, Vol. 2, No. 5 (Sep., 1896), pp. 322-326
8. Richard Stone. The Modern Law of Contract. 8th edition. "Routledge-Cavendish", 2009. 675 p.
9. Ruth Sefton-Green. Mistake, Fraud and Duties to Inform in European Contract Law. "Cambridge University Press", 2005. 414 p.
10. The Principles of European Contract Law 2002. European Union. 50 p. Available at: www.jus.uio.no
11. What is "Silent Fraud" in a Contract Claim? Available at: https://www.legalmatch.com/law-library/ article/ silent-fraud-in-a-contract-claim.html

Müqavilənin etibarsızlığı əsası kimi aldatmanın başlıca xüsusiyyətlərinin hüquqi təhlili

Xülasə

İradənin vahidliyi müqavilənin etibarlı olması şərtlərindən biri hesab edilir. Aldatma nəticəsində də həmin şərt pozulur və iradəsi qüsurlu olan müqavilə formalaşır ki, bu da əqdin etibarsızlığına səbəb olur. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə əsasən aldatma müqavilənin etibarsızlığı əsaslarından biri kimi çıxış edir və onun doğura biləcəyi hüquqi nəticələr göstərilir. Məqalədə aldatmanın başlıca xüsusiyyətləri göstərilmiş, dünya praktikasından nümunələr gətirilmiş və onların fonunda təhlil aparılmışdır. Xüsusilə presedent hüququnun köməyi ilə susmanın hansı şərtlər daxilində aldatma olaraq qəbul edilməsi qeyd edilmişdir.

Правовой анализ основных признаков обмана как основы недействительности договора

Резюме

Единство воли считается одним из условий действительности договора. Из-за обмана нарушается то же условие и формируется договор с дефектной волей, что приводит к недействительности сделки. Согласно Гражданскому Кодексу Азербайджанской Республики, обман является одним из оснований недействительности договора и указывает на юридические последствия, которых он может иметь. В статье показаны основные особенности обмана, приведены примеры из мировой практики и проанализированы их предпосылки. Особенно было отмечено, при каких условиях умолчание воспринимается как обман с помощью прецедентного права.

Rəyçi: dos. D.Məmmədova

Göndərilib: 05.04.2020 Qəbul edilib: 07.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/76-78

Nijat Jeyhun Alakbarov
Azerbaijan, Baku

IMPORTANCE OF ORIGINALITY IN COPYRIGHT LAW

Key words: *originality, copyright, protection, creativity*
Açar sözlər: *orijinallıq,müəlliflik hüququ,qorunma, kreativlik*
Ключев слова: *оригинальность, авторское право, защита, креативность*

In this research I will try to clarify that originality is truly important or not. This notion is new in copyright law and it needs to research. In practice, some works do not have comprehensive protection mechanism. This is concerned with lackness of originality. Although child painting meet copyright requirements, in the litigation level the author feels lackness of originality. In one word, in copyright to get protection for work is easier than patent but to defend your rights depends on originality of your work.

Originality is new in the copyright so it firstly appeared in the case of "feist publications, inc. v. rural telephone service". But before originality is not known as copyright requirement. Although sometimes originality is not required for copyright object such as painting of child. Therefore this topic needs to research. Cause of being questionable of originality is to be flexible. Generally it is requiered but sometimes not.

"Feist publications, inc. v. rural telephone service" was cauesed to occur the term of "originality" and "creaitivity". Supreme court of US held that the work must have originality and modest amount of creativity. from this point of view Supreme court of US renewed the rationale of copyright (5. p197).

Creativity term is also new like Originality requirement. Both of them originate the "feist publications, inc. v. rural telephone service" case. Like originality, creativity is also flexible sometimes it is not required like above mentioned issue.

Copyright is legal right. It is granted to the author for his/her work. This right protects the author from other's illegal behaviour. If someone violates the author's rights he can sue aganist that person (2, p 17).

In generally Copyright requires two elements in the work for comprehensive protection: Originality and creativity (10, p 2). The Work should have the author's own intellectual creation. In contrast, it is not copyrightable. Second requirement is creativity that The Work must have modest amount of creation. In theory originality is divided two sides: required and not requiered parts. Required part of originality is divided two parts in itself: independent creation and modest amount of creativity. Independent cretion is main requirement. It never changes for any case. If the author wants to confirm his copyright rights at governmental level then he must try to create original work otherwise the work does not meet copyrightability. Independent creation contains as well as originality in itself so if the author creates the work independently then it will be original work of authorship. A work satisfies the independent authorship requirement if the author does not copy or paraphrased another work.

Second requirement is modest amount of creativity. This requirement also originate from case of "feist publications, inc. v. rural telephone service". Untill that time creativity factor is not important and required. In the feist case court held that the work to be protected must have modest amount of creativity otherwise it does not distinguesh from facts.

William fisher state that some elements does not required for originality such as novelty, intent to be original, artistic, noncommercial and lawful content. In generally Copyright is different from patent. In patent, the creation must be new to get protection but in copyright is not like patent. Your creation is original and you get the benefit of copyright protection. Novelty is not necessary. Another factor not required for copyright protection is intent to be original. To get the benefit of copyright protection is not important that author try to create something of your own. It is only necessary that you do so. This statement of this principle comes from Alfred Bell case. In this case The US court held that if mezzotint engravings of old (or public domain) paintings differend from the originals only inadvertently, they were copyrightable.

The next non-requirement is artistic. Artistic issue contains that if your creation is bad art or not art at all, you still get copyright in it. The classic statement of this principle originates bleistein case in the 1903. The Artistic non-requirement declare that even a child's finger paintings deserves copyright protection as Mona Lisa. The Fourth non-requirement is noncommercial. Like mentionabove, Copyright is different from Patent. Noncommercial As a non-requirement is likely with industrial applicable in Patent. But in Copytihgt moral rights is over the economic rights. Therefore noncomercial issue does not matter.

The final element of non-requirement for copyright protection is lawful content. In the US obscene, libelous or fraudulent material enjoys copyright protection. In this respect US copyright law differs sharply from trademark law, which denies protection to immoral or scandalous marks. Copyright law does not exclude anything which is writable. For concerning with moral rights, to enjoy Copyright protection is easier than patent protection.because patent law is exactly concerned with economic rights.

Originality is an essential requirement for the copyrightability of any artistic, literary or dramatic work. This requirement is reflected in legislation across borders, with the copyright laws in most countries specifying that protection will be given to "original" works or "original expression" by copyright. None of these statutes, however, define originality. In each jurisdiction, therefore, the requirement of originality is understood according to judicial interpretation of the concept. İn the Azerbaijan legislature Originality as copyright protection requirement is not reflected. But it is noticed in the nature of the law. (4. p1-7)

As mentionabove, intent to be original is not requirement but it is exactly the main issue. This provision supplies rights of cartoonist and e.g. someone take a work created and modify it if it differs the original exactly in the end then this new work enjoys the copyright protection. Because it is distinguishable from core work and original. In addition it encompasses modest amount of creativity (6. p 68).

Derivative works are based on one or more works that already exist. A painting based on a photograph and a collection of short stories translated from French to English are examples of derivative works. The owner of a a derivative work can copyright it if it meets one of two standards: The new work must either contain a substantial amount of new material or differ sufficiently from the existing work. Making minor changes to an existing work will not satisfy the originality requirement. Adding new text or photographs to the existing work or expressing the existing work in a different form, such as choreographing a song, will meet the originality requirement so the derivative work will qualify for copyright protection. A copyright for a derivative work covers only the new materials it contains. Its copyright does not protect the pre-existing material or lengthen the length of its copyright.

The sweat theory is concerned labour of the author. This theory prefers sweat of brow to originality requirement. So, if the author creates any directories, compilations and maps with his own efforts then this work is considered as copyrightable and can get copyright protection. Some federal courts have ruled that works containing publicly available factual information are copyrightable if the author has used sufficient intellectual labor -- or "sweat of the brow," as one court wrote -- in creating the work. For example, directories, compilations and maps may be copyrighted if the work's creator obtains the information through his own efforts. Thus, a cartographer can copyright a map of any city that is based on his own research. If the mapmaker has merely copied an existing city map, he cannot claim a valid copyright for his map.

Creativity has been defined in many different ways by different authors. This article explores these different definitions of creativity; the relationship between creativity and intelligence, and those factors which affect creativity, such as convergent and divergent thinking. In addition, the article explores the importance of computer technology for testing ideas and the importance of reflective thinking and the evaluation of thoughts. It concludes with a synthesis of the basic attributes of highly creative students and present some ideas of what scholars have said about strategies we can use to enhance creativity in students. Although originality and creative imagination are private, guidance and training can substantially increase the learner's output. David Bohm's opening words in his book On Creativity were "Creativity is, in my view, something that is impossible to define in words".

Literature

1. Feist Publications, Inc. V.Rural Telephone Service Co., 499 U.S. 340 (1991)*Criminal procedure code*
2. Copyright, Designs and Patents Act 1988
3. US Copyright Act of 1976
4. The Law Of The Republic Of Azerbaijan on copyright and related rights
5. David Vaver.,PRINCIPLES OF COPYRIGHT, Cases and Materials (Geneve july 2002)
6. Robert A. Gorman Copyright Law (2nd ed Federal Judicial Center 2006)
7. WIPO INTELLECTUAL PROPERTY HANDBOOK., WIPO PUBLICATION No. 489 (E) Wipo 2004 2nd ed. Reprinted 2008
8. https://copyright.uslegal.com/originality-in-copyright/(last open 15.12.2018 11:51) Originality in copyright: a meaningless requirement? Eleonora Rosati Wednesday, May 09, 2018
9. https://www.sharongivoni.com.au/creativity-originality-and-copyright-law/ (last open 15.12.2018 11:54)
10. https://info.legalzoom.com/originality-copyright-laws-21981.html (last open 15.12.2018 11:54)

11. Why originality in copyright is not and should not be a meaningless requirement Journal of Intellectual Property Law & Practice, Volume 13, Issue 8, 1 August 2018, Pages 597–598
12. https://ipmall.law.unh.edu/sites/default/files/hosted_resources/IDEA/idea-vol51-no3-krishna- hariani-anirudh-hariani.pdf (last open 15.12.2018 11:56)
13. https://link.springer.com/article/10.1007/s40319-012-0003-4#Fn21(last open 15.12.2018 11:56)
14. https://www.omicsonline.org/open-access/creativity-oriented-originality-in-nonprotection-of-idea sintercompliance-of-originality-and-ideaexpression-dichotomy-2375-4516-1000191.pdf (last open 15.12.2018 11:57)
15. Life After Feist: Facts, the First Amendment, and the Copyright Status of Automated Data., fordham law review., volume 60., issue 3 article 5

Müəlliflik hüququnda orijinallığın əhəmiyyəti

Xülasə

Orijinallıq əsərlərin müəlliflik hüquqları ilə qoruna bilməsi üçün vacib praktiki kriteriyalardan biridir. Bu amilin çatışmaması halında əsər üzərində hüquqların qorunma gücü zəifləyir. Mövcud qanunvericilik orijinallığı mütləq tələb kimi müəyyən etməsə də onun ümumi məzmunundan aydın olur ki, əsərin müəlliflik hüququ ilə qoruna bilməsi üçün orijinal olması mütləqdir. Əks halda, əsər üzərində işləməklə yeni əsər ortaya çıxaran şəxslərə qarşı müəllifin müdafiə potensialı zəifləyir. Bu baxımdan kreativlik və müstəqil çalışma əsər üzərində hüquqların tam şəkildə həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Важность оригинальности в авторском праве

Резюме

Оригинальность является одним из важных практических критериев для охраны произведений авторским правом. При отсутствии этого фактора ослабевает сила защиты прав над произведением. Хотя действующее законодательство не определяет оригинальность как необходимое требование, но из его общего содержания становится очевидным, что для охраны произведения авторским правом необходимо, чтобы оно было оригинальным. В противном случае, ослабевает защитный потенциал автора против лиц, которые, работая над произведением, создают новое произведение. В связи с этим, креативность и самостоятельная работа играют важную роль в полном осуществлении прав над произведением.

Rəyçi: dos. A.Talıbov

Göndərilib: 06.04.2020 Qəbul edilib: 08.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/79-81

Nargiz Nasimi Mammadova
Baku State University
nargizm64 @gmail.com

SCOPE AND NATURE OF PROCEDURAL OBLİGATİONS UNDER ARTICLE 2 OF THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RİGHTS

Key words: *human rights, positive obligations, right to life, international law*
Açar sözlər: *insan hüquqları, pozitiv öhdəliklər, yaşamaq hüququ, beynəlxalq hüquq*
Ключевые слова: *права человека, положительные обязательства, право на жизнь, международное право*

a. Introduction

This article deals with regulation of procedural positive obligations under scope of European Convention on human rights, where these rights include which notion of the Article 2. Also it deals with case-law of the European Court of Human Rights under this right. This study is fulfilled to research the procedural positive obligations under the right to life. And especially this study is dealt with the other related human rights.

b. General approach

Positive obligations arise from the duty to protect persons under the jurisdiction of the state and the State shall perform this duty in its relations between individuals, mainly by ensuring compliance with the Convention. The theory of positive obligations is the basis of a remarkable trend - the tendency to apply to private relations between individuals by expanding the scope of the Convention. If the state is unable to prevent the violation of someone's rights by legal or factual means, or in other words, to create conditions for the punishment of the perpetrators, it faces the risk of being prosecuted by the European Court.

Fundamental difference established by the European Court is the difference between "procedural" and "substantive" obligations. The criterion that forms the basis of this is the essence of the action expected from the state. Therefore, material and legal obligations are those that require the basic measures required for the full realization of the rights guaranteed, such as the establishment of proper rules governing police intervention, the prohibition of ill-treatment or forced labor, the provision of necessary conditions in prisons, legal recognition of the status of the norms of the Convention requires inclusion in adoption legislation or, more broadly, family law, and so on. As for procedural obligations, they are those that require the organization of internal procedures to ensure better protection of individuals, and, as a result, the provision of adequate remedies for violations of rights. This ensures that individuals have the right to demand an effective investigation (regarding alleged violations of their rights) and, in a broader context, the obligation of the state to adopt deterrent and effective criminal law; In the context of Article 8, in particular, parents are required to participate in processes that may affect their family life (adoption, determination of where the child will live, decision-making on guardianship or the right to see the child, etc.).

In practice, the interaction of these obligations seems quite complicated. It should be noted that their combination has made it possible to significantly expand the scope of European control. The following typical cases suggest the richness of the interactions between substantive and procedural obligations and provide the European Court with enormous resources (even if these resources are not exhaustive) for investigation.

The most common situation is that compliance with a specific provision of the Convention, in turn, is assessed at two levels, double control. In such a case, the Court shall examine the violation of the substantive right (for example, the right of property), provided that the parties have the opportunity to express their grievances. It is not enough: it also checks whether the public authorities are conducting an effective investigation into the facts of the alleged violation and whether the alleged victim (s) are provided with effective domestic remedies. In fact, it may identify a violation of the above provision (the first sentence of Article 1 of Protocol No. 1) at one or both levels.

However, compliance or non-compliance with the procedural requirement may also play a role in the assessment of substantive violations. Tanis et al's decision in the case against Turkey is an example of this; In this case, the Court found that the right to life of the missing person had been infringed upon, in particular due to deficiencies in domestic proceedings and the failure of the authorities to make the necessary efforts to investigate.

In addition, a defect in a procedural measure required of the state (for example, in conducting an effective investigation) may result in the Court ruling that the state is liable for a material violation or non-compliance with a procedural obligation. This is a specific hypothesis that has emerged in the context of the application of Article 3 since the decision on the case Kurt against Turkey. The decision states that conducting an effective investigation is essentially a breach of a procedural obligation. However, if we are talking about the family of the missing person, it is also inhuman or degrading treatment.

Finally, it should be added that the diversity of grounds for verifying compliance with a procedural obligation is a result of the increasing demands of the European Court of Human Rights on positive procedural obligations, and this approach ultimately violates Article 6 § 1 and Article 13 of the Convention. but also the application of procedural requirements remains in force. This, in turn, often leads to the investigation of the same complaint from two perspectives, and in both cases a violation of the Convention is found. This multifaceted effect of procedural obligations is fully demonstrated in the case of Tanis mentioned above. Whether or not the obligations are complied with in that decision, as already mentioned, is prohibited by Article 3 both in the context of the merits of the complaint on the violation of the right to life and in the subsequent procedural obligations (mainly the obligation to investigate) arising from Article 2. In terms of ill-treatment (against relatives) and, finally, under Article 13. It is interesting to note that the Court found a violation in each case.

c. International norms regulating procedural positive obligations in relation to right to life

Member states, have positive obligations, including the obligation to investigate the death in question. For a clear understanding of obligation to investigate deaths, it is important to understand the underground of this obligation. The obligation to perform an effective investigation into the death of detainee will be described, firstly discussing general principles that are relevant for the obligation to perform an effective investigation.

The Court has emphasized that the essential purpose of the investigative duty under Article 2 of the Convention is to secure the effective implementation of domestic laws which protect the right to life. In those cases involving State agents or bodies, to ensure their accountability for deaths occurring under their responsibility. This link between the State's procedural obligations and the positive obligations to provide for an effective independent judicial system is not always clear. While the duty to investigate was first formulated in the context of killings allegedly perpetrated by or in collusion with State agents. It is now accepted that that obligation arises in a variety of situations where there is reason to believe that an individual has sustained life-threatening injuries, has died or has disappeared in suspicious circumstances, including in the context of medical negligence and accidents, irrespective of whether the alleged perpetrators are private persons or State agents or whether their identity is unknown, whether the harm was self-inflicted.

The court distinguishes between the obligation to investigate a suspected death or suicide and the obligation to investigate a suspected disappearance.

He thus considers the positive obligation under Article 2 of the Convention to carry out an effective investigation to be a separate obligation binding on the State, even if the death occurred before the decisive date. (Silih v. Slovenia - the case is related to the death that took place before the decisive date, the deficiencies or omissions in the investigation occurred after that date).

The jurisdiction of time shall be exercised within certain limits determined by its jurisdiction, taking into account the principle of certainty, in order to control whether the court has complied with these obligations. First, procedural actions and / or omissions that occurred only after the decisive date may be within the jurisdiction of the Court. Second, the Court emphasizes that there must be a real link between the death and the entry into force of the Convention in relation to the State responsible for the occurrence of procedural obligations. Thus, two criteria must be met to determine this connection: first, the time from the date of death to the entry into force of the Convention must be logically short (less than ten years), and second, an effective investigation of a significant part of the proceedings but rather to initiate appropriate proceedings to determine the cause of death and bring the perpetrators to justice - whether the Convention has been or will be implemented after ratification by the State concerned (Janowiec and others v. Russia). However, the Court cannot rule out that, under certain circumstances, this connection may also arise from the need to ensure in a real and effective manner the values and guarantees underlying the Convention.

In the case of Tuna's death as a result of torture, Tuna applied the principles set out in the Court's decision in the Silih case for the first time by considering together the procedural complaints lodged by the applicants under Articles 2 and 3. Court the principles relating to the separation of procedural obligations, in particular the facts relating to the material aspect of Articles 2 and 3, as in this case, which fall outside the jurisdiction of the jurisdiction, but which relate to the procedural aspect, the subsequent ratione temporis reaffirmed the

two criteria used to determine jurisdiction when the procedure coincided, at least in part, with that period. However, the Court cannot rule out certain exceptional circumstances in which the standard of "true commitment" has not been met, which may also arise from the need to ensure in a real and effective manner the values and guarantees underlying the Convention. The "Convention Values" test, which is an exception to the general rule and thus allows the jurisdiction of the court to apply to the past, is only broader if the triggering event is on a scale equal to the denial of the Convention's fundamentals (in the case of serious crimes under international law). Can be applied to events that occurred after its adoption in. This means that a State Party cannot be held liable under the Convention for failing to investigate even the most serious crimes if it relates to a date prior to the adoption of the Convention (Janowiec and others v Russia).

d. Conclusion

European Court established the difference between procedural and substantive obligations. Procedural obligations are those that require the organization of internal procedures to ensure better protection of individuals and, as a result, the provision of adequate remedies for human rights violations. The decision states that conducting an effective investigation is essentially a breach of a procedural obligation. The procedural positive obligation under Article 2 carry out an effective investigation, the duty of the State.

Literature

1. European Court on Human Rights. https://www.echr.coe.int/
2. https://rm.coe.int/168007ff4d
3. Case of Janowiec and others v Russia (Application no. 55508/07)
4. Case of Silih v Slovenia (Application no. 71463/01)
5. https://www.echr.coe.int/Documents/Admissibility_guide_AZE.pdf
6. İnsan hüquqlarına dair məlumat kitabçaları seriyası N 7, 2007. 70 səh.
7. file:///C:/Users/User/Downloads/FS_Life_ENG.pdf
8. Case of Tuna v Turkey (Application no. 22339/03)

Avropa insan hüquqlari konvensiyasinin ikinci maddəsi çərçivəsində prosessual öhdəliklərin əhatə dairəsi və xarakteri

Xülasə

Dövlətlərin müsbət öhdəlikləri müxtəlif sferalarda ortaya çıxır. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının ikinci maddəsinə əsasən, dövlətlər ölüm hadisələrinin araşdırılması üzrə pozitiv öhdəliklərə malikdirlər. İkinci maddəyə əsasən aparılan istintaqın məqsədi yaşamaq hüququnu təmin edən daxili qanunların səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini və dövlət agentləri və orqanları ilə əlaqəli olan hallarda və məsuliyyəti altında baş verən ölümlərə görə hesabatlılığı təmin etməkdir. Məqalədə bu məsələlər üzrə normalar təhlil edilmiş, təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Объем и природа процедурных обязательств в соответствии со статьей 2 европейской конвенции о правах человека

Резюме

Позитивные обязательства государств проявляются в разных сферах. Согласно второй статье Европейской конвенции о правах человека, государства несут позитивное обязательство расследовать случаи смерти. Целью второй статьи расследования является обеспечение эффективного применения внутреннего законодательства, гарантирующего право на жизнь и ответственность за смерть в случаях, связанных с государственными агентами и органами и под их ответственность. В статье анализируются нормы по этим вопросам, вносятся предложения и рекомендации.

Rəyçi: h.f.d. G.Rzayeva

Göndərilib: 06.04.2020 Qəbul edilib: 09.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/82-85

Tagi Eyyub Ibishov
Azerbaijan, Baku
tagi.ibisov@mail.ru

DETERMINATION OF TERRITORIAL JURISDICTION ON SHIP COLLISION CASES ACCORDİNG TO CHOICE OF CLAIMANT: COMPARATIVE ANALYSIS OF LEGISLATIONS

Key words: *jurisdiction, civil procedure,ship collision,respondent's ship,district court*
Açar sözlər: *yurisdiksiya, mülki proses, gəmi toqquşması, cavabdehin gəmisi, rayon məhkəməsi*
Ключевые слова: *юрисдикция, гражданский процесс, столкновение судов, судно ответчика, районный суд*

Jurisdiction is one of the most considered matters in any legal relationship or court case in international and local levels. In admiralty law and particularly ship collision cases it has own specific features. Because of the territory expands where court jurisdiction is applied and vessel includes to process. That's why territorial jurisdiction of courts is determined differently in admiralty cases and this determination also is differrent from country to country. The legislation of the Republic of Azerbaijan also contains separate provisions about territorial jurisdiction of courts in ship collision cases.

Court jurisdiction matters are regulated by the Civil Procedural Code and the Law on Courts and Judges. According to Article 25 of Civil Procedural Code subject-matter jurisdiction on disputes related with entrepreneurship activity that, includes ship collision disputes is in authority of commercial courts. Because shipping activity usually is realised by legal entities or physical persons as entrepreneurs, but there may be some cases not related with entrepreneurship activity, they belong to district (city) court jurisdiction. And there are 6 commercial courts including Nakhchivan Autonomous Republic in Azerbaijan Republic, function as first instance courts in above mentioned disputes under 19 July 2019 dated Order № 1395 of the President of Azerbaijan Republic. Under 14 November 2019 dated Decision № 4 of The Judicial-Legal Council of Azerbaijan Republic territorial jurisdictions of commercial courts are determined by districts of the Republic of Azerbaijan. And under Article 21 of the Law on Courts and Judges district (city) court is organized in districts, cities (except cities subordinated to district), districts of cities and its jurisdiction is applied to relevant district, city and district of city. In Azerbaijan Republic as a common territorial jurisdiction is used residence of respondent. But at the same time, Civil Procedural Code recognizes choice of jurisdiction by claimant in some cases with Article 36 of it. One of these cases is related with ship collision damage. Point 10 of article 36 states that, *claims about ship collision damage, reward for help in the sea and salvage may be brought at the location of respondent's ship or at respective place of the ship.* As seen aforesaid point two places are recognized to claimant for filing a claim. One of them is "respective place of the ship" and the other is "the location of respondent's ship". There is uncerainty in both expressions. In the expression of "respective place of the ship" it is not clear what means *respective place*. There are double uncertainty in the second expression. The first uncertainty is that, which place is intended with the expression of "location of respondent's ship". The other uncertainty in the expression of "location of respondent's ship" is respondent's ship. It is uncertain that, collided ship or other ship of defendant is intended. Because of in admiralty proceedings if respondent have other ship, they also can be subject of claim under the expression of "sister ship". In the Commentary of Civil Procedural Code of the Republic of Azerbaijan the comment of the Point 10 of Article 36. According to that Commentary the respective place of the ship means officially registered place of respondent's ship and the location of the respondent's ship means the actual place (port) of the ship when the claim files to court (3, p. 118). These commentaries are quite logically but there are not any provisions in the Civil Procedural Code, the Law on Courts and Judges and other legislative acts which determine and specify meanings of these expressions. Court practice also silent on regard of application of this provision. Because of ship collisions occur rarely in the Caspian Sea, almost there is not court practice related with ship collision cases. These matters are reflected in legislation of other states too. Some of them like to the practice of the Republic of Azerbaijan, some of them vary from it and some states determine completely different rules in this matter.

The similar provisions are reflected the legislations of the Republic of Kazakhstan and Russian Federation. Generally legislations of former Soviet countries are very similiar. The legislations about the territorial jurisdiction in courts of these two countries almost are same with Azerbaijan's. Article 30 of the Civil Procedural Code of the Republic of Kazakhstan is named "Jurisdiction by the choice of claimant". Point 10

of Article 30 is about choice of territorial jurisdiction by claimant for admirlaty jurisdiction and states that, *claims for damages caused by a collision of ships, as well as for the collection of remuneration for assistance and rescue at sea, may also be filed at the location of the* respondent *or port of registry of the vessel*. As seen the types of disputes reflected in article are same with the legislation of Azerbaijan Republic but places of jurisdiction are different. There are also two territory of jurisdiction here. First is the "location of the respondent". But this expression also is unclear. In the commentary given to the same provision of previous Civil Procedural Code of the Republic of Kazakhstan is noted that, taking into account such claims are extremely rare, the courts are not questioned for the use of the jurisdiction which is in discretion of claimant, at the same time it should be considered that, such a claim may also be brought at the location of the port of registry of the vessel (4, p. 131). If it is taken into consideration that, these commentary is written by judges of Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, we can suppose they want to point that, there is not enough court practice related with the application of this provision and usually used choice of territorial jurisdiction is the location of registry of the vessel. The second territorial jurisdiction – "port of registry of the vessel" is quite clear and successful expresion. The legislation Russian Federation about territorial jurisdiction for courts likes either the relevant legislations of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan. Article 29 of Civil Procedural Code of Russian Federation is about territorial jurisdiction by the choice of claimant. Point 8 of that article gives forum choice opportunity to claimant in admiralty cases. That point states that, *claims for damages caused by a collision of ships, recovery of wages and other amounts due to crew members for work on board the vessel, repatriation costs and social insurance contributions, recovery of compensation for assistance and rescue at sea may also be filed in court at the location of the respondent's ship or port of registry.*In this article the number of admiralty disputes are increased in which the right of choice of the forum is given to plaintiff. Here also there are 2 forums. One is the location of the respondent's ship and is the same with the expression reflected in the legislation of Azerbaijan Republic. But the meaning of the expression is not disclosed. A similar provision had been reflected in Arbitration Procedure Code of Russian Federation. In the commentary of that provision, it is noted that, the concept of "location of the respondent's ship" should be understood literally, i.e. as the physical location of the vessel at the time of filing the claim and it can be one or another sea or river port (7, p. 73). Supreme Court of Russian Federation has commented about this matters in its Resolution of the Plenum of November 20, 2003 N 18 "On the jurisdiction of cases arising from maritime claims". It is not directly referred to ship collision and Article 29 of Civil Procedural Code of Russian Federation. While commented on issues related with them such provision is used in this resolution, "the location of the vessel in this case should be understood as its location in the sea trade, fishing and specialized ports located in the Russian Federation". It is clear from here, the expression of "the location of respondent's vessel" means actual place of the vessel when claim bringing and this actual place may be any port in sea or river. The other forum reflected point 8 of this article is the place of port of registry of the ship. And this is the same with provisions set out in Article 30 of Civil Procedural Code of the Republic of Kazakhstan.

In common law system countries territorial jurisdiction is regulated distinctly from continental law system countries. The one of main common law system countries is United States of America which also has wide practice in admiralty field. Judiciary matters is determined by Title 28 of United States Code which is named "Judiciary and Judicial Procedure". Part IV of that title is named "Jurisdiction and Venue", chapters 85 and 87 relevantly regulate jurisdiction and venue of district courts. According to Section 1333 of Chapter 85 as first instance of federal courts district courts shall have original jurisdiction, exclusive of the courts of the States, on any civil case of admiralty or maritime. In United States legislation territorial jurisdiction is expressed by the term of "venue". And Paragraph a of Section 1390 of Chapter 87 gives definition of venue - *the term "venue" refers to the geographic specification of the proper court or courts for the litigation of a civil action that is within the subject-matter jurisdiction of the district courts in general*. The Section 1391 defines venue generally among judicial district courts and states that, a civil action may be brought in: a) the district court where respondent has residence; b) the district court where a substantial part of the events or omissions giving rise to the claim occurred, or a substantial part of property that is the subject of the action is situated; c) if there is no district in which an action may otherwise be brought as provided in this section, any judicial district in which any defendant is subject to the court's personal jurisdiction with respect to such action. But Paragraph b of Section 1390 states that, this chapter shall not govern the venue of a civil action in which the district court exercises the jurisdiction conferred by section 1333, except that such civil actions may be transferred between district courts as provided in this chapter. The venue in admiralty and maritime cases is in discretion of Courts. Related with this United States Supreme Court had stated in *In re Louisville Underwriters* case: *By the ancient and settled practice of courts of admiralty, a libel in personam may be*

maintained for any cause within their jurisdiction wherever a monition can be served upon the libellee or an attachment made of any personal property or credits of his, and this practice has been recognized and upheld by the rules and decisions of this Court.

On regard of the legislation about admiralty jurisdiction the People's Republic of China has interesting practice. According to the Constitution of the People's Republic of China and Organic Law of the People's Courts special maritime courts function in China. Civil procedure in China regulated by Civil Procedural Law and Special Maritime Procedural Law of the People's Republic of China. In China territories including sea waters, ports are divided among maritime courts (See 10, p. 238). And it is successful practice because of it removes any territorial jurisdiction problems among Chinese Maritime Courts. Article 30 of Civil Procedural Law and Article 6 of Special Maritime Procedural Law recognize 5 places where claimant can file a suit: a)where the collision took place; b)where the vessel in collision first docked; c)where the vessel at fault was detained; d)where the respondent is domiciled; e)where the ship's port of registry is located; China's legislation on territorial jurisdiction is much more certainty on regard of above mentioned matters. If taken into account the leading place of China in admiralty field and size of its territory creation of special courts and determination of their territorial jurisdiction precisely can be considered enough successful practice.

Conclusion

Each of the analyzed legislations about territorial jurisdiction on ship collision cases has its own specific features. Aforesaid uncertainities in point 10 of Article 36 of Civil Procedural Code of the Republic of Azerbaijan can be eliminated with using above mentioned practices. The expression of "the location of respondent's ship" is a bit disputable. Most of the researched legislations do not use such a regulator form. As well as the intention of this expression although specified, its application is difficult. If we take into account procedural periods, court procedures and at the same time ship's mobility, to file a claim at the location of ship and doing of adequate proceedings against ship before her leaving a little impossible without proper mechanism. And it is not reasonable to establish separate mechanisim for the shipping in Caspian Sea in which ship collisions are very rare. That's why we consider that, removal of the expression of "the location of respondent's ship" is more reasonable. And the expression of "Respective place of ship" can be determined in form of "place of port of registry" as a choice option of claimant.

Literature

1. Azərbaycan Respublikasıın Mülki Prosessual Məcəlləsi, 28 dekabr 1999-cu il, http://www.e-qanun. az /code/9
2. Məhkəmələr və hakimlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 10 iyun 1997-ci il, http://e-qanun.gov.az/framework/3933
3. Ə.Hüseynov, B.Kərimli, F.Manafov, Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası, «Digesta» nəşriyyatı, Bakı, 2015, 1391 səh.
4. Гражданский Процессуальный Кодекс Республики Казахстан, 31 октября 2015 года, https://online. zakon. kz/document/?doc_id=34329053#pos=5123;-53
5. Под общей редакцией Мами К.А., Комментарий К Гражданскому Процессуальному Кодексу Республики Казахстан, Астана, 2008 г. 572 с.
6. Гражданский Процессуальный Кодекс Российской Федерации, 14 ноября 2002 года, http://pravo. gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102078828
7. Под ред. Проф. В.В.Яркова, Комментарий к Арбитражному Процессуфльному Кодексу Российской Федерации (постатейный), М.: Волтере Клувер, Москва, 2004, 784 с.
8. The United States Code, 2018 ed., https://www.govinfo.gov/app/collection/-uscode/2018/
9. In re Louisville Underwriters, 134 U.S. 488 (1890), https://supreme.justia.com-/cases/federal/us/134/ 488/
10. Liang Zhao, Li Lianjun, Maritime Law and Practice in China, Abingdon Oxon; New York, NY: Informa Law from Routledge, 2017
11. Civil Procedural Law of the People's Republic of China, 9 April 1991, http://english.court.gov.cn/ 2015-09/11/content_21845452.htm
12. Special Maritime Procedural Law of the People's Republic of China, 25 December 1999, http:// english.court.gov.cn/2015-09/11/content_21845453.htm

Gəmi toqquşması mübahisələrində iddiaçının seçiminə görə ərazi aidiyyatının müəyyənləşdirilməsi: qanunvericiliklərin müqayisəli təhlili

Xülasə

Gəmilərin toqquşması ilə bağlı hüquqi mübahisələrin ərazi aidiyyatının müəyyənlədirilməsinin özünə məxsus cəhətləri vardır. Azərbaycanda ərazi aidiyyəti Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Bu Məcəllənin 36-cı maddəsinin 10-cu bəndi ilə gəmi toqquşması ilə bağlı mübahisələr üzrə ərazi adiyyəti müəyyənləşdirilərkən iddiaçıya seçim hüququ tanınır, lakin həmin normada bir sıra anlaşılmaz məqamlar vardır. Bu anlaşılmazlıqların aradan qaldırılması üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində və məhkəmə təcrübəsində hər hansı bir müddəaya rast gəlinmir. Bu baxımdan digər dövlətlərin qanunvericiliklərinin tədqiqi faydalıdır.

Определение территориальной юрисдикции по выбору истца в споре о столкновениях судов: сравнительный анализ законодательства

Резюме

Правовые споры, связанные со столкновением судов, имеют свои особенности при определении территориальной юрисдикции. Территориальная юрисдикция в Азербайджане регулируется Гражданским Процессуальным Кодексом Азербайджанской Республики. В соответствии с пунктом 10 статьи 36 настоящего Кодекса истцу предоставляется право выбора при определении территориального обычая судов в спорах, связанных с столкновением судов, но в этой норме есть ряд неясностей. В законодательстве и судебной практике Азербайджанской Республики нет положений, направленных на устранение этих недоразумений. В связи с этим полезно изучить законодательство других стран.

Rəyçi: dos. N.Əsgərov

Göndərilib: 21.04.2020 Qəbul edilib: 24.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/86-89

Firuza Amil Huseynzade
Baku State University
firuze1430@gmail.com

THE LEGAL STATUS OF THE VESSEL IN THE MARITIME LAW AND TYPES OF THE VESSEL

Key words: *vessel, boat, categorization of vessels, seaworthiness of the vessel, navigation, the naming of the vessel*
Açar sözlər: *gəmi, qayıq, gəmilərin təsnifatı, gəminin dənizə yararlılığı, naviqasiya, gəminin adlandırılması*
Ключевые слова: *корабль, лодка, классификация судов, мореходность корабля, навигация, наименование судна*

Introduction

Since ancient times vessels have been significant for migration of people and trade. They have encouraged the distribution of colonialism and the slavish commerce. In addition, vessels have played an important role in the meeting the needs of research, civilized, and human welfare. The most of world trade involves vessel transportation. A vessel is a broad watercraft which sails the world's oceans and other enough deep waterways, that is used for carrying of merchandise or passengers and also exercising of especial tasks, for example protection, investigation and fishery.

From ancient times, a vessel was determined as a sailing ship with minimum three quadratic-rigged masts and a full bowsprit. Vessels are normally differed from boats for some characteristics. There are included vessel's measure, form, cargo volume. Compared to boats, ships are usually broad, however there is no significantly difference between them. Unlike boats, ships usually can stay at sea more longer. According to Indian case law, a main and juridical meaning of the ship is understood as a vessel which transports cargoes by sea. There is a general accepted understanding that unlike a boat, a ship can transport a boat. The Navy of the US states that ships rock in the direction of the outside of a harsh rotate, whereas boats rock in the direction of the inside due to the relation position of the center of mass with the center of the boat. In19th century maritime law of American and British differentiate vessels from others. Both ships and boats are involved in same group, while open boats and rafts are not determined as vessels. (1)

There are two types of definitions of a ship – old definition and modern definition. The meaning of a vessel has confused the trials for more than a century. This confusion that caused problem emerged from definition in Article 742 of the Merchant Shipping Act 1894. This article stated both definition of vessel and definition of ship. Thus, according to Article 742, vessel contains any ship, boat or any other kind of vessel utilized in navigation. But, ship contains each kind of vessel utilized in navigation not moved by oars. (2) Modern definition of vessel has reflected in some dictionaries. Thus, The Concise Oxford English Dictionary has determined meaning of the vessel. According to this Dictionary, a vessel is a hollow receptacle, mainly for liquid, a ship or boat. Also, Collins English Dictionary has stated the definition of vessel. Vessel is a thing utilized as a container, mainly for a liquid, or a passenger or freight-carrying ship, boat. Definitions of both two Dictionaries are of Latin origin. The Oxford English Dictionary defines a conditional broad definition of vessel. Thus, a vessel means a craft or ship of any type now generally one larger than a rowing boat and often limited to navigable craft or those sailing on the larger rivers or lakes; Opposed to boat, This Dictionary determines a ship as a large navigable vessel. (3, p. 15-17)

Generally, ships are built by using the regulations of marine construction. The categorization of the ships is based on the purpose of using of the ships. Common accepted categorization of the ships is included:

-High-speed craft - this group covers boats which is mainly two or more hull, usually three. This group is included wave piercers, small waterplane area twin hull (SWATH), surface effect ships and hovercraft, hydrofoil, wing in ground effect craft (WIG). The function and construction of the high speed craft is determined by International Convention for the Safety of Life at Sea (SOLAS). And in 1994, for the regulation of issues related to high speed craft, the International Code of Safety for High-Speed Craft (HSC Code) is adopted by the International Maritime Organization

-Off shore oil vessels - these vessels are used for the extract and explore of petroleum in the offshore oil and gas platforms. Also drilling by off shore oil vessels is used both in continental shelf and inland seas, inshore waters and lakes. This group is included platform supply vessel, pipe layers, accommodation and crane barges, non and semi-submersible drilling rigs, production platforms, floating production storage and offloading units.

-Fishing vessels - these vessels are used for catching of fishing in the sea, lake or river. This type of vessels is used for various fishing purposes. Such as, commercial fishing is used for trading benefit, traditional fishing is used by local residents of coastal areas, recreational fishing is used for enjoyment that is opposite to the commercial fishing. There are included two groups: motorised fishing trawlers, trap setters, seiners, longliners, trollers & factory ships and traditional sailing and rowed fishing vessels and boats used for handline fishing

-Harbour work craft - these types of vessel are used some works, for example to lay underwater cables or telecommunication, transmission of electric energy, restore of wrecking vessel, pulling or pushing of other vessels, to support other vessels or passengers in other vessels, transport maritime pilots from land to vessel or vice versa that are pilots of this vessel. There are included cable layers, tugboats, dredgers, salvage vessels, tenders, pilot boats, floating dry docks, floating cranes, lightership

-Dry cargo ships - these ships are used to carry dry cargo such as coal, steel, metal ores, grain products. Unlike the liquid cargo ships, dry cargo ships don't demand specific rules and requirements for carrying of goods. Two main types of these vessels exit – bulk carriers and container ships. Bulk carriers are used for carrying of unpackaged cargoes, for example steel, coal, cement, tin, metal ores. Container ships are mainly used for carrying of non-bulk cargoes. In these ships, the goods are transported in large, broad containers and these ships are used for transportation of manufactured goods. Other types of dry cargo vessels are included tramp freighters, cargo liners, barge carriers, Ro-Ro ships, refrigerated cargo ships, timber carriers, livestock & light vehicle carriers.

– Liquid cargo ships - ships that included this group are used for transportation of liquid cargoes, oil, gas and chemical products that is regulated by special rules for carrying such cargoes by special tankers. This type of vessel is included oil tankers, liquefied gas carriers, chemical carriers.

– Passenger vessels - the main function of passenger ships is to carry the passengers on the sea unlike the cargo vessels. These vessels also are considered as troopships that are used to carry soldiers during the wartime or peacetime. There are included ocean liners, cruise and Special Trade Passenger (STP) ships, cross-channel, coastal and harbour ferries, luxury & cruising yachts, sail training and multi-masted ships.

– Recreational boats and craft - these vessels are considered for enjoyment or pleasure. Also these vessels are rented, chartered, hired or leased by other people for voyage. As types of recreational vessels are included rowed, masted and motorised craft

– Special-purpose vessels - these vessels are equipped with special equipment for particular duties and tasks in maritime. One of the types of these vessels is icebreakers. These types are used navigation and moving in waters that is covered with ice and used making ways for other vessels that have difficulties for navigation. Another type is fire-fighting vessels. As the name implies, these vessels are used for preventing and turn off fire. Another type of these vessels is deep sea survey vessels. They are used to explore potential areas and locations for drilling oil and gas in marine waters. Also seismic vessels are included in this group.

– Warships and other surface combatants - warships are differed from merchant and civilian ships. Thus, warships belong to armed forces of the state. Warships also are called combatant ships or naval ships. They are equipped with weapons. As types of warships, there are included aircraft carriers, destroyers, frigates, corvettes, minesweepers. (1)

In the Roman legist Ulpianus's opinion, the ship is considered as vessels and also rafts that is used for navigating at the sea, lakes or rivers. According to this approach, the ship is a means of transporting goods in inland waters, through the coasts, or the high seas that are included skiffs, galleys, military ships, merchant ships or small boats such as service boats, fishing boats or lifeboats, either managed by sails, oars or both, not depending of kind, aim and volume. It is not necessary that the ship must be engaged in trade. On the contrary, meaning of the ship is also considered all kinds of warships. To determine a vessel is important for the confirmation of parties' responsibility for unseaworthiness of the vessel and for confirmation of correctness of the applying of general average and awards for salvage. While shippers as one of the contracting parties lease a ship to others for a transporting of the goods, the contracting parties must determine that the vessel is technically convenient, equipped with appropriate naval tools, devices and can safely sail in passable inland waters and the high seas. Except naval tools and devices, a classic trade ship must be equipped by many anchors, appropriate hawsers and ropes, canvas and/or cotton sails, masts, oars, rudders and gangways for embarking and debarking. On board of huge ships, service boats are required for carrying of goods or cargoes to the quayside. In any vessel sale and purchase contracts, the same rules are applied. Each of contracting parties must state the ship's tackle and navigation and nautical tools and devices in the bill of sale that confirms the singing of the contract.

If a contract is signed for to lease a special vessel due to carrying of goods, shippers must be interested with seaworthiness of the vessel, as other issues such as the freight tariff. Seaworthiness is related with the supplies and also the measure and experience of the crew. The previous group considers that the construction, structure, terms and tool of the vessel must be appropriate for safely transporting of certain types of goods to the destination of goods that these vessels have to be technically fit to meet the usual dangers of travel. One of the especially important issues is crew of vessel. Thus, the lessor is required to employ an experienced master and skilled members. A vessel operated by unexperienced sailors would surely be considered as unseaworthy.

One of the important requirements and conditions is volume of the vessel. Estimating the volume of a vessel is a nautical practice that dates back to biblical times. Early sailors, port officials, and other public bodies utilized different methods to demonstrate the vessel's volume. In the third century, ancient Greeks calculated a volume of the vessel in talents, the Egyptians estimated it in artabs, the Romans calculated in the amphora. Furthermore, sailors of ancient Islam used in irdabb for calculating of amount of specific goods, or general number of passengers and also animals.

Since the biblical period, the naming of the vessels had existed. Vessels' names could be people, spaces, objects, features of vessel, epithets or religious names and also marine nymphs. Furthermore, the naming of the vessel could base on the view of the vessel, its speed, martial features or life-giving deities. As in Egyptian ships, names of realistic and mythological animals are used for naming of the vessels of the Athenian navy. A number of the naming of vessels had reflected names of geographic territories, other names of vessels had associated with political importance or function of ships. Moreover, in the Roma, vessels were named after mythological figures or were used general nouns and adjectives in the names of ships. In the same way, apart from deities, names of geographical territories, rulers and military commanders they used names of real and mythological animals. Naming of warship differed from commercial vessel. Thus, naming of warships based on differentiating a kind of ship or the marine's components. But in the naming of trading vessels, lawful and formal rules were required. Names of vessels had to be included in the hiring agreements that hired special ships to provide that the lessors would not transport the goods on the wrong vessels. If any party or both parties of the contract noted incorrectly the name of the vessel in their contract, the agreement would be determined as invalid contract, particularly if the agreement were signed after leasing of an especial vessel. (6, p. 27-42)

The naming ceremony of the vessel takes place at the shipyard when a new vessel is ready to sail after passing the necessary sea tests. Upon completion of the construction of a ship, the shipowner is informed of the completion and a specific date is set for the naming ceremony. The naming and commissioning procedures are organized to identify the hull. (7)

The one of the main issues is identity of the vessel. When considering the law of the sea, it is necessary to remember that one of its main ideas is that the vessel has its own identity. Unlike ship owners, the vessel has a legal identity. He can sue in the name of the owner and sue in his own name. (8, p. 2-6)

Conclusion

Based on the above, we can say that vessels are necessary in the carriage of goods by sea. There has been a great demand for the use of ships since ancient times. The types of vessels are classified due to purpose of using of the ships. Each of these vessels plays an important role in the maritime law. While the legal status of the vessel is determined, special attention should be paid to the issue of seaworthiness of the vessel. If the shipowner leases the vessel to another person, the seaworthiness of the vessel must be noted in the contract signed between parties. Unseaworthiness of the vessel cause the responsibility of the contract parties. As can be seen, in the carriage of goods, seaworthiness is one of the main issues that must be regulated in special way. One of the main issues is naming of the vessel. Thus, in the naming of the vessel, different names had been used throughout history. Differentiation of ships has based on both these names and their functions. As noted, the regulation of the process of naming a ship plays a special role in determining the legal status of a ship.

Bibliography

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Ship
2. Merchant Shipping Act,1995
3. Aleka Mandaraka-Sheppard - Modern Admiralty Law with Risk Management Aspects, 2001
4. International Convention for the Safety of Life at Sea (SOLAS)
5. The International Code of Safety for High-Speed Craft (HSC Code)

6. Hassan Salih Khalilieh - Admiralty and Maritime Laws in the Mediterranean Sea, 2006
7. http://maritime-connector.com/wiki/ship-naming-and-launching/
8. George L. Canfield and George W. Dalzell and Jasper Yeates Brinton-The Project Gutenberg EBook of The Law of the Sea, 2016

Dəniz hüququnda gəminin hüquqi statusu və onun növləri

Xülasə

Dəniz yolu ilə malların daşınması xüsusi diqqət tələb edir. Gəminin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi dəniz hüququnda əsas məsələlərdən biridir. Gəmilər malların və ya sərnişinlərin dəniz vasitəsilə daşınmasında əhəmiyyətli rol oynayır. İstifadə məqsədindən asılı olaraq gəmilər müxtəlif qruplarda təsnifləşdirilir. Gəmilərin növləri onların quruluşundan, funksiyalarından, ölçüsündən asılı olaraq fərqləndirilir. Gəmilər kimi, onların dənizə yararlılığı da həm dəniz vasitəsilə malların daşınmasında, həm də müqavilə tərəflərinin məsuliyyətinin müəyyən edilməsində əhəmiyyətlidir. Qədim zamanlardan bəri gəminin adlandırılması onların görünüşü, funksiyaları və ya sürəti kimi bir çox şeylərə əsaslanır.

Правовой статус судна в морском праве и его виды

Резюме

Перевозка грузов морем требует особого внимания. Определение правового статуса судна является одним из ключевых вопросов в морском праве. Суда играют важную роль в перевозке грузов или пассажиров морем. Корабли делятся на разные группы в зависимости от цели использования. Типы судов различаются в зависимости от их структуры, функций и размеров. Как и у судов, их пригодность для морских перевозок важна как при морской перевозке грузов, так и при определении ответственности сторон договора. С древних времен название корабля основано на многих вещах, таких как его внешний вид, функции или скорость.

Rəyçi: dos. F.E.Hüseynova

Göndərilib: 21.04.2020 Qəbul edilib: 24.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/90-93

Nuranə Yusif qızı Yusifova
Bakı Dövlət Universiteti
nuraneyusif1995@gmail.com

SEÇKİ HÜQUQU VƏ SEÇKİ SİSTEMİNİN ƏSAS MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *konstitusiya, seçki hüququ, seçki prosesi, legitimlik, xalqın iradəsi*
Key words: *constitution, suffrage, election process, legitimacy, the will of the people*
Ключевые слова: *конституция, избирательное право, процесс выборов легитимность, народная воля*

Giriş

Bəşəriyyət tarix boyu insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının qarşısını almaq üçün idarəetmənin böyük bir praktiki prosesini keçmişdir. Bütün dünya dövlətçilik tarixində bu prinsipə əməl etmək üçün müxtəlif tədbirlərə, üsullara müraciət edilmişdir. Seçki məhz həmin üsullardan biridir. Seçkilər əksəriyyətin iradəsini ifadə etmək baxımından hakimiyyəti legitimləşdirir. Seçkilər vasitəsilə xalq öz nümayəndələrini seçir və suveren hüquqlarını həyata keçirmək üçün onlar arasında mandat bölgüsü aparır. Bu yolla insan və vətəndaşın ən mühüm hüquqlarından biri həyata keçirilir. 10 dekabr 1948 - ci il tarixli "Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi"ndə qeyd olunduğu kimi, xalqın iradəsi hakimiyyətin əsasını təşkil edir. Məqalədə seçki hüququ və əsas seçki sistemlərinin hüquqi mahiyyətindən bəhs olunmuşdur.

İctimai-siyasi hüquqlar arasında seçki hüququ mühüm və əsas yer tutur. Ona görə ki, vətəndaşların cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında, dövlətin idarə olunmasında iştirak etməsi, siyasi sistemin formalaşması, dövlət orqanlarının legitimliyi kimi vacib məsələlərin həlli məhz bu hüquqdan asılıdır. Bunu nəzərə alaraq Konstitusiyanın 56-cı maddəsi vətəndaşların seçki hüququnu təsbit edir (1). Seçki hüququ özündə üç əsas və başlıca məsələni əhatə edir:

- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının referendumda İştirak etmək hüququnu;
- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək hüququnu (vətəndaşların seçmək hüququ);
- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının seçilmək hüququnu (vətəndaşların seçilmək hüququ).

Referendumda (ümumxalq səsverməsində) iştirak etməklə vətəndaşlar dövlət və ictimai həyatın ən mühüm və vacib məsələləri barəsində öz iradələrini bildirirlər. Bununla onlar seçki hüququnu həyata keçirirlər. Referendumda iştirak etmək sözün həqiqi mənasında seçki hüququnu həyata keçirmək deməkdir.

Vətəndaşların seçmək hüququ dedikdə, onların prezident seçkilərində. Milli Məclisə (ali nümayəndəli orqana) seçkilərdə iştirak etmək və öz namizədinə səs vermək hüququ- vətəndaşların dövlət orqanlarına seçmək hüququ başa düşülür. Vətəndaşlar yerli özünüidarə orqanlarına (bələdiyyə orqanlarına) seçkilərdə də iştirak edə bilərlər. Vətəndaşların seçmək imkanına aktiv seçki hüququ deyilir. Referendumda iştirak etmək aktiv seçki hüququna aiddir. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları yalnız 18 yaş həddinə çatdıqda aktiv seçki hüququna malik olurlar.

Vətəndaşların seçilmək hüququ dedikdə, onların nümayəndəli orqanlara (həm nümayəndəli dövlət orqanına, həm nümayəndəli yerli özünüidarə orqanına), habelə seçkili vəzifəyə seçilmək hüququ başa düşülür. Söhbət vətəndaşların Milli Məclisə deputat, prezident, bələdiyyə üzvü seçilmək hüququndan gedir. Vətəndaşların seçilmək imkanına passiv seçki hüququ deyilir (2, s. 48).

Seçki hüququ qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Bu cür məhdudlaşdırılma ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 56-cı maddəsində və müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin 12, 13 və 14-cü maddələrində konkret əsaslar nəzərdə tutulmuşdur.

Məhkəmənin qərarı ilə fəaliyyət qabiliyyətsizliyi təsdiq olunmuş şəxslər seçkilərdə, habelə referendumda iştirak etmək hüququndan – aktiv seçki hüququndan məhrumdurlar. Məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrumetmə yerlərində cəza çəkən şəxslər, ikili vətəndaşlığı olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları (ikili vətəndaşlıq aradan qalxanadək), xarici dövlətlər qarşısında öhdəlikləri olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları (həmin öhdəliklərə xitam verilənədək), ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə görə məhkum olunmuş şəxslərin passiv seçki hüququ yoxdur. Hərbi qulluqçular (hərbi qulluqda olduqları müddətdə), hakimlər (hakim olduqları müddətdə), dövlət qulluqçuları (dövlət qulluğunda olduqları müddətdə), din xadimləri (peşəkar dini fəaliyyət ilə məşğul olduqları müddətdə) tutduqları vəzifələrə görə Milli Məclisin deputatı, Prezident, bələdiyyə üzvü ola bilməzlər (3).

Dünya təcrübəsində seçki hüququnun prinsipləri ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarında və müvafiq seçki qanunlarında əks olunmuşdur. Lakin demokratik seçkilər bir neçə ümumi prinsiplərin olmasını nəzərdə

tutur. Seçkilərdə iştirakın prinsiplərinə – ümumi, bərabər, birbaşa seçki hüququ prinsipləri, eləcə də səsvermənin gizliliyi, şəxsi səsvermə, seçkilərdə iştirakın azad və könüllülüyü prinsipləri daxildir.

Bərabər seçki hüququ prinsipi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş bərabərlik hüququna əsaslanır, vətəndaşların seçkilərdə və referendumda bərabər əsaslarla iştirakını nəzərdə tutur. Bu prinsip hər bir seçici üçün seçkilərin nəticələrinə bərabər təsir etmək imkanını müəyyən edir. Hər bir səsvermə zamanı hər bir vətəndaşın bir səsi vardır və hər bir səs eyni hüquqi qüvvəyə malikdir.

Birbaşa seçki hüququ prinsipi vətəndaşların seçkilərdə namizədin lehinə, referenduma çıxarılan məsələnin lehinə və ya əleyhinə şəxsən səs verməsi hüququdur. Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsində birbaşa olaraq müəyyən edilmişdir ki, başqa şəxslərin yerinə səs vermək qadağandır. Başqalarının əvəzinə səs verən və ya bunun üçün şərait yaradan vətəndaşlar Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində və ya İnzibati Xətalar Məcəlləsində göstərilən müvafiq məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Səsvermənin gizliliyi prinsipi səsvermə prosesində kənar şəxslərin müdaxiləsinə yol verilməməsi, şəxsin səsvermə anında ona öz seçimini hamıdan təcrid olunmuş yerdə təkbaşına həyata keçirmək üçün imkan yaradılması, seçicilərin iradəsinin ifadəsi üzərində hər hansı nəzarətin istisna edilməsi hallarını özündə ehtiva edir.

Şəxsi səsvermə prinsipi birbaşa seçki hüququ prinsipi ilə sıx bağlı olub, seçkilər zamanı səsvermənin hər bir şəxsin yalnız özü tərəfindən həyata keçirilməsinə icazə verildiyini və bu hüququn həyata keçirilməsinin başqa şəxsə etibar olunmasının mümkünsüzlüyünü nəzərdə tutur.

Seçkilərdə (referendumda) iştirakın azad və könüllülüyü prinsipi vətəndaşların seçkilərdə və referendumda iştirakın azad və könüllü olmasını, seçkilərdə (referendumda) iştirak edib-etməməklə bağlı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına təzyiq göstərilməsinin yolverilməzliyini, heç kəsin vətəndaşın öz iradəsini azad ifadə etməsinə mane olmamasını nəzərdə tutur.

Seçkilər hakimiyyəti legitimləşdirir. Onlar vasitəsilə xalq öz nümayəndələrini müəyyənləşdirir və onlara suveren hüquqlarını həyata keçirmək üçün mandat verir. Beləliklə, mühüm insan və vətəndaş hüquqlarından biri reallaşır. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 21-ci maddəsinin 3-cü hissəsində qeyd olunur: "Xalqın iradəsi hökumətin hakimiyyətinin əsası olmalıdır, bu iradə öz ifadəsini periodik keçirilən və saxtalaşdırılmayan seçkilərdə tapmalıdır, hansılar ki, ümumi və bərabər seçki hüququ əsasında səsvermə azadlığını təmin edən gizli səsvermə və ya başqa ekvivalent formada həyata keçirilməlidir."

Seçki sistemi – seçkilərin keçirilməsi, səsvermənin nəticələrinin müəyyən edilməsi, seçki hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı qaydalar və seçki münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusudur. Seçki sisteminin iki əsas növü vardır: majoritar seçki istemi və proporsional seçki sistemi. Majoritar seçki sistemi tarixi planda ən geniş yayılmış, ən çox tətbiq olunan və həm də ən qədim seçki sistemidir. Belə ki, XIX əsrin sonlarına kimi seçki prosesi müstəsna olaraq çoxluq prinsipi əsasında, yəni majoritar sistem əsasında qurulmuşdur. Çoxluq prinsipinə əsaslanan majoritar sistemin («majoritaire» və ya «majorite» fransız sözü olub hərfi mənası «çoxluq» deməkdir) əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, namizədlərdən qanunla müəyyən olunan çoxluğun səsini toplayan seçilmiş sayılır və mandat əldə edir. Bu seçki sisteminin həm üstün (müsbət) və həm də çatışmayan (mənfi) cəhətləri var. Majoritar sistemin ilk və ən üstün cəhəti onun sadəliyi ilə bağlıdır. Burada iki və ya daha çox turlu mütləq və ya ixtisaslaşmış majoritar sistemlər istisna olmaqla majoritar sistem daha az maliyyə məsrəfi ilə müşayət olunur. Bu sistemin üstün cəhətlərindən birini də müəlliflər daha çox personifikasiya olunması, yəni seçici ilə daha sıx əlaqənin olması və seçicinin məhz kimə səs verəcəyini bilməsi ilə əlaqələndirirlər (4, s. 140). Lakin majoritar sistem bu müsbət cəhətlərlə yanaşı, bunları kölgədə qoya biləcək mənfi cəhətlərdən də xali deyil. Majoritar sistemin əsas, həm də ümumi xarakterli mənfi cəhəti odur ki, burada seçicilərin azlıqda qalan hissəsinin səsi itir və ümumiyyətlə təmsil olunmur. Müsbət cəhəti isə odur ki, burada seçici ilə namizəd arasında birbaşa əlaqə olur, seçici tanıdığı şəxə səs verir. Majoritar sistem qanunverici orqan daxilində regional maraqların qabarması üçün zəmin yaradır. Mütləq majoritar sistemin müsbət cəhəti isə ondan ibarətdir ki, burada seçilən şəxsin arxasında həqiqi sosial baza dayanır və o, çoxluğa söykənir. Onun mənfi cəhəti budur ki, seçkilərə daha çox xərc çəkilir və birinci turda heç də dərhal nəticə əldə olunmur. İkinci turda isə, bir qayda olaraq, birinci tura nisbətən daha az seçici iştirak edir. Odur ki, ikinci turda, adətən, nisbi majoritar sistem tətbiq olunur. Nisbi majoritar sistemdə isə birinci turda nəticə əldə edilir. Bu, onun müsbət cəhətidir. Mənfi cəhəti isə ondan ibarətdir ki, seçilən şəxs bir çox hallarda azlığa söykənir, çoxluğun iradəsini təmsil edə bilmir, yəni sosial bazası zəif olur. Bu səbəblə də bir çox ölkələr qarışıq seçki sistemini tətbiq edir, yəni hər iki sistemi müxtəlif formalarda realizə edir (5, s. 326).

Majoritar sistemə münasibətdə öz üstünlükləri ilə seçilən sistem proporsional seçki sistemidir. Bu sistem majoritar sistemə münasibətdə qütbdə duran bir sistemdir. Majoritar sistemdən fərqli olaraq, proporsional sistem yalnız çoxpartiyalılıq şəraitində tətbiq olunur və çoxpartiyalı siyasi sistemin və siyasi plüralizm

mühitinin formalaşmasına xidmət edir. Majoritar seçki sistemindən fərqli olaraq, burada seçici konkret namizədə deyil, siyasi partiyaların və ya seçki birliklərinin təqdim etdikləri siyahılardan birinə səs verir.

Majoritar sistemdən fərqli olaraq, proporsional sistem demək olar ki, səs itkisinin qarşısını alır. Belə ki, hər bir siyasi partiya səsvermə zamanı topladığı səslərə uyğun olaraq mandat əldə etmiş olur. Proporsional sistem həm də cəmiyyətdə mövcud olan siyasi qüvvələrin bərabər təmsil olunmasına, siyasi maraqların daha tam şəkildə nəzərə alınmasına təminat verir, siyasi təmsilçiliyə şərait yaradır, çoxpartiyalılığın, siyasi plüralizmin, fikir və söz azadlığının inkişafına ciddi təsir göstərir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatlarında proporsional sistem müəlliflər tərəfindən əsasən müsbət cəhətlərlə xarakterizə olunur (6, s. 18). Lakin bu müsbət cəhətlərlə yanaşı, bir sıra çatışmazlıqlar da qeyd olunur. Bu əsasən seçkilərdə çoxlu sayda partiyanın iştirakında, nisbətən xırda partiyaların parlamentdə səsvermənin nəticələrinə müvafiq olaraq mandat alması, nəticə etibarilə mandatların parçalanması və har hansı bir böyük partiyanın parlament çoxluğunu qazana bilməməsi və stabil hökumət formalaşdırmaq imkanının məhdudlaşması, seçicilərlə namizədlər arasında birbaşa əlaqənin olmaması və seçicilərin partiyalar tərəfindən tərtib olunmuş namizədlər siyahısına səsverməsi kimi məsələləri əhatə edir (7, s. 142).

Nəticə

Yuxarıda seçki hüququ və seçki sistemləri ilə bağlı əsas məsələlərə toxunuldu. Qeyd olunanları ümumiləşdirərək bu nəticəyə gəlmək olar ki, majoritar seçki sistemi özünün daha çox müsbət cəhətləri ilə xarakterizə olunur. Məhz bu səbəbdən bir çox demokratik ölkələr tərəfindən seçki sisteminin bu növü tətbiq olunur. Seçki prosesi qanunvericilik səviyyəsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Seçki Məcəlləsi (Azərbaycan Respublikasının 27 may 2003-cü il tarixli, 461-IIQ №-li Qanunu ilə təsdiq edilmişdir) ilə tənzim edilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 83-cü maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi majoritar seçkilərlə formalaşdırılır. Qanunvericiliyə görə, deputatlar nisbi majoritar seçki sistemi üzrə seçilir.

Lakin onu da nəzərdə saxlayaq ki, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilər zamanı majoritar seçki sistemi ilə yanaşı, həm də proporsional seçki sisteminin tətbiqini nəinki məqsədəmüvafiq hesab edirik, bu sistemin tətbiqinin demokratik hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda bir zərurət olmasını qeyd edirik. Əslində proporsional sistemin çatışmazlıqları kimi xarakterizə olunan məsələlərin əksəriyyəti parlamentli idarəetmə forması üçün xarakterikdir. Azərbaycan Respublikasının idarəetmə formasının prezidentli respublika olmasını, respublikamızın proporsional sistemin tətbiqi ilə bağlı yetərincə qanunvericilik və tətbiqi təcrübəsinin mövcudluğunu, proporsional sistemin ləğvindən sonra yetərincə zamanın keçdiyini və bu zaman çərçivəsində respublikamızın sürətli inkişafını, elmi-texniki tərəqqini, elektoratın intellektual səviyyəsinin yetərincə artdığını, seçki qanunvericiliyinin dünya standartlarının tələblərinə cavab verə biləcək dərəcədə təkmilləşdirilməsini, parlamentarizm elementlərinin inkişafı və çoxpartiyalı sistemin bərqərar olmasını nəzərə alaraq, hesab edirik ki, proporsional seçki sisteminin tətbiq olunmasında hər hansı ciddi maneə yoxdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. “Hüquq Yayın Evi”, Bakı, 2018. 92 s.
2. Allahverdiyev S.S “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları”. Dərslik. Bakı; “Digesta”nəşriyyatı, 2006, 348 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi //www.e-qanun.az
4. Избирательное право: Учебное пособие. (В.Н.Белоновский и др.), под ред. К.К.Гасанова, В.Н.Белоновского, М.: ЮНИТИ – ДАНА: Закон и право, 2007, 351 с.
5. Əsgərov Z.A. “Konstitusiya hüququ”. Dərslik. Bakı; Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 760 s.
6. Nəsirov Elşad “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilərin hüquqi tənziminin bəzi problemləri” adlı məqalə // www.publish.bsu.edu.az
7. Сравнительное избирательное право: Учебное пособие. М.: НОРМА, 2003. 208 с
8. www.e-qanun.az
9. www.msk.gov.az

Main essence of suffrage and electoral system
Summary

Electoral system is one of the main institutions defined in the Constitution of the Republic of Azerbaijan adopted in 1995. The right to vote in democratic states is important as one of the main forms of citizen participation in political governance. For this purpose research of suffrage is of utter importance and in order to resolve the main problems in this sphere of law. This article discusses some of the fundamental problems existing in electoral system.

Избирательное право и главное значение избирательной системы
Резюме

Избирательная система один из основных институтов определенных в Конституции Азербайджанской Республики. В демократических странах избирательное право являясь формой участия граждан в политическом управлении обладет важным значением. Вследствие, наблюдается необходимость в изучении института выборов и разрешении проблемных вопросов. В данной статье исследуется несколько основных проблем в выборной системе.

Rəyçi: prof. Ə.Rzayev

Göndərilib: 23.04.2020 Qəbul edilib: 25.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/94-97

Sabuna Firaddin Mammadzada
Baku State University
mammadzadaa@mail.ru

DESTRUCTION OF CARGO AS ONE OF THE TYPES OF IMPOSSIBILITY OF PERFORMANCE OF THE CONTRACT OF CARRIAGE OF GOODS BY SEA

Key words: *a contract of carriage of goods by sea, impossibility of performance, destruction of cargo*
Açar sözlər: *dənizlə yük daşınması müqaviləsi, icranın qeyri-mümkün olması, yükün məhv olması*
Ключевые слова: *договор морской перевозки груза, невозможность исполнения, уничтожение груза*

Introduction

Maritime transport as one of the most important modes of transport plays an important role in the implementation of international economic relations. Sea has been used for centuries in order to carry out various international trade relations, especially transportation activity. Despite the existence of other means of transport such as air, rail and land in modern time, sea transport preserves its significance. According to estimates, it captures the most widely used place for transportation in comparison with the other types of transport due to the features such as being cheaper, eco-friendly, having capacity to carry huge amount of goods and so on. In terms of the subject maritime transport can be divided into two forms: carriage of persons and carriage of cargoes. Today, carriage of goods by sea is particularly necessary as one of the most profitable areas. It is carried out in accordance with the contract of carriage of goods by sea between the parties. In addition to the completion of transportation of goods under this contract, there may also be a number of events such as destruction of cargo that make it impossible to perform the contract. Therefore, the determination of these issues has an importance in this article. Since the restoration of independence of the Republic of Azerbaijan maritime transport has achieved economic independence at the result of a number of changes carried out in the economic, technical, organizational and legal contents of the management of this area. The expansion of international relations carried out by Azerbaijan with foreign countries around the world has had a positive impact on the activities of maritime transport, as in other areas. Taking into account that the Republic of Azerbaijan participates in the international trade relations, also the process of transportation by sea, it can be said that the topic of this article takes a significant place both at national and international level.

The parties of carriage transactions must have a binding agreement for the transportation of goods by sea which creates and regulates rights, obligations and liabilities for them. Principally, the parties of this agreement are a shipper and a carrier. A contract of carriage of goods by sea is agreed for transportation of a bulk or general cargo between the parties. Let's look through how expressed this matter in the national legislation and different conventions.

According to the article 1 of the Hague-Visby Rules "a contract of carriage" applies only to contracts of carriage covered by a bill of lading or any similar document of title, in so far as such document relates to the carriage of goods by sea, from the moment at which such bill of lading or similar document of title regulates the relations between a carrier and a holder of the same [1]. In the Hamburg Rules the article 1 defines that "a contract of carriage by sea" means any contract whereby the carrier undertakes against payment of freight to carry goods by sea from one port to another [2]. In accordance with the Rotterdam Rules "a contract of carriage" means a contract in which a carrier, against the payment of freight, undertakes to carry goods from one place to another [3].

In the legislation of the Republic of Azerbaijan the definition for a contract of carriage of goods by sea is reflected in the article 87 of the Merchant Shipping Code. This article defines that a contract of carriage of cargo by sea is any contract under which a carrier is obliged to transport the cargo (provided or to be provided by the shipper) to the destination port and deliver it to the person authorised to accept the cargo (referred to as a consignee) and payment of the transportation costs (freight) will be borne by the shipper or consignee [4].

As can be seen from the above mentioned provisions a contract of carriage of goods by sea is one under which the carrier undertakes to carry the goods from one place to another and deliver them to the consignee, in return for which the shipper is obliged to pay freight to the carrier. If the parties fulfill these obligations in a safe and efficient manner, the carriage relations between them are satisfied. Consequently, the contract of carriage of goods by sea agreed by the shipper and the carrier is terminated. However, in some cases, unexpected events may occur without any default of either party to the contract, as a result of which the contract

can be automatically terminated. Such a principle is called as frustration of the contract. In the words of Lord Radcliffe, "frustration occurs whenever the law recognises that without default of either party, a contractual obligation has become incapable of being performed because the circumstances in which performance is called for would render it a thing radically different from that which was undertaken by the contract. Non haec in foedera veni. It was not this that I promised to do" [5, p. 38].

One of the types of frustration of the contract of carriage of goods by sea is impossibility of performance. So, such an event may occur without neglect or fault of any party to the contract that it makes the situation radically different from that which has been agreed under the contract by the parties. At the result of impossibility of performance the parties are discharged from their obligations and the contract of carriage of goods by sea will be automatically terminated. This matter is also reflected in the article 556 of the Civil Code of the Azerbaijan Republic. This article defines that in the event, it is impossible to perform the obligation, namely when the non-performance results from a case, when neither of the parties is responsible, the obligation shall be terminated [6].

It is important to identify the events that make it impossible to perform a contract of carriage of goods by sea. These events may include destruction of the ship, capture of the ship by force, consideration of the ship unfit for sea navigation, destruction of the cargo established in accordance with its individual properties and so on [7, p. 209]. The article 121 of the Merchant Shipping Code clarifies them and notes that the contract will be terminated upon execution of the contract of carriage of goods by sea and before the departure of the ship from the port of loading for the reasons not depending upon the parties without the liability of compensation for the other party for the losses in connection with termination of the contract as follows:

- if the ship is destroyed or captured by force;
- if the ship is deemed unfit for sea navigation;
- ruin of the cargo established in accordance with its individual properties;
- in case that a cargo identified in accordance with the brand features is ruined upon delivery for loading and the shipper does not timely hand over any other cargo instead of the ruined cargo [4].

Accordingly, destruction of cargo which one must be carried or being in carriage under a contract of carriage of goods by sea can result with impossibility of performance of it. This case must not be depended on fault or neglect of either party. Otherwise, either party may be liable for loss of or damage to goods, unless this party proves that the event has not occurred for the reason of his fault or neglect.

Ruin of cargoes can be in various forms, for instance: their stealing, burning, spoiling, rusting, freezing and other cases that lead to loss or reducing of economic value of goods. As the purpose of the contract of carriage of goods by sea is transportation of certain cargoes, carriage of the destructed goods will not have significance for the parties. Therefore, it is important to determine destruction of cargo as one of the types of impossibility of performance of this contract.

Destruction of cargo can be looked through in two aspects for the ground of the time of occurence: before and after departure of the ship from the loading port. Before looking through the first aspect, it is necessary to determine kinds of cargo such as non-substitutable and substitutable. Because the conditions for delivery for carriage by the shipper may vary depending on what kind of cargo agreed to be transported. Definitions of such types of goods are reflected in the article 135.7 of the Civil Code. It notes that non-substitutable tangible objects are individually defined objects which are distinguishable from other goods because of their specific features. Movable property distinguishable by typical features and usually defined in turnover by quantity, size or weight is a substitutable object [6]. So, as the goods distinguished by specific features cannot be changed with exactly same others they are called as non-substitutable cargo. Because it is impossible to find the other with the feature of being completely same with the goods must be carried. However, substitutable goods are different. As they are defined in reference to typical features such as quantity, weight, size and etc. of contracted - for goods of a certain class (rather than a single object) they can be substituted with the same ones. This feature of substitutable goods is defined as "genus non perit" in Roman law [8, p.106].

If the cargoes described with specific features in the agreement between the parties have been ruined without fault of either party before departure of the ship from the loading port, the contract of carriage of goods by sea will be automatically terminated without obligation to compensate each other. This event is mentioned as one of the grounds for impossibility of performance of the contract in the article 121.1.3 of the Merchant Shipping Code such as "ruin of the cargo established in accordance with its individual properties" [4]. In this case, performance of the contract will be impossible because the destructed cargo is non-substitutable object and another one cannot be provided instead of it. If the shipper wants to deliver other goods instead of the destructed specific cargo then a new contract of carriage of goods must be agreed by the parties in order to carry them [8, p.107].

In the other case that if cargo has been described with the general features in reference to kind or class of goods in the agreement by the parties, it is important to know how a contract of carriage of goods by sea will result after ruin of this cargo. If the substitutable cargo has been destroyed as a result of reasons beyond the control of any party after delivery for carriage to the carrier before departure of the ship from the loading port, performance of the contract can be impossible, therefore, it can be terminated without compensation. But the shipper may provide the carrier with the other cargo in same quantity or other feature. In this case, the contract of carriage of goods by sea will not be terminated. This matter is noted in the article 121.1.4 of the Merchant Shipping Code such as in case that a cargo identified in accordance with the brand features is ruined upon delivery for loading and the shipper does not timely hand over any other cargo instead of the ruined cargo [4]. The shipper must give the notice that he is ready to deliver the new goods and start to load these goods during the time considered for loading of the cargo called as lay time. According to the article 97 of this Code lay time is the period when the carrier brings up for loading and keeps the ship under the load without extra payment for freight [4]. But the shipper must not impede the carrier by loading of new ones instead of destructed goods. The shipper must deliver to load the other goods as soon as possible and bear the additional expenses, furthermore if the waiting time for the completion of the loading extends and the carrier is damaged as a result, the shipper must compensate it [9, p.243]. The article 98 of the Shipping Merchant Code determines this period such as demurrage - upon completion of the lay time additional waiting period. According to the article 99 of this Code amount of the costs to be paid to carrier for the ship demurrage period (delay) will be defined with the mutual consent of the parties [4]. Consequently, if the shipper follows these terms, the contract of carriage of goods by sea remains in force, otherwise it will be automatically terminated.

Let’s look through destruction of cargo which occurs before the delivery for carriage. If the intended cargo is destroyed before shipment, there is usually no frustration since it is normally possible for the shipper to obtain a substitute cargo of the same type [10, p.370]. Thus, if the shipper has not delivered cargoes for carriage and they have been destructed, this event does not influence to the result of the contract because these cargoes are considered as in possession of the shipper. The shipper can waive from performance of the contract by compensation to the carrier if he cannot use to substitute the destroyed goods with new ones. This situation is also reflected in the article 529.8 of the Civil Code such as payment of compensation instead of performance of the obligation under the agreement between the parties, may terminate the obligation [6].

Partially destruction of cargoes before departure of the ship from the loading port does not result with termination of the contract. In this case, the shipper can choose one of two ways: to load new cargo instead of the destructed part of the goods and to waive from performance of the contract by compensating [8, p.109-110]. If the shipper chooses the first way, it must not make difficult the situation for the carrier and the shipper must pay extra expenses for loading of new goods. The article 119 of the Merchant Shipping Code notes that the shipper will be authorised to waive from execution of contract, on conditions of payment of all costs incurred by the carrier in connection with the execution of this contract, demurrage costs and or freight or part of it [4]. As can be seen if the shipper chooses the second way, he must compensate the carrier.

Let’s look through the second aspect of destrution of cargo which occurs after departure of the ship from the loading port. The article 121.2 of the Merchant Shipping Code defines that in accordance with the article 121.1 of this Code, contract of carriage of goods by sea might also be terminated during sailing [4].

If whole cargo have been destroyed after the time of leaving of the ship from the loading port, the contract of carriage of goods by sea will be automatically terminated without compensation. Contrary, unless there is the term about it between the parties, the shipper will not be obliged to pay freight for the destructed cargo and if freight has been paid before, it must be returned. Otherwise, if the parties have agreed to pay freight in case of destruction of the goods, the shipper must pay freight although the contract cannot be performed [8, p.113].

Destruction of some parts of the cargoes being in carriage does not influence the contract. It can be possible to perform the contract with the other safe parts of the goods. According to the article 121.2 of the Merchant Shipping Code in this case the carrier depending upon the amount the salvaged cargo and freight handed over, will be delivered in an amount proportionate to actual transportation distance [4]. Consequently, the shipper must pay the freight to the carrier for the delivered goods in accordance with the actual distance of carriage.

Conclusion

Transportation of cargo is carried out on the basis of a contract of carriage of goods by sea. In some cases, destruction of cargo may result with the impossibility of performance of this contract. Therefore, it is important to determine these cases in accordance with the doctrine and legislation. In order to consider the performance of the contract impossible, the event of ruin of cargo must be unexpected and not be depending upon any neglect or fault of either party to the contract. As a result, the parties are discharged from their obligations such as compensation. The results of impossibility of performance of the contract of carriage of goods by sea can range due to the cases for destruction of cargo depending on being completely or partially, the time of occurrence such as before and after the departure of the ship from the loading port, determination of cargo such as non-substitutable or substitutable in the contract and so on.

Literature

1. The Hague-Visby Rules - The Hague Rules as Amended by the Brussels Protocol, 23 February, 1968;
2. United Nations Convention on the Carriage of Goods by Sea, ("Hamburg Rules"), 1978, https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/aconf89d13_en.pdf ;
3. United Nations Convention on Contracts for the International Carriage of Goods Wholly or Partly by Sea, (Rotterdam Rules),2008, http://www.uncitral.org/pdf/english/texts/transport/rotterdam_rules/Rotterdam-Rules-E.pdf;
4. Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi, http://www.e-qanun.az/code/16;
5. John F Wilson, Carriage of Goods by Sea, seventh edition, 2010, p.559;
6. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, http://www.e-qanun.az/code/8;
7. Prof.S.S.Allahverdiyev, Nəqliyyat Müqavilələri, 1-ci hissə, "Digesta" nəşriyyatı, Bakı, 2005, s.335;
8. Dr. Mertol Can, Navlun Sözleşmesinin Sona Ermesi, Ankara, 1998, s.216;
9. Prof.Dr.Rayeğan Kender, Prof.Dr.Ergon Çetingil, Prof.Dr.Emine Yazıcıoğlu, Deniz Ticaret Hukuku-temel bilgiler, cilt 1, İstanbul, s.400;
10. Richard Williams, Gard Guidance on Maritime Claims and Insurance, 2013, p.594

Yükün məhv olması dənizlə yük daşınması müqaviləsinin icrasının qeyri-mümkün olmasının növlərindən biri kimi

Xülasə

Dəniz yolu ilə nəqliyyat milli və beynəlxalq səviyyədə iqtisadi, xüsusilə də ticarət münasibətlərinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Dənizlə yüklərin nəql edilməsi üçün tərəflər, yəni yükgöndərən və daşıyıcı dənizlə yük daşınması müqaviləsi bağlamalıdır. Məqalədə bu müqavilənin anlayışı barədə milli qanunvericiliyin və beynəlxalq konvensiyaların müddəaları nəzərdən keçirilir və onun əhəmiyyəti qeyd olunur. Elə hadisələr ola bilər ki, onların baş verməsi nəticəsində dənizlə yük daşınması müqaviləsinin icrası qeyri-mümkün olar. Bu səbəbdən müqavilə xitam oluna bilər. Məqalədə müqavilədə daşınması nəzərdə tutulmuş yükün məhv olması bu hallardan biri kimi nəzərdən keçirilir, onun baş vermə zamanı, yükün növü və sair cəhətlərə görə fərqli nəticələri təhlil olunur.

Уничтожение груза как один из невозможных способов исполнения договора о морской перевозки

Резюме

Морские перевозки играют важную роль в реализации экономических, в особенности, торговых отношений на национальном и международном уровнях. Для перевозки товаров морским путем стороны, то есть грузоотправитель и перевозчик, должны заключить договор. В статье рассматриваются положения национального законодательства и международных конвенций по определению этого соглашения и подчеркивается его важность. Могут возникнуть события, которые впоследствии повлияют на невозможность исполнения договора о морской перевозки. По этой причине договор может быть расторгнут. В статье рассматривается уничтожение груза, подлежащего перевозке в договоре, как один из этих случаев, анализируются последствия его возникновения, в зависимости от типа груза и других аспектов.

Rəyçi: h.f.d. S.Ə.Eyvazova

Göndərilib: 25.04.2020 Qəbul edilib: 27.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/98-103

Mətləb Sahib oğlu Məmmədzadə
Milli Aviasiya Akademiyası
matlabmammadzadeh@gmail.com

QANUNİ SAHİBKARLIQ (KOMMERSİYA) FƏALİYYƏTİNƏ MANE OLMA CİNAYƏTİNDƏ VƏZİFƏLİ ŞƏXSLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *sahibkarlıq fəaliyyəti, vəzifəli şəxslər, iqtisadi fəaliyyət, qanuni sahibkarlıq*
Key words: *entrepreneurial activity, officials, economic activity, legal entrepreneurship*
Ключевые слова: *предпринимательская деятельность, чиновники, хозяйственная деятельность, легальное предпринимательство*

Giriş

Şəxsiyyətin, onun hüquq va azadlıqlarının, eləcə də mülkiyyətinin cinayətkar qəsdlərdən qorunması Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin əsas vəzifələrindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Müstəqillik dövründə yeni iqtisadi münasibətlərin yarandığı, inkişaf etdiyi bir şəraitdə iqtisadi fəaliyyət sahəsində yaranan (formalaşan) ictimai münasibətlərin kriminallaşması təhlükəsi reallığa çevrilmiş, mütəşəkkil cinayətkarlıq və korrupsiya inkişaf etmiş, cinayətkar elementlərin hakimiyyət orqanlarına daxil olmaq təhlükəsi yaranmışdır. Azərbaycan Respublikasının 1999-cu ildə qəbul edilən yeni Cinayət Məcəlləsində iqtisadi sahədə yaranan ictimai münasibətlər hüquqi cəhətdən dövlətin mühafizəsinə götürülmüşdür (24-cü fəsil, 190-213-cü maddələr). İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərin məsuliyyətini müəyyən edən cinayət-hüquqi normaların müəyyən edilməsinin məqsədi dövlətin iqtisai siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Ölkəmizin cinayət qanunvericiliyində qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olma maddəsi bazar iqtisadiyyatının mühüm prinsiplərindən olan təsərrüfat plüralizminin, sahibkarlıq azadlığının, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasına fərq qoyulmadan ölkəmizdə olan hər bir sahibkarlıq fəaliyyəti subyektinin bərabərliyinin təminatlarından biridir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası hər kəsin azad sahibkarlıq fəaliyyətinə və ya qanunla qadağan edilməyən digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olmasına təminat verir [1, 20]. Mülki Məcəllənin məqsəd və vəzifələrindən biri də sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləməkdir. Həmin məcəllənin prinsiplərindən biri mülki hüquq subyektlərinin iradə sərbəstliyi, başqa sözlə desək, mülki dövriyyə iştirakçılarının qanuni fəaliyyətinə hər hansı formada müdaxilə etmənin yolverilməzliyidir [2, maddə1].

Sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyəti ilə təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasına fərq qoyulmadan, sahibkarlıq fəaliyyətindən asılı olmayaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün iştirakçıları bərabər hüquqlardan istifadə edir və qanunla müəyyən edildiyi kimi, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə həm fərdi sahibkar kimi, eləcə də hüquqi şəxs yaradaraq məşğul olmaq olar.

Sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyəti fiziki və ya hüquqi şəxsin müstəqil surətdə (sərbəst) həyata keçirdiyi, əsas məqsədinə əmlak istifadəsi, əmtəə satışı, işlər görülməsi və ya xidmətlər göstərilməsi ilə mənfəət (gəlir) götürülən fəaliyyətdir. Belə fəaliyyət əmlakın icarəyə verilməsi, əmtəələrin istehsalı və satışı, nəqliyyat, tibb, rabitə, turizm, auditor, məsləhət və s. xidmətlərin göstərilməsi, habelə qanunla qadağan edilməyən başqa fəaliyyət ilə ifadə oluna bilər [3, 45]

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahibkarlığın ümumi prinsiplərini, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, sahibkarın dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən edir. Mülkiyyətin ümumi formalarının bərabərliyi prinsipinin reallaşdırılması, müstəqil şəkildə fəaliyyət sahələrinin seçilməsi, iqtisadi qərarların qəbul olunması əsasında iqtisadi təşəbbüsün, işgüzarlığın geniş təzahürü üçün şərait təşkil edilməsi sahibkarlıq fəaliyyətini xarakterizə edən vacib cəhətlərdəndir. Sahibkarlıq fəaliyyəti, hüquqi və fiziki şəxslərin mənfəət və yaxud şəxsi gəlir (mənfəət) əldə olunması məqsədilə özlərinin əmlak məsuliyyəti və cavabdehliyi ilə va ya başqa hüquqi və yaxud fiziki şəxslərin adından qanunvericilikdə qadağan olunmayan təsərrüfat fəaliyyətinin növləri, həmçinin, məhsulun istehsalı, satışı, xidmətlər göstərilməsi formasında reallaşdırdıqları müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir. Sahibkarlıq ilə əlaqədar münasibətlər fəaliyyət növündən və sahəsindən, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq beynəlxalq hüquqi öhdəliklər ilə tənzimlənir.

Sahibkarlığın subyektləri:

1. Azərbaycan Respublikasının fəaliyyət qabiliyyətli vətəndaşı;
2. mülkiyyət formasına fərq qoyulmadan hüquqi şəxslər;

3. xarici vətəndaş və yaxud vətəndaşlığı olmayan şəxs;
4. xarici hüquqi şəxslər.

Sahibkarlıq fəaliyyətiylə əlaqədar məsələlərin həllinə nəzarəti reallaşdıran dövlət orqanlarının mütəxəssislərinə və vəzifəli şəxslərinə sahibkarlıq fəaliyyətiylə məşğul olmaq qadağan edilmişdir. Sahibkarlığın qanun daxilində həyata keçirilən formalarına icazə verilir. Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasına fərq qoyulmadan sahibkarlığın ümumi formaları bərabər hüquqa malikdir.

Sahibkarlığın iqtisadi bir fəaliyyət növü olaraq formalaşdırılmasında bir sıra şərtlərin olması tələb edilir. Fəaliyyətinin iqtisadi şərtlərinə ilk olaraq əmtəə təklifi, həmin əmtəələrin növləri, əmtəələrə olan tələb, pul vəsaitinin həcmi, işçi qüvvəsinin, iş yerlərinin çatışmazlığı və artıqlığı, işçilərin əmək haqqına təsir göstərən amillər və s. aid olunur. İqtisadi vəziyyətə gəlirlərin səviyyəsi, pul resurslarının həcmi, investisiyaya istiqamətləndirilən kapitalın ümumi həcmi, eləcə də işgüzar əməliyyatları maliyyələşdirmək məqsədilə istifadə olunacaq borc vəsaitinin məbləği əhəmiyyətli şəkildə təsir edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün mühüm olan iqtisadi şərtlərə müxtəlif təşkilati strukturlar aiddir. Onun köməyi ilə sahibkarlar kommersiya əməliyyatlarını gerçəkləşdirirlər. Bu strukturlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

1. banklar - maliyyə xidmətini;
2. mal göndərənlər - materiallar, yarımfabrikatlar, xammal, yanacaq, enerji, avadanlıq, maşınlarla təchizatını;
3. pərakəndə və topdansatış ticarət strukturları - əmtəənin istehlakçıya çatdırılmasını;
4. ixtisaslaşdırılmış firmalar - mühasibat, hüquq, vasitəçilik xidmətlərini;
5. işə düzəltmə agentlikləri - işçi qüvvəsinə ehtiyacların təmin olunmasını;
6. agentliklər- nəqliyyat, sığorta, reklam, rabitə və informasiya xidmətlərini həyata keçirirlər.

Sahibkarlığın formalaşmasının sosial şərtləri ilk olaraq alıcının əmtəəni əldə etdikdə ona təsir göstərən (moda) dəb və zövqü ilə xarakterizə edilir. Bəzi mərhələlərdə bu ehtiyaclar dəyişə bilirlər. Bir çox hallarda mədəni və sosial mühitdən asılı şəkildə sahibkarlıq fəaliyyətində dini və mənəvi normalar əhəmiyyətli rol oynayırlar. Həmin normalar istehlakçıların həyatına, onun vasitəsi ilə əmtəəyə olan tələbə birbaşa təsir göstərir. Sosial şərtlər eyni zamanda başqa-başqa fərdlərin fəaliyyətlərinə, bu isə əmək haqqının ümumi həcminə, əmək şəraitinə təsir göstərir. Sahibkarlıq fəaliyyətiylə məşğul olan sahibkar işçilərinin sosial məsələlərinin həll edilməsində iştirak etməli, sağlamlığın mühafizə edilməsi, iş yerlərinin saxlanılmasını birmənalı şəkildə təmin etməlidir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi anlayışı respublikamızda ilk dəfə “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” 1992-ci il 15 dekabr tarixli qanununun 1-ci maddəsində verilmişdir. Qanuna əsasən kommersiya fəaliyyəti (sahibkarlıq), fiziki şəxslərin, onların birliklərinin, habelə şəxsi gəlir və ya mənfəət əldə edilməsi məqsədilə özlərinin əmlak məsuliyyəti və cavabdehliyi ilə, yaxud başqa hüquqi və fiziki şəxslərin adından qanunvericilikdə qadağan olunmayan təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən xidmətlər göstərilməsi, məhsul istehsalı və satışı formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir. Həmin fəaliyyətin məzmunu məhsullara, işlərə və xidmətlərə olan tələbatın müəyyən edilməsi, formalaşdırılması və işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və malların satışı yolu ilə onların təmin edilməsindən ibarətdir [4, maddə 1]

“Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 11-ci maddəsinə əsasən sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyətinin bəzi növləri yalnız lisenziya (xüsusi razılıq) əsasında həyata keçirilir. Lisenziya (xüsusi razılıq) ilə tənzimlənən fəaliyyət növlərinin siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyənləşdirilir və Azərbaycan Respublika Nazirlər Kabineti tərəfindən isə lisenziya (xüsusi razılıq) verilməsi qaydaları təsdiq olunur [4, maddə 11].

İqtisadi sahədə dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin, habelə sahibkarların fəaliyyətinin qanuniliyi AR Konstitusiyası, qanunları və başqa qanunvericilik aktları vasitəsilə müəyyən edilmişdir. Həmin normativ aktlar iqtisadi sahədə vəzifəli şəxslərin səlahiyyətlərini, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmanın əsaslarını və qaydasını, bu sahədə dövlət tənziminin formalarını və hədlərini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “İqtisadi sahədə cinayətlər” adlanan doqquzuncu bölməsi “Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər” (23-cü fəsil) və “İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər” (24-cü fəsil) adlı iki fəsli əhatə edir. İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər Azərbaycan Respublikası cinayət qanununda əhəmiyyətli yer tutur [5, 174]. Belə ki, bu qrupa daxil olan normalar maddi nemətlərin istehsalı, mübadiləsi, bölgüsü və istehlakı, eləcə də əmlak münasibətləri, habelə digər əlaqəli məsələlərlə bağlı ictimai münasibətləri tənzimləyir, onların cinayət-hüquqi mühafizəsini təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərin obyektinin strukturu kifayət qədər mürəkkəbdir. Ona istehsal alət və vasitələrinə olan mülkiyyət münasibətləri, mülkiyyət kompleksinin idarə olunmasına, eləcə də müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı meydana çıxan müxtəlif məsələlərin həllini tənzimləyən ictimai münasibətlər

daxildir. Odur ki, iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərin iqtisadiyyatın istənilən sahəsində törədilməsi mümkündür.

İqtisadi münasibətlərin strukturunda aparıcı rol mülkiyyət münasibətlərinə məxsusdur. Həmin münasibətlər müəyyən inkişaf mərhələsinə çatdıqda cinayətkarlığın xüsusi forması kimi təzahür edən iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər meydana çıxır. Əhalinin ancaq bir təbəqəsinin mülkiyyət hüququna malik olduğu quldarlıq cəmiyyətində olan bazar münasibətləri şəraitində istehlak tələbatı çox da böylik deyildi və demək olar ki, bütünlüklə təmin olunurdu. Ayrı-ayrı məhsul növlərini istehsal edən sənətkarlar istehlakçıları tələb olunan mallarla təchiz etmək imkanına malik idi. Görünür iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətkarlığın yaranması feodal cəmiyyətdə manufaktura istehsalının meydana gəldiyi inkişaf mərhələsinə təsadüf etmişdir. Belə ki, məhz bu zaman azad rəqabət inkişaf edir, satış bazarı genişlənir, mülkiyyətlə bağlı insanlar arasında münasibətlər dəyişir. İqtisadi münasibətlərin ayrı-ayrı insanların iradəsindən asılı olmamasını, obyektiv qanunlara tabe olmasını, bütünlükdə cəmiyyətin tələblərinə cavab verməsini nəzərdə tutan iqtisadiyyat kimi, sosial bir institutun əks fərdiləşmə prinsipinin pozulması iqtisadi münasibətlərin inkişafının obyektiv yox, subyektiv amillərə əsaslanmasına, yəni ayrı-ayrı şəxslərin iradə və hərəkətlərindən asılı olmasına şərait yaradır.

Vəzifəli şəxslər tərəfindən törədilən qanuni sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyətinə mane olma cinayəti ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hər kəsin azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olmasına təminat verir [1, 20].

Qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olma (CM-nin 190-cı maddəsi). Kommersiya təşkilatının və ya fərdi sahibkarın qeydiyyatından qanunsuz olaraq imtina etmə və ya onları qeydiyyata almaqdan boyun qaçırma, müəyyən fəaliyyət növünü həyata keçirmək üçün lisenziyanın (xüsusi razılığın) verilməsindən qanunsuz olaraq imtina edilməsi və ya onun verilməsindən boyun qaçırma, mülkiyyət və ya təşkilati-hüquqi formasına fərq qoyulmadan kommersiya təşkilatının və ya fərdi sahibkarın hüquqlarını və ya qanuni maraqlarını məhdudlaşırma, habelə kommersiya təşkilatının və ya fərdi sahibkarın müstəqilliyini qanunsuz məhdudlaşdırma və ya onların fəaliyyətinə başqa cür qanunsuz müdaxilə etmə kimi əməllərin vəzifəli şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən sui-istifadə etməklə törədilməsi, Cinayət Məcəlləsinin 190.1-ci maddəsilə məsuliyyətə səbəb olur, iki min manatdan dörd min manatadək miqdarda cərimə və ya bir ilədək müddətə islah işləri ilə cəzalandırılır. [5, 174]

Qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olma sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən qanun normalarının pozulması, azad sahibkarlıq fəaliyyətinə qəsd edilməsi deməkdir.

Cinayətin obyekti qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinin normal həyata keçirilməsini və inkişafını təmin edən ictimai münasibətlərdir. Onun əlavə obyekti isə dövlət hakimiyyətinin, dövlət xidmətinin və yerli özünüidarə orqanlarında xidmətin maraqlarıdır.

Cinayətin obyektiv cəhəti Kommersiya təşkilatının və ya fərdi sahibkarın qeydiyyatından qanunsuz olaraq imtina etmə və ya onların qeydiyyatından boyun qaçırma, müəyyən fəaliyyət növünü həyata keçirmək üçün lisenziyanın (xüsusi razılığın) verilməsindən qanunsuz olaraq imtina etmə və ya onun verilməsindən boyan qaçırma, mülkiyyət və ya təşkilati-hüquqi formasına fərq qoyulmadan kommersiya təşkilatının və ya fərdi sahibkarın hüquqlarını və ya qanuni maraqlarını məhdudlaşdırma, habelə kommersiya təşkilatının və ya fərdi sahibkarın müstəqilliyini qanunsuz məhdudlaşdırma və ya onların fəaliyyətinə başqa cür qanunsuz müdaxilə etmə kimi əməllərlə səciyyələnir. [6, 37]

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 44-cü maddəsi ilə müəyyən edildiyi kimi hüquqi şəxslər, siyahısı qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən ayrı-ayrı fəaliyyət növləri ilə yalnız xüsusi icazə (lisenziya) əsasında məşğul ola bilərlər. [2, maddə 44]

Xüsusi icazənin (lisenziyanın) verilmə qaydası müvafiq qanunvericilik aktı ilə müəyyən olunur. Qeyd edilən cinayət formal tərkiblidir. Müəyyən olunmuş əməllərdən hər hansı birinin törədildiyi andan başa çatmış hesab olunur.

Cinayət Məcəlləsinin 190.2-ci maddəsində qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olmanın iki tövsifedici əlaməti nəzərdə tutulur:

1) eyni əməllər qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarını pozmaqla törədildikdə: bu formal tərkibdir. Burada qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə təkrarən mane olmadan, yəni vəzifəli şəxsin hərəkətlərindən məhkəməyə şikayət verildikdən və məhkəmənin müvafiq qərarı ilə dövlət orqanının, yaxud yerli özünüidarə orqanının qərarları etibarsız hesab edildikdən sonra 190-cı maddədə göstərilən əməllərin təkrar törədilməsindən bəhs olunur;

2) eyni əməllər külli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə: Külli miqdarda zərər vurulması real maddi zərərin vurulması, eləcə də buraxılmış mənfəətin, yəni sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsindən gözlənilən gəlirin

əldə olunmaması ilə ifadə oluna bilər: bu maddi tərkibli əməldir. Külli miqdarda zərərin müəyyən edilməsi üçün zərərçəkmiş sahibkarın maddi vəziyyətinin nəzərə alınması həlledici xarakter daşıyır.

Cinayət Məcəlləsinin 190.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan əməllərin, eləcə də külli miqdarda ziyan vurmuş eyni əməllərin (190.2-ci maddə) subyekti fərdi sahibkarı və ya kommersiya təşkilatını qeydiyyata almaq, yaxud xüsusi icazə (lisenziya) vermək hüququna malik olan vəzifəli şəxs ola bilər.

Cinayət Məcəlləsinin 190.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan formal tərkibli əməlin subyekti isə digər vəzifəli şəxs də ola bilər. Cinayətin subyektiv cəhəti birbaşa qəsdlə səciyyələnir.

Vəzifəli şəxs anlayışı Cinayət Məcəlləsinin 308-ci maddəsinin qeydində verilmişdir. Vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə (CM-in 308-ci maddəsi) və qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olma (CM-in 190-cı maddəsi) ümumi və xüsusi norma kimi əlaqədədirlər. Odur ki, əməlin bu cinayətlərin məcmusu üzrə tövsif edilməsi yolverilməzdir.[5, 288]

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş "vəzifəli şəxs" anlayışının şərh olunmasına dair Azərbaycan Respublikasi Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Qərarı ilə "vəzifəli şəxs" anlayışını üç kateqoriyaya bölünür.

1. hakimiyyət nümayəndəsinin funksiyasını daimi və ya xüsusi səlahiyyət əsasında həyata keçirən şəxslər;
2. dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatlarında, habelə digər kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarında təşkilati-sərəncamverici funksiyaları yerinə yetirən şəxslər;
3. dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatlarında, habelə digər kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarında inzibati-təsərrüfat funksiyalarını yerinə yetirən şəxslər [7]

Qeyd etmək lazımdır ki, vəzifəli şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlər əksər hallarda korrupsiya xarakterli olur. İqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən cinayətlər, o cümlədən də qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olma cinayəti də belə əməllər sırasına aid edilə bilər. Belə ki, iqtisadi fəaliyyət subyektlərindən birinin maraqlarına uyğun olaraq digərinin qeydiyyata alınmaması, yaxud konkret fəaliyyət üçün xüsusi icazənin (lisenziyanın) verilməməsi və sair bu kimi əməllər müvafiq vəzifəli şəxslərin korrupsiyaya qoşulmasını təsdiq edən hal kimi qəbul edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının (AR) Cinayət Məcəlləsində iqtisadi sahədə olan cinayətlər bölməsinə aid olan qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olma (CM maddə 190) cinayəti vəzifəli şəxslər tərəfindən korrupsiya, özbaşınalıq və süründürməçilik hallarının qarşısını almağa yönəlmiş cinayət tərkibində vəzifəli şəxslərin subyekt qismində nəzərdə tutulduğunu nəzərə alaraq bu cinayəti vəzifə cinayətlərinə də aid edə bilərik. Lakin bu əməl qəsd etdiyi obyektin mühümlüyünə görə təhlil edilən fəsilə daxil edilmişdir.

Qanuni sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyətinə mane olma cinayətinin obyekti müxtəlif subyektlərin iqtisadi fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, dövlət qeydiyyatı, belə fəaliyyətə nəzarətin həyata keçirilməsi və bununla əlaqədar bir sıra başqa funksiyaların dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərdir. Cinayətin ictimai təhlükəliliyi səlahiyyətli dövlət orqanlarında işləyən vəzifəli şəxslərin müxtəlif qanunazidd hərəkət və ya hərəkətsizlik yolu ilə normal sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə maneələr yaradılmasından ibarətdir. Bunun nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlər- fərdi sahibkar və ya hüquqi şəxs qanunla nəzərdə tutulmuş hüquqlarından tamamilə və ya qismən məhrum olur ki, bu da sahibkarın öz iqtisadi potensialından tam istifadə edə bilməsinə mane olur.

Qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olma (CM-in 190-cı maddəsi) cinayəti obyektiv cəhətdən vəzifəli şəxslər tərəfindən törədilən, həmçinin hər biri ayrılıqda cinayət məsuliyyəti yaradan aşağıdakı alternativ əməllər ibarətdir:

1) kommersiya təşkilatının və ya fərdi sahibkarın qeydiyyatından qanunsuz imtina edilməsi və ya boyun qaçırması;
2) kommersiya təşkilatına və ya fərdi sahibkara müəyyən fəaliyyət növünü həyata keçirmək məqsədilə lisenziyanın (xüsusi razılığın) verilməsindən qanunsuz olaraq imtina edilməsi və ya onun verilməsindən boyun qaçırması;
3) mülkiyyət və ya təşkilati-hüquqi formasına fərq qoyulmadan kommersiya təşkilatının və ya fərdi sahibkarın hüquqlarını və ya qanuni maraqlarının məhdudlaşdırılması, habelə kommersiya təşkilatının və ya fərdi sahibkarın müstəqilliyinin qanunsuz məhdudlaşdırılması və ya onların fəaliyyətinə başqa cür müdaxilə edilməsi. [5,175]

Bu əməllərin vəzifəli şəxslər tərəfindən öz qulluq mövqeyindən sui-istifadə etməklə törədilməsi AR Cinayət Məcəlləsinin 190.1-ci maddəsi ilə məsuliyyətinə cəlb edilərək bir ilə qədər müddətə islah işləri və ya iki min manatdan dörd min manata qədər miqdarda cərimə ilə cəzalandırılır.

Cinayət zərərçəkmiş şəxsin (kommersiya təşkilatının və ya fərdi sahibkarın) qanuni sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyəti ilə məşğul olmasına mane olan əməlin törədildiyi andan başa çatmış hesab edilir. Qanunda zərərli nəticələrin baş verməsi nəzərdə tutulmamışdır.

Cinayət Məcəlləsinin 190.1-ci maddəsində göstərilən əməllərin külli miqdarda (100,000 manatdan yuxarı olan məbləğ) ziyan vurmaqla törədildikdə həmin vəzifəli şəxslər Cinayət Məcəlləsinin 190.2-ci maddəsi ilə bu cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın iki mislindən dörd mislinədək miqdarda cərimə və ya üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə və ya iki ilədək müddətə islah işləri ilə cəzalandırılır.

Cinayət Məcəlləsinin 190.1-ci maddəsində qeyd olunan əməllərin, eləcə də eyni əməl nəticəsində külli miqdarda yəni 100,000 manatdan yuxarı olan məbləğdə ziyan vurmuş (190.2-ci maddə) subyekti, fərdi sahibkarı və ya kommersiya təşkilatını qeydiyyata almaq, yaxud xüsusi icazə (lisenziya) vermək hüququna malik olan vəzifəli şəxsin əməli subyektiv cəhətdən birbaşa qəsdlə səciyyələnir. [5, 175]

Nəticə

İqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən cinayətlərlə mübarizənin problemli cəhətlərindən biri Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin bəzi normalarının qüsurlu olmasıdır. Buna misal olaraq göstərmək olar ki, Cinayət Məcəlləsinin 190-cı maddəsi (Qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olma) öz qulluq mövqeyindən sui-istifadə edən vəzifəli şəxsin kommersiya təşkilatının və ya fərdi sahibkarın qeydiyyatından qanunsuz olaraq imtina etməsinə və ya onların qeydiyyatından qanunsuz boyun qaçırmasına, müəyyən fəaliyyət növünü həyata keçirmək üçün lisenziyanın (xüsusi razılığın) verilməsindən boyun qaçırmasına, mülkiyyət və ya təşkilati-hüquqi formasına fərq qoyulmadan kommersiya təşkilatının və ya fərdi sahibkarın hüquqlarını və ya qanuni maraqlarını məhdudlaşdırmasına, habelə kommersiya təşkilatının və ya fərdi sahibkarın müstəqilliyini qanunsuz olaraq məhdudlaşdırmasına və ya onların fəaliyyətinə başqa cür qanunsuz müdaxil etməsinə görə məsuliyyətini müəyyən edir.

Zənnimizcə həmin maddənin dispozisiyasında "kommersiya təşkilatının" sözlərinin işlədilməsi müəyyən vəzifəli şəxslərin məsuliyyətdən kənarda qalmasına şərait yaradır və qanuni sahibkarlıq fəaliyyəti qarşısında maneələr yaradılmasına imkan verir. Belə ki, kommersiya təşkilatları ilə yanaşı, qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri (ictimai birliklər və fondlar) də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna malikdirlər [2, maddə 43]. Maddənin dispozisiyasında "kommersiya təşkilatının" sözlərinin işlədilməsi qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətinə maneə törədən vəzifəli şəxslərin məsuliyyətindən yayınmasına imkan verir. Dispozisiyada "təşkilat-hüquqi və ya mülkiyyət formasından asılı olmayaraq" sözlərinin işlədilməsi də lüzumsuzdur. Belə ki, həmin sözlərdən sonra cinayətin subyektləri dispozisiyada sadalanır və odur ki, əlavə izaha, yaxud dəqiqləşdirməyə zərurət qalmır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Hüquq yayın evi-2019, 63 səh.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. http://www.e-qanun.az/code/8
3. Aslanov S.X.. Sahibkarlıq hüququ, Bakı, Digesta, 2013, 560 s.
4. "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" 1992-ci il 15 dekabr tarixli qanunu. http://www.e-qanun.az/ framework/7920
5. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. Hüquq yayın evi. Bakı -2019, 737 səh.
6. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası, CM-in 190-353-cü maddələrinin şərhi. Hüquq yayın evi 2018. 799 səh.
7. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Qərarı, "Vəzifəli şəxs" anlayışının şərhi. http://www.e-qanun.az/framework/26312

The role of officials in the crime of obstruction of legitimate entrepreneurial (commercial) activity

Summary

This article, which is new to the criminal law of our country, is one of the important principles of a market economy, economic pluralism, freedom of entrepreneurship, equality of all business entities, regardless of ownership and organizational and legal form. This crime can be classified as an official crime, as the interpreted crime, which is aimed at protecting legitimate entrepreneurial activity from corruption, procrastination, and arbitrariness that may be committed by officials, involves an official as a subject.

The public danger of the described crime is that the officials of the competent state bodies obstruct the normal business activities by economic entities through various illegal actions and inactions. As a result, individual entrepreneurs and legal entities are not able to use their full potential. That is, he is completely or partially deprived of the rights provided by law.

The crime described is a formal crime. The crime ends from the moment of committing an act that prevents the victim from engaging in lawful entrepreneurial activity.

Роль чиновников в воспрепятствовании законной предпринимательской (коммерческой) деятельности
Резюме

Эта статья, которая является новой для уголовного права нашей страны, является одним из важных принципов рыночной экономики, экономического плюрализма, свободы предпринимательства, равенства всех субъектов предпринимательства, независимо от форм собственности и организационно-правовой формы. Это преступление может быть классифицировано как официальное преступление, так как в толкованном преступлении, которое направлено на защиту законной предпринимательской деятельности от коррупции, проволочек и произвола, которые могут совершать должностные лица, в качестве субъекта используется должностное лицо.

Общественная опасность объясненного преступления заключается в том, что должностные лица компетентных государственных органов создают препятствия для осуществления хозяйствующими субъектами нормальной предпринимательской деятельности посредством различных незаконных действий и бездействий. В результате индивидуальные предприниматели и юридические лица не могут в полной мере использовать свой потенциал. То есть он полностью или частично лишен прав, предусмотренных законом.

Описанное преступление является формальным преступлением. Преступление заканчивается с момента совершения деяния, которое не позволяет жертве заниматься законной предпринимательской деятельностью.

Rəyçi: dos.S.Qasımov

Göndərilib: 25.04.2020 Qəbul edilib: 27.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/104-107

Ziya Feyruz Shivakhanli
Baku State University
ziya.shivakhanli@gmail.com

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF LIABILITY EXCEPTIONS OF THE SEA CARRIERS UNDER INTERNATIONAL MARITIME CONVENTIONS

Key words: *Rotterdam Rules, Hague Rules, liability exceptions, sea carrier*
Açar sözlər: *Rotterdam qaydaları, Haaqa qaydaları, məsuliyyəti istisna edən hallar, dəniz daşıyıcısı*
Ключевые слова: *Роттердамские правила, Гаагские правила, исключения из ответственности, ответственность перевозчиков, морской перевозчик*

Introduction

With the development of international trade in the last decades of the nineteenth century, balancing interests of the ship owners and the cargo owners became one of the much-debated topics in maritime law. Some are of the view that there is an imbalance in favor of the carriers. The reason is as the economic power of the carriers was considerably increased, contracts of the carriage of goods by sea overloaded with exception clauses intended to exonerate the carriers from liability for almost every imaginable situation. Starting from the Bill of Ladings, these exceptions have been established through national legislations and subsequently transformed into uniform international law.

Catalogue of exceptions was internationally introduced firstly in the Hague Rules in 1924. The same catalogue was preserved in Hague-Visby Rules despite the several amendments. Today, the countries, which held main portion in the international maritime trade, still apply Hague Rules or Hague-Visby Rules. The following Hamburg Rules and Rotterdam Rules did not get the wide acceptance by the international community notwithstanding the innovative and harmonized provisions. Therefore, it is much needed to analyse the liability of the carrier under international maritime conventions from the exceptions perspective thoroughly.

1. Brief Historical Background of Exceptions of the Sea Carriers from Liability

The international character of maritime trade demands uniformity in the laws regulating the carriage of goods by sea. Unification has been made particularly desirable because of the difficulty in finding a workable solution by a conflict of laws process as well as the fact that the principal modes of carriage reflect an international character (Lourens, 1999: 245). The rights and liabilities of carrier and shipper determined through Bills of Lading, have firstly been regulated by international regimes in 1924 with the adoption Hague Rules. The Hague Rules are rooted in common law. While English common law provides the main foundation for these international initiatives, Roman law cannot be ignored as the carrier's obligation to provide a seaworthy vessel under English law can be traced back to its historical roots of strict liability derived from Roman law (Naidu, 2016:4).

With respect to liability for the cargo, under the Roman law, the carrier was not obliged to accept the cargo; however, once it agreed to carry the cargo, the carrier was imposed on strict liability along. Notwithstanding the Roman law approach to the sea carriers as the insurer of the safety of the goods delivered, a few "exceptions" to carrier's liability for loss were admitted for acts of God, shipwreck and piracy (Mandelbaum, 1995: 7-8).

As in the Roman law, English common law also adopted strict liability of the common carriers. If the goods carried for hire were lost or damaged, a common carrier was absolutely liable, except where the loss or damage was caused by the common law excepted perils, which were losses caused by an act of God, the Queen's enemies or by inherent vice of the goods themselves. Damage or loss caused by a general average sacrifice or by the fault of the shipper were also defences at common law (Dockray, 2004: 23). However, carriers referring to the principle of freedom of contract, have exonerated themselves from liability by using more exemption clauses.

The liability regimes of the carriers differed from country to country. Consequently, various conflicts of laws were occurred in the international trade practice of the maritime states. The matter came to a head in 1922 at an international meeting of maritime lawyers from many nations and the culmination of their efforts to 'strike a deal' between carrier and shipper was the draft Hague Rules in 1924 (Hill, 2003: 269). According to the Hague Rules, the carrier is bound before and at the beginning of the voyage to exercise due diligence to provide a seaworthy vessel and to properly load, stow, carry, care for, and discharge the goods carried.

Furthermore, the Hague Rules also contain the article 4 (2) which listed a "catalogue" of exceptions that the carrier can rely on, which had been traditionally specified as exclusions in the terms of bills of lading in the late 19th century.

Article 4 (1) prescribes, neither the carrier, nor the ship shall be liable for loss or damage resulting from unseaworthiness unless it was proved that the carrier has done due diligence in accordance with the provisions of paragraph 1 of Article 3. As an overriding obligation, it means that if it is not fulfilled and the nonfulfillment causes the damage, the immunities of Article 4 cannot be relied on (Lord Somervell of Harrow, 1959).

After a few decades, as a reaction to the development of containerization in sea transportation and general disappointment in the per-package limitation, in 1968 the Belgian Government convened a diplomatic conference in Brussels in order to amend the Hague Rules (Joseph C. Sweeney, 1991: 519). The Brussels Protocol of Amendments to the Hague Rules was signed later that year. Under Visby Protocols, most of the provisions of Hague Rules remained as it is, and notably, both maintained the same liability regime which requires the carrier to exercise due diligence to make the ship seaworthy.

Both the Hague Rules and the Hague-Visby Rules cannot match with the modern maritime trade practice. Therefore, The United Nations, through UNCTAD and later UNCITRAL, became the vehicle for this reexamination of the appropriate rules to regulate the carriage of goods by sea (Force, 1995-1996: 2052-2053). The efforts by delegates from the developing countries resulted in the International Convention on the Carriage of Goods by Sea of 1978, commonly known as the Hamburg Rules.

The object of the Hamburg Rules was to strike a fairer balance between carriers and shippers in the allocation of risks, rights, and obligations. In framing a uniform and comprehensive test of carrier liability, the draftsmen of the Hamburg Rules have adopted the argument long advanced by cargo interests that carrier liability should be based exclusively on fault and that a carrier should be responsible without exception for all loss of, and damage to, cargo that results from his own fault or the fault of his servants or agents (Wilson, 2010: 273). The Hamburg Rules diverge from the Hague Rules removing catalogue of exceptions. However, the carrier can still refer to the specific provisions that deal with damage to cargo while the vessel is attempting to save life or property at sea and damage caused by fire in order to exonerate from liability. Under the Hamburg Rules, the carrier is liable for loss, if the occurrence which caused the loss, damage or delay took place while the goods were in his charge unless the carrier proves that he, his servants or agents took all measures that could reasonably be required to avoid the occurrence and its consequences (Hamburg Rules, Article 5).

The Rotterdam Rules were the next attempt to modernize the existing liability regimes and preserve integrity of the international sea carriage. On the basis of the Draft prepared by the Comite´ Maritime International (CMI), UNCITRAL's Working Group III on transport law proceeded the work on the Rotterdam Rules. The Convention was finally drafted in 2008, and in December 11, 2008, the General Assembly of the UN adopted the new carriage convention, the United Nations Convention on Contracts for the International Carriage of Goods Wholly or Partly by Sea. One of the novelties of the new Convention is to increase the period of responsibility of the carrier by allowing the application of the new Convention to cover the entire period of actual custody by the contractual carrier, by itself or through its performing contractors, door-to-door from the inland point of taking delivery to the inland point of destination instead of the stopping at the (artificial) boundaries of the pier or the harbor fences (von Ziegler, 2009: 340).

Concerning the obligation of the carrier to make the ship seaworthy, the Rotterdam Rules take a different path designating a continuous obligation of due diligence. Furthermore, the Rotterdam Rules reintroduce the "catalogue of exceptions", notwithstanding the carrier's nautical fault exception has abolished.

I. The Game of Survival: Comparison of the Exceptions

It was widely debated during the drafting process of the Rotterdam Rules that whether the exceptions should be listed. The major advantage of keeping at least the main content and structure of the list of exceptions is that the international community applying the new Convention in the future could potentially rely on established and dense jurisprudence (von Ziegler, 2009: 342).

As it is already discussed above, because of the Hague Rules were initially written in the form of a model bill of lading and were later transferred, without relevant adaptation, as an International Convention, article 4(2) of the Hague Rules had listed a "catalogue" of 17 different exceptions. Unlike Rotterdam Rules, the excepted perils also include the damages arising from delay. Most of these exceptions got through the drafting process and adopted in the Rotterdam Rules. However, the nautical fault exemption was abolished as in the Hamburg Rules and no equivalent is established in the new Convention. The carrier will not be exonerated from liability, in cases of damage or loss, by referring to the fault or neglect of the crew members in the

navigation or in the management of the vessel. The reason for omitting the non-liability clause, on the other hand, is on the ground that modern technologies, such as ISM which provide and control navigational safety, allow the carrier to have continuous control over the actions and decisions of the crew members (Guner-Ozbek, 2011: 147).

Another change is putting the Article IV(2) (q) which is also known as the q-clause under the Article 17 (2) of the Rotterdam rules apart from the original list of exceptions. According to the Article 17 (2), the carrier is relieved of all or part of its liability pursuant to paragraph 1 if it proves that the cause or one of the causes of the loss, damage, or delay is not attributable to its fault or to the fault of any person referred to in article 18, in case of breach of obligation caused by acts or omissions committed by those persons.

The question of whether fire exception should be kept lead the heated discussions during the preparations. Eventually, the supporter of the fire exception dominated and it was drafted in the Rotterdam Rules. The reference to the proof of actual fault in the fire exception in the Hague Rules is deleted. Now it is clear that under the new Convention, all the carrier has to prove in relying on this fire exception is that fire indeed existed and caused or contributed to the loss, damage or delay (von Ziegler, 2009: 343).

Apart from abolishment of the nautical fault exemption and moving q-clause, there are several new exceptions aiming modernization of the list. In addition to the traditional exceptions of the Hague Rules, the Rotterdam Rules entitle the carrier to be relieved of the liability if it proves that loss, damage, or delay caused or contributed by measures to save or to attempt to save life or property at sea; to avoid or attempt to avoid damage to the environment; acts of the carrier in connection the dangerous goods. Furthermore, if the parties agree that the shipper will perform loading, handling, stowing, or unloading of the goods in accordance with the article 13, then the carrier will be exonerated from liability for the loss, damage, or delay arising from such activities.

Conclusion

Immunities of the sea carriers are one of the main institutions of the maritime law that entitle the carrier to relieved of the liability in the specific cases which are mainly related to the inherent characterizations of the maritime trade. The list of liability exceptions, which was firstly established in the US Harter Act, transferred to the Hague Rules and got wide acceptance from the international community. However, as a result of the development of the maritime trade practices, containerization, advanced ship construction techniques, sophisticated navigation systems including GPS and radar and telecommunication tools, it was needed to modernize the catalogue of exceptions. The draftsmen of the Hamburg Rules did not take into account the opinions of the major maritime countries that keeping the list and deleted it. The countries with a big portion in international maritime trade are generally shipper countries, therefore it was not in their’s best interest to ratify Hamburg Rules and it is one of the reasons behind the failure of the Hamburg Rules.

The drafters of the Rotterdam Rules learned lessons from mistakes of the Hamburg Rules and brought back the list. The carrier immunities in Rotterdam Rules are mainly modernized and updated form of the traditionnal exceptions in Hague Rules with a few additions, which are necessities of the time. Despite all the efforts, it seems Rotterdam Rules are also another one for the shelves like its predecessor. In light of the nonuniformity of the international rules on carriage of goods by sea and the differences in the national maritime laws lead the development of the contrasting jurisprudence in that field which is a barrier to international maritime trade.

Literature

1. M. Lourens, An Overview of the Regimes Governing the Carriage of Goods by Sea, 10 Stellenbosch L. Rev. 244 (1999).
2. Christopher Hill, Maritime Law, Sixth Edition (2003).
3. Mitisha Naidu, A Comparative Analysis Of The Carrier’s Liability Under The Hague Visby And Rotterdam Rules. (2016). https://researchspace.ukzn.ac.za/xmlui/handle/10413/15024 (last visited 16 April 2020).
4. Samuel Robert Mandelbaum, International Ocean Shipping and Risk Allocation for Cargo Loss, Damage and Delay: A U.S. Approach to COGSA, Hague-Visby, Hamburg and the Multimodal Rules, 5 J. Transnat'l L. & Pol'y 1, 7-8. (1995).
5. Martin Dockray, Cases & Materials on the Carriage of Goods by Sea. Third Edition (2004).
6. Maxine Footwear Co Ltd v. Canadian Government Merchant Marine Ltd (1959) AC 589 (PC), the Lord Somervell of Harrow held.
7. Joseph C. Sweeney, UNCITRAL and the Hamburg Rules - The Risk Allocation Problem in Maritime Transport of Goods, 22 J. Mar. L. & Com. 511, 512 (1991).

8. Robert Force, Comparison of the Hague, Hague-Visby, and Hamburg Rules: Much Ado About (?), 70 Tul. L. Rev. 2051. (1995-1996).
9. John F. Wilson, Carriage of Goods by Sea. Seventh edition (2010).
10. The United Nations Convention on the Carriage of Goods by Sea (Hamburg Rules), March 30, 1978, A/Conf.89/13 U.N.T.S., U.N. Doc. (1978)
11. Alexander von Ziegler, The Liability of the Contracting Carrier, 44 Tex. Int'l L. J. 329. (2009).
12. Meltem Deniz Guner-Ozbek, The United Nations Convention on Contracts for the International Carriage of Goods Wholly or Partly by Sea An Appraisal of the "Rotterdam Rules". (2011).

Beynəlxalq dəniz konvensiyalarında daşıyıcının məsuliyyətini istisna edən halların müqayisəli təhlili

Xülasə

Dəniz daşıyıcılarının başlıca müdafiə vasitələrindən biri olan məsuliyyəti istisna edən hallar ABŞ Harter qanunu ilə ilk dəfə bir rəsmi sənəddə müəyyən olundu və daha sonra beynəlxalq konvensiyalarda öz əksini tapdı. 1924-cü ildə qəbul olunan Haaqa qaydalarında tənzimlənən 17 istisna halının əksəriyyəti hələ də dövlətlərin müasir qanunvericiliklərində təsbit olunmaqdadır. 100 ilə yaxın dövr ərzində müvafiq istisna hallarının bəzilərinin öz aktuallığını itirməsi və ya daşıyıcıların xeyrinə haqsız üstünlük yaratması, və bu səbəbdən də sənədlərdən çıxarılması beynəlxalq səviyyədə kəskin müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq, Haaqa və Haaqa-Vizbi qaydalarından sonra qəbul olunan Hamburq qaydaları bu istisna hallarını tamamilə çıxartdı. Son qəbul olunan Rotterdam qaydalarında istisnalar zamanın tələblərinə uyğun olaraq daha da təkmilləşdirildi və yeni əlavələr edildi. Lakin, hər iki sənəd beynəlxalq səviyyədə rəğbətlə qarşılanmadı və dəniz daşımalarında söz sahibi olan dövlətlər tərəfindən qəbul olunmadı. Beləliklə, müasir işgüzar adətlərə cavab verməyən Haaqa qaydaları və Haaqa-Vizbi qaydalarının hələ də başlıca beynəlxalq alət kimi tətbiq olunması, daha təkmil konvensiya olan Rotterdam qaydalarının güclü dövlətlər tərəfindən qəbul edilməməsi yerli qanunvericiliklərin fərqli yöndə istiqamətlənməsinə və müasir tələblərə cavab verən vahid məhkəmə praktikasının yaranmasına əngəl yaradır.

Сравнительный анализ обстоятельств в международной морской конвенции, исключающих ответственность перевозчика

Резюме

Обстоятельства, исключающие ответственность и являющиеся одним из главных средств защиты морских перевозчиков, были впервые установлены в образе Закона Хартера в США в качестве официального документа, а в последовательности отражены в международных конвенциях. Большая часть тех 17-ти исключений, которые были определены в Гаагских правилах, принятых в 1924-ом году все еще действуют в законодательствах отдельных стран. В следствие потери некоторыми из соответствуюущих исключений своей актуальности или создания ими несправедливого преимущества в пользу перевозчиков в течение почти 100 лет и их соовестствующее исключение из документов вызвало жаркие споры на международном уровне. В качестве результата данного события Гамбургские правила, принятые после Гаагских правил, а также правил Гаага-Визби полностью исключили данные исключения. Круг исключений, в недавно принятых Роттердамские правилах, были усовершенствованы в соответствии с требованиями времени и дополнены новыми случаями. Однако оба документа не были приветствованы на международном уровне и не были приняты государствами, имеющими право голоса в морском транспорте. Таким образом применение Гаагских правил и правил Гаага-Визби, несмотря на их несоотвествие с обычаями современной деловой практики, в качестве основоного международного инструмента и неприняие более усовершенствованных Роттердамских правил сильными государствами создает преграды на пути формирования местного законодательства в правильном направлении и судебной практики, соответствующей современным требованиям.

Rəyçi: h.f.d. K.Səlimov

Göndərilib: 25.04.2020 Qəbul edilib: 27.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/108-110

Bahram Murad Akhundov
Baku State University
behramaxundov@gmail.com

CIVIL LIABILITY OF LEGAL ENTITIES

Key words: *civil liability, legal entities, fiduciary obligations of company executives*
Açar sözlər*: mülki məsuliyyəti, hüquqi şəxslər, şirkət rəhbərlərinin fidusiar öhdəlikləri*
Ключевые слова*: гражданская ответственность, юридические лица, фидуциарные обязательства руководителей компании*

Introduction

Due to the complexity of corporate legal relations, there is a need to regulate the activities of participants in various areas of law. The responsibility of the participants of corporate relations also cannot be determined only by the norms of a certain field of law. The liability of the participants of corporate legal relations is regulated by the norms of criminal, civil, administrative and disciplinary (labor) legislation.

The vast majority of the regulation of liability arising from the activities of legal entities covers the norms of civil liability.

The Civil Code of the Republic of Azerbaijan establishes the principle that a legal entity shall be liable for its obligations with all its property [1]. At the same time, the legislation stipulates that economic entities are not responsible for the debts of their participants. There are exceptions in economic partnerships among legal entities.

With the exception of the above, this approach follows from the general principles of civil liability. Each subject of civil law relations is independently responsible for its obligations.

However, there is an exception to the general principle that legal entities are independent of the obligetions of its participants. This exception is related to the founding period, which is a special period of the legal entity's activity.

According to article 46 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, the founders of a legal entity are jointly and severally liable for the obligations related to the establishment of the legal entity, which arose prior to the state registration of the legal entity [1].

Relevant information on the legal entity shall be deemed created after its inclusion in the state register of legal entities. However, before its creation, the company's founders may take certain actions in connection with this process. For example, the provision of certain services by the company to be established, the performance of work, etc. In this regard, the legislation defines the responsibility of the founders for the obligations arising before the state registration of the company [6, p. 146].

However, at the same time, it is possible to place the responsibility for the obligations of the founders in connection with the establishment of a legal entity on that company. Transfer of responsibility to the company is possible by the decision of the general meeting of participants and with the consent of the creditor.

The responsibility defined in accordance with Article 46 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan is primarily related to the establishment of a legal entity. Later, these obligations arose before the state registration of the company, ie before the company received the status of a legal entity. However, it can be concluded that our legislation considers the responsibility of the founders from the moment of concluding the memorandum of association to the moment of state registration of the company as joint responsibility.

Legitimacy arises when a joint liability is defined by a contract or law that provides for a joint obligation or claim. Pursuant to Article 501 of the Civil Code, the creditor may, at its discretion, demand from any debtor both full and partial execution. The obligations of the remaining debtors remain in force until the obligation is fully fulfilled.

The full payment of a joint obligation by one debtor shall relieve the other debtors of the obligation. In this case, unless otherwise provided by the nature of the relationship between the joint debtors or the contract, the debtor who has performed the joint obligation shall have the right of claim in respect of the remaining debtors in proportion to their shares, but less their share.

Civil liability manifests itself in a special form in the relationship between the parent company and subsidiary company, provided for in the Civil Code. Thus, the parent company, which has the right to issue binding instructions to the subsidiary, is jointly and severally liable for the execution of those transactions with its subsidiary. Although this principle of subordination seems logical, the law stipulates that the parent

company has the right to issue binding instructions to the subsidiary only if it is not provided for in the contract or charter [9, p. 60].

The term fiduciary obligations should be used when referring to the liabilities of companies that are major participants in corporate law relationships. Fiduciary obligations are considered to be formed between trustees and trustees. This approach is specific to the countries of the Romano-Germanic legal system. In the Anglo-American legal system, fiduciary obligations and relations include not only relations of representation (credibility), but also relations of authority over one another. [8, p. 838]

The fiduciary obligation of the person managing the legal entity is specified in Article 49.3 of the Civil Code. A person acting on behalf of a legal entity, including any person represented in the governing bodies of the legal entity (supervisory board (board of directors, executive body), must act honestly, professionally and logically in the interests of the legal entity he represents. to be loyal to the interests of all participants and to put the interests of the legal entity above its own interests, to be careful, as well as to be fair and impartial in making decisions. That person is responsible for the performance of these duties in accordance with the interests of the legal entity. At the request of a participant (participants) who has at least 5 percent share (share) in the authorized capital of a legal entity, he / she must compensate the damage caused to the legal entity as a result of the violation in case of violation of his / her obligations.

Fiduciary legal relations cover a wide range of relations and apply specifically to relations in which one person has the ability to control another person or dispose of another person's property [3, p. 217].

The current legislation of Azerbaijan defines some obligations that are considered fiduciary obligations to the company's management. These include general management and control over the company, current management of the company's activities, as well as acting honestly and professionally.

They must be loyal to the interests of the legal entity and all its participants, and must be careful to put the interests of the company above their own. As the executive body is also an employee of the company and its governing body, the liability for damage caused to the company by it is regulated by civil, corporate and labor legislation [9, p. 110].

Although the Labor Code calls the head of the company (executive body) an "employer", he is ultimately an employee. The company becomes the employer of the executive bodies through the general meeting and the board of directors. An employer acting on the basis of an employment contract with an owner shall be fully liable for damage caused to the owner as a result of his illegal actions in accordance with the procedure and in the cases established by the Labor Code and other normative legal acts [2].

As can be seen, the norms of material liability of labor legislation are applied to the executive body of the company. However, these norms do not apply to members of the board of directors.

There must be conditions that form the basis of civil liability for the application of civil liability. These conditions are the causal link between the wrongdoing, the harm, the guilt, and the outcome of the wrongdoing. Some literature mentions these terms as part of civil liability [3, p. 670].

An illegal act is an act that violates the imperative norms of law or the legal provisions of the contract, as well as the terms that are not directly provided by law, but do not contradict the general principles and meaning of civil law.

The illegal behavior of a leader can be expressed in the form of action and inaction. However, it should be borne in mind that inaction is considered illegal when the person is obliged to act.

Damage means the expenses incurred or to be incurred by the infringer to restore the infringed right, the actual loss in the form of loss or damage to his property, as well as the loss of income that the person may receive [3, p. 675].

The causal link between illegal action and harm is a type of interrelationship between the events that occur in the object.

When examining the nature of the guilt of leaders, it should be borne in mind that guilt can occur not only in the form of intent, but also in the form of negligence [4, p. 221].

Conclusion

Legal entities that are the main participants in corporate legal relations are determined to be liable for their obligations with all their property. Participants of a legal entity are not responsible for the obligations of the legal entity. Participants are only at risk in the value of their share. The only exception is the special period - the founding period. However, it should be noted that the status of a legal entity is obtained after state registration in accordance with the law. In the legal regulation of the liability of a legal entity, the fiduciary obligations of executives are defined. Managers must act honestly, professionally and logically when taking steps in the best interests of the company. They must be loyal to the interests of the legal entity and all its

participants, and must put the interests of the company above their own interests and be careful. In order to bring a legal entity to civil liability, there must be elements of the composition of civil liability (illegal act, damage, guilt, causal link between the illegal act and the result of this act).

Literature

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (http://www.e-qanun.az/code/8)
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi (http://www.e-qanun.az/code/7)
3. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. II cild, "Digesta" nəşriyyatı. Bakı, 2009. 736 səh.
4. E.Kərimov. Azərbaycan Korporativ (Şirkətlər) hüququ. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2014, 236 səh.
5. S.Həsənov. Korporativ hüquq, Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 328 səh.
6. İ.Əsgərov. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin Kommentariyası, I kitab, Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2014, 948 səh.
7. F.Gubaroğlu. Halka Açık Anonim Ortaklıklarda Yönetim Kurulu Üyelerinin Hukuki Sorumluluğu, Ankara 2013, 161 səh.
8. W.M.Lafferty, L.A.Schmidt, D.J.Wolfe, A Brief Introduction to the Fiduciary Duties of Directors Under Delaware Law, Jr, 116 Penn St.L. Rev. 837.
9. Sally S. Simpson, Corporate Crime, Law, and Social Control, Cambridge University Press, New York, 2005. 248 p.
10. https://www.lexology.com/
11. https://heinonline.org/

Hüquqi şəxslərin mülki məsuliyyəti

Xülasə

Korporativ hüquq münasibətlərinin əsas iştirakçısı olan hüquqi şəxslərin ona məxsus olan bütün əmlakı ilə öz öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşıması müəyyən edilmişdir. Hüquqi şəxsin iştirakçıları hüquqi şəxsin öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımırlar. İştirakçılar yalnız onlara məxsus olan pay (səhm) dəyərində risklar. Burada istisna qisminə yalnız xüsusi dövr - təsis dövrü istisna edilir. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra hüquqi şəxs statusu əldə edilir. Hüquqi şəxsin məsuliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində rəhbər işçilərin fidusiar öhdəlikləri yən mişdir. Rəhbər şəxslər şirkətin mənafeyi üçün addımlar atarkən vicdanla, peşəkar qaydada və məntiqlə hərəkət etməlidirlər. Hüquqi şəxsin və onun bütün iştirakçılarının maraqlarına sadiq olmalıdırlar və şirkətin maraqlarını öz maraqlarından üstün tutmalıdırlar və ehtiyatlı olmağa borcludurlar. Hüquqi şəxsin mülki hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün mülki hüquqi məsuliyyət tərkibinin elementləri (qanunazidd əməl, zərər, təqsir, qanunazidd əməllə bu əməlin nəticəsi arasında səbəbli əlaqə) mövcud olmalıdır.

Гражданская ответственность юридических лиц

Резюме

Юридические лица, являющиеся основными участниками корпоративных правовых отношений, несут ответственность по своим обязательствам всем своим имуществом. Участники юридического лица не несут ответственности по обязательствам юридического лица. Участники подвергаются риску только по стоимости своей доли. Единственным исключением является особый период – период основания. Однако следует отметить, что статус юридического лица получается после государственной регистрации в соответствии с законодательством. В правовом регулировании ответственности юридического лица определены фидуциарные обязательства руководителей. Менеджеры должны действовать честно, профессионально и логически, принимая меры в интересах компании. Они должны быть верны интересам юридического лица и всех его участников, и должны ставить интересы компании выше собственных интересов и быть осторожными. Чтобы привлечь юридическое лицо к гражданской ответственности, должны существовать элементы состава гражданской ответственности (противоправное деяние, ущерб, вина, причинно-следственная связь между противоправным деянием и результатом этого деяния).

Rəyçi: h.f.d. R.Abbasova

Göndərilib: 24.04.2020 Qəbul edilib: 27.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/111-114

Aytac Tahir Cahangirova
Baku State University
aytaccahangirova@mail.ru

THE CONCEPT OF USER-GENERATED CONTENT

Key words: *user-generated content, types of user-generated content, copyrightable content*
Açar sözlər: *istifadəçi tərəfindən yaradılan kontent, istifadəçi tərəfindən yaradılan kontentin tipləri, müəlliflik hüququ ilə qorunan kontent*
Anahtar kelimeler: *kullanıcı tarafindan oluşturulan içerik, kullanıcı tarafindan oluşturulan içerik türleri, telif hakkıyla korunan içerik*

Introduction

Today, the important role of technology in our lives has raised some issues. The most important of these issues is the legal fate of the content we create as users. To clarify this issue, it is necessary to first examine the general concept of user-generated content. The main purpose of this article is to identify the types and main features of user-generated content. Only after analyzing them can the questions that arise about copyright be answered.

It would be useful to analyze user-generated content according to words which form this term. More technically, “User” is the computer and Internet user. It can be an amateur, as the common conception of UGC prefers, but, also professionals within the scope of their activity (Soliman, 2011-2012: p. 286). This notion for user cover every detail about user.

Next word for examining is *"generated."* As used by non-lawyers in the general media, the term "generated" is roughly synonymous with "created." (Hetcher, 2008: p. 871). The author is free to copy, upload, perform, and/or make available her content on any basis, including allowing free and unrestricted use, imposing conditions for free use such as those found in Creative Commons licenses, or licensing the content commercially (Creative Commons, 2017). In user-derived content is more hard to define its legal boundaries due to its transformative character. Therefore, it may be legal or illegal, it depends on some factors such as fair use and derivative work issues in copyright etc. User-copied content is clear from the name of it that is illegal, because copying is prima facie infringement, and this type of copying, where the user merely copies preexisting content, is thus generally illegitimate, though some might argue that it is understandable from the point of view of “gregarious” user (Grosseries, 2008: p. 61). They were a brief analyze of some actions under “generated”, next chapters will give a broad examine of these in order to indicate the main issues relates to copyright. The aims of this part to show that “generated” at the first sight can cover many actions are done by user, but in theory, “generated” in user-generated contains such actions are not illegal, as user-authored content, user-derived content (but not always) etc. To create user-generated content, a user must do more than simply generate a copy of preexisting content (Hetcher, 2008: p. 873).

Finally, consider the word "content", it may accept as a result which is generated by user. This word is used often in a copyright context as in "content providers" or the "creative content industries." Yet, the "content" in user-generated content is not synonymous with the "creative content" term of art in copyright law (Hetcher, 2008: 872), because as mentioned early UGC can be non-copyrightable or non-creative, therefore, it would be more acceptable to demonstrate this content as a digital content.

If we search about the types of UGC, then with high probability, we face “form” and “platform” words. For example, the Organization for Economic Co-operation and Development’s (OECD) report on user-created content (UCC) distinguished UCC along two axes: first, based on the type of content (text, novel, or poetry; photos, images, music, and audio; video; educational content; mobile content; or virtual content); and second, according to its distribution platform (blogs, text-based collaboration formats, sites allowing feedback on written works, group-based aggregation, podcasting, social network sites, virtual worlds, or content or file sharing sites) (OECD, 2007: p 34-36). In this instance, the types of content mean the forms of UGC and distribution platforms cover platforms where users share their content which is generated by them. There is a close connection between UGC forms and UGC platforms, because they form types of UGC in together. In order to understand this relationship, define an approxmite scope of the forms and the platforms will facilitate us.

UGC forms are texts (texts, poems, novels, quizzes, jokes etc.), photo and images which are generally taken with digital cameras, music and audios such as remix, podcasts etc., video and films such as short documentaries, remixes of pre-existing works etc. and so on.

UGC platforms are blogs (LiveJournal, MSN Spaces, CyWorld, Skyblog etc.), wikis and other text-based collaboration formats (Wikipedia, JotSpot, SocialText; Writely etc.), sites allowing feedback on written works (Fan.Fiction.Net), podcasting (iTunes, FeedBruner, iPodderX, WinAmp, @Podder etc), social network sites (MySpace, Facebook, Friendster, Bebo, Orkut, Cyworld etc), virtual worlds (Second Life, Active Worlds, Entropia Universe, and Dotsoul Cyberpark), content or file sharing sites (digital media project) and so on.

Needless to say, rapid development in software can cause emergence of new UGC platforms on internet, so these lists in above may increase over time.

The probable process is that, user creates content and after she distributes it on any platform which supports to her content. In this situation, we can not guees which platform is chosen by her, because we do not know the form of her content. For example, if content`s form is text, she probably will share it on blog or other text-based platforms. As can be seen, the form of UGC determines the scope of platforms where this UGC could share. This does not mean that user always chooses platform pursuant to her content`s compliance to the platform. It may seem clear that, for the content as in a video form youtube is an ideal platform, but user can choose different platform for it due to diverse reasons. One of the reasons is that, may be user is famous on facebook, not on youtube or user have not an acces to youtube and so on. In another example, user can create content directly on any chosen platform, at this time the main functions of this platform will have an impact on the form of content, because every platform has different opportunities, limitations and various space for users. For example, if user applyes to instagram for taking a video, she may face time limit and at the same time, she could use some instagram effects, in the end all of these influence to the content.

Taking into account that, nowadays, platforms are in competition with each other and trying to add some functions to their platform in order to increase scope of users, because users tend to use platforms which have a complexity of functions. It can cause lack of specifity of platforms, for example, certain UCC distribution platforms such as social networking sites can be used to post music, videos, to blog, etc.

On the other hand, the type of content such as text, novel, or poetry; photos, images, music, and audio; video and so on could match the subject matter of copyright. In result of this, two issues rise up, first is that if UGC met certain conditions, it can protect as a work in the meaning of copyright, second issue is that UGC may come from pre-existing copyrightable content and an emergence of this content can cause an infringement. The second issue may fall into scope of fair use or could be derivative work and in these cases UGC stays out of an infringement. From this aspect, all UGC can be grouped, however, into two categories: (1) pure UGC in which all of the content is produced by the user(s), and (2) mashup or remixed UGC in which the user’s content is mixed in with content from others, often without their permission (Edward Lee, 2008: p.1506).

At the same time, despite all the praise UGC received, it ultimately fractured into two types of content: lawful and unlawful (Carl Michael Szabo Wildman, Harrold, Allen & Dixon, 2010: p. 5460). Lawful content is a content which is covered in above as pure content, derivative work and content falls into fair use scope. Unlawful content is actually content-third-party-created content, such as commercial movies, uploaded by a user to a UGC site operates in violation of copyright law.

It is important to note that, there is no widely acknowledged notion of UGC, and it complicates to analyze its features in a certain way. In this section the define is given by OECD plays a main role for determining specific nature of UGC. According to OECD, UCC is defined as: i) content made publicly available over the Internet, ii) which reflects a certain amount of creative effort, and iii) which is created outside of professional routines and practices (Edward Lee, 2008: p. 560). At the same time, collaboration nature of UGC and paid expectations pursuant to UGC will be examine as the central characteristics of UGC.

Firstly, as can be seen from the definition of OECD, UGC is published on Internet. As mentioned early, user creates content and after shares it on distribution platforms. However, it is possible that UGC is made by user and never distrubited on online platforms or other platforms. But the publishment requierement is a useful way to exclude email, bilateral instant messages and the like from this content (OECD, 2007: p.72) In the result, we can accept the publishable charachter of UGC as the actual feauture of it. Moreover, this character creates collaborative side of UGC, therefore, another distinct feature of the UGC is that, it is often collaborative and part of a larger, social network. The immense popularity of YouTube, My Space, and Facebook can be attributed to their social networking features (such as adding of “friends”) that allow users to

establish connections with people from all around the world (OECD, 2007: p.84) This can cause all kinds of collaborations from providing comments another user`s content to “remixing” parts of someone else’s video among the users. Even the distribution platforms may give an opportunity to user for collaboration, for example, in Wikipedia users can add to, discuss, and edit the information which is in Wikipedia.

Secondly, UGC must be the result of a certain amount of creative effort. This requirement implies that a certain amount of creative effort must be put into either creating the work or adapting an existing work to come up with the final product (OECD, 2007: p.18) This requirement does rise a question: What is a certain amount of creative effort? There is no clear answer to this question, it is blurring. Having said that the creativity threshold for UGC is low, we will nevertheless see in detail below that one of the most important distinguishing features of UGC is that some of it is of very high quality, despite, or perhaps due to, its amateur status (Hetcher, 2006: p. 872). As we already know that UGC, has many distinct forms, therefore the specific features of this forms have impacts on an amount of creative effort. Defining this amount of creative effort depends on the content which is created by user. In every case, creativity plays an essential role, because it relates to the generated actions of the user and it contributes the content which is generated by the user.

Third feature is that, UGC is created outside of professional routines and practices. This feature has already been discussed under the user concept at the beginning of this chapter. It became clear from the discussion that the line between an amateur and a professional is unclear.

Another typical feature of UGC is that it usually is non-profit. Especially, users tend to create the content in order to get reputation on Internet, or it may be just a way that they can express themselves and so on, they may do this without the expectation of remuneration. Nevertheless, UGC cannot be strictly defined as non-profit. We have seen that social media platforms are often (but not always) for profit enterprises (Maria Ryman, 2009: p 30). If we observe some bloggers, then we notice that at the beginning users (in this example it means bloggers) try to focus on building good content on internet in order to gain followers and the key point is that in all these process they actually do not expect to gain money. But when they reach an admirable level on platform which they use, for example, on instagram, then the profit expectation of them is revealed. Bloggers and users who are identified as emerging social leaders might be paid by sponsors for promoting products by posting product reviews, generating high ratings or offering tips on products and services (Maria Ryman, 2009: p 31).

Conclusion

UGC can be clarified as copyrightable content and uncopyrightable content. Copyrightable content as a content that meets all certain copyright protection requierements. Uncopyrightable content is that could not protect as subject of copyright law, but it does not mean that this content is always an unlawful content. It can be lawful content or pure content which are not accepted as a subject matter of copyright law. All of these feautures of UGC is not constant, they might change with time, therefore, UGC can gain some new features, or can lose some main feautures of it.

Bibliography

1. Remixing sharing: sharing platforms as a tool for advancement of UGC sharing, C.Soliman, 22 Alb. L.J. Sci. & Tech., 2011-2012
2. User-Generated Content and the Future of Copyright: Part One-Investiture of Ownership, HETCHER, 10 Vand. J.Ent. Tech. L., 2007-2008
3. Licenses – Creative Commons, http://creativecommons.org/about/licenses (last visited Apr. 2, 2020).
4. Intellectual Property and Theories of Justice, Axel Grosseries et al. eds., 2008
5. Organisation For Economic Cooperation And Development, Participative Web And User-Created Content, (Apr. 12, 2007), available at http://213.253.134.43/oecd/pdfs/browseit/9307031E.PDF
6. Warming up to user-generated content, Edward Lee (2008)
7. Thwack!! Take That, User-Generated Content!: Marvel Enterprises v. NCSoft, Carl Michael Szabo Wildman, Harrold, Allen & Dixon (2010)
8. Mashing-up Culture: The Rise of User-generated Content Eds.: Eva Hemmungs Wirtén and Maria Ryman (2009)

İstifadəçi tərəfindən idarə olunan kontent anlayışı

Xülasə

Müasir texnologiyanın bizə yaratdığı şərait sayəsində artıq özümüzü ifadə etmək daha asanlaşıb. Hamımızın ən azı bir sosial hesabımız var, bu hesabdan istifadə edərək fərqli şeylər paylaşırıq, bəzilərimiz bu paylaşıma çox az vaxt sərf edərkən, digərlərimiz isə həqiqətən, kifayət qədər profesional kontent yarada bilir. Belə olan halda ortaya çıxan suallardan biri də onların yaratdığı kontentin müəllif hüququ ilə qorunub qoruna bilməməsi məsələsidir. Bu suala cavab tapmaq üçün isə ilk öncə istifadəçi tərəfindən yaradılan kontentin bütov bir konsepsiya olaraq araşdırılması zəruridir. Sözügedən araşdırma istifadəçi tərəfindən yaradılan kontentlə müəlliflik hüququ ilə qorunan obyektləri müqayisə etməyə kömək edəcək. Nəticədə istifadəçi tərəfindən yaradılan kontent həm müəlliflik hüququnun obyekti ola bilər, həm də yox, bu daha çox onun ərsəyə gəlmə prosesindən asılıdır.

Kullanıcı tarafından oluşturulan içerik kavramı

Özet

Modern teknolojinin yarattığı koşullar sayesinde kendimizi ifade etmek daha kolay hale geldi. Hepimizin en az bir sosyal hesabı var, bu hesabı farklı şeyler paylaşmak için kullanıyoruz, bazılarımız bu paylaşım için çok az zaman harcarken, diğerleri gerçekten profesyonel içerik oluşturabilir. Bu durumda ortaya çıkan sorulardan biri, oluşturdukları içeriğin telif hakkı ile korunması meselesidir. Bu sorunun cevabını bulmak için, öncelikle kullanıcı tarafından oluşturulan içeriği bir bütün olarak incelemek gerekir. Bu araştırma, kullanıcı tarafından oluşturulan içeriğin telif hakkıyla korunan nesnelerle karşılaştırılmasına yardımcı olacaktır. Sonuç olarak, kullanıcı tarafından oluşturulan içerik telif hakkına tabi olabilir veya olmayabilir, bu daha çok onun yaratılış sürecine bağlıdır.

Rəyçi: prof.Ş.Səmədova

Göndərilib: 24.04.2020 Qəbul edilib: 27.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/115-118

Xalıq Yusif oğlu Dadaşzadə
Bakı Dövlət Universiteti
dadaszade.xaliq@gmail.com

CİNAYƏT NƏTİCƏSİNDƏ VURULMUŞ ZƏRƏRİN ARADAN QALDIRILMASI PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *zərərçəkmiş şəxs, zərərin ödənilməsi, restitusiya, kompensasiya*
Key word: *victim, reporation of damages, restitution, compensation*
Ключевые слова: *потерпевший, возмещения ущерба, реституция, компенсация*

Tarix boyunca cinayət prosesində əsas tərəf kimi dövlət və cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs çıxış edir və proses onların mübarizəsi, çəkişməsi şəraitində davam edirdi. Dövlətin əsas məqsədi maddi həqiqəti ortaya çıxarmaq, onun qoruduğu ictimai münasibətlərə törətdiyi ictimai təhlükəli əməllə zərər vuran şəxsi cəzalandırmaqdan ibarət olmuşdur. Cinayət nəticəsində maraqlarına zərər vurulmuş şəxs bu prosesdən kənar qalmış və onun rolu cinayəti xəbər verməklə məhdudlaşdırılmışdır, hüquqi statusu isə şahidin statusundan fərqlənməmişdir. Buna görə də zərərçəkmiş şəxs prosesdə aktiv iştirak edə bilməmiş, öz hüquqlarının və qanuni mənafelərinin şəxsən müdafiəsinə nail ola bilməmişdir. [1, s. 8] Zərərçəkmiş şəxsin cinayət prosesindəki belə hüquqi vəziyyəti ancaq 1970-ci illərdə müxtəlif beynəlxalq təşkilatların diqqətini cəlb etmiş və nəticədə BMT və Avropa şurası tərəfindən cinayətin qurbanının hüquqi vəziyyətinə dair müxtəlif sənədlərin qəbulunu şərtləndirmişdir.

BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 29 noyabr 1985-ci ildə qəbul edilmiş "Cinayət və hakimiyyətdən sui-istifadə qurbanları üçün ədalət mühakiməsinin əsas prinsipləri haqqında" Bəyannamənin 4-cü bəndində göstərilmişdir ki, qurbanlara mərhəmət göstərmək və ləyaqətlərinə hörmətlə yanaşmaq lazımdır. Onlara ədalət mühakiməsinin vasitələrindən istifadə etmək və milli qanunvericiliyə əsasən dəymiş zərərin tezliklə ödənilməsini təmin etmək üçün şərait yaradılmalıdır.

Bəyannamədə cinayət qurbanlarının əmlak hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar olaraq restitusiya institutuna da geniş yer verilmişdir. Bu zaman restitusiya dedikdə, qanunsuz olaraq ələ keçirilmiş mülkiyyətin geri qaytarılması, yaxud vurulmuş ziyanın, viktimizasoya nəticəsində çəkilmiş xərclərin əvəzinin ödənilməsi, xidmətlərin göstərilməsi, hüquqların bərpa edilməsi və s. başa düşülür. [2, s.100]

"Cinayət və hakimiyyətdən sui-istifadə qurbanları üçün ədalət mühakiməsinin əsas prinsipləri haqqında" Bəyannaməsinin 1-ci bəndin görə, "qurban" dedikdə, üzv-dövlətlərin hakimiyyətdən cinayətkarcasına sui-istifadəni qadağan edən qanunları da daxil olmaqla qüvvədə olan cinayət qanunlarını pozan hərəkət və ya hərəkətsizlik nəticəsində fərdi və ya kollektiv şəkildə ziyan vurulmuş, o cümlədən bədən xəsarəti, mənəvi zərər, emosional iztirablar yetirilmiş, maddi ziyan vurulmuş, yaxud əsas hüquqları əhəmiyyətli dərəcədə pozulmuş şəxslər başa düşülür. Bu Bəyannaməyə görə, bu və ya digər şəxs hüquq pozucusunun müəyyən edilib-edilməməsindən, həbs edilib-edilməməsindən, məhkəməyə verilib-verilməməsindən, yaxud məhkum edilib-edilməməsindən, eləcə də hüquq pozucusu və qurban arasında qohumluq münasibətlərinin olub-olmamasından asılı olmayaraq, qurban hesab edilə bilər. "Qurban" termini müvafiq hallarda təkcə bilavasitə qurbanın özünü deyil, hətta bilavasitə qurbanın yaxın qohumlarını, yaxud onun himayəsində olan şəxsləri, o cümlədən çətin vəziyyətə düşmüş qurbanlara yardım göstərən, yaxud viktimizasiyanın qarşısını almaq istəyən şəxsləri əhatə edə bilir.[2, s.99]

AR CPM-in 87-ci maddəsində zərərçəkmiş şəxsə verilən anlayış prosessualdan daha çox cinayət-hüquqi anlayışdır. Bizdəki "zərərçəkmiş şəxs" anlayışı, beynəlxalq sənədlərdəki "qurban" anlayışından daha dar mənalıdır. Zərərçəkmiş şəxs anlayışına təkcə cinayət nəticəsində birbaşa mənəvi, fiziki və ya maddi ziyan vurulmuş şəxs daxildir. Beynəlxalq sənədlərdəki "qurban" anlayışı bilavasitə qurbanın özünü, habelə yaxın qohumlarnı, yaxud onun himayəsində olan şəxsləri əhatə edir. Bizdə hazırkı qaydaya görə, yaxın qohumlar cinayət prosesinə zərərçəkmiş şəxs öldüyü halda "hüquqi varis" qismində qoşula bilərlər.

Zərər çəkmiş şəxslərin qorunması ilə əlaqədar Avropa Şurası mühüm işlər görmüşdür. Şuranın 1974-cü ildə Vyanada toplanmış 9-cu ədliyyə nazirlərinin konfransında zərər çəkmiş şəxslərin zərərlərinin kompensasiyası ilə əlaqədar tövsiyə hazırlaması üçün qurulan XXIX alt komitə tərəfindən hesabat təqdim edilmişdir. Komitənin məqsədi zərər çəkmiş şəxslərin zərərlərinin ödənilməsi üçün mövcud üsulları nəzərdən keçirmək, onların yerini ala biləcək yeni üsullar və işləmə mexanizmləri haqqında rəy vermək olmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan hesabatda aşağıdakı tövsiyələr qeyd edilmişdir. 1-a. Sağlamlığına ağır zərər vurulmuş şəxsin; b. cinayət nəticəsində ölən şəxsin yaxınlarının kompensasiyası heç bir halda ödənmirsə, dövlət bu zərərin ödənilməsinə qoşulmalıdır. 2-Cinayət təqibi aparıla bilməyən sağlamlığa zərər vurulmuş təcavüz cinayətlərində də kompensasiya dövlət tərəfindən ödənilməlidir. 3- Kompensasiya ya sosial sığorta haqları, ya özəl kompensasiya proqramı, ya da sığorta yolu ilə ödənilməlidir. 4- Kompensasiya zərərin mahiyyəti və nəticələri nəzərə alınaraq mümkün olduğu qədər tam və ədalətli şəkildə ödənilməlidir. 5- Kompensasiya işin hallarına görə, ən azından əldən çıxan faydanın ödənilməsinə, xərclərin artmasına, müalicə xərclərinə, zərər çəkmiş şəxs sağalıncaya və işləməyə başlamasına qədər edilən xərclərin və yas (dəfn) mərasimi xərclərinin ödənilməsinə şamil edilməlidir. 6- Kompensasiyanın ən üst və ən aşağı hədləri təsbit edilməlidir. 7- Kompensasiya tam və ya hissə-hissə də ödənilə bilər. 8- Veriləcək kompensasiyanın gecikməsi halında zərər çəkmiş şəxsə müəyyən miqdar avans da verilə bilər. 9- Kompensasiyanın ikiqat ödənilməsinin qarşısını almaq üçün cinayətkardan, sosial sığorta və ya özəl sığorta kimi digər təşkilatlardan alınan və alınacaq vəsait əsas kompensasiyanın məbləğindən çıxılmalı, habelə zərər çəkmiş şəxsin bu təşkilatlardan əldə etdiyi vəsait hesablanmış kompensasiyadan artıqdırsa geri qaytarılmalıdır. 10- Dövlət mümkün olduğu qədər zərər çəkmiş şəxsin hüquqlarınınön plana almağa çalışmalıdır, lakin bu cinayətkarın islah olunmasına mənfi təsir etməməlidir. 11- Kompensasiya zərər çəkmiş şəxsin cinayətkarla olan münasibəti, ətrafı nəzərə alınaraq azaldıla və ya tamamilə ödənməyə bilər. 12- Dövlətlər arasında razılaşma olmazsa kompensasiya cinayətin törədildiyi dövlət tərəfindən ödənilməlidir.[3, s. 89]

Məsələn, Böyük Britaniyada 1996-cı ildə isə "Cinayət zərərlərinin kompensasiyası" Qanunu qəbul edilmiş və həmin qanunla "Criminal İnjuries Compensation Authority" (CİCA) təşkilatı yaradılmışdır. 2001, 2008 və 2012-ci illərdə yeni kompensasiya cədvəlləri təsdiq edilmişdir. [4] 2012-ci il "Cinayət zərərlərinin kompensasiyası" cədvəlində (bu cədvələ sonuncu dəfə 23 may 2019-cu ildə düzəliş qəbul edilmişdir) xəsarət növləri A və B qruplarına bölünmüş və xəsarətlərin ağırlığına görə dərəcələri müəyyən edilmişdir. Kompensasiya cədvəli üzrə ödənişlər son çarə kimi nəzərdə tutulmuşdur. Cinayətin qurbanı başqa yerdən kompensasiya almaq imkanlarını istifadə etməlidir. Ondan hüququ yaranırsa sosial təminat müavinətini, sığorta ödənişlərini alması və ya cinayətkardan kompensasiya almaq üçün bütün lazımi addımları atması tələb olunur və CİCA tərəfindən bunun üçün sübutlar tələb edilə bilər. Qurbanın başqa mənbədən kompensasiya ala bilməyəcəyi təsdiq olunanadək onun müraciəti üzrə qərar verilə bilməz.

Beləliklə, istər beynəlxalq sənədlərdə, istərsə də müqayisəli hüquqda görürük ki, cinayət prosesində zərərçəkmiş şəxsin zərərinin ödənilməsi cinayət mühakimə icraatında mülki iddia verməklə, restitusiya və kompensasiya yolu ilə həyata keçirilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi artıq bir çox dövlətlərdə zərərçəkmiş şəxslərə cinayət nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsi ayrıca mülki iddianın verilməsindən asılı edilməmiş, məhkəmədə cinayət işi ilə birgə zərərin ödənilməsi məsələsinin həlli məcburi olmuş və müəyyən hallarda (məsələn, cinayətkarın müəyyən edilməməsi, maddi imkanının olmaması və s.) isə dövlətin üzərinə kompensasiya öhdəliyi qoyulmuşdur. Dövlətlər isə öz növbəsində ya dövlət büdcəsindən maliyyələşən, ya da sığorta ödənişlərindən və digər gəlirlərdən maliyyələşən fondlar təsis etmişlər.

Cinayət prosesində mülki iddianın üstünlükləri prosessual qənaət və sübutların öyrənilməsinin bütövlüyü baxımından aydındır. Cinayət işində mülki iddiaçı kimi tanınan şəxs iki dəfə məhkəmə prosesində - əvvəlcə cinayət işində, daha sonra mülki işdə iştirak etməkdən azad olunur. Cinayət prosesində mülki iddianın sübut edilməsi mülki iddiaçı üçün məhkəmədəki sübutlarla çox çətin deyil. Təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilmiş şəxs tərəfindən cinayət törətməsi faktı sübuta yetirilərsə, dəymiş zərərin birbaşa cinayət nəticəsində törədildiyi təsdiqlənərsə, bir qayda olaraq iddianı təmin etmək üçün bütün əsaslar vardır. Buna görə, düşünürük ki, mülki iddiaçı üçün cinayət prosesində mülki prosesdən daha asandır. Dövlət hüquq-mühafizə orqanları onun üçün çox iş görür: sübut toplayır, dəymiş ziyanı müəyyənləşdirir, mülki iddianın təmini üçün tədbirlər görür və.s.

Hesab edirik ki, hər bir cinayət işində zərərçəkmiş şəxsə vurulmuş zərərin ödənilməsi məsələsinə hərtərəfli baxılmalıdır. Hər bir cinayət işi üzrə ilk növbədə ayrıca mülki iddia ilə və ya ittiham aktında zərərin ödənilməsi təqsirləndirilən şəxsdən tələb edilməli və məhkəmə subyektiv hüquqların bərpası ilə bağlı iddiaya baxmalı, mümkünsə zərərin məhkumun hesabına, əks halda dövlət tərəfindən kompensasiya edilməsinə dair qərar qəbul etməlidir. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin mülki iddia, kompensasiya, xüsusi müsadirəni, habelə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin xüsusi müsadirəni tənzim edən maddələrinin ümumilikdə əlaqəli təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, bizdə də zərər çəkmiş şəxsə vurulmuş zərərin ödənilməsi mülki iddianın verilməsindən asılı olmayaraq təmin edilməlidir.

AR CM-in "**Cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın müsadirə edilmiş əmlak vasitəsilə ödənilməsi"** adlanan 99-3-cü maddəsindən görünür ki, hər bir cinayət işi üzrə xüsusi müsadirə və onunla əlaqəli olduğu

üçün cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi birgə həll edilməlidir. *[5]* Nəzərinizə çatdıraq ki, xüsusi müsadirə ilə bağlı müddəlara sonuncu dəfə "Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 09 iyul 2019-cu il tarixli Qanunu ilə dəyişiklik edilmişdir. Bizə görə bu dəyişikliklər mütərəqqi olsa da, cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilsinin xüsusi müsadirə məsələsindən asılı edilməsi hissəsində qanunvericinin mövqeyi ilə razılaşmırıq.

Bizdə mövcud məhkəmə təcrübəsindən məlumdur ki, məhkəmələr nəinki cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi məsələsini həll edir, əksər hallarda cinayət prosesi zamanı verilmiş mülki iddiaları AR CPM-in 180.3-cü maddəsinə istinad edərək baxılmamış saxlayır. Zərər çəkmiş şəxsə (cinayət qanunundakı ifadəsi ilə, əşyanın qanuni sahibinə) aid əşyaların qaytarılması isə maddi sübutlar barədə qəbul edilən qərarlarla həll edilir. Məsələn, oğurlanmış əşyanın sahibinə qaytarılması. Belə aydın olur ki, əşyanın qanuni sahibinə qaytarılması üzdə zərər çəkmiş şəxsə vurulmuş ziyanın ödənilməsi və ya əvvəlki vəziyyətinin bərpası kimi (restitusiya) görünsə də, bununla faktiki olaraq maddi sübutların aqibəti məsələsi həll olunur. Ona görə ki, 87.6.20-ci maddəsinə əsasən, zərər çəkmiş şəxsin "..., cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətmiş şəxsdən ona məxsus əmlakı geri almaq" hüququdur. Yəni belə əmlakı almaq üçün zərər çəkmiş şəxsin mülki iddia verməsinə ehtiyac yoxdur. Bir növ bu hala fərqli prosedurlarla eyni nəticənin əldə olunması kimi baxmaq olar, lakin unutmaq olmaz ki, mülki iddiada daha çox məsələ öz həllini tapa bilər. Belə ki, AR CM-in 99-3-cü maddəsindəki " ... cinayət nəticəsində əmlakın qanuni sahibinə vurulmuş ziyan ödənilməlidir" ifadəsi ilə, sadəcə AR CM-in 99-1.1-ci maddələrində sadalanmış əşyaların qanuni sahibinə qaytarılmasını nəzərdə tutulmadığı açıq aydındır. Habelə, AR CM-in *132.1.2-ci maddəsində də "... xüsusi müsadirə olunmalı və* ***cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsinə yönəldilməli,*** *qalan hissəsi dövlətin nəfinə keçirilməlidir (zərər çəkmiş şəxs məlum olmadıqda isə tam həcmdə dövlətin nəfinə keçirilməlidir)" ifadəsi ilə xüsusi müsadirənin və maddi sübutların aqibəti həll olunarkən, birinci növbədə zərər çəkmiş şəxsə vurulmuş ziyanın ödənilməli olduğu təsbit eddilmişdir.* Nəzərinizə çatdıraq ki, AR CPM-in 132-i maddəsi "Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 09 iyul 2019-cu il tarixli Qanunu ilə yeni redaksiyada verilmişdir. [6] *Bu müddəa ilə qanunvericinin məhkəmənin üzərinə "cinayət nəticəsində zərər çəkmiş şəxsə vrurulmuş ziyanın ödənilməsi məsələsinin həll etmək" vəzifəsini qoyduğu məlum olur. Amma hazırkı qanunvericiliyə və məhkəmə təcrübəsinə əsasən deyə bilərik ki, mülki iddia verilməsə zərər çəkmiş şəxsə vurulmuş ziyanın ödənilməsi məsələsinə məhkəmədə baxılmalı deyil. AR CPM-in 185-ci maddəsinə əsasən,* cinayət mühakimə icraatı zamanı təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə mülki iddiaçının, yaxud onun nümayəndəsinin vəsatəti və ya ***öz təşəbbüsü ilə verilmiş, yaxud gələcəkdə qaldırıla bilən mülki iddianın təmin edilməsi üçün tədbirlər görməlidir.*** Beləliklə, qanunvericiliyə görə ümumi qayda olaraq cinayət təqibi zamanı zərər çəkmiş şəxsə vurulmuş ziyanın ödənilməsi, habelə mülki iddianın təmini üçün tədbirlərin görülməli olduğu təsbit edilməklə, mülki iddia qaldırılmasa belə faktiki olaraq belə məsələlərə cinayət prosesi zamanı baxılır, lakin vurulmuş ziyanın ödənilməsi üçün mülki iddianın verilməli olması burada səmərəliliyi aradan qaldırmışdır.

Maraqlıdır ki, AR CPM-in 87-ci maddəsində zərərçəkmiş şəxsin hüquqları arasında: 1. cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməl nəticəsində ona vurulmuş ziyana görə qanunla müəyyən edilmiş kompensasiyanı dövlət hesabına almaq; (87.6.18) 2. cinayət işi üzrə icraat zamanı sərf edilmiş xərclərin ödənilməsinə və cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qanunsuz hərəkətləri nəticəsində ona vurulmuş ziyana görə kompensasiya almaq; (87.6.19) 3. cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən maddi sübut qismində və ya digər əsaslarla götürülmüş əmlakı, ona məxsus rəsmi sənədlərin əslini geri almaq; cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətmiş şəxsdən ona məxsus əmlakı geri almaq; (87.6.20) hüquqları təsbit edilsə də, "cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətmiş şəxsin hesabına *cinayət nəticəsində ona vurulmuş zərərin aradan qaldırılmasını, cinayətdən əvvəlki vəziyyətin bərpa edilsini və ya vurulmuş ziyanın tam ödənilməsini tələb etmək" hüququ ayrıca olaraq qeyd edilməmişdir.*

Nəticə

Zərərçəkmiş şəxsin statusunun və onun cinayət prosesinin iştirakçısı kimi təhlili nəticəsində aydın olur ki, onun olmadığı cinayət prosesi natamamdır, belə mühakimə ədalətli ola bilməz və bu mühakimə nəticəsində verilən qərar nə zərərçəkmişi, nə də ki sosial ədaləti təmin etməz. Onun mənafeləri nəzərə alınmadan cəzanın məqsədlərinə nail olmaq mümkün deyil. Zərərçəkmiş şəxsin zərərinin ödənilməsinin cinayət prosessual-qanunvericilikdə analitik-sistemli təhlili nəticəsində qanunvericiliyin bu sahədəki müddəalarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı aşağıdakı təklifləri edirik:

1) Vahid normayaratma texnikasına əməl etməklə, AR CPM-nin maddələrində zərərçəkmiş şəxsin anlayının maddi və prosessual aspektləri fərqləndirilsin. AR CPM-in 7-ci maddəsinə zərərçəkmiş şəxsin tərifi də daxil edilsin.

2) AR CPM-in 87-ci maddəsinin 6-cı bəndində zərərçəkmiş şəxsin hüquqları sırasına "cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətmiş şəxsin hesabına *cinayət nəticəsində ona vurulmuş zərərin aradan qaldırılmasını, cinayətdən əvvəlki vəziyyətin bərpa edilsini və ya vurulmuş ziyanın tam ödənilməsini tələb etmək" hüququ* əlavə edilsin.

3) "Cinayət işi başlama haqqında" qərarda və ya "zərər çəkmiş şəxs kimi tanınma haqqında" qərarda cinayət nəticəsində ziyan vurulmuş şəxsə "zərərçəmiş şəxs" statusu ilə yanaşı ayrıca mülki iddia verilmədən "mülki iddiaçı" statusu da verilməlidir. Bu zaman cinayət təqibi orqanı mülki iddianı öz qərarında əks etdirməli və zərərçəkmiş şəxs məlumatlandırılmalıdır. *AR CPM-in* 210.3-cü maddəsində "cinayətin törədilməsi barədə məlumatla birlikdə mülki iddia verildikdə isə" ifadəsi çıxarılsın, əvəzində "cinayət nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsini tələb etdikdə və ya mülki iddiaçı qismində tanınmasına etiraz etmədikdə" ifadəsi əlavə edilsin. AR CPM-in 89.1-ci maddəsində "iddia vermiş" ifadəsindən sonra mötərizədə "cinayət nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsini tələb etdikdə və ya mülki iddiaçı qismində tanınmasına etiraz etmədikdə" ifadəsi əlavə edilsin.

Ədəbiyyat

1. Türk ve Fransız Ceza Muhakemesi Hukukunda mağdurun makam olarak yeri. Dr.Gülfem Pamuk. İstanbul. Beta 2012. 303 səh.
2. Cinayətdən zərər çəkmş şəxsin hüquq və qanuni maraqlarının beynəlxalq-hüquqi təminatları: X.R.Vəliyev; Qanun 04 (270), 2017
3. Yrd.Doç. Dr. Süleyman Akdemir. Ceza hukukunda mağdurun korunması. (sosyal qruplaşmaya yönelik bir yanlaşımı). Akevler Akdeniz Bilimsel Araşdırma Merkezi yayınları:4 Anadolu matbaacılık. 2003
4. D.3: The Criminal Injuries Compensation Authority https://www.iicsa.org.uk/publications/ investigation/ accountability-reparations/part-d-criminal-compensation/d3-criminal-injuries-compensation-authority
5. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi http://www.e-qanun.az/code/11
6. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi http://www.e-qanun.az/code/14

Problems of compensation for damage caused by crime

Summary

This article is dedicated the international practices related to reporation of damages (injuries, losses) inflicted by a crime and the right of the victims to restitution and compensation. Today the victim is no longer only a witness, but also a party to the proceedings criminal with many rights. One of the fundamental remedies for any victim is restitution (or restitutio in inyegrum). The author considers that compensation (as a form of restitution) is an effektivly remedy for the recovery of the broken rights of the victim.

Проблемы компенсации за ущерб, причиненный преступностью

Резюме

Эта статья посвящена международной практике возмещения ущерба (травм, убытков), причиненного преступлением, и права жертв на реституцию и компенсацию. Сегодня жертва уже не только свидетель, но и участник уголовного процесса со многими правами. Одним из основных средств правовой защиты для любой жертвы является реституция (или restitutio inyegrum). Автор считает, что компенсация (как форма реституции) является эффективным средством для восстановления нарушенных прав жертвы.

Rəyçi: prof. Ş.Səmədova

Göndərilib: 28.04.2020 Qəbul edilib: 29.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/119-124

Shukufa Elbrus Muradsoy
Baku State University
sukufemuradsoy@mail.ru

LEGAL BACKGROUND OF EUROPEAN UNION COMPETITION LAW

Key words: *competition law, objectives, undertakings, directive, provision, prohibitions, abuse*
Açar sözlər: *rəqabət hüququ, məqsədlər, müəssisələr, direktiv, müddəa, qadağalar, sui-istifadə*
Ключевые слова: *конкурентное право, цели, предприятия, директива, положение, запреты, злоупотребление*

Introduction

Competition law is playing an ever increasing role within the European Union. This is mainly due to the incredibly large fines imposed in this context. At the least, these fines are approaching the level of criminal sanctions giving rise to drastic consequences. In general sense, competition is a basic mechanism of the market economy which encourages companies to offer consumers goods and services at the most favourable terms. It encourages efficiency and innovation and reduces prices. In order to be effective, competition requires companies to act independently of each other, but subject to the competitive pressure exerted by the others.

EU competition law aims at ensuring that these benefits will be achieved by prohibiting agreements between firms that restrict competition, prohibiting the abuse of a dominant position by an undertaking, e.g. by employing pricing strategies that aim at excluding competitors, preventing mergers that would lead to a significant impediment of effective competition and prohibiting State subsidies that would lead to distortions in the market. In doing so, the focus of EU competition policy is the protection of the competitive process, not necessarily of individual competitors.

Analysis

Competition policy fully reflects the ethos of individual liberalism which underlies the entire EC Treaty. It regulates not only the private, but also the public sector. The latter is thus compelled to comply entirely with the free market ideology of the Community. This can be extremely unfortunate, as in most cases public intervention in the economy occurs precisely because the free competition mechanism has failed to meet the needs of certain regions or certain economic sectors [1]. The enforcement of the competition rules is necessary both to protect and encourage competition in that market (and thus influence the nature of that market), and also to ensure that the integration of that market, achieved by dismantling national barriers to trade, was not threatened by compartmentalisation of the market along national lines because of the activities of private companies [2].

The introduction of competition requires the creation of new markets by stripping down state monopolies. Markets need three kinds of legal support: property rights, governance structures and rules of exchange. Property rights in this context determine whether the state can continue to own certain enterprises, and whether a monopoly must surrender some of its property rights and give access to competitors. Governance structures are the rules that allow for competition, and rules of exchange determine the terms under which firms can trade with each other and with the consumer (e.g. consumer safety legislation). Judged against these prerequisites, the legal tools that the Community has at its disposal are incomplete. In particular, the Community cannot designate property rights widely. This is due to Article 295 EC which provides that the 'Treaty shall in no way prejudice the rules in Member States governing the system of property ownership'. Therefore, state ownership (but not necessarily state monopoly) is lawful. Article 295 means that the Community cannot compel Member States to privatise an industry. However, it can challenge the exercise of property rights when this goes against the Treaty, so, for example, property owners may have to share essential goods or services.

For every competition policy – competition decisions have a significant impact on the market and competition law may be used (some might say hijacked) to pursue a wide range of policy objectives. This does not mean that competition law is unworkable, merely that its enforcement will be affected by different policy priorities at different times. Moreover, advances in economics result in changes to the rules and standards that are applied [3].

Competition policy is just one of a number of policies of the EU, as it promotes various objectives set out in Article 3 TEU. The activities mentioned in Article 3 are numerous and coequal:

Article 3.2. The Union shall offer its citizens an area of freedom, security and justice without internal frontiers, in which the free movement of persons is ensured in conjunction with appropriate measures with respect to external border controls, asylum, immigration and the prevention and combating of crime.

Article 3.3. The Union shall establish an internal market. It shall work for the sustainable development of Europe based on balanced economic growth and price stability, a highly competitive social market economy, aiming at full employment and social progress, and a high level of protection and improvement of the quality of the environment. It shall promote scientific and technological advance. It shall combat social exclusion and discrimination, and shall promote social justice and protection, equality between women and men, solidarity between generations and protection of the rights of the child. It shall promote economic, social and territorial cohesion, and solidarity among Member States. It shall respect its rich cultural and linguistic diversity, and shall ensure that Europe's cultural heritage is safeguarded and enhanced.

Article 3.4. The Union shall establish an economic and monetary union whose currency is the euro.

The plurality of goals of the EU may potentially lead to conflicts between these various coequal activities. The question arises how to resolve such conflicts and how to reconcile competition policy with other EU policies [4].

Protecting competition from restrictions has now been made part of the objective of the Internal Market in Art. 3 (3) TEU as may be seen in Protocol 27 to the Treaty of Lisbon on the Internal Market and Competition. This protection against distortions of competition, and thus a true competitive system, is reflected by the fact that it is based on ensuring equality of opportunity for all market participants.

The long-term social welfare objective of the TFEU competition rules can be further elucidated by examining the objective of the competition rules in the light of the objectives of the Union as set out in Articles 2 and 3 TEU. Technically, this interpretative process would have to take place in two stages. First, the objective of the internal market would have to be interpreted in the light of the objectives of the Union. Secondly, the objective of the competition rules would have to be interpreted in the light of the objective of the internal market. However, as a matter of logic, the transitive property means that it is possible to discuss directly the objective of the competition rules in the light of the objectives of the Union.

The Union's aim is 'to promote peace, its values and the well-being of its peoples' (Article 3(1) TEU). The Union's values are the 'respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law and respect for human rights, including the rights of persons belonging to minorities. Th ese values are common to the Member States in a society in which pluralism, non-discrimination, tolerance, justice, solidarity and equality between women and men prevail' (Article 2 TEU). It is necessary to examine each of these aims and values and their relevance to the objective of the competition rules. Not all the objectives and values of the European Union may be achieved by each of the EU policies or activities at the same time. Peace, for instance, is one of the most important objectives of the Treaties and, historically, the main one. Economic integration results in interpenetration of markets, social cohesion, and cultural exchanges that establish peace on a long-lasting foundation. It is clear, though, that the aim of promoting peace cannot be translated into the legal purpose of the competition rules. The same can be said of democracy and tolerance. Other objectives are also clearly extraneous to competition policy such as respect for human dignity, democracy, respect for human rights and the rights of the minorities, solidarity, and equality between women and men. The competition rules must be applied in a way that respects these values, but these values are not in themselves the objective of the competition rules. Justice evokes a substantive rather than procedural concept. This is particularly true in the context of Article 2 TFEU, where procedural fairness is described by equality (which includes formal equality), pluralism, and non-discrimination. Because competition law is concerned with the process of rivalry rather than directly with an outcome, justice is not in itself capable of being an objective of competition law. While it is possible to describe as just the allocation of resources which results from a fair and free process such as undistorted competition, in this case the definition of justice presupposes the definition of a fair and free process and not vice versa [5]. Other objectives, such as the rule of law, relate to the process of applying the competition rules but have nothing to do with their substantive objective.

On the other hand, freedom, equality, pluralism, and non-discrimination are prima facie relevant to the competition discourse. Economic freedom, equality of opportunities, and non-discrimination are principles capable of being the normative foundations of the competition rules. None of these objectives, however, is specific enough to solve the problem of the definition of competition. The well-being of the European peoples, on the other hand, is capable of being interpreted as the welfare of the society. In fact, this would appear to be the ordinary meaning of the words. In the light of a social welfare objective, the principles of freedom, equality, pluralism, and non-discrimination acquire a specific content within the competition law field. Freedom is the right to contribute to the long-term welfare of society through the exercise of an economic activity unhindered by the conduct of fi rms, which reduces long-term social welfare by restricting the pro-

cess of market rivalry. From the consumer's point of view, freedom is the right to obtain goods and services on a market where fi rms compete effectively and are unhindered by the welfare-reducing conduct of their competitors. Non-discrimination, equality of opportunities, and pluralism describe an effective competitive process in which all firms and consumers have the opportunity to participate unhindered by restrictions of rivalry that harm social welfare. The principles of freedom, equality of opportunities, and non-discrimination are the expression of the social welfare objective. It is the social welfare objective that draws the line between the conflicting freedoms of different fi rms and consumers. And it is the social welfare objective that explains why certain inequalities are justified and others are not. Given the link between the competition rules, the internal market, and long-term social welfare, highlighted in the previous section, the objective of the competition rules is fully consistent with the objectives of the Union.

It could be argued that the well-being of the European peoples is also capable of being interpreted as a consumer welfare objective, perhaps on the basis that all persons are consumers while not all may be producers. This argument is, however, not tenable. The well-being of European peoples relates to the whole of the society. There is no textual reference in Article 3 which would suggest that the Union's aim is not the welfare of the society as a whole but the welfare of consumers. The distributional objective inherent in the principle of solidarity is not capable of being pursued through competition policy and is better achieved by other means. In any event, the objective of long-term social welfare is consistent with the long-term welfare of consumers. The protection of an effective competitive process, which results in lower costs, larger and higher quality output, and innovation, also delivers lower quality-adjusted prices to consumers. The rejection of a consumer welfare objective is simply a recognition that EU competition law is not concerned with lower short-term prices for consumers at the expense of productive and dynamic efficiency. Long-term productivity growth delivers higher producer and consumer welfare, higher salaries, higher returns on capital, and sustainable development. An exclusive focus on short-term consumer welfare would be contrary to the objectives of the Union. On the other hand, the competition rules protect consumers by ensuring effective competition and a well-functioning internal market characterized by sustainable economic growth, competitive industries, and technical progress [6].

It also should be mentioned that some matters are excluded from the scope of competition law either by legislation or by jurisprudence. Certain issues, which were foreseen to lead to conflicts between competition policy and other EU policies, are addressed by primary EU law itself. Other potential conflicts are resolved by secondary EU legislation. The potential conflicts addressed by EU law include:

a) Agriculture – Article 42 TFEU stipulates that 'the provisions of the Chapter relating to rules on competition shall apply to production of and trade in agricultural products only to the extent determined by the European Parliament and the Council within the framework of Article 43(2)'.

In addition, the provision confirms that the objectives of the common agriculture policy, as set out in Article 39 TFEU, should also be taken into account.

b) Defence industry - the EU acknowledges that the individual defence policies of each Member State are also an exceptional area and that EU legislation will be inappropriate in certain aspects. Article 346(1)(b) TFEU states that Member States' production of military equipment will not be affected by EU competition law:

any Member State may take such measures as it considers necessary for the protection of the essential interests of its security which are connected with the production of or trade in arms, munitions and war material; such measures shall not adversely affect the conditions of competition in the common market regarding products which are not intended for specifically military purposes.

c) Certain elements of the traffic sector - another area in which the EU has acknowledged there may occur conflicts with competition policy is that of transport. In this area there have been a number of regulations passed in order to resolve some of these conflicts by exempting certain activities. A prominent example is Council Regulation (EEC) No. 1017/68 of 19 July 1968 applying rules of competition to transport by rail, road and inland waterway as amended by Council Regulation (EC) No. 169/2009 of 26 February 2009 applying rules of competition to transport by rail, road and inland waterway which exempts certain activities in the traffic sector from the competition rules. It has to be noted, however, that the traffic sector has been increasingly opened up to competition in recent decades.

Some areas of conflict are not covered by legislation, but have instead been dealt with in the case law of the European courts.

Collective bargaining agreements between employers and employees are exempted from EU competition law since the ECJ's ruling in the Albany case (Albany International BV v Stichting Bedrijfspensioenfonds Textielindustrie, 21 September 1999). EU social policy is overriding here the principles of competition policy. Social policy also prevails in cases involving national health insurance schemes. This can be derived

from the ECJ's FENIN judgment (Federación Española de Empresas de Tecnología Sanitaria (FENIN) v Commission, 11 July 2006) which exempted the purchasing activities of the Spanish health insurance scheme from the competition rules referring to their close connection to a social activity.

In some circumstances it may not be appropriate to entirely exclude a matter from the scope of EU competition law. There may, however, be other considerations that need to be borne in mind when applying the competition rules. In some cases the ECJ has exempted certain practices from the scope of EU competition law for reasons of public policy.

In the Wouters case (Wouters and Others, 19 February 2002), for example, the ECJ held that the Dutch Bar Association's rule which prevented lawyers from entering partnerships with other professionals, such as accountants, could be a breach of Article 101(1) TFEU. It also held, however, that this would only constitute a breach if the rule:

went beyond what was necessary in order to ensure the proper practice of the legal profession.

Accordingly, the ECJ applies a balancing exercise in cases where public policy considerations require certain restrictions of competition. However, there is no general rule exempting restrictions of competition necessary for public policy considerations from the competition rules but just an exemption on a case-by-case basis [7].

Further, Art. 101 TFEU apply the rules on competition conversely to the Internal Market by giving prohibitory effect to incompatibility with the market and thus sets it out as the target. This applies to the prohibitions on cartels, abuse and the prohibition of state aid. The Internal Market, which lacks its own definition and the creation of which represents one of the primary tasks of the EU under Art. 3 (3) TEU, is based on the coalescence of the markets from the individual Member States into a uniform economic area through the free movement of goods, persons, services and capital as is clearly expressed in Art. 26 (2) TFEU. This concept then renders necessary the equal treatment of economic actors by the individual Member States. Art. 101 TFEU ensure the equality of opportunity for all market participants against barriers from private individuals; competition is thus an end in itself just as Art. 101 TFEU do not merely represent supplement to fundamental freedoms. Moreover, In the Article 101 context, exemptions are available under Article 101(3), but it is not clear how far non-economic considerations can serve to justify anti-competitive agreements [8].

The creation of a European market free of barriers to the greatest extent possible is an ongoing task independent of whether this goal is pursued under the guiding principle of a Common Market or the Internal Market. Both ideas are thus aligned and have the same focus. Thus the question of whether the Internal Market is the follow-on goal even without the prior realisation of the Common Market, and even though serious changes have not been seen as a result, is irrelevant just as is the case with the question of whether the creation of a Common Market resulted from the conclusion of the Maastricht Treaty and the associated repeal of Art. 3) EC (prior version).

The Common Market, which likewise represented the only common goal prior to the inclusion of the Internal Market goal in the Treaty on 1 July 1987 via the Single European Act, implies the "removal of all barriers to intra-Community trade with the objective of fusing all national markets into a common market." The Common Market was thus, as is the case with the Internal Market, intended to remove all barriers to intra-Community trade.

This form of economic area would be prevented from being created from the outset if competition between economic undertakings did not have the opportunity to develop. However, the prerequisite for competition is the freedom of competition between market participants; i.e. their freedom to compete autonomously and independently. This freedom must be protected from distortions. This purpose is served by the system of distortion-free competition now set out in Art. 3 (3) TEU and realised in Art. 101 TFEU [9].

The objective of Article 102 is not determined by the theory of competition law deemed preferable or soundest from time to time. The question is not a matter of economics or political economy, it is a legal question. Economics, political economy, and historical developments are the context in which the hermeneutics of Article 102 takes place. They are factors that may contribute to the clarification of the legal meaning of the provision but they are incapable, in themselves, of providing a definitive answer to the problem of its objective.

Tests are further specifications or articulations of the rules that courts and competition authorities [10], and particularly the Union courts, have developed and continue to develop to spell out in greater detail the circumstances in which the EU competition rules apply. A simple example illustrates this tripartite distinction. Social welfare is a potential objective of competition law. The prohibition of concerted practices having as their object the prevention, restriction, or distortion of competition within the internal market is a rule set out in Article 101 TFEU. The application of such a prohibition to the exchange of confidential information that appreciably reduces the market independence of the participant undertakings by substituting practical

cooperation for the normal risks of competition (for instance, Case 48/69 *Imperial Chemical Industries Ltd v Commission* [1972] ECR 619, para 64; Joined Cases 40/73 to 48/73, 50/73, 54/73 to 56/73, 111/73, 113/73, and 114/73 *Coöperatieve Vereniging 'Suiker Unie' UA v Commission* [1975] ECR 1663 (*Suiker Unie*), paras 173–174) is a further specification or articulation of the rule that spells out the circumstances in which a certain arrangement must be characterized as a concerted practice, having as its object the prevention, restriction, or distortion of competition.

The text of Article 102 has remained unchanged since the signing of the Treaty of Rome establishing the European Economic Community, save for the substitution of the words 'internal market' for 'common market' by the Lisbon Treaty.

The current text of Article 102 reads as follows:

Any abuse by one or more undertakings of a dominant position within the internal market or in a substantial part of it shall be prohibited as incompatible with the internal market in so far as it may affect trade between Member States. Such abuse may, in particular, consist in:

(a) directly or indirectly imposing unfair purchase or selling prices (a) or other unfair trading conditions;

(b) limiting production, markets or technical development to the prejudice of consumers;

(c) applying dissimilar conditions to equivalent transactions with other trading parties, thereby placing them at a competitive disadvantage;

(d) making the conclusion of contracts subject to acceptance by the other parties of supplementary obligations which, by their nature or according to commercial usage, have no connection with the subject of such contracts.

The first sentence of Article 102 appears to give little guidance on the objectives of the prohibition. The two requirements that, first, the dominant position must be held within the internal market, or in a substantial part of it,[8] and that, secondly, the abuse is prohibited only insofar as it may affect trade between Member States,[9] are purely jurisdictional thresholds. They do not define the elements of a dominant position or an abuse. Rather, they establish the circumstances in which an abuse of a dominant position becomes relevant under EU law and, therefore, capable of being assessed under Article 102. The concept of the internal market is, in this context, geographical, indicating the location of the abuse.

The two substantive requirements in the first sentence of Article 102, namely abuse and dominant position, are not defined. The only element that provides an indication as to why an abuse of a dominant position is prohibited is the provision that such conduct is 'incompatible with the internal market'. This phrase refers to the principle that the rules on competition are an integral part of the legal regime of the internal market. But it also indicates that the functioning of the internal market requires that an abuse of a dominant position be prohibited. The crucial question then becomes why an abuse of a dominant position is incompatible with the internal market. Plainly, Article 102 does not apply only to conduct that has a market-partitioning effect in the sense that it re-erects the barriers to free trade that the Treaties abolish. None of the four examples of abuse in Article 102 is necessarily market-partitioning, although all of them may, in certain circumstances, result in the compartmentalization of national markets. A clear parallel can be drawn with Article 101. Article 101(1) prohibits 'as incompatible with the internal market' all agreements between undertakings, decisions by associations of undertakings, and concerted practices which may affect trade between Member States and have as their object or effect the prevention, restriction, or distortion of competition within the internal market. However, Article 101(1) does not prohibit only market partitioning agreements. Article 101(1)(a), for example, prohibits agreements that directly or indirectly fix the purchase or selling prices or any other trading conditions. Such agreements may not have any market-partitioning object or effect. This would be the case for a cartel covering the whole territory of the European Union and open to be joined by new undertakings wishing to enter the EU market. Such an agreement would not have any market-partitioning effect but is, nonetheless, prohibited. Nor does the incompatibility with the internal market derive from the fact that the abuse may affect trade between Member States. Th e effect on trade between Member States is a separate requirement from the incompatibility with the internal market. An abuse is prohibited as incompatible with the internal market even if it increases trade.

Since the first sentence of Article 102 does not textually define the meaning of abuse of a dominant position, it is necessary to verify whether any indications can be found in the illustrative list of abuses in Article 102(a) to (d) [11].

The concept of abuse is an objective concept. It has been interpreted broadly to encompass not only conduct by which a dominant undertaking exploits its position, that is, conduct which may cause damage to purchasers or consumers directly, but also conduct which affects the structure of the market, that is, conduct which excludes competitors, strengthens the dominant position of the undertaking concerned and weakens competition in the market, and thus is detrimental to purchasers and consumers through its impact on an effective competition structure of the relevant market [12].

Conclusion

The scope of application of the EU competition rules is limited in various ways. EU primary law gives other policy considerations priority over competition laws in some areas such as agriculture, defence and traffic. In these areas the competition rules apply only to a certain extent.

Furthermore, the EU courts have limited the scope of EU competition law in their jurisprudence. They have recognised that other policies take priority over competition law in some areas. For example, collective bargaining agreements can be exempted from the competition rules due to social policy considerations.

Finally, in some cases competition law is applied but in the balancing exercise required under the respective provision other policy considerations outweigh competition concerns.

Literature

1. Cairns W. Introduction to European Union law. Second edition. London, Cavendish Publishing, 2002, pp. 252-253.
2. Horspool M., Humphreys M. EU law. 7th edition. Oxford, Oxford Universoty Press, 2012, p. 430.
3. Monti G. EC competition law. Cambridge, Cambridge University Press, 2007, p. 19.
4. Lorenz M. An introduction to EU competition law. Section on the economic foundations of EU competition law contributed by J. Dietrich. Cambridge, Cambridge University Press, 2013, pp. 36.
5. Nozick R. Anarchy, State, and Utopia. New York, Basic Books, 1974.
6. Nazzini R. The foundations of European Union competition law. The objective and principles of Article 102. Oxford, Oxford University Press, 2011, pp. 119-121.
7. Lorenz M. An introduction to EU competition law. Section on the economic foundations of EU competition law contributed by J. Dietrich. Cambridge, Cambridge University Press, 2013, pp. 36-39.
8. Chalmers D., Davies G., Monti G. European Union law. Cases and materials. Second edition. Cambridge, Cambridge University Press, 2010, p. 1017.
9. Frenz W. Handbook of EU competition law. Translated by R. Craig. Berlin, Springer, 2016, pp. 3-4.
10. Sibony A.L. Le Juge et le raisonnement économique en droit de la concurrence. Paris, LGDJ, 2008, pp. 462-469.
11. Nazzini R. The foundations of European Union competition law. The objective and principles of Article 102. Oxford, Oxford University Press, 2011, pp. 109-110.
12. Kaczorowska A. European Union law. Third edition. London, Routledge, 2013, p. 830.

Avropa ittifaqının rəqabət hüququnun əsasları

Xülasə

Rəqabət hüququ Avropa İttifaqında getdikcə daha böyük rol oynayır. Bu, əsasən bu kontekstdə qoyulan irihəcmli cərimələrlə əlaqədardır. Ümumi mənada rəqabət bazar iqtisadiyyatının elə bir əsas mexanizmidir ki, burada şirkətlər istehlakçılara ən əlverişli şərtlərlə mallar və xidmətlər təklif etməyə çalışırlar. Avropa İttifaqının rəqabət qaydalarının tətbiqi dairəsi müxtəlif üsullarla məhdudlaşdırılır. Avropa İttifaqının əsas qanunu kənd təsərrüfatı, müdafiə və yol hərəkəti kimi bir sıra sahələrdə digər siyasi maraqlara rəqabət qanunlarına nisbətən üstünlük verir. Bu sahələrdə rəqabət hüququ məhdud şəkildə tətbiq olunur. Bununla yanaşı, Avropa İttifaqı məhkəmələri öz məhkəmə praktikalarında rəqabət barədə qanunvericiliyin tətbiqi sahəsini məhdudlaşdırmışlar. Onlar hesab edirlər ki, bir sıra sahələrdə digər siyasət istiqamətləri rəqabət qanunvericiliyi üzərində prioritetə malikdir.

Основы конкурентного права европейского союза

Резюме

Конкурентное право играет все большую роль в Европейском союзе. В основном это связано с невероятно большими штрафами, наложенными в этом контексте. В общем смысле конкуренция является основным механизмом рыночной экономики, который побуждает компании предлагать потребителям товары и услуги на самых выгодных условиях. Сфера применения правил конкуренции ЕС ограничена различными способами. Основной закон ЕС отдает приоритет другим политическим соображениям перед законами о конкуренции в некоторых областях, таких как сельское хозяйство, оборона и дорожное движение. В этих областях правила конкурентности применяются только в определенной степени. Кроме того, суды ЕС ограничили область применения законодательства ЕС о конкуренции в своей судебной практике. Они признали, что в некоторых областях другие политики имеют приоритет перед законодательством о конкуренции.

Rəyçi: h.f.d.S.Eyvazova

Göndərilib: 30.04.2020 Qəbul edilib: 01.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/125-130

Gulu Mastan Narimanzade
Baku State University
heydarovagulu@hotmail.com

BROAD LEGAL ANALYSIS OF THE ARTICLE 50 OF THE TREATY ON EUROPEAN UNION

Key words: *withdrawal, treaty, act, unilateral, international law, federation, European Council*
Açar sözlər: *çıxış, müqavilə, akt, birtərəfli, beynəlxalq hüquq, federasiya, Avropa Şurası*
Ключевые слова: *выход, договор, односторонний, международное право, федерация, Европейский Совет*

Introduction

The Lisbon Treaty from 2009 introduced the possibility for individual member states to withdraw from the European Union (EU) on the basis of a unilateral decision. But is withdrawal democratically legitimate? The introduction of Article 50 TEU essentially erodes faith in the Union, thereby undermining constitutionalism in the EU. The divergent interpretations highlight the uncharted nature of the law in this field more generally and the procedure to follow in concluding the exit agreement in particular. As such, they are fully embedded in the Article 50 of TEU, and form an integral part of the evolving EU constitutional structure they underpin.

Analysis

It used to be thought that membership of the European Union was like a traditional marriage with no possibility for divorce. Th is state of affairs has changed with the coming into force of the Treaty of Lisbon on 1 December 2009. Member States can now opt for amicable divorce. Article 50 TEU provides that ‘any Member State may decide to withdraw from the Union’ on the basis of a negotiated ‘arrangement’ [1].

Article 50 TEU provides the following:

1. Any Member State may decide to withdraw from the Union in accordance with its own constitutional requirements.

2. A Member State which decides to withdraw shall notify the European Council of its intention. In the light of the guidelines provided by the European Council, the Union shall negotiate and conclude an agreement with that State, setting out the arrangements for its withdrawal, taking account of the framework for its future relationship with the Union. Th at agreement shall be negotiated in accordance with Article 218(3) of the Treaty on the Functioning of the European Union. It shall be concluded on behalf of the Union by the Council, acting by a qualified majority, after obtaining the consent of the European Parliament.

3. The Treaties shall cease to apply to the State in question from the date of entry into force of the withdrawal agreement or, failing that, two years after the notification referred to in paragraph 2, unless the European Council, in agreement with the Member State concerned, unanimously decides to extend this period.

4. For the purposes of paragraphs 2 and 3, the member of the European Council or of the Council representing the withdrawing Member State shall not participate in the discussions of the European Council or Council or in decisions concerning it. A qualified majority shall be defined in accordance with Article 238(3)(b) of the Treaty on the Functioning of the European Union.

5. If a State which has withdrawn from the Union asks to rejoin, its request shall be subject to the procedure referred to in Article 49.

Neither the EC Treaty nor the TEU contained an express provision allowing the Member State the right to unilateral withdrawal. The reason for the absence of a relevant provision in an original EEC Treaty is not known, since the travaux pre´paratoires were not published. Three explanations were suggested [2]. The first one—the negligence of the drafters—is not convincing since a French proposal to include such a clause was rejected [3]. The second explanation that the absence may reflect the intention of the drafters to preclude a right to withdraw is also doubtful because the Federal Republic of Germany specifically reserved the right to reconsider its participation in the EEC if reunification with the German Democratic Republic should occur. The third one was found to be the most probable. The absence of the provision was rather to dissuade Member State from withdrawal than deny the existence of such a possibility.

Also, unilateral exit needs some clarifies. Arguably, this is facilitated in theoretical terms by Article 50 TEU. However, the political, economic and legal consequences would be too profound to make it a realistic scenario. To put it differently, it should be avoided at all costs. Both the theoretical and the practical take on unilateral withdrawal are presented in turn [4].

The issue of whether the Member State may still withdraw, given the lack of the provision on withdrawal, was discussed from time to time and became highly controversial. On one side this right was denied, while on the other it was argued that this right could be derived from the Treaties themselves and the principles of international law. The latter view found some support from the precedence of the British renegotiations of 1974 and the referendum of 6 June 1975 on British withdrawal from the Communities, which was not opposed as such.

Despite several threats of withdrawal, no state actually seceded from the EU. For instance, French policy of the empty chair, Great Britain's plans for withdrawal, Greece etc. [5]. Referring to the withdrawal of Greenland (Danish autonomous territory), it is sometimes given as an example of practical exercise of the right to withdraw. This however may be questionable due to the particular circumstances of this case: Greenland was not a direct member of the EC, but in a sense part of the territory of Denmark, and it was not Greenland who applied for withdrawal but rather Denmark, seeking redefinition of the application of the Treaties to its territory following a negative referendum in Greenland on continued EEC membership. The mechanism used for "withdrawal" of Greenland was the revision procedure laid down in the Treaties (e.g. Art. 236 EEC).

The Treaty of Lisbon "ends the mystery of how to withdraw from the EU" [6]. It offers a clear exit clause. The clause was transferred from the Constitutional Treaty with some technical adjustments only. The decision to keep the clause was contained in the IGC Mandate of December 2007. The provision was not further discussed. Discussions on the terms of Art. 50 TEU took place much earlier and they refer to Art. I-60 TCE or its predecessors.

In the TCE the provision for withdrawal was proceeded by the heading "Voluntary Withdrawal". There are no headings to the Articles in the Treaty of Lisbon, but obviously withdrawal under Art. 50 TEU has a voluntary character.

A. Lazowski notes that one cannot emphasize enough that withdrawal from the European Union will be a complicated affair with political, legal and economic strings attached [7].

The discussions on admissibility of withdrawal from the EC/EU before the Treaty of Lisbon take two main perspectives: international law perspective or federal one. International law arguments are used by those who perceive the EC/EU as an international organization (or structure) based on treaties and federal arguments by those who viewed it in the light of the autonomous character of its legal order, a new type of a federal polity not being, however, a state. These two assumptions may not necessarily lead to different conclusions, since for international law the character of a treaty, its terms, and the objectives and intentions of the parties are also essential points of departure to establish the right to withdraw.

A federal State can be defined as "a union of States in which both the federation and the Member States embody the constitutive elements of a State: legislative, executive and judicial power over territory and citizens. State authority is divided between the federation on the one side, and the Member States on the other, both of which possess certain assigned competences and functions". Moreover, a federation is a union under constitutional law in which the competences of each side are determined by the federal Constitution. The federal State is distinct from a confederation and also from an international organization. These two unions do not possess the character of a State because of the limitation of their competences to special matters and their lack of territorial and personal jurisdiction. They are governed by international law.

Although the EU is not a State, it has some characteristics of a confederation, it was not classified as such, due to its extensive legislative, executive and judicial competences. Moreover, except for two recent examples, confederation is a historic category. There is no general right to withdraw or secede from a federal state, neither under constitutional law nor international law. Under constitutional law, the constituent part of a federal state, with its territory and its population, may not unilaterally withdraw. A federal state is normally formed after voluntarily relinquishing the separate existence of units. The secession would thus result in destruction of the state's very foundation. It is crucial to keep the federation "indissoluble" than permit secession. The classic case is of the United States of America. The constitutions of some federal states may, however, provide for unilateral secession. For example, the Russian Constitution of 1977 expressly mentioned the right to unilateral withdrawal in Art. 72 ("Each Union Republic shall retain the right freely to secede from the USSR"), but this right appeared illusory. The right to secession was referred to in the Preambles to the Constitutions of Czechoslovakia of 1960 and Yugoslavia of 1974, but the right was not perceived as unilateral or unconditional. In the 1990s Yugoslav Constitutional Court in several cases on the legality of secession under the Constitution of 1974 determined unilateral secession unconstitutional. The Court emphasized that the secession, to be legal, requires a constitutional amendment. Similar conclusion could be drawn from the decision of the Supreme Court of Canada of 1998 on secession of Quebec. The Supreme Court of

Canada ruled that there is no right either under the Constitution or in international law for Quebec to secede unilaterally from Canada.

The issue of secession and self-determination was studied by the Venice Commission. The Commission has analyzed the constitutions of the Council of Europe member states, the Venice Commission's associate members and South Africa. It is clear from its Report that generally, the Constitution, as the basic law of the state, whether unitary or federal, is opposed to secession and instead emphasizes territorial integrity, indivisibility of the state and national unity. The constitutions of federal states examined by the Commission are silent on the possibility of secession, but the prohibition of secession follows from the provisions referring to values challenged by secession such as indivisibility, national unity and territorial integrity. The Report noticed also that "on balance, while in very general terms secession is alien to constitutional law, self-determination, primarily construed as internal, is an element frequently incorporated in constitutional law but needing to be dissociated from secession".

As far as international law is concerned, it does not confer any right to unilateral secession outside the colonial context [8]. Recently, however, there is support for the concept that the right to secession is allowed, although only as an ultima ratio, when human rights are seriously and persistently violated, when the oppression of a people is extreme [9].

Similarly, there is no general unilateral right to withdraw from a confederation under international law. A confederation is usually based on the treaty (not the constitution), thus the document governed by international law. It respects the sovereignty of its members and its constituting treaty can only be changed by unanimous agreement.

While recourse to the general rules of international law was possible in the absence of explicit provisions, formalization of the right of withdrawal in Article 50 neutralizes the application of general rules of international law because of the principle 'lex specialis derogate legi generali'. Releasing the EU from the strictures of international law means on the one hand, enhancing EU autonomy vis-à-vis that order, but on the other hand, it also means releasing Member States from the stricter conditions for withdrawal in international law[10]. Explicit regulation hardly represents a novelty in international public law since a significant number of international organizations regulate the same option along similar lines. But an important caveat applies to this trend: while denunciation and withdrawal are a regulated component of modern treaty practice, they are not that common for international organizations. Accordingly, if withdrawal regulation is not exceptional but not widespread either, the question which stands is why or for what purpose did the EU Member States decide to introduce an explicit provision on withdrawal, given the significant agreement among legal scholars about its facticity.

The rules applicable to federations are obviously not directly applicable to withdrawal of a State from its supranational organization. There are no specific rules of international law applicable to supranational organizations (the term is of a descriptive character only). They are governed by general international law if a specific matter is not regulated by the legal order of the organization. The question seems then to be to what extent the relevant treaty or treaties constituting supranational organization are governed by general international law, or in other words how the legal order of the organization as lex specialis derogates general rules.

The prevailing understanding of EC/EU law with regard to international law is that of an autonomous legal order, distinct either from constitutional law or international law. It was argued that since the EC treaty created "a new legal order" this principle may exclude the applicability of the usual rules of international law to treaty termination and withdrawal, especially because the methods to resolve disputes over its interpretation and application are exclusive (Art. 219, 292 EC). The execution of the Treaty was removed from the hands of the Member State and placed within the authority of the EC institutions. This third legal order is permanently binding on the Member State and prevails over conflicting national laws.

Under federal argument, there was no right to unilateral withdrawal from the EC/EU. Various elements of the EC/EU legal order could be emphasized in that regard. For some authors unilateral withdrawal would be incompatible with the objectives of the Treaties. The main goal was expressed in the preamble to the EEC Treaty, to strive for "an ever closer union among the European peoples". Moreover, the Treaty presupposed the definitive or irreversible character of the membership in the EC/EU (the Treaties were concluded for unlimited duration – Art. 312 EC, Art. 51 TEU-Nice). The other authors underline that the Member State might not withdraw since they were no longer the sole masters of the treaties (individuals became the new subjects of the Community) [11]. In this context some authors refer to the rule on primacy of EC law (EU law cannot be overridden by existing or subsequently enacted laws, including the decision on withdrawal). Moreover, the courts of some of the Member State expressly abrogated States' right to determine their relationship with the EU, including their right to unilateral withdrawal.

Pursuant to Art. 50.3 TEU, the Treaties shall cease to apply to the State in question from the date when the withdrawal agreement enters into force, which does not require unanimity in the Council (only qualified majority is required) or ratification by other Member State or, failing that, 2 years after the notification referred to in paragraph 2, unless the European Council, in agreement with the Member State concerned, unanimously decides to extend this period. Withdrawal under Art. 50 TEU is in fact a purely voluntary act (i.e. it is not dependent on the consent of the other Contracting Parties) [12].

There are no substantive conditions on a Member State's right to withdraw. The Member State that wishes to withdraw does not need to state reasons for its decision. Art. 50.1 TEU requires only the adoption of the decision in accordance with the constitutional requirements of the Member State. The purpose seems to be on the one hand to reassure the Member State that they will remain the "masters of the treaties"[13], and on the other hand to assure that the State's decision is duly taken and in accordance with the State constitution, in order to minimize possible abuse of the clause for political reasons. The fulfilment of constitutional requirements can only be verified by the Member State itself, not by the CJEU or the other Member State.

Pursuant to Art. 50.2 TEU, a Member State that decides to withdraw shall notify the European Council of its intention. In an earlier draft of the Constitutional Treaty (draft Art. 46) the organ first addressed by the Member State was the Council. The change seems to be the consequence of the change of the status of the European Council under the Treaty decided probably at a later stage in the Convention. The European Council has to provide guidelines in whose light the Union shall negotiate and conclude an agreement with the withdrawing State.

The withdrawal will certainly not just cause institutional changes for the EU. There could be also the problem of damages, or continued fulfilment of some earlier obligations for a certain period. In the amendment submitted to the Convention it was suggested that the provision should explicitly state that full account shall be taken of the possible consequences of such a withdrawal on the rights and obligations of natural and legal persons. All these issues have to be necessarily addressed by such agreement. Furthermore, withdrawal at a certain level of the Member State's economic integration may require maintenance of specific relations between the withdrawing state and the EU. That is why Art. 50 TEU requires that the agreement sets out the arrangements for the withdrawal, taking account of the framework for the State's future relationship with the Union.

The agreement shall be negotiated in accordance with the procedure provided for in Art. 218.3 TFEU on the conclusion of international agreements by the EU. Under this provision, the Commission has to submit the recommendations to the Council. The Council shall then authorize the opening of negotiations, adopt negotiating directives, and nominate the head of the Union's negotiating team. Art. 50 TEU is silent on the signing of the agreement (Art. 218.3 TFEU does not apply to signing). However, Art. 218.5 TFEU should be applied; the Council then authorizes the signing of the agreement. In the light of Art. 218 TFEU, the term "conclude" in Art. 50.2 TEU refers to the consent that is to be bound by the treaty. The Council makes the respective decision, acting by a qualified majority, after obtaining the consent of the European Parliament. Thus, the procedure laid down in Art. 50 TEU involves all decision-making institutions, including the European Council.

The qualified majority in the Council is defined in accordance with Art. 238.3 lit. b TFEU. The consent of the European Parliament is given by a majority of the votes cast (Art. 231 TFEU). At the early stage in 2003, the Praesidium offered "to adopt the voting rule corresponding to the substantive content of the agreement". The proposal was rejected because of its unclear meaning and implications. It was also suggested that a kind of actus contrarius should be applied. If unanimity in the Council is required for admission to the EU, it should also be required for withdrawal.

The present formula avoids all the complications that may arise with the unanimity rule and makes the agreement easier. There is no actus contrarius to the accession agreement, since the withdrawal agreement is the agreement of the EU, not of the Member State. Their ratification is not required.

Concluding all the aforementioned analysis, as an explanation of withdrawal, we may refer to P. Nicolaides, stating that 'withdrawal is a formal act that is unlikely to sever all links with the EU or confer real policy independence to the withdrawing country. It is neither possible, not desirable for a withdrawing country to get rid of all EU-based legislation. Moreover, non-application of EU law will require substantial re-legislation in the withdrawing country. Lastly, the fact that a country formally leaves the EU will not mean that it will stop being affected by developments in EU law [14].

In 2018, the EU adopted brand new European Union Withdrawal Act, which contains the supremacy of EU law (Section 5):

(1) The principle of the supremacy of EU law does not apply to any enactment or rule of law passed or made on or after exit day.

(2) Accordingly, the principle of the supremacy of EU law continues to apply on or after exit day so far as relevant to the interpretation, disapplication or quashing of any enactment or rule of law passed or made before exit day.

(3) Subsection (1) does not prevent the principle of the supremacy of EU law from applying to a modification made on or after exit day of any enactment or rule of law passed or made before exit day if the application of the principle is consistent with the intention of the modification.

Indicating the importance of the Article 50 of TEU and Withdrawal Act of 2018 for UK Brexit process, P. Craig mentioned that the European Parliament could therefore refuse to enact the statute, with the consequence that the Withdrawal Agreement could not take effect in national law, whatever its effect in international law. The danger is that this might be interpreted, in the context of Article 50(3) TEU, as failure to secure a Withdrawal Agreement, with the consequence that the UK would exit without an agreement at the end of two years [15].

Conclusion

Article 50 of the Treaty of Lisbon explicitly regulates withdrawal. Allegedly, formalization of withdrawal explodes two basic assumptions about the EU: that European integration is irreversible and that Member States have waived their right to dissolve the Union.

The voluntary membership in the EU underlined by the Treaty of Lisbon, i.e. by the withdrawal clause, became the constitutional element of the EU legal order. The Treaty of Lisbon made clear that for all the states, continued EU membership remains an option but is not a duty. This adds to the legitimacy of the Union, as no Member State is forced to participate. Clearly the option of withdrawal is more hypothetical than a real political option for some Member States. But it is also unrealistic in terms of law, because the European Union is more than a form of cooperation among states. The more the Union can be considered as based upon the constitutional rights and freedoms of individuals, the more the option of withdrawal becomes unacceptable for both a Member State’s own citizens as well as for the citizens of the other Member States, who increasingly see themselves as holding a stake in that one Member State. Art. 50 TEU could be thus perceived as the provision harmonizing the two types of approaches to the EU: international and federal. Nevertheless, it perpetuates the hybrid character of the EU.

Bibliography

1. Nicolaides P. Withdrawal from the European Union: a typology of effects // Maastricht Journal of European and Comparative Law, 2013, Vol. 20, p. 209.
2. Hill J.A. The European Economic Community: The right of Member State withdrawal // Georgia Journal of International and Comparative Law, 1982, Vol. 12, p. 338.
3. Lang, J.T. The common market and common law. Chicago, The University of Chicago Press, 1966, p. 65.
4. Lazowski A. Unilateral withdrawal from the EU: realistic scenario or a folly? // Journal of European Public Policy2016, Vol. 23, p. 1294.
5. Harbo F. Secession right – An anti-federal principle? Comparative study of federal states and the EU // Journal of Politics and Law, 2008, Vol. 1(3), p. 139.
6. Dougan, M. The Convention’s Draft Constitutional Treaty: A ‘Tidying-Up Exercise’ that needs some tidying-up of its own // The Federal Trust Constitutional Online Paper Series No. 27, 2003, p. 8. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=507782. Last accessed 25 April 2020.
7. Lazowski A. Be Careful What You Wish for: Procedural Parameters of EU Withdrawal // Secession from a Member State and Withdrawal from the European Union (Troubled Membership), Vol. 10, 2017, p. 256.
8. Crawford J. The creation of states in international law. Second edition. Oxford, Oxford University Press, 2006, p. 415.
9. Tomuschat C. Secession and self-determination / In M. G. Kohen (Ed.), Secession: International law perspectives. Cambridge, Cambridge University Press, 2006, p. 35.
10. Closa C. Interpreting Article 50: Exit, Voice and ... What about Loyalty? // Secession from a Member State and Withdrawal from the European Union (Troubled Membership), Vol. 10, 2017, pp. 191-192.
11. Klabbers J. An introduction to international institutional law. Cambridge, Cambridge University Press, 2002, p. 95.
12. Blanke H.-J. Mangiameli S. The Treaty on European Union (TEU). A commentary. New York, Springer, 2013, p. 1406.

13.Hofmeister H. 'Should I Stay or Should I Go?' – A critical analysis of the right to withdraw from the EU // European Law Journal, 2010, Vol. 16(5), p. 592.
14.Nicolaides P. Withdrawal from the European Union: a typology of effects // Maastricht Journal of European and Comparative Law, 2013, Vol. 20, p. 219.
15.Craig P. Constitutional principle, the rule of law and political reality: the European Union (Withdrawal) Act 2018 // The Modern Law Review, Vol. 82 (2), 2019, p. 349.

Avropa ittifaqı haqqında müqavilənin 50-ci maddəsinin geniş hüququ təhlili
Xülasə

2009-cu il Lissabon Müqaviləsi ayrı-ayrı üzv-dövlətlərə Avropa İttifaqından birtərəfli qərar əsasında çıxmaq imkanı vermişdir. Lakin, nə Roma Müqaviləsində, nə də Maastrixt Müqaviləsində üzv-dövlətin birtərəfli qaydada üzvlükdən çıxmasına dair dəqiq müddəa nəzərdə tutulmurdu. Həmin müqavilələrin hazırlıq materialları dərc olunmadığına görə Avropa İttifaqı barədə ilkin müqavilələrdə müvafiq müddəanın olmamasının səbəbi məlum deyildir. Lissabon Müqaviləsinin 50-ci maddəsi isə birbaşa olaraq üzvlükdən çıxma məsələsini tənzim edir. Beləliklə, Avropa İttifaqı haqqında Lissabon Müqaviləsinin 50-ci maddəsi Avropa İttifaqına iki növ yanaşmanı harmonizasiya edən müddəa kimi qəbul edilə bilər: beynəlxalq və federal.

Подробный правовой анализ статьи 50-го договора о Европейском Союзе
Резюме

Лиссабонский договор 2009 года предоставил отдельным государствам-членам возможность выхода из Европейского Союза на основании одностороннего решения. Однако, ни в Римском Договоре, ни в Маастрихтском Договоре не содержалось четкого положения, позволяющего государству-члену право на односторонний выход. Причина отсутствия соответствующего положения в первоначальном Договоре о Европейском Союзе неизвестна, поскольку подготовительные материалы не были опубликованы. Статья 50 Лиссабонского договора прямо регулирует выход. Таким образом, статья 50 Лиссабонского Договора о Европейском Союзе может восприниматься как положение, гармонизирующее два типа подходов к ЕС: международный и федеральный.

Rəyçi: h.f.d. C.Hacıyev

Göndərilib: 02.05.2020 Qəbul edilib: 04.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/131-134

Həbibə Mehdi qızı Əliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
habibaaliyeva19@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏNİN ƏSAS PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, yerli özünüidarəetmə, bələdiyyə, yerli büdcə, səlahiyyət*
Key words: *Azerbaijan Republic, local self-government, municipiality, local budget, authority*
Ключевые слова: *Азербайджанская Республика,местное самоуправление, муниципалитет, местный бюджет, власть*

Giriş

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqil olan Azərbaycanda dövlətin mənafeyi naminə bir sıra sahələrdə islahatlar həyata keçirilməyə başlandı. Bu islahatların bir qismi isə dövlət idarəetməsi sahəsində həyata keçirilən islahatlar olmuşdur. Bu sahədə həyata keçirilən islahatların nəticələrindən biri də Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə institunun yaradılması olmuşdur. Bu instutun yenicə müstəqil olmuş Azərbaycanda yaradılması mühüm əhəmiyyətə malik idi. Yerli özünüidarəetmənin əsasları ilk dəfə 1995-ci il 12 noyabr tarixində qəbul olunan Konstitusiyada öz təsbitini tapdı. Konstitusiya quruluşunun əsaslarından biri kimi çıxış edən yerli özünüidarəetməyə dair müddəalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının "Yerli özünüidarəetmə" adlanan 4-cü bölməsində verilmişdir.

Respublikamızda yerli özünüidarəetmə institunun inkişafı üçün bu sahədə bir sıra qanunvericilik aktları qəbul edilmiş, yerli özünüidarə təsisatlarının səmərəli fəaliyyət həyat keçirməsi üçün bu sahədə kifayət qədər islahatlar aparılmışdır. Lakin bununla belə hal-hazırda da yerli özünüidarənin fəaliyyəti kifayət qədər yüksək səviyyədə deyil. Azərbaycanda yerli özünüidarə fəaliyyəti dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi ilə müqayisədə bir qədər geridədir.

Bu sahədə mühüm problemlərdən biri bələdiyyələrin maliyyələşməsi və onların maliyyə müstəqilliyi ilə bağlıdır. Bələdiyyələrin maliyyələşməsi ilə bağlı məsələlər bir sıra qanunvericik aktlarında tənzimlənmişdir. "Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları" haqqında qanuna əsasən bələdiyyə maliyyəsinin iqtisadi əsaslarını bələdiyyə əmlakı, bələdiyyə torpaqları, yerli büdcə, büdcədənkənar fondlar, bələdiyyənin istehsal, xidmət və digər iqtisadi fəaliyyəti təşkil edir. Bu maliyyə mənbələrinin düzgün şəkildə təşkili və istifadə olunması sahəsində bir sıra problemlər mövcuddur. Bu da bələdiyyələrin fəaliyyətinin səmərəsizliyinə gətirib çıxarır. Bələdiyyə maliyyəsinin ən mühüm əsaslarından biri yerli büdcədir. Yerli özünüidarə prinsiplərinin reallaşdırılması, yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyi və qanunauyğun qurulması yerli büdcə ilə birbaşa bağlıdır. Bələdiyyələr onların qarşısında duran vəzifələri məhz öz yerli büdcələrinin imkanları daxilində həyata keçirirlər. Buna görə də yerli büdcənin düzgün təşkili mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təcrübə göstərir ki, bəzi hallarda yerli büdcə lahiyəsinin hazırlanmasına kifayət qədər peşəkar yanaşılmır. Yerli büdcələr yerli vergi və ödənişlərdən daxil olan vəsaitlər hesabına formalaşdırılır. Buraya fiziki şəxslərin əmlak vergisi, fiziki şəxslərin torpaq vergisi, dövlət büdcəsindən daxil olan transfertlər, bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlardan icarə haqları və s. aiddir. Bu vəsaitlər büdcəyə daxil olduqdan sonra onların sərf olunma istiqamətləri düzgün şəkildə əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır. Lakin təcrübə göstərir ki, bu sahədə bəzi çatışmazlıqlar vardır. Yerli büdcə vəsaitinin xərclənməsi zamanı "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununa ciddi şəkildə əməl olunmalı, büdcənin mədaxil hissəsinin icra vəziyyətindən asılı olmayaraq əməkhaqqı, pensiya, başqa sosial müavinətlər və ödənişlər kimi xərclərə sekvestr tətbiq olunmasına yol verilməzliyi nəzərə alınmalıdır (9). Lakin təcrübədə bələdiyyələrin əməkhaqqı, sosial müdafiə ayırmaları üzrə borclu olduğu hallarda digər istiqamətlərə vəsait ayrılması hallarına rast gəlmək mümkündür. Bu səbəbdən bədiyyələrin xeyli hissəsində sosial müdafiə ayırmaları üzrə borclar yarana bilir. Bəzi bələdiyyələr isə yerli büdcə vəsaitinin 60-70 faizini idarəetmə xərclərinə sərf edirlər. Buna görə də qalan vəsait yerli özünüidarəetmənin qarşısında duran əsas vəzifələrin icrasına kifayət etmir (9). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələr maliyyə cəhətdən zəif təmin olunurlar. Onların yetəri qədər maliyyə mənbələri yoxdur. Yerli büdcəyə daxil olunması nəzərdə tutulan vergi və ödənişlərin siyahısı da məhduddur. Məsələn, ölkəmizdə bələdiyyələr hüquqi şəxslərdən əmlak vergisi yığa bilmir. Qanunvericiliyə görə hüquqi şəxslərin əmlak vergisi dövlət büdcəsinə ödənilir. Lakin beynəlxaq təcrübəyə nəzər saldıqda görərik ki, dünya ölkələrinin əksəriyyətində hüquqi və fiziki şəxslərin əmlak vergisi bələdiyyələrin əsas gəlir mənbələrindən biridir. Azərbaycanda bələdiyyələr yalnız

fiziki şəxslərdən əmlak vergisi yığa bilər. Bu mexanizm belə bəzən düzgün işləmir. 2001-ci ildə "Yerli vergilər və ödənişlər haqqında"qanun qəbul olunmuşdu. Lakin 2015-ci ilə qədər olan dövrdə bu qanun tətbiq olunmurdu. 2015-ci ilin yanvarında qanuna edilən dəyişikliklərdən sonra qanunun tətbiqinə başlanıldı. Lakin vətəndaşların bu barədə məlumatsız olması bələdiyyələrə əmlak və torpaq vergilərinin ödənilməsində ləngimələr olmasına gətirib çıxarır. Bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 2007-ci ildə bələdiyyələrin ümumi büdcə gəlirləri 50 milyon manat oldugu halda, 2013-cü ildə 42 milyon manat, 2018-ci ildə isə 36 milyon manat olmuşdur. Bu da hər bir bələdiyəyə orta hesabla illik 22 min manat gəlir deməkdir. Təbii ki, bütün bələdiyyələr üzrə illik gəlir bu qədər deyil. Məsələn, yeganə Sumqayıt bələdiyyəsidir ki, illik gəlirləri 1 milyon manata çatır. Ancaq digər bələdiyyələr, o cümlədən Bakı şəhər bələdiyyələri bu qədər gəlirlərə malik deyil (10). Bu isə bələdiyyəyələrə hər hansı bir addım atmağa imkan vermir.

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmə sahəsində olan problemlərdən biri də bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin kifayət qədər geniş olmaması, həmçinin mövcud səlahiyyətlərin tam şəkildə həyata keçirilə bilməməsi və dövlət orqanları ilə bələdiyyələr arasında səlahiyyət bölgüsünün dəqiq müəyyən olunmamasıdır. Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan yerli özünüidarəetmə modeli Polşa modelinə uyğundur. Bir neçə il əvvəl Polşada yerli icra hakimiyyətləri ləğv olundu. Onların səlahiyyətlərinin çox hissəsi bələdiyyələrə həvalə edildi və bələdiyyələrin statusu genişləndirildi. Azərbaycanda isə bunun əksinə olaraq bələdiyyələr və yerli icra hakimiyyəti orqanları paralel şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Bu da onlar arasında səlahiyyət bölgüsünə gətirib çıxarır və bələdiyyələrin yerli idarəetmə sahəsində səlahiyyətlərinin məhdudluğuna səbəb olur. Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda görülür ki, əksər dövlətlərdə bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilən işlər Azərbaycan Respublikasında yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq ölkəmizdə bəzi səlahiyyətlər isə həm dövlət orqanlarına, həm də bələdiyyələrə məxsusdur. Lakin bu halda bələdiyyələrə heç bir üstünlük verilməmişdir. "Bələdiyyələrin statusu haqqında" qanununun 4-cü və 5-ci maddələrinin son bəndinə əsasən yerli iqtisadi inkişaf, yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramlarını həyata keçirərkən bələdiyyələr dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə müdaxilə edə bilməzlər. Qanunda müəyyən olunmuş bu maddə bələdiyyələrin tam sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərməsinə mane olur. Açıq bir şəkildə ifadə edildiyi kimi bələdiyyələr, dövlət orqanlarının (bunlara yerli icra hakimiyyətləri də daxildir) yerli əhəmiyyətli məslələrlə əlaqədar tətbiq edəcəkləri sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarına müdaxilə edə bilməzlər (6, s. 96). Həmçinin yerlərdə eyni problemlərin həm bələdiyyələr, həm də icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həll oluna bilməsi onlar arasında səlahiyyət qarışıqlığı yaradır (6, s. 97). Bu da bələdiyyələrin nüfuzunun aşağı düşməsinə səbəb olur. İnkişaf etmiş yerli özünüidarəetmə təcrübəsinə malik olan dövlətlərdə bu hallar qanunvericilikdə dəqiq şəkildə tənzimlənir. Onu da qeyd edək ki, təcrübədə qanunların icrası ilə bağlı prezident sərəncamlarının icrasında müvafiq mərkəzi strukturlar tərəfindən ləng addımların atılması, yerli icra strukturlarının bələdiyyələrin fəaliyyətinə birbaşa müdaxiləsi hallarına rast gəlinir. Bu da bələdiyyələrin müstəqil və səmərəli şəkildə fəaliyyət göstəməsinə mane olur. Odur ki, bütün bu məqamların qarşısının alınması üçün icra hakimiyyətləri orqanları ilə bələdiyyələrin səlahiyyət bölgüsünü müəyyən edən və dəqiqləşdirən qanun lahiyəsinin hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Yerli özünüidarəetmə sahəsində mövcud problemlərdən biri də vətəndaşların yerli idarəetmədə iştirakının yüksək səviyyədə təmin oluna bilməməsidir (6, 143). Qanunvericiliyə əsasən vətəndaşlar yerli idarəetmədə vətəndaş yığıncaqları, yerli rəy sorğusu, bələdiyyələrə və bələdiyyə orqanlarına müraciət etməklə və s. şəkildə iştirak edə bilərlər. Əhalisi 500 nəfərdən az olan bələdiyyələrdə yerli əhəmiyyətli məsələlərə münasibət bildirmək, təkliflər irəli sürmək, kollektiv rəy söyləmək, qərarlar qəbul etmək məqsədi ilə həmin bələdiyyə ərazilərində vətəndaşlar öz yığıncaqlarını keçirə bilərlər (2, m. 28). Bu müddəanın qanunvericlikdə təsbit olunmasına baxmayaraq təcrübəyə nəzər saldıqda görərik ki, vətəndaş yığıncaqlarının rolu aşağı səviyyədədir. Bəzi hallarda isə ümumiyyətlə vətəndaş yığıncaqları keçirilmir. Bunun ən başlıca səbəblərindən biri vətəndaşların bu barədə, ümumiyyətlə yerli özünüidarəetmənin mahiyyəti barəsində kifayət qədər məlumata sahib olmamasıdır. Yerli rəy sorğusu yerli əhəmiyyətli məsələlərə dair təyin edilə bilər. "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununun 26-cı maddəsinə əsasən yerli rəy sorğusunun keçirilməsi haqqında qərarı bələdiyyə nizamnaməsinə uyğun olaraq öz təşəbbüsü ilə və ya əhalinin tələbi əsasında qəbul edir. Yerli rəy sorğusunun keçirilməsi yerli əhəmiyyətli məsəslələrin həllində mühüm rola malikdir və vətəndaşların yerli idarəetmədə birbaşa iştirakına şərait yaradır. Lakin bu fəaliyyət də təcrübədə geniş şəkildə tətbiq oluna bilmir. Vətəndaşların əksəriyyəti bu hüquqları barədə məlumatsızdır. Vətəndaşların yerli özünüidarəetmə barəsində məlumatlığının lazımi səviyyədə olmaması bələdiyyələrin fəaliyyətinin səmərəsizliyinə gətirib çıxarır. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün əhali arasında bu mövzuda maarifləndirmə işləri aparılmalı, bu sahədə müvafiq fəaliyyət planları işlənib hazırlanmalıdır. Həmçinin bu sahədə internet resurslarında da müəyyən məlumatların işlənib hazırlanması

mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan Azərbaycan Bələdiyyələrinin Elektron Portalının təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malik ola bilər. Həmçinin hər bir bələdiyyə tərəfindən internet informasiya ehtiyatlarının yaradılması da bu sahədə mühüm əhəmiyyətə malikdir. "İnformasiya əldə etmək haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununda bu barədə müddəalar əks olunmuşdur. Lakin buna baxmayaraq hələ də bəzi bələdiyyələr tərəfindən internet informasiya ehtiyatlarının yaradılmaması hallarına rast gəlinir.

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmədə mövcud problemlərdən biri də bələdiyyələrin say çoxluğudur. Azərbaycan Respublikasında son bələdiyyə seçkilkəri 2019-cu ildə 23 dekabr tarixində həyata keçirilmişdir. Bu seçkilərdə respublika üzrə 1606 bələdiyyəyə üzvlər seçilmişdir. Yəni son məlumatlara əsasən hal-hazırda Azərbaycan Respublikası ərazisində 1606 bələdiyyə fəaliyyət göstərir. Bu say Azərbaycan ərazisi və əhalisinə münasibətdə kifayət qədər çoxdur. Dünya təcrübəsinə də nəzər saldıqda görərik ki, yerli özünüidarəetmənin inkişaf etdiyi dövlətlərdə bələdiyyələrin sayı bu qədər çox deyil. Azərbaycana münasibətdə daha geniş əraziyə və daha çox əhaliyə malik olan Türkiyədə hal-hazırda 1397 bələdiyyə fəaliyyət göstərir. Türkiyə bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin kifayət qədər geniş olduğu dövlətlərdən biridir. Bunlara əsasən deyə bilərik ki, bələdiyyələrin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması, iqtisadi və maliyyə potensialının gücləndirilməsi üçün bələdiyyələrin birləşdirilməsinin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. İndiki dövrə qədər bir neçə dəfə bələdiyyələrin birləşdiriilməsi həyata keçirilmişdir. Qeyd edək ki, bələdiyyələrin ilk yarandığı dövrdə Respublikada 2700-dən artıq bələdiyyə mövcud idi. Bununla əlaqədar bələdiyyələrin fəaliyyətinin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasına, onların iqtisadi resurslardan istifadənin səmərəsinin yüksəldilməsinə, yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində rolunun artırılmasına və kadr potensialının gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilərək "Bələdiyyələrin birləşməsi, ayrılması və birgə fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq 2009-cu ildə bələdiyyələr birləşdirilərək sayı 1718-ə endirilmiş,2014-cü ildədə növbəti birləşmə prosesi nəticəsində onların sayı 1607-yə qədər azaldılmışdır (5, s. 2). Bələdiyyələrin birləşdirilməsi prosesi bundan sonra da davam etdirilməlidir. Azərbaycan Respublikası ərazisində bələdiyyələrin sayının 500-600 aralığında olması daha məqsədəmüvafiqdir.

Nəticə

Yuxarıda yerli özünüidarəetmə sahəsində mövcud olan problemlərin bir neçəsinə toxunuldu. Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmə sahəsində bu cür problemlərin mövcudluğunu indiki dövr üçün təbii saymaq olar. Çünki bu institut ölkəmiz üçün yeni bir institutdur. Lakin bələdiyyələrin fəaliyyətinin yüksək səviyyəyə çatdırılması, mövcud problemlərin aradan qaldırılması və yerli özünüidarəetmə sahəsində təcrübənin artırılması üçün bu sahədə islahatlar keçirilməlidir. Mövcud problelmlərin aradan qaldırılması üçün yeni qanunvericilik aktları işlənib hazırlanmalı, bələdiyyələrin səlahiyyətləri artırılmalı və dəqiq şəkildə müəyyən olunmalı, onlara sabit maliyyə mənbələri verilməli və maliyyə imkanları genişləndirilməlidir. Bu sahədə atılması lazım olan ən mühüm addımlardan biri də beynəlxalq təcrübənin daha geniş şəkildə öyrənilməsi və tətbiq olunmasıdır. Yerli özünüidarəetmənin inkişafı üçün yerli özünüidarəetməyə dair dərin biliklərə malik olan ixtisaslı kadrların da hazırlanması vacib əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə atılan addımlardan biri kimi Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısının 2018-ci il 18 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına dair 2019-2023-cü illər üçün Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üçün Tədbirlər Planı"nın 6.8.1-ci bəndində göstərilən müddəanı misal göstərmək olar. Orada yerli özünüidarəetmə orqanlarının kadr potensialının gücləndirilməsi, bələdiyyə idarəçiliyi sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması məqsədi ilə yerli özünüidarəetmə orqanlarının aparatlarında çalışan işçilərin Ədliyyə Akademiyasında kurslara, treninqlərə və təlimlərə cəlb olunması ilə bağlı tapşırıq müəyyən olunub. Həmçinin Azərbaycanın gələcək inkişafının strateji hədəflərini təsbit edən " Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında bələdiyyələrin potensialının gücləndirilməsi və bələdiyyə idarəçiliyi sahəsində ixtisaslaşdırılmış kadrların hazırlanması prioritet kimi müəyyən olunmuşdur. Bu cür islahatların genişləndirilməsi bələdiyyələrin nüfuzunun yüksəldilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Ədəbiyyat

8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. "Hüquq Yayın Evi", Bakı, 2018. 92 s.
9. Azərbaycan Respublikasının "Bələdiyyələrin statusu haqqında" 2 iyul 1999-cu il tarixli Qanunu // www.e-qanun.az.
10. Azərbaycan Respublikasının "Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında" 7 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu // www.e-qanun.az
11. Əsgərov Z.A. "Konstitusiya hüququ". Dərslik. Bakı; Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 760 s.

12. Bayramov Kamran "Bələdiyyə fəaliyyətinin 20 ili: Azərbaycanda səmərəli yerli özünüidarəetmə sisteminin formalaşması" adlı məqalə // www.elibrary.az
13. Rəhimli R. "Azərbaycan Respublikasının idarəetmə sistemində yerli özünüidarələr". Bakı. "Elm", 2009. 172 s.
14. www.e-qanun.az
15. www.respublica–news.az
16. www.msk.gov.az
17. www.vergiler.az

The main problems of local self-government in the Republic of Azerbaijan

Summary

In the Constitution of the Republic of Azerbaijan adopted in 1995, the institution of local self-government was established as one of the foundations of the constitutional order. This was one of the most important steps in state-building. Numerous legislative acts have been adopted to regulate the activities of local self-government. This institute was a new one for independent Azerbaijan. Therefore, Azerbaijan still does not have enough experience in this area. This leads to problems in the activities of municipalities implementing local self-governance. This article discusses some of the problems that exist in the field of local self-government.

Основные проблемы местного самоуправления в Азербайджанской Республике

Резюме

Конституция Азербайджанской Республики, принятая в 1995 году, установила институт местного самоуправления как одну из основ конституционного строя. Это был один из важнейших шагов в государственном строительстве. Для регулирования деятельности местного самоуправления были приняты многочисленные законодательные акты. Этот институт является новым институтом для независимого Азербайджана. Поэтому Азербайджану пока не хватает опыта в этой области. И это приводит к проблемам в деятельности муниципалитета, который осуществляет местное самоуправление. В этой статье рассматриваются некоторые проблемы в области местного самоуправления.

Rəyçi: h.f.d. A.İbrahimova

Göndərilib: 19.04.2020 Qəbul edilib: 21.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/135-138

Shafa Ingilab Orujova
Baku. Azerbaijan
shafa.orujova@gmail.com

COMPETITIVE SOLUTION THEORIES IN THE NATURAL MONOPOLY MARKETS AND OPTIMAL PRICING METHODS IN THEIR REGULATION

Key words: *Natural monopolies, competition, market economy, theories, regulation, pricing, method*
Açar sözlər: *Təbii inhisarlar, rəqabət, bazar iqtisadiyyatı, nəzəriyyələr, tənzimləmə, qiymətləndirmə, metod*
Ключевые слова: *Естественные монополии, конкуренция, рыночная экономика, теории, регулирование, оценка, метод*

Introduction

Natural monopoly industries are organized in various ways with the idea that too many firms operating in the sectors with these features will not benefit the society. As a result of the developments in technology in recent years, some trends have emerged to open these industries to competition as much as possible due to the loss or decrease of natural monopoly features of these sectors and the failure of state business to contribute to social welfare. As a result of these trends, states felt the need to change the policies they implemented in these sectors. Although these changing policies differ from country to country, they basically aim to adapt to changes in economic and social life, to use social demands more effectively and to increase total welfare even more.

In cases where market failures are not permanent, competition laws or anti-monopoly policies can eliminate factors that reduce competition by preventing concentration and market power in an industry. However, in the case of natural monopoly, market failure is permanent. Dividing the natural monopoly in order to create competition can reduce the economic efficiency in a place that will increase it. In addition, due to the current technology, division may not be possible in many markets or the division can only reduce the scale of the monopoly, so smaller regional monopolies are formed. For this reason, it has been the traditional solution to restrict market entry and regulate prices in markets with natural monopoly features instead of monopolization. In the regulation of prices, the closest to optimal solutions were sought with various methods and pricing techniques.

It was stated that marginal pricing maximizes public welfare in perfect competition markets. If the regulator ensures the implementation of marginal pricing in natural monopoly markets, public welfare can be increased. However, the fact that the natural monopoly requires very large initial investment causes high fixed costs, whereas marginal costs are very low or sometimes close to zero (for example on a bridge). In this case, marginal pricing causes the monopoly to not lose its average costs and cause losses, and in the long term, the necessary investments cannot be made and the service will be disrupted. In this case, it may be the first solution that comes to mind that the regulator, which aims to maximize the welfare of the society, determines the price of the company that produces goods or services in a monopoly position and equals the marginal cost and subsidizes the losses of the monopolist firm. However, this solution is not a desired or feasible solution for many reasons. Firstly, the regulator cannot know the demand and cost functions in advance which the price equals marginal cost. Secondly, since the regulator is an independent organization from the tax administration, it cannot subsidize the losses of the monopolist firm. In addition, even if the regulator can subsidize the losses of the monopolist firm, the taxes that will be imposed to finance the loss of the monopolist firm cause distortions in other sectors

It is possible to subsidize losses in public monopolies and this is applied in many countries. However, besides the inefficiencies of public business and the burdens imposed by subsidies, there is another frequently discussed negative aspect of financing the monopolist firm from the budget. Since the losses of the monopolist firm are financed by the taxes paid, it is in a sense that those who benefit heavily from the service of the monopolist firm receive transfer income from them who do or do not benefit from this service. This contradicts the purpose of regulation with social purposes, such as ensuring equality in income distribution. The second best solution is to equalize the price to the average cost and maximize well-being with the firm's zero loss (zero economic profit) constraint condition. Maximizing welfare with zero loss constraints is actually the main purpose of regulation. If Monopoly produces only one good or service, zero loss condition can only be achieved if a price equal to the average cost is determined. However, pricing equal to average cost is not an optimal solution for monopolies in which more than one goods or services are produced. In this case, it is

necessary to take into account marginal pricing in every goods and service and to apply pricing that will affect the consumer preferences accordingly. Various pricing mechanisms applied for this purpose are as follows:

– Ramsey Pricing- İt is a pricing method that takes into consideration the flexibility of demand in the establishment of a tariff structure that will affect the consumer preferences which may occur according to borderline pricing in monopolies producing more than one goods and services. In Ramsey pricing, services with low demand flexibility are well above the borderline cost, while in services with high demand flexibility, prices are closer to borderline costs to reach an average price that will meet the average costs. Ramsey pricing is a pricing that allows cross subsidies between services and therefore the regulator can use cross subsidies as a tool for social purposes.

– Two Part Tariff – It is the method of describing the consumption separately for to ensure that the monopoly reaches breakeven point. Here, the access fee covers the fixed costs of the monopoly. In the consumption price, the zero loss restriction condition of the monopoly is met by applying marginal pricing. In the two part tariff system, the total of consumer and producer surplus is higher compared to the single tariff system, that is, prosperity increases.

– Nonlinear Pricing- It is based on the principle of differentiating the price according to the usage amounts of the consumers. A single price is applied up to a certain amount, andthe price is gradually brought closer to the marginal cost for consumption amounts that exceed this amount. In cases where the cost of providing services to large consumers is low, this pricing method increases efficiency in allocation. In many services, demand increases or decreases at certain times (certain hours of the day, weekdays, weekends or seasonal fluctuations). In cases where the demand is low, there is an excess capacity in the system, when the demand is at the peak, the capacity limits are reached and some consumers who want to benefit from the system are pushed out of the system or there is a decrease in the quality of the service. In markets where demand is variable, marginal pricing should be applied in periods when there is a capacity gap (off peak demand).

Competitive solution theories in Natural Monopoly Markets.

Although state intervention has emerged as a solution to the natural monopoly problem, the experience shows that this is insufficient in obtaining competitive solutions. In some industries that have been regulated in the public administration or in the USA until the mid-1970s, government intervention has been found insufficient to achieve optimal solutions. The failure of the state intervention, economists' developing theories that explain firm behavior over time, and technological developments have led to the re-evaluation of the natural monopoly problem since the 1970s. Economists have developed new theories in order to reach optimal solutions by opening natural monopolies to competition. Suggestions of these competitive solution have been implemented in some markets with regulatory reforms since the late 1970s. The three main theories developed to open up natural monopolies to competition until recent years are summarized below.

Demsetz Competition Theory- Demsetz (1968) advocated that a competitive solution can be achieved by creating competition for the market in natural monopolies where competition in the market is not possible. This thesis, known as the Demsetz theory, is based on the idea that if competition is not possible within the market due to the economics of scale, competition can be achieved to operate in the market. and proposes a competitive tender method as a solution for the concession to operate in the market among potential operators. According to Demsetz theory of competition, in a competitive bidding system, excessive profit opportunities will be eliminated and monopoly power will be broken and the optimal solution will be approached. Especially in markets that produce single goods or services, this method will achieve the average costs and even if there is no optimal result it will be achieved to the second best solution. However, this method has some disruptive aspects such as the need to control the quality of goods or services, which is one of the important problems in regulation, and that it is not possible to specify all the conditions that may occur in the market in contracts (the company has a monopoly power during renegotiation of contract terms). Therefore, Demsetz competition or a competitive tender does not provide sufficient solutions for natural monopolies that require long-term contracts (concessions). This method can be used mostly in the transfer of public services such as garbage collection, avenue and street cleaning or the operation of some public facilities to the private sector. Despite this, institutional arrangements developed inspired by the concept of Demsetz competition; The tender method, yid model and its different versions are used as a tool for the private sector to provide many services and some infrastructure services previously provided by the state.

Contestable Markets Theory- it is presented with the contestable markets theory developed by Baumol, Panzar and Willig (1982), another alternative to opening up markets that were previously considered natural monopoly. Contestable markets theory argues that even if the goods or services are provided by a monopoly in a market, competitive solutions can be provided under certain conditions with the threat of other companies that have the

potential to enter the market. If the firms with the potential to enter the market do not need to undertake high initial investment costs to enter the market (there is no disadvantage of sunk cost and scale economy) or in other words, if the capital assets are mobile, these markets are called contestable markets. Being easy to enter / exit the market creates potential competition for the firm operating in the market and cannot use the power of monopoly even if the firm is a monopoly. Airline transportation, road and freight transportation markets, which can be easily moved from one line to another, are examples of these markets. In these markets, when excessive profit potential arises in other lines, any carrier can achieve normal profits if he shifts the transportation fleet to these lines at very low costs and eliminate the potential for excessive profits.

Chamberlinian Monopolistic Competition theory-it is based on the idea that a service may compete between alternative modes of supply and is explained by the competition between alternative modes of transport in the transport industry. The theory suggests that if there is a struggle between different modes of transport, such as rail, road, pipeline and sea (including inland waters) transportation, each of these subsectors may be deregulated and opened to competition, even if they all have natural monopoly features. However, whether services provided by alternative supply modes are full substitutes can provide market power to certain sectors.The above-mentioned competitive solutions can be implemented under certain conditions depending on the technology in an industry. With the introduction of reforms in regulation, all three theories have found application, and many sectors previously considered natural monopolies have been opened to competition. In many infrastructure services that are considered as natural monopoly at the present time, some of these service areas may lose their natural monopoly features if the technology develops and shrinks the economic scale or it divides some activities into competitive sub-sections in some of these services or the market grows and makes the production of more than one company more economical. However, although it has been weakened by network industries such as electricity transmission and distribution, drinking water and natural gas, natural monopoly features still exist in the telecommunications industry and will continue to maintain these properties in the near future. Therefore, it will continue to be important to prevent abuse of market power and increase economic efficiency in these and similar markets through regulation or similar instruments.

Conclusion

Consequently, the domination created by natural monopolies in market has dealt a serious blow to free market economy and healthy competition. To avoid this, many theories emerge to get the best results. However, the gaps in each of the theories do not fully help to regulate the activities of natural monopolies. The article briefly focuses on the methods of regulating the activities of natural monopolies and the theories put forward in this area. Although the measures taken by each state in this area based on certain theories differ from each other, the common goal is to adapt to changes in economic and social life, to use social requirements more effectively and to further improve the overall welfare.

Literature

1. BAUMOL, W. and Bradford, D., Optimal Departures From Marginal Cost Pricing, American Economic Review, 1970, p.265-283
2. “Privatization and regulation in natural monopolies” Recep Çakal, İstanbul 1996
3. BRENNAN, Timothy J., Regulating by Capping Prices, Journal of Regulatory Economics, Kluwer Academic Publishers, 1993, p.133-147
4. “Arrangement of natural monopolies and regulatory institution in the telecommunication sector” Mesut Erol, İstanbul 2003
5. STIGLER, George J, The Theory of Regulation, Bell Journal of Economics, 1971, edition 2, p.3-21.

Təbii inhisar bazarlarında rəqabət nəzəriyyələri və təbii inhisarların tənzimlənməsində optimal qiymətləndirmə metodu

Xülasə

Son illərdə Təbii inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar ciddi tədbirlər görülməyə başlanmışdır. Azad bazarın, sağlam rəqabətin təmin oluması üçün dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər sistemi təbii inhisarların özbaşınalığına son qoymağa, haqsız rəqabətin qarşısını almağa yönəlmişdir. Məqalədə təbii inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənmə metodları və bu sahədə irəli sürülən nəzəriyyələrə qısa şəkildə diqqət yetirilmişdir. Hər bir dövlətin müəyyən nəzəriyyələrə əsaslanaraq bu sferada gördüyü tədbirlər bir-birindən fərqlənsə də ümumi məqsəd iqtisadi və sosial həyatda baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmaq, sosial tələblərdən daha səmərəli istifadə etmək və ümumi rifah halını daha da artırmaqdır.

Теории конкуренции на рынках естественных монополий и метод оптимальной оценки в регулировании естественных монополий

Резюме

В последние годы были приняты серьезные меры по регулированию деятельности естественных монополий. Система мер, принимаемых государством для обеспечения свободного рынка и здоровой конкуренции, направлена на то, чтобы положить конец произволу естественных монополий и предотвратить недобросовестную конкуренцию. В статье кратко рассматриваются методы регулирования деятельности естественных монополий и теории, выдвигаемые в этой области. Хотя меры, принимаемые каждым государством в этой области на основе определенных теорий, отличаются друг от друга, общая цель состоит в том, чтобы адаптироваться к изменениям в экономической и социальной жизни, более эффективно использовать социальные требования и повысить общее благосостояние.

Rəyçi: dos. D.Məmmədova

Göndərilib: 22.04.2020 Qəbul edilib: 25.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/139-141

Nərmin Elnur qızı Qasımova
Bakı Dövlət Universiteti
narmin.qasimova97@mail.ru

BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDUNUN FƏALİYYƏTİNDƏ PROBLEMLƏR

Açar sözlər: *valyuta, maliyyə böhran, kredit, büdcə kəsiri, islahatlar*
Keywords: *currency, financial crisis, credit, budget deficit, reforms*
Ключевые слова: *валюта, финансовый кризис, кредит, дефицит бюджета, реформы*

Giriş

Beynəlxalq Valyuta Fondu dünyada qlobal iqtisadi inkişaf məqsədlərinə xidmət edən və maliyyə resurslarının bölgüsünü təmin edən ən mühüm institutlardan biridir. Beynəlxalq Valyuta Fondu dünya üzrə valyuta monitorinqini təşkil etmək, ehtiyacı olan ölkələrə borc vermək, qlobal inkişaf və iqtisadi sabitliyi təmin etmək istiqamətində fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq Valyuta Fondu dövlətlər arasında pul münasibətlərini tənzimləmək üçün yaradılmışdır və qlobal pul sisteminin institusional əsasını təşkil edir. Beynəlxalq Valyuta Fondu həm iştirakçı ölkələrin iqtisadiyyatının, həm də bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır.

Bu mövzunun öyrənilməsinin aktuallığı ondan qaynaqlanır ki, Beynəlxalq Valyuta Fondu iqtisadiyyatların qeyri-sabitliyinin artdığı və müxtəlif risklərin mövcud olduğu bugünkü qloballaşma şəraitində əhəmiyyətli yerdə dayanır. Çünki günümüzdə qlobal iqtisadiyyat və beynəlxalq maliyyə sistemi Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaradılması zamanı planlaşdırılanlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Dünyada inkişaf edən, xüsusilə sürətli iqtisadi artımı olan ölkələr qrupunun rolunu artırmaq meylinin formalaşması və inkişafı tendensiyası yaranmağa başlayır.

Beynəlxalq Valyuta Fondu beynəlxalq ticarətin tarazlaşdırılmış şəkildə inkişafı prosesinə kömək etmək, valyutaların mübadilə məzənnələrinin sabitliyinə şərait yaratmaq, maliyyə resursları təqdim etməklə dünya iqtisadiyyatının tənzimlənməsində yaxından iştirak edir (1, s.31).

2008-2009-cu illərdəki iqtisadi böhranın nəticələri göstərdi ki, valyuta sistemi bütün iştirakçı ölkələrin maraqlarını nəzərə almır, qatqı təmin edir, maliyyə idarəetməsində vaxtaşırı uğursuzluqların baş verməsinə, eləcə də onların bütün ölkələrin iqtisadiyyatında sürətli paylanmasına səbəb olur. Qlobal böhranlara və onların proqnozlaşdırılmasının səmərəlisizliyinə reaksiya olaraq maliyyə təşkilatlarına, xüsusilə Beynəlxalq Valyuta Fonduna qarşı beynəlxalq tənqidlər kəskin artdı. Bu cür tənqidlərin səbəbləri çox vaxt fondla əməkdaşlıq edən dövlətlərin vəziyyətinin inkişaf etmək əvəzinə daha da pisləşməsi idi (2, s.38).

Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyətinin aşağıdakı tərəfləri tənqid olunur. Birincisi, ölkədən ölkəyə böhranın sürətlə yayılması ehtimalının düzgün qiymətləndirilməməsi idi. Xüsusilə, fond maliyyə böhranının xüsusilə dağıdıcı təbiətinin qarşısını almaqla bağlı qətiyyətli tədbirlər görməyə hazır deyildi.

İkincisi, Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən tövsiyə olunan proqramların və böhranı aradan qaldırmaq üçün tədbirlərin səmərəsizliyi idi. Onların əksəriyyəti bank sistemindəki qeyri-sabitlik, korporativ idarəetmə sistemindəki qüsurlar, bankların qısamüddətli maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsindən asılılığı və s. kimi struktur amilləri nəzərə alınmadan makroiqtisadi böhranı aradan qaldırmaq üçün hazırlanmışdı və faiz nisbətlərinin kəskin artımı və büdcə məhdudiyyətləri təklif edirdi. Eləcə də kapital axınının dayandırılması üçün təcili tədbirlər görülməsinin zəruriliyinin inkarı böhran vaxtı borc institutu danışıqlarının yenidən başlanmasına səbəb oldu. Asiya böhranından sonra Beynəlxalq Valyuta Fondu nəinki vəziyyəti sabitləşdirə bilmədi, hətta onun dərinləşməsinə səbəb oldu. Böhranın əslində nədən qaynaqlandığı sualına – daxili korrupsiya, Beynəlxalq Valyuta Fondunun əmrlərini kor-koranə yerinə yetirilməsi və ya sadəcə fond mütəxəssislərinin Asiya problemlərinə əhəmiyyət verməməsi qlobal iqtisadi birlik qəti cavab verə bilmir.

Bu beynəlxalq təşkilatın ən kəskin tənqidçilərindən biri olan Nobel laureatlı Joseph Stiglitzin dediyinə görə özəlləşdirmə, bazar liberalizasiyası, maliyyə iqtisadiyyatı - bunlar Beynəlxalq Valyuta Fondunun siyasətinin dayandığı üç sütundur, qalanı isə bazarın "görünməz əli" ilə tamamlanacaqdır. O düşünür ki, Fond boş yerə kömək müqabilində inkişaf etməkdə olan ölkələrdən xərclərini azaltmaq və kreditlər üzrə yüksək faiz dərəcələrini qorumasını tələb edir, çünki bu hərəkətlər böhranın dərinləşməsini gücləndirdi. Onun fikrincə, Beynəlxalq Valyuta Fondu milli valyutanı sabitləşdirmək üçün dövlətlərin fəaliyyətini maliyyələşdirməməlidir, onun əvəzinə işgüzar fəallığın təbii azalması ilə üzləşən dövlətlərdə ümumi tələbi təmin etmək üçün vəsaitlərini ona istiqamətləndirməlidir (3).

Nəzəriyyə baxımından Beynəlxalq Valyuta Fondu metodları demək olar ki, ideal görünür, amma praktikada onların dəyəri həmişə özünü göstərmir. Bu da özünü cəmiyyətin təbəqələşməsi, deindustriallaşması və işsizlik, yaşayış səviyyəsinin azalması və dövlət borcunun artması kimi böyük sosial xərclərdə göstərir. Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankının kökündən səhv olan siyasəti belə ağır nəticələrə gətirib çıxarır. Əsasən onların siyasəti neokolonializmi, yəni böyük güclərin zəif ölkələrin mənbələrini mənimsədiyini göstərir. Fond işçiləri yeni iqtisadi depresiyaların qarşısını almaq və bütün insanların bərabər şərtlər əsasında yaşamasına imkan vermək kimi əsl məqsədlərini unutdular.

Digər tərəfdən, uğursuzluqlarda yalnız Fondu günahlandırmaq mümkün deyil, çünki onun səlahiyyətlərinə dövlətlərin daxili iqtisadi siyasətini idarə etmək daxil deyil və dövlətlər onun köməyini qəbul etməyə məcbur edə bilməz. Xüsusi əməkdaşlıq proqramının müddəaları dövlətin özü tərəfindən müəyyən edilir. Fond yalnız dövlətin ödəmələri problemini aradan qaldırmaq üçün kifayət edəcək qədər

siyasi dəyişikliklərə nəzarət edir. Fond danışıqlar aparır, dövlətlərin etirazlarını dinləyir, onların arqumentlərini qəbul edirsə öz tələblərində düzəlişlər edir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun yardım proqramlarının uğursuzluqlarının əsas səbəblərindən biri qarşılıqlı səriştəsizlikdir. Bir tərəfdən fond mütəxəssisləri nəzəri cəhətdən təsirli olan və hətta kömək edən tədbirlər irəli sürürdülər, amma müəyyən bir ölkənin xüsusiyyətlərini nəzərə almırdılar. Digər tərəfdən təcili pula ehtiyacı olan dövlətlərin hakimiyyəti tələb olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqəli riskləri nəzərə almadan pul vəsaitini almağa hazır idilər. Üstəlik risklər haqqında ümumiyyətlə düşünmürdülər, beləki əsas vəzifə vəsaiti almaqdan ibarət idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun ölkələrə tövsiyyələri əksər hallarda kontrasiklik tədbirləri tətbiq edən inkişaf etmiş dövlətlərin anti-böhran siyasətinə birbaşa qarşıdır. 2008-ci il qlobal maliyyə və iqtisadi böhranının ortasında Beynəlxalq Valyuta Fondu ABŞ, AB və Çində bu siyasəti dəstəklədi, ancaq öz "xəstələri" üçün fərqli bir "dərman" təyin etdi: Beynəlxalq Valyuta Fondunun 41 yardım sazişindən 31-i dövriyyəli, yəni sərt pul və ya maliyyə siyasətini təmin edir (4, s.17).

Bu ikili standartlar həmişə mövcud olub və dəfələrlə inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə genişmiqyaslı böhranlara səbəb olub. Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələrinin tətbiqi dünya birliyinin monopolar inkişaf modelinin formalaşmasına yönəldilmişdir.

Beləliklə, qloballaşma şəraitində Beynəlxalq Valyuta Fondunun islahatları aşağıdakı sahələri əhatə etməlidir:

- Maliyyə sektorlarının gücləndirilməsi: hüquqi və tənzimləyici əsaslar, habelə banklar üçün nəzarət əsaslarının gücləndirilməsi; vaxtında maliyyə məlumatlarının azad şəkildə bazarlara daxil olması; banklar və maliyyə qurumları üçün minimum xalis dəyər tələblərinin nəzərdən keçirilməsi; spekulyativ hücuma həssas olan məzənnə rejimlərinin tərk edilməsi.
- Məlumatların açıqlığı, Beynəlxalq Valyuta Fondunun şəffaflıq və hesabatlılığı: bazar iştirakçılarına və ictimaiyyətə məlumat təminatını yaxşılaşdırmaq beynəlxalq maliyyə sistemi islahatlarının əsas elementini təşkil edir. Bu həm də Beynəlxalq Valyuta Fondunun islahatlarında ilk addımdır.
- Özəl sektorun böhranın qarşısının alınması və idarə edilməsinə cəlb edilməsi: beynəlxalq maliyyə axınlarının əksəriyyəti özəl axınlardır. Bu, özəl sektorun maliyyə böhranlarının qarşısını alınması və aradan qaldırılmasında nə qədər vacib rol oynadığını göstərir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyəti həddən artıq amerikalaşma səbəbinə görə də tənqid olunur. Buna görə Fondda hər hansı bir qərarın qəbul edilməsi üçün iştirakçıların 85% -nin razılığı tələb olunur, bununla belə səslər iştirakçıların hissələrinə nisbətdə formalaşdırılır. ABŞ səslərin hamısının 17% -nə sahibdir (hər kəsdən daha çox) və buna görə də Beynəlxalq Valyuta Fondunun hər hansı qərarını bloklamaq imkanı var, məsələn, ABŞ-ın maraqlarına zərər vuran, müstəqil siyasət yürüdən dövlətlərə kredit ayrılmasını qadağan edə bilər. Yəni ABŞ, əvvəllər olduğu kimi, yəni fondun yaradıldığı dövrdəki kimi mahiyyətcə Beynəlxalq Valyuta Fonduna rəhbərlik edir. Bir çox ölkələr, o cümlədən MDB, Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyəti zamanı tətbiq edilən qaydalardan məmnun deyillər.

Aydındır ki, Fondun səlahiyyətləri genişləndirilmişdir. Bu iki - üzv dövlətlərin ümumi iqtisadi siyasəti və onların xarici valyuta siyasəti səviyyəsində həyata keçirilir (5, s.474).

Nəticə

Beynəlxalq Valyuta Fondunun subyektiv yanaşmaları nəticəsində bir neçə dövlət artıq ictimai-siyasi fəlakətlər keçirmişdir. Şərtlərin yerinə yetirilməsi müqabilində fondun dövlətlərə kredit verməsi inkişafa töhfə verməkdən çox onların iqtisadiyyatlarını qlobal maliyyə axınlarına bağlayaraq asılı hala salır.

Səslərinin böyük bir hissəsi mövcud olduqda dövlətlər qərar qəbul edilməsində birbaşa və ya dolayı olaraq öz maraqlarını laqeyd qoyaraq kredit götürülmüş dövlətin maraqlarını müdafiə edir.

Bu təşkilatın təsirinin azalması ABŞ-ın büdcə kəsiri də daxil olmaqla bir çox qlobal bərabərsizliyin aradan qaldırıla bilməməsində ifadə olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyətinin kəskin problemlərini üç əsasda birləşdirmək olar.

Birincisi, son on ilin yeni çağırışlarının təsiri altında Beynəlxalq Valyuta Fondunun ilkin məqsədlərindən - üzv dövlətlərin pul sabitliyi və tədiyyə balansının dəstəklənməsini yerinə yetirməkdən yayınması meylidir.

İkincisi, Beynəlxalq Valyuta Fondu üzv dövlətlər, xüsusilə yeni qoşulmuş dövlətlər arasında vəsaitlərin səmərəli bölüşdürməsi vəzifəsinin öhdəsindən gəlmir.

Üçüncüsü, fond qloballaşma prosesi səbəbiylə tədiyyə balansı kəsiri və kapitalın hərəkəti ilə əlaqəli böhran kimi bir çox müasir və gələcək problemlərə tam cavab verməyə hazır deyil.

Ədəbiyyat

1. Nəbiyeva Zülfiyyə Zəbulla qızı. Beynəlxalq Valyuta Fondu və Azərbaycan Respublikasının fondla əməkdaşlığının müasir durumu magistr dissertasiyası. Bakı- 2015. 75 s.
2. Реш Анна Артуровна. Международный Валютный Фонд и оценка эффективности его деятельности: Ретроспективный и современный аспект. Томск – 2016. 55 с.
3. Выгоды и риски сотрудничества с МВФ. // www.segodnya.ua
4. Сидорова Е.А., Баранова М.С. Проблема глобального управления и роль Международного валютного фонда // Вестник Новосиб. Гос. Университета. – 2015. – № 15 (2). – С. 17
5. Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право. 2001. — 608 с. с. 474

Проблемы в деятельности Международного Валютного Фонда
Резюме

В рамках намеченных изменений Фонд должен повысить эффективность надзора за макроэкономическими показателями стран-членов. Действия МВФ по отношению к развитым странам должны быть более адаптированы к особенностям каждой отдельной страны, для стран с развивающейся экономикой усилия должны быть сосредоточены на предупреждении и преодолении кризисов. В странах с низкими доходами организация должна содействовать макроэкономической стабильности и повышению тех выгод для этих стран, которые они получают от внешней помощи и от глобального движения товаров и капитала.

Problems in the activities of the International Monetary Fund
Summary

In the framework of the planned changes, the Fund should increase the effectiveness of supervision of macroeconomic indicators of member countries. IMF actions in relation to developed countries should be more adapted to the characteristics of each individual country; for countries with developing economies, efforts should be focused on preventing and overcoming crises. In low-income countries, the organization must promote macroeconomic stability and increase the benefits for these countries that they receive from external assistance and from the global movement of goods and capital.

Rəyçi: prof. Ə.Sadıqov

Göndərilib: 26.04.2020 Qəbul edilib: 29.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/142-145

Самира Имран гызы Кулиева
г. Баку, Азербайджан
samira.quliyeva@outlook.com

АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ У ПАЦИЕНТОВ ПСИХИАТРИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

Ключевые слова: *агрессия, агрессивное поведение, психиатрия.*
Key words: *aggression, aggressive behavior, psychiatry.*
Açar sözlər: *aqressiya, aqressiv davranış, psixiatriya.*

В статье рассмотрены ключевые моменты феномена агрессии и агрессивного поведения у психиатрических больных. Раскрывается роль психологического фактора в возникновении психических расстройств, а также их взаимовлияния. В статье раскрывается содержание агрессивного поведения в структуре психических расстройств и их криминогенное значение.

Высокая распространенность агрессии и агрессивного поведения у лиц психиатрического профиля, а также их взаимосвязь с общественно опасными действиями является острой медико-социальной проблемой современной психиатрии [1-3]. Имеются многочисленные работы отечественных и зарубежных авторов по данной проблеме, однако вопросы теоретического характера остаются недостаточно изученными, дискуссионными. Ситуация усугубляется тем, что актуализация агрессивных форм поведения у психических больных обусловлена влиянием психопатологической составляющей психического расстройства. Возможно, этими обстоятельствами объясняется наличие множества классификаций, концепций, точек зрений по причинам возникновения и механизмам агрессивного поведения у больных психиатрического профиля.

Ю.Б. Можгинский [4] выделяет патологическую агрессию, т.е. насильственные действия, имеющие непосредственным источником психическое расстройство. Более того, автором описаны ее особенности: патологическая мотивация, т.е. побуждения к агрессии связаны с содержанием болезненных фантазий и потребностей индивида; сверхценное значение агрессии, т.е. ее особый смысл и важность, включенность агрессии в смыслообразующую сферу личности; связь с изменениями в эмоциональной сфере, в частности, аффективно-злобными реакциями, тревогой, депрессией; неадекватность агрессии реальной ситуации, т.е. возникновение агрессии без достаточной причины; устойчивость и длительность агрессивного поведения, нередко с началом его уже в детском возрасте. Безусловно, представленная типология и особенности агрессии отражают патологическую основу. Однако однозначность в отношении причинно-следственных связей является весьма условной. Не исключается влияние патопластической «почвы» биологической направленности (черепно-мозговые травмы, интоксикация, генетическая обусловленность). Спорным моментом в понятии «патологическая агрессия», на наш взгляд, является отсутствие четких классификационных критериев. Другими словами, в данное определение можно включать все психические расстройства, в структуре которых отмечается агрессивное поведение.

В этой связи, нам импонирует определение «Патологическая агрессия», предложенное Р. Бэрон, Д. Ричардсон [5], проявляющаяся у пациентов в психотических состояниях (бред, галлюцинации, другие тяжелые симптомы психических расстройств с отсутствием осознания их болезненности). Психотическая агрессия характеризуется высокой импульсивностью, снижением или потерей самоконтроля, сопровождается непредсказуемыми изменениями настроения и нарушениями влечений (гиперсексуальность, жестокость). Возникает на фоне психических нарушений в сфере настроения (депрессия, тревожность), влечений (садизм, пиромания), представлений и восприятия (галлюцинации), мышления (сверхценные, бредовые идеи). Очевидно, что существенное влияние на формирование агрессивного поведения и реализацию агрессии могут оказывать психопатологические проявления, главным образом актуальный психопатологический синдром [1]. Чрезвычайная агрессивность пациентов с гебоидным синдромом, обычно сопряженная с выраженными садистическими наклонностями, сохраняется в течение нескольких и более лет. У пациентов со сверхценно-бредовой и импульсивной агрессией в детстве отмечались страхи, носящие беспредметный либо бредовой характер [4]. Исследователи подчеркивают разную степень опасности психопатологических состояний. Среди совершивших агрессивные действия против личности доля невменяемых составляет 10-11%. К примеру, состояния расстроенного сознания с полной дезорганизацией поведения при сохранности моторных функций — сумеречные расстройства сознания являются наибо-

лее опасными синдромами; наименее опасными являются астенические проявления [6]. Умеренную опасность представляют галлюцинаторно-бредовые, бредовые аффективные и психопатоподобные синдромы. Наряду с этим, в реализации агрессии при всех упомянутых психопатологических синдромах, кроме расстройств сознания, значительную роль играют преморбидные личностные установки больного. В одних случаях они приводят к легкому возникновению агрессивно-насильственного поведения, зачастую даже к повторным, однотипным агрессивным действиям; в других — препятствуют таким поступкам [7]. Максимальная выраженность агрессивности наблюдается в структуре галлюцинаторно-параноидного синдрома. Риск агрессивных действий возрастает при усложнении упомянутого синдрома, а именно: появлении тревоги, растерянности, деперсонализации и дереализации. Идеи преследования, воздействия, ревности и отравления. Особенно опасными являются стойкие бредовые идеи конкретного содержания с направленностью на конкретных лиц, в частности, бред ревности. Галлюцинации, бред и параноидные идеи понуждают больных причинять вред окружающим, хотя более частым исходом становится нанесение вреда себе. Больные часто действовали под влиянием галлюцинаторных императивных «голосов» или ложных убеждений в злонамерениях окружающих. Как видно из представленного материала, риск совершения противоправных деяний выше у больных, находящихся в психотических состояниях. С одной стороны, требуется разработка дифференцированных мер лечебно-реабилитационного спектра с учетом риска совершения агрессивных поступков, с другой стороны – мероприятия организационно-правового характера (вопросы принудительного лечения, определение, а точнее увеличение сроков принудительного нахождения больных в психиатрическом стационаре). Поведенческая агрессия у пациентов обусловлена личностными расстройствами и чаще всего связана с психопатиями и психопатоподобными состояниями [7, 8]. Проявления поведенческой агрессии могут быть стойкими, наблюдающимися на протяжении ряда лет или же на протяжении всей жизни человека. Как правило, такие пациенты недостаточно критичны к проявлениям своей агрессивности, обычно они обвиняют окружающих людей в недружелюбном отношении к себе, себя же воспринимают исключительно в позиции жертвы. Например, у лиц с антисоциальной психопатией в дошкольном или раннем школьном возрасте выявляются склонность мучить животных, совершать поджоги, бить своих сверстников, фантазировать на тему агрессии и т.п. [8]. Большинство лиц с различными расстройствами личности подвержены дезадаптации и, соответственно, склонны к асоциальным формам поведения. Поэтому они чаще всего вызывают интерес у судебных психиатров и криминалистов. У лиц, совершивших тяжкие насильственные преступления, чаще всего встречаются такие аномалии, как расстройства личности — у 33%, органические поражения центральной нервной системы — у 19%, последствия черепно-мозговых травм — у 18%, хронический алкоголизм — у 17%. В целом среди убийц лица с психическими аномалиями составляют более 70% [9]. Кстати, психопатия диагностируется у многих сексуальных маньяков и серийных убийц [2, 13, 14]. Разные виды агрессивного поведения, как справедливо отмечают Б.В. Шостакович и В.В. Горинов [7], характерны для различных типов психопатических личностей, поскольку они наиболее уязвимы в определенных жизненных ситуациях. По данным А.С. Индина [10], у больных, страдающих алкоголизмом, общая агрессивность чаще высокая (76,0%) и средняя (24,0%). Высокая общая агрессивность вдвое чаще отмечалась у тех пациентов, личностные особенности которых еще до развития алкоголизма достигали степени психопатии. Кроме того, у этих лиц обнаруживается раннее формирование патологических особенностей личности с появлением склонности к алкоголизации еще до окончательного структурирования психопатии. Автор считает, что феномен агрессивного поведения при алкоголизме у пациентов с расстройствами личности обусловлен мультиосевым воздействием таких психопатологических факторов, как патологически измененная «почва», клинические признаки самого синдрома зависимости и сопутствующая (коморбидная) психическая патология. Поведенческая агрессия, как правило, рассматривается во взаимосвязи с расстройствами личности. В категорию «поведенческая агрессия» следует отнести расстройства влечений, химические/нехимические аддикции и пограничные психические расстройства. Несомненно, термин «поведенческая агрессия» содержит некоторую условность, так как отсутствуют четкие критерии и инструментарии по ее определению, включая этиологическую составляющую. Просматривается тенденция психологизации феномена агрессивного поведения в структуре расстройств личности. И, наконец, наблюдается стилистическая повторяемость. Известно, что «Агрессия — мотивированное деструктивное поведение, противоречащее нормам (правилам) сосуществования людей в обществе, наносящее вред объектам нападения (одушевленным и неодушевленным), приносящее физический ущерб людям или вызывающее у них психологический дискомфорт (отрицательные переживания, состояние напряженности, стра-

ха, подавленности и т.п.)» [11]. Особняком стоит проблема агрессивного поведения у пациентов с аффективными расстройствами. Агрессивное поведение в структуре депрессивных расстройств имеет определенный спектр характеристик больных, способных влиять на форму и уровень проявления агрессии [12]. Установлено, что различия в формировании агрессивного поведения при депрессиях разной нозологической принадлежности, в первую очередь, определяются преобладанием либо импульсивности, характерной для психопатий, либо рефлексивности, более присущей лицам с расстройствами аффективной сферы. У больных депрессией, по сравнению со здоровыми испытуемыми, больше выражена подозрительность, обида и враждебность, откуда можно сделать вывод о наличии у больных депрессией враждебных установок в адрес окружающих людей. У больных с тяжелыми формами депрессивного расстройства, по сравнению с больными с мягкими формами, на фоне повышенной подозрительности, обидчивости и враждебности отмечаются повышенная проактивная агрессивность как личностная черта и реактивная агрессивность как реакция на фрустрацию, направленные на людей и на ситуацию, а также изменения восприятия эмоционального состояния окружающих и себя. Это свидетельствует о наличии большей предрасположенности к агрессивному поведению у больных с очень тяжелой депрессией [12]. Беспечное, безответственное поведение отмечалось у больных при биполярном аффективном расстройстве [7]. Опасность и беспокойство со стороны больных в стоянии гипомании или мании заключались в совершении ими незначительных «телефонных» террористических актов (сообщение о минировании офиса, школы). Между тем, выявление взаимосвязи между агрессивностью и аффективной патологией требует дальнейшего изучения. Что касается возрастных аспектов распространенности агрессивного поведения, то, к сожалению, наибольший удельный вес антисоциальности констатируется в молодом трудоспособном возрасте. То есть проблема агрессивного поведения у психических больных приобретает социальный ракурс. По результатам исследования А.А. Самедова, Н.Н. Эльдарова, Л.А. Гасан-заде [9] было установлено, что большинство агрессивно-насильственных правонарушений совершается в период от 20 до 39 лет, что соответствует времени максимальной активности личности. У более чем 76% опрошенных (39 человек из 50-ти) в прошлом имели место агрессивное поведение и привлечение к уголовной ответственности за различные преступления против личности: умышленное убийство, нанесение тяжких телесных повреждений, грабеж и разбой, изнасилование, хулиганство и др. Большинство обследованных имели в той или иной степени выраженную склонность к злоупотреблению алкогольными напитками, что усугубляет эмоционально-волевые нарушения, возбудимость, конфликтность, раздражительность, импульсивность и тем самым способствует реализации агрессивных побуждений. Многие из тех, кто совершал хулиганские поступки, разбойные нападения, грабежи, кражи, часто меняли место работы, периодически имели длительные перерывы в трудовой деятельности.

Литература

1. Менделевич, В.Д. Психиатрия, общество и безопасность граждан: общероссийские и татарстанские тенденции / В.Д. Менделевич, Ф.Г. Зиганшин, Т.В. Гурьянова //Неврологический вестник. — 2011. — № 1. — С. 3-8.
2. Кернберг, О. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях / О. Кернберг. — М.: Класс, 1998. — 368 с.
3. Ганнушкин, П.Б. Клиника психопатий: их статика, динамика, систематика / П.Б Ганнушкин. — Н. Новгород: Изд-во НГМД, 1998. — 128 с.
4. Можгинский, Ю.Б. Агрессия подростков: учебное пособие / Ю.Б. Можгинский. — М.: МЕДпресс, 2006. — 128 с.
5. Бэрон, Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д.Ричардсон. — СПб: Питер, 2000. — 352 с.
6. Петрюк, А.П. Агрессивное поведение при различных психических расстройствах с учётом качества жизни пациентов / А.П. Петрюк // Журнал психиатрии и медицинской психологии. — 2004. — № 3. — С. 99-102.
7. Шостакович, Б.В. Агрессия и психическое здоровье / Под ред. Т.Б. Дмитриевой и Б.В. Шостаковича. — СПб: Юридический центр Пресс, 2002. — 464 с.
8. Дмитриева, Т.Б. Агрессия и психическое здоровье / Под ред. Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича. — СПб: Юридический центр Пресс, 2002. — 464 с.
9. Самедов, А.А. Агрессия при расстройствах личности / А.А. Самедов, Н.Н. Эльдарова, Л.А. Гасан-заде // Вестник Ассоциации психиатров Украины. — 2011. — № 2. — С. 18-27.

10. Индин, А.С. Агрессивное поведение у больных алкоголизмом с коморбидными расстройствами личности (факторы риска, клиника, терапия, профилактика): автореф. дис. … мед. наук / А.С. Индин. — М., 2009. — 280 с.
11. Зинченко, В.П. Большой психологический словарь / В.П. Зинченко, Б.Г Мещеряков. — М. – СПб., 2008. — 409 с.
12. Абрамова, А.А. Агрессивность при депрессивных расстройствах: автореф. дис. … канд. психол. наук / А.А. Абрамова. — М., 2005. — 152 с.
13. Семенюк, Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л.М. Семенюк. — М.: Москва, 1996. — 254 с.
14. Берковиц, Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. — СПб.: Прайм-Еврознак: Нева, 20

Aggresive behavior in psychiatric patients

Summary

Thus, factual analysis of aggressive behavior in psychiatric patients testifies to the contradiction of scientific points of view. This is explained by the lack of single methodological, theoretical, classification approaches in the study of the phenomenon of aggressive behavior. Deep study of etiology, mechanisms of actualization of aggressive tendencies in patients' psychiatric profile, development of single methodological, clinical, classification, therapeutic and prophylactic approaches to this social problem has a principled medical social importance.

Psixi pasiyentlərdə aqressiv davranış

Xülasə

Beləliklə, psixiatrik xəstələrdə aqressiv davranışın faktiki təhlili elmi nöqtələrin ziddiyyətinə dəlalət edir. Bu, aqressiv davranış fenomeninin öyrənilməsində vahid metodoloji, nəzəri, təsnifat yanaşmalarının olmaması ilə izah olunur. Etiologiyanın dərindən öyrənilməsi, xəstələrin psixiatrik profilindəki aqressiv meyllərin aktuallaşdırılması mexanizmləri, bu sosial problemin vahid metodoloji, klinik, təsnifat, terapevtik və profilaktik yanaşmalarının inkişafı prinsipial tibbi sosial məna kəsb edir.

Rəyçi: prof. K. Səlimov

Göndərilib: 27.04.2020 Qəbul edilib: 29.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/146-150

Shukriyye Vugar Taghizade
Master student, Baku State University
Department of International Private law and European law
shukriyye.tagizade1006@bk.ru

IMPORTANCE OF COST CONTROL IN TENDER CONSTRUCTION PROJECTS

Keywords: *government procurement***,** *vendor, shareholders, tender offer, take over bid, proportionality formation, legal penalities, public contracts, construction project, legal basis, future perspectives*
Açar sözlər: *dövlət satınalmaları, satıcı, səhmdarlar, tender təklifi, satınalma təklifi, mütənasiblik formalaşması, qanuni cəzalar, ictimai müqavilələr, tikinti layihəsi, hüquqi əsaslar, gələcək perspektivlər*
Ключевые слова: *государственные закупки, продавец, акционеры, тендерное предложение, предложение о поглощении, формирование пропорциональности, юридические санкции, государственные контракты, строителные проекты, правовые основы, перспективы на будущеею*

To tender is to invite bids for a project or accept a formal offer such as a takeover bid. Tendering usually refers to the process whereby governments and financial institutions invite bids for large projects that must be submitted within a finite deadline. The term also refers to the process whereby shareholders submit their shares or securities in response to a takeover offer. The term tender usually refers to the process whereby governments and financial institutions invite bids for large projects that must be submitted within a finite deadline. A tender offer is a public solicitation to all shareholders requesting that they tender their stock for sale at a specific price during a certain time. The term tender also refers to the process whereby shareholders submit their shares or securities in response to a takeover offer. For projects or procurement, most institutions have a well-defined tender process, as well as processes to govern the opening, evaluation, and final selection of the vendors. This ensures that the selection process is fair and transparent. Regarding tender offers related to takeover attempts, the conditions of the offer are clearly listed and include the purchase price, the number of shares requested, and a deadline for a response. A request for tender (RFT) is a formal and structured invitation to suppliers to submit competitive bids to supply raw materials, products, or services. Because this is a public and open process, laws were created to govern the process to ensure fair competition among bidders. For example, without laws, bribery and nepotism may flourish. Tender services are available for potential bidders and include a wide range of tenders from private and public sources. These services include crafting suitable bids, coordinating the process to ensure deadlines are met, and ensuring compliance with applicable laws. Bidding often follows a double or triple-envelope system, which requires technical, financial, and certification aspects of bids be submitted separately. This supports the independent assessment of each aspect of all bids. Failure to correctly separate bid aspects can lead to disqualification. As technical and the financial aspects vary significantly by sector, contract and company, this chapter focuses on the certification system. Be aware, however, that technical and financial aspects of the bid are usually what distinguish one bidder from another. For assistance in compiling a technical or financial bid, consider using a local specialist. It is worth noting that submitted bids are legally binding. If a bid is accepted, the bidding firm may be subject to legal penalties if it withdraws. The technical bid should list specifications and details on the quantity or quality of the work, etc. This information is specific to every sector and is often one of the longest and most time-consuming aspects of bidding for public contracts. The award criteria, contained in the tender documents or the contract notice, inform bidders of the relative importance of various aspects. Bidders should use these criteria to maximize their chances. The financial bid includes overall cost, which the contracting authority is likely to rank highly. This section lists any required certifications. These may include evidence of no criminal record, never having filed for bankruptcy protection, proof of identity and proof of fiscal compliance. It may also include certificates of quality assurance and environmental or labour management. A new system, the European Single Procurement Document (ESPD), simplifies some aspects of this process. Bidders can use eCertis to learn more about which documents are required. Note, however, that not all national and regional systems follow the same certification requirements. Prior to the ESPD, every bidder had to provide all certification required by national legislation prior to submitting a tender. The European Single Procurement Document (ESPD) changes this requirement by allowing for company self documentation for preliminary evidence, as part of the government-procurement bidding process. Only the winning bidder has to supply all the certification documents. This new system is intended to reduce required paperwork, which can vary from Member State to Member State. The ESPD makes one single pre procedur-

al document applicable in all Member States. Unless otherwise specified by the contracting authority, the ESPD is accepted as a temporary replacement for all certification requirements. The Government Procurement Agreement (GPA) of the WTO encourages countries to use international standards whenever possible to minimize trade disruption. Authorities can, however, still apply regional and national standards when international standards do not exist. CETA encourages convergence, but does not specify any central standards. The rules exist in the EU Directives rather than in the GPA. This means that a contracting entity can impose the quality-assurance standards of its country (possibly making it difficult for Canadian suppliers to comply). A tenderer unable to obtain a certification required in an EU country can submit evidence that the Canadian certification it does have is equivalent. The tenderer might show that the Canadian certification involves similar metrics, verifications and issues. If the bidder can prove equivalency and that it is impossible to obtain requested EU certification, the contracting entity is theoretically obliged to accept the substitute. Similarly, an equivalent certificate from another EU state should also be accepted. For certification of environmental-management standards, EU contracting entities must refer to the Eco-Management and Audit Scheme (EMAS) of the EU, or other management standards established by the EU or international bodies. For more information, consult Article 62 of 2014 Directive on Public Procurement. Search the document for "Quality assurance standards" and review the second of the four results presented. In the private sector, requests for tenders are referred to as requests for proposals (RFP); an RFT allows potential bidders to respond to the defined needs of the issuer. A tender offer is a public solicitation to all shareholders requesting that they tender their stock for sale at a specific price during a certain time. To entice shareholders to release a specific number of shares, the offer typically exceeds the current market value of the shares. In the U.S., tender offers are highly scrutinized and subject to extensive regulation. Since the deal targets shareholders directly, it effectively removes upper management from the process, unless those members of management are also substantial shareholders. If the company looking to take over already has a notable share of the target company, referred to as a foothold block, a minority of the remaining shareholders may be enough to allow the company making the offer to become the majority shareholder. However, if the requested shares are not released by the deadline, the deal is often considered void, effectively allowing shareholders to block the deal. A tender offer is a type of public takeover bid constituting an offer to purchase some or all of shareholders' shares in a corporation. Tender offers are typically made publicly and invite shareholders to sell their shares for a specified price and within a particular window of time. The price offered is usually at a premium to the market price and is often contingent upon a minimum or a maximum number of shares sold. To tender is to invite bids for a project or accept a formal offer such as a takeover bid. An exchange offer is a specialized type of tender offer in which securities or other non-cash alternatives are offered in exchange for shares. The cost control is a process that should be continued through the construction period to ensure that the cost of the building is kept within the agreed cost limits. The cost control can be divided into major areas: the control of cost during design stages and the control of cost by the contractors once the construction project has started. According to Nunnaly (1998), cost control of projects involves the measuring and collecting the cost record of a project and the work progress. It involves the comparison of actual progress with the planning. The main aims of the cost control: a) To gain the maximum profit within the designated period within the budget; b) To keep the total expenditure within the amount agreed by client, frequently based on approximate estimate of cost prepared by the quantity surveyor in the early stages of the design process. There is a need for strict cost discipline thought all stages of design and execution to ensure that the initial estimate, tender figure and final account sum all are closely related. c) To give the building client good value for money a building which is soundly constructed, of satisfactory appearance and well suited to perform the functions for which it is required, combined with economical construction and layout. d) To achieve a balanced and logical distribution of the available funds between the various parts of the building. The cost controlling system we can use as a tool for estimating the new projects based on previous experience. As a quantity surveyor for a construction company to research this project, I have started with reading text books to get theoretical understanding of the subject. Thereafter I have discussed the technique of cost control with my colleague and managers to get practical knowledge of this application. The main objective of cost control of a project is to gain the maximum profit within the designated period within the budget. To monitor and control actual expenditure against the estimated project budget. The project budget is represented by the tender price or contract sum. According to Nunnally (1998), cost control of a project involves the measuring and collecting the cost record of a project and the work progress. It also involves the comparison of actual progress with the planning. The main objective of cost control of a project is to gain the maximum profit within the designated period and satisfactory quality of work. A systematic procedure of cost control will give a good result in collecting important data in estimating and controlling of the cost of the coming projects in

future. After preparing the reports based on the actual costs, it is important to distribute the remaining budget for the future periods and estimate or re-estimate the cost of the work yet to be completed. Any new information must take into account since the commencement of contracts. It is important to ensure that there should not be any under claim or over claim of the work done. This is required to maintain a steady cash flow. Also it helps the client and the contractor to manage their expenditure and income. Controlling how much is spent on a certain item on project. Anything above a certain amount needs approval of higher authority. The process of controlling the expenses of cost in a project, from the starting of client idea to the completion and final payment on site. An active process to control the causes of the cost changes, to document those cost changes, and to monitor cost fluctuations within the project.

The Future of Standard Costing:

According to Cheatham and Cheatham (1996), many accountants do not know that a redesigned standard costing system can provide the important information that they need and updating their system is an easier process than adopting a new system. The accurate and reliable determination of tender price for projects remains a critical problem which has saddled the construction industry this problem is more acute in developing countries. Likewise, one persistent problem in Ghana is that, the quality and reliability of estimates provided by Quantity Surveyors sometimes are doubtful. Thus, most projects in developing countries, including projects in Ghana, end up grossly over-budgeted and over-time. Furthermore, reiterated that, the inability of Quantity Surveyors to provide quality and reliable estimates at all times is as a results of lack of effective cost planning in the industry. However, this problem can also be attributed to the lack of tender price index in the Ghana construction industry. Similarly, as cited by argued that in most developing countries such as Ghana, there are no organisations that have endeavoured to compiled and published construction data and the unavailability of such information has hindered effective planning and pricing of projects. Consequently, if a construction firm fails in wining contracts, then resources invested are wasted. On the other hand, if clients lack the knowledge on how much they are expected to invest in a project, they become reluctant to invest. More importantly, if consultants also fail to give realistic price for tender, they lose credibility. Therefore, it is important for construction stakeholders to offer suitable tender prices for intended projects based on previous tenders. However, in developed countries, such as United Kingdom, Hong Kong and United States of America, there are established institutions who engage in the development of tender price index: for instance, the Building Cost Information Service of United Kingdom, Architectural Service Department of Hong Kong and Engineering News Records of United States of America are examples of such institutions. Notwithstanding, construction professionals in developing countries are not able to adopt these indices because of the extent of influence that cultural difference have on various decisions making. These cultural differences are related to the values, attitudes and norms which will not work in developing countries such as Ghana . Similarly, opined that it is even more difficult to adopt or maintain a scientific strategy to measure decisions that work in one country to another due to the diversity and complexity of construction organizations that exist in different countries. These cultural indicators are mainly due to variations in market conditions that exist in different geographic contexts . Drawing from this, these cultural differences in terms of tender price are classified as micro and major in terms of their impact on the development of tender price index. For instance the micro indicator differ from one country to the another thus the type of building, standard form of measurement, level of professional competence and pricing strategies while the macro indicators includes: gross domestic product, inflation, exchange rate, interest rate, prime building cost index and consumer price index. These micro and macro indicator are interrelated, having linked with one another. Similarly, there are changers which have greater impact on both the micro and macro indicators, thus depending on the level of growth of economy within particular country understudy, these are political, corruption, procurement and unemployment. As aforementioned, tender price is imperative in the successful delivery of projects and TPI is more important in decision making right from the inception stage. However, the establishment of tender price is highly fluctuating in the construction industry and there has been a wide disparity between annual rates of tender price and building costs . Tender Price Index (TPI) therefore, is used to track the historical trends in the movement of tender price levels of construction contracts let out during the respective periods. In addition, to reflecting the changes in material and labour costs, TPI also takes into account the elements of competition in the market, the risks and the profit factored in the Contractors' bids . Besides being used to establish historical cost trends, TPI also serve as a useful tool for providing an indication of future cost trends. Accordingly, future research seeks to develop tender price index as means for forecast tender price. This findings will help most clients to know how much to spend on a project. They also point out that standard costing system combines managerial, financial and operations accounting, which make it as a control system. But the possible replacement is only cost accumulation system. Critics against

the standard costing system questioned whether the system is useful in the manufacturing system of today. As we demonstrated above, it is still a widely used method, due to the fact that it provides cost information for many different ways in addition to cost control. A lot of companies adapted their standard costing system to report on these variables that particularly important to them. In companies where an activity-based system is implemented, standard costing is still essential when it comes to controlling the costs of unit-level activities. Other criticism comes from that overemphasis is on the price and efficiency, which would make quality aside. Also, volume variance to measure utilization of capacity ignores overproduction and unnecessary build-up of inventory. In this situation the fact that variance analysis is not "locked in" to a set of variables is ignored. Used variables can be changed when the need arises. Examples of this are presented below. (Cheatham & Cheatham, 1996). To use standards on the functions of raw material ordering and inventory levels, which give information about the effectiveness of suppliers. Because the objective is to deliver orders as placed, any variances are undesired. Price variances can be combined with a quality variance to prevent purchasing managers from only focusing on price but do not pay attention to quality. Raw materials inventory variances indicate an inventory build-up, because more material purchased than used, by reverted conditions. This is in line with a just-in-time theory. Further criticism is about the non-focus of continuous improvement. But, standards based on engineering studies or historical data are not a necessary part of a standard costing system because standards can be changed by a lot of methods. (Cheatham & Cheatham, 1996) Use last period's results as standards. The last period's result has to be representative; otherwise it needs to be revised. It is also achievable to use a base period that comparisons are made. Use benchmark as something outside companies. To compare with competitors or with the leader of the industry. Use predetermined cost reduction by reducing the standard cost for every period by a predetermined amount to achieve constant improvement. The development of tender price index as abovementioned in the above discussion raised a lot of cost planning development issues in the construction industry. The need to sojourn the already known phenomena of cost overruns juxtaposing with unrealistic tendering figures compounded with the syndrome of under and over pricing in most developing countries, which Ghana is not an exception leaves much to be desired. Thus, is it imperative that stakeholder takes a key interest in the development of such an important tool. From the survey, it could be clearly opined that most consulting quantity surveying firms are inadequately equip with knowledge on tender price index. For instance, level of understanding on TPI was very low, thus only 10percent indicated they have been monitoring movement of price. Arguably, they could not give any specific techniques adopted. Agreeing that, monitoring of tender prices can done by comparing previous projects with current projects, it can therefore be interpreted that effective cost analysis cannot be made. Thus, quantity surveyors in the construction industry have relinquished its authority in providing the best approach in forecasting tender price movement. This suggests that is there an ineffective cost planning techniques to tender pricing in most developing countries; the need for tender price index becomes more urgent. Furthermore, the implication is that tender price index development remains a critical issue in the construction industry, hence the need for this research. This study presents a call for stakeholders including academia, practitioners and governments to join forces in developing such effective tool for the advancement of construction industry as a whole. Finally, the reporting system of the standard costing system may be revised. In the traditional way internal completion often arises. By revising the reporting system, cooperation among workers, managers and departments can be supported.

Literature

1. Updated Apr 9, 2019 https://www.investopedia.com/terms/t/tender.asp
2. https://www.executivecompass.co.uk/resources/bid-writing/what-is-a-tender/
3. https://info.australiantenders.com.au/blog/what-is-tendering
4. https://www.purchasing-procurement-center.com/tender-management.html
5. https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/portal/screen/how-to-participate/tenders
6. https://www.ukessays.com/essays/construction/types-of-tenders-and-tendering-process-construction-essay.php
7. UK. (November 2018). A report on the Implementation of Standard Costing. Retrieved from https://www.ukessays.com/essays/accounting/a-report-on-the-implementation-of-standard-costing-accounting-essay.php?vref=1

Tender tikinti layihələrində xərclərə nəzarətin əhəmiyyəti

Xülasə

Mövcud məqalə digər bir təşkilatın mal və xidmətlər tədarükünə aid məlumat və ya qiymət sorğusuna cavab verən bir təşkilat olan Avropa Birliyindəki tender prosessindən bəhs edir. Məqalədə tender prosessinin növləri, xüsusiyyətləri, imkanları, həmçinin tender prosessində həyata keçirilən çoxsaylı layihələr xüsusilə tikinti layihələri geniş təhlil edilir.

Важность контроля затрат на тендерные строительные проекты

Резюме

В настоящей статье рассматривается процесс торгов в Европейском союзе, который является организацией, ответившей на запрос информации или ценообразования, связанных с поставкой товаров и услуг от другой организации. В статье анализируются виды, особенности, возможности тендерного процесса, а также многочисленные проекты, реализованные в тендерном процессе, особенно строительные проекты.

Rəyçi: dos. N.Fərzəliyeva

Göndərilib: 27.04.2020 Qəbul edilib: 29.04.2020

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/151-155

Rafail Ayvaz oğlu Əhmədli
AMEA-nın Fəlsəfə institutu
ehmedli.rafail@mail.ru

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİ ŞÜURUN İNKİŞAFINA ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN VƏ QASIM BƏY ZAKİRİN SOSİAL-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİNİN TƏSİRİ

Açar sozler: *milli şüur, milli özünüdərk, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, maarifçilər*
Key words: *national thinking, national identity, Abbasgulu Aga Bakikhanov, Gasim bei Zakir, enlighteners*
Ключевые слова: *национальное мышление, национнальное самосознание, Аббасгулу Ага Бакиханов, Гасым бей Закир, просветители*

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarının müstəq=illiklərinin əlindən alınması xalqın milli şüurunun inkişafına əngəllər törətməklə yanaşı, ictimai-siyasi fikirdə milli özünüdərkin tərəqqisi üçün də buxova çevrilmiş, russayağı düşünməyi və onun mövqeyindən çıxış etməyi tələb etmişdi.

Belə bir ağır və mürəkkəb vəziyyət Azərbaycanın yaradıcı ziyalılarını düşündürməyə bilməzdi. Məsələnin ziddiyyətli məqamı ondan ibarət idi ki, bu ziyalılarımızın bəzisi xalqın maddi, sosial-siyasi və iqtisadi vəziyyətinin səbəbini çar Rusiyasının iyrənc müstəmləkəçilik siyasətində deyil, feodalizm quruluşunun qüsurlarında, xüsusilə, dini-fanatizmdə və intellektual gerilikdə görürdülər. Lakin xalqımızın qabaqcıl ziyalıları olan Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Kazım bəy və Abbasqulu Ağa Bakıxanov kimi XIX əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərən mütəfəkkirlər xalqın mövcud vəziyyətini məhdud mənada deyil, geniş sosial-siyasi anlamda başa düşür və öz yaradıcılıqlarında ciddi problemlərə toxunmaqdan çəkinmirdilər. Bu düşünürlərdən biri və birincisi də məhz Abbasqulu Ağa Bakıxanovdur.

Abbasqulu Ağa Bakıxanovun dünyagörüşünün formalaşması Quzey Azərbaycanın ən ağır və son dərəcə ziddiyyətli bir dövrünə təsadüf edir. Onun sosial-siyasi görüşlərində dövrünün haqsızlıqlarından narazılıq əsasən bədbinlik ruhunda olsa da, o, haqqın və ədalətin qalib gələcəyinə dərin inam bəsləmişdir. Onun sosial-siyasi ideyalarında feodalizm quruluşunun sosial mənzərəsi bilavasitə özünün şəxsi münasibəti ilə bağlıdır. O, yaşadığı cəmiyyətin çətinlik və ağırlıqlarını, xalqının psixoloji aləmini, onların həyata baxışlarını, ona münasibətini dərindən anlamış, sosial çətinliklərə sağlam yanaşmış, ictimai bəlaların aradan qaldırılmasını xalqın maariflənməsində görmüşdü.

Mütəfəkkirin fikrincə, xalqın əməyi hesabına varlanıb xüsusi imtiyaz daşıyıcılarının maddi və mənəvi rahatlığını təmin edən çirkaba batmış, siyasi quruluşun ədaləti və mərhəməti olmaz. Müəllifin sosial-siyasi düşüncəsi əsasən xalqın ağır vəziyyətini yüngülləşdirməyə xidmət edirdi. Onun fikrincə, cəmiyyətdə haqsızlıqlar yaradan səbəblərdən biri məhz həmin cəmiyyətin yüksək təbəqələrinin varlanmaq ehtirası, acgözlülüyü, var-dövlət yığmaq hərisliyi, tamahkarlığı və tüfeyliliyidir. Əxlaqa və ədalətə zidd olan belə qeyri-insani, eybəcər və rəzil keyfiyyətlər insanları bir-birini didib-parçalamağa sövq edir, cəmiyyəti fəlakətə sürükləyir.

Bakıxanov cəmiyyətin rahatlığını insanların yaxşı niyyətli əməllərində və onların arasındakı qarşılıqlı xoş niyyətlərdə görürdü. O, "Hind əfsanəsi" adlı əsərində yazırdı: "Rahatlıq mal-dövlət və vəzifədə deyil, vəziyyətin yaxşılığındadır. Çox vaxt olmuşdur ki, bir kasıb bir tikə çörək tapıb, sakit və şadlıqla yeyib, amma var-dövlət və cah-cəlal sahibləri öz işlərinin dolaşdığı üzündən təşviş və möhnət içində yaşayıblar. Mala, var-dövlətə, sərvətə aludəlik insanları faydalı işlər görməkdən çəkindirir, onları yaxşı əməllərdən uzaqlaşdıraraq şər əməllər törətməyə sövq edir ki, belə vəziyyət cəmiyyəti natəmizliyə, mənəvi şikəstliyə sürükləyir, başqa-başqa naqis hərəkətlər törətməyə yuvarlandırır". Buna görə də, müəllif insanları, xüsusilə gəncləri gözü dünya malında olanlardan uzaq durmağa çağırır və göstərirdi ki, dünya malını sevən və yüksək vəzifəyə həris olan adam dostluğa yaramaz, çünki elə insanlar həmişə öz xeyrini güdüb başqalarına ziyan verməyə çalışarlar (7).

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Bakıxanovun müasiri olduğu feodalizm quruluşundan və onun haqsızlıqlarından narazılığı, həm də məzlum və əzabkeş xalqın qorunmayan mənafelərini müdafiə edən sosial-siyasi

motivlər olduğundan məhz xalqın mənafelərinin müdafiəsi baxımından həmin narazılıq və etirazları həm də ümumbəşəri xarakter daşıyırdı. Böyük mütəfəkkiri, hər şeydən əvvəl, mənsub olduğu xalqın taleyi, Vətənin düşdüyü acınacaqlı vəziyyət düşündürürdü. Doğrudur, Azərbaycan xalqının zorla iki hissəyə parçalanması nəticəsində ölkənin şimal hissəsinin Çar Rusiyasının köləsinə çevrilməsinə bir çar məmuru olaraq münasibətdə onun mövqeyinin qeyri-müəyyənliyi düşdüyü tarixi şəraitdən irəli gələn bir hal kimi qiymətləndirmək olar. Çünki həmin dövrdə Rusiyada kapitalist istehsal münasibətlərinin inkişafı sonradan bir çox xalqların həbsxanasına çevrilərək imperiyanın iqtisadi və siyasi cəhətdən irəliləyəcəyi ümidlərini verirdi. Buna nə dərəcədə əmin olub-olmadığı Bakıxanovun bizə məlum olmayan siyasi mövqeyindəki qeyri-ardıcıllıq, şübhəsiz ki, baş verəcək irəliləyişə inamından irəli gəlirdi. Lakin bu imperiyanın sonralar öz tərkibinə qatdığı xalqların başına gətirdiyi bəlaları həmin tarixi şəraitdə və mühitdə görmək hələ mümkün deyildi (7).

Xalq onu öz ideologiyasının müti qulu etməyə çalışan və buna mərhələ-mərhələ nail olan Çar Rusiyasının qanunları ilə yaşamaq istəmir, ona müxtəlif yollarla öz etirazını bildirirdi. Bakıxanov əgər yaradıcılığının ilk illərində Azərbaycanın quzeyinin Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil olmasını müsbət qiymətləndirirdisə, sonralar rus çarizminin Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkə siyasətinin zərərli olduğunu dərk etmiş, hökumətin bir sıra yüksək vəzifəli şəxslərinə göndərdiyi məlumatlarda onları inandırmağa çalışırdı ki, onların Azərbaycan xalqına qarşı yürütdüyü antihumanist siyasəti yolverilməzdir.

Bəllidir ki, Çar Rusiyası müxtəlif ölkələrdə yaşayan xristian hayları kütləvi şəkildə zəbt etdiyi Quzey Azərbaycanın ən səfalı və məhsuldar ərazilərində yerləşdirərək özünə dayaq yaratmağa başlamışdı. Bakıxanov çar hakimiyyəti tərəfindən ermənilərin və erməni Qriqoryan kilsəsinin Azərbaycan xalqı əleyhinə siyasi fitnəkarlığının müdafiə olunduğunu öz kəskin siyasi problemlərə həsr etdiyi məlumatlarında açıq şəkildə ifşa etmiş, Çar Rusiyasının yüksək vəzifəli məmurlarını inandırmağa çalışmışdı ki, bütün bunlar şovinist ermənilərin dəyirmanına su tökməkdən başqa bir şey deyildir.

Abbasqulu Ağa Bakıxanovun sosial-siyasi ideyalarının təhlili göstərir ki, o, feodalizm quruluşunun nöqsanlarını olduğu kimi göstərmiş, elmi yaradıcılığında olduğu kimi sosial-siyasi ideyalarında da yaşadığı cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatının bütün sahələrinə nüfuz etməyə çalışmış, cəmiyyətin çatışmazlıqları və ədalətsizlikləri ilə heç vaxt barışmamış, insanların qeyri-bərabərliyinə və hüquqsuzluğuna qarşı çıxmaqdan çəkinməmişdir.

XIX əsr Azərbaycan milli şüurunun formalaşmasında xalq üsyanları, Qaçaq hərəkatları və dini-əxlaqi ideyalarla yanaşı, Abbasqulu Ağa Bakıxanovla birlikdə Qasım bəy Zakirin də sosial-siyasi ideyaları mühüm rol oynamışdı.

Qasım bəy Zakir dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə öz tənqidi münasibətini bildirmiş, səlahiyyət sahiblərinin əxlaq və rəftarını, dövrün eybəcərliklərini kəskin şəkildə öz satiralarında ifşa etmişdi. Satirik şair gözü önündə cərəyan edən hadisələrə biganə qalmamış, ədalətsizliklərin aradan qaldırılmasına çalışmış, bu yolda xeyli maneələrlə qarşılaşmışdı.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Zakirin "satiralarında özündən əvvəlki ənənəvi inqilabi inkarı yoxdur, irsin təkamülü ideyası var ki, bu ideya birbaşa milli şüurun formalaşmasına xidmət edən amildir... Realist satirada hər şey – Zakirdə öz təbii məntiqi yekununa çatır. Yerli məmurlar, bəy və tacirlər, müstəmləkə rejimi, onun konkret imkanları burada adı və soyadı ilə verilsə də, bu təfsilat onun yaradıcılığında qanunauyğunluq, həcm isə satira səviyyəsində ümumiləşə bilir" (6).

Xalq və millət anlayışı Azərbaycan milli şüurunun formalaşmasında əsas rol oynadığından Qasım bəy Zakirin satiraları ilə həmahəng səslənirdi. Şairin satiralarının əsas tənqid hədəfi İslamı məzhəb və təriqətlərə ayıran, onu formal ibadət səviyyəsinə endirən, İslam dininin əxlaq anlayışını saxta ehkam və xurafat səviyyəsinə düşürən, şəriət məhkəmələrini açıq aşkar soyğunçuluq vasitəsinə çevirən ikiüzlü ruhanilər, vaizlər, tüfeyli mülkədar, xan, bəy, tacir, baqqal, darğa, kvartal və çar məmurları idi.

"...Üləmalar üz döndərib xudadən,
Usanmaz bir ləhzə cövrü cəfadən.
...Birindən şikayət edəsən əgər,
Danışanda qoymaz, sözünü kəsər.
Qardaş malı kimi ortadan bölər,
Murovlar olublar oğruya ortaq" (3, 22).

və ya:

...Gecə get cibinə beş-on manat sal,
Gündüz gəlib nırxı-bəhayə bir bax!" (3, 35).

Qasım bəy Zakir Azərbaycan bədii dilini yeni mərhələyə qaldıraraq məzmunca dolğun, formaca bitkin satirik şeirləri, qoşmaları, gəraylıları ilə həməsri olduğu şair və yazıçılardan fərqlənmiş, ustad bir sənətkar

kimi ad qazanmışdır. XIX əsrin birinci yarısında Quzey Azərbaycanda mili şüurun formalaşmasında, sosial-siyasi intibahın oyanmasında, milli dilin saflaşmasında Qasım bəy Zakirin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onun ictimai məzmunlu şeirləri Azərbaycan milli düşüncəsinin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdı 4, .

Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin formalaşması və inkişafında mühüm rol oynayan Zakirin dərin məzmuna malik satiralarında şair Azərbaycan həyatını geniş lövhələrlə əks etdirmiş, dövrün mühüm sosial-siyasi məsələlərinin tipik cəhətlərini ümumiləşdirmiş, feodal üsul-idarəsinin nöqsanlarını açıb göstərmişdir. Sənətkar feodal-patriarxal münasibətlərin hökm sürdüyü cəmiyyətin çürüməyə başlayan qayda-qanunları, istismarçı təbəqələrin əxlaq və rəftarını, bir sözlə, həyatda gördüyü bütün qüsur və nöqsanları cəsarətlə ifşa etmişdi. Onun amansız həcvindən, acı gülüşlərindən nə bəy, nə xan, nə mülkədar, nə tacir, nə ikiüzlü din xadimləri, nə tüfeyli mülkədar, nə darğa, nə kvartal və nə də çar məmurları yaxalarını qurtara bilməmişdi.

Həyatın vacib məsələlərinə, sosial-siyasi və ictimai ziddiyyətlərinə həsr olunmuş şeirlərində Zakirin dərdi, kədəri aid olduğu xalqın dərdi, kədəri idi. Onun şeirlərində ictimai kədər, ədalətsiz cəmiyyətdən narazılıq hissi çox qüvvətlidir. Onun şeirləri sosial-siyasi haqsızlıqlara qarşı xalq şüurunda güclənən tənqidi münasibətdən, xalq yaradıcılığının realist və satirik məzmunundan qidalanmışdı.

Zakir əsərlərinin əsas tənqid hədəfi onun yaşadığı ictimai mühitdəki haqsızlıq, özbaşınalılıq və imtiyazlı hakim təbəqələrdir. O, "Şərin kökü"nü özünü ölkənin ağası hesab edən çar məmurlarında, onlara havadarlıq edən alçaq təbiətli yerli bəylərdə və yaltaq, ikiüzlü ruhanilərdə görürdü. Şair, Mirzə Fətəli Axundova, İsmayıl bəy Qutqaşınlıya, Baba bəy Şakirə, Məhəmməd bəy Cavanşir Zəngilaniyə və Şamaxı vilayətinin rəisi M.P.Kolyubakinə yazdığı məktublarında, eləcə də ayrı-ayrı satirik şeirlərində sosial siyasi və ictimai məsələlər – zülmün, özbaşınalıq və haqsızlığın kəskin tənqidi, vətən və xalq məhəbbəti əsas yer tutur. Bu məktublarda ölkəni idarə edənlərin, hakim feodal qüvvələrin əxlaq və rəftarı kəskin tənqid olunur.

Xalqını, vətənini dərin məhəbbətlə sevdiyi üçün tüfeyli həyat sürənlərə, xalqın əməyi ilə varlanıb eyş-işrətlə yaşayanlara şair dərin nifrət bəsləyirdi. O dövrdə Qarabağ bəylərinin bir hissəsi rəiyyətin, rəncbərin hesabına yaşayır, gecə-gündüz vaxtlarını eyş-işrətdə keçirir, zəhmətkeş xalqla ədalətsiz rəftar edirdilər. Zakir isə bəy olmasına baxmayaraq rəiyyətlə birlikdə yer şumlayır, əkin əkir, bağ becərir, qoyun qırxır, onlarla birlikdə bir süfrədə çörək yeyir, onların dərdinə qalırdı. Onun kəndlilərlə dilbir olması, bəzi məsələlərdə onları ayıq salması yerli bəylərin mənafeyinə toxunduğundan illər ötdükcə onun düşmənləri də artmışdı. O dövrdə Qarabağın tanınmış bəylərindən sayılan şair Səfərqulu xan Nəva və gününü yaltaqlıqla, qulluqbazlıqla keçirən Hüseyn bəy Zakirə düşmən münasibət bəsləyirdilər. Zakir əvvəllər şair Səfərqulu xan Nəva (Aşıq) ilə yaxın olmuş, lakin bir müddətdən sonra onun yaramaz hərəkətlərini görüb ondan üz döndərmiş, şeirlərində onun zəhmətkeş kəndliləri incitdiyini, öz mənafeyi və nəfsi xatirinə bir çox ocaqları söndürdüyünü dəfələrlə yazıb göstərmiş, murdar əxlaqını tənqid etmişdi. 1849-cu ilin oktyabr ayında Şuşa vilayətinin rəisi Tarxan Mauravov böyük bir dəstə ilə Zakirin yaşadığı Qarabağın hakimi Mehdiqulu xanın ona bağışladığı Xındırıstan kəndinə basqın edib qoca şairi ailəsi ilə birlikdə həbs edir. Bu dəstədə Zakirə düşmən münasibət bəsləyən, bir çox Qarabağ bəyləri ilə yanaşı Səfərqulu xan Nəva da var idi 5, 5 .

Şairin ifşa etdiyi tipləri "dövlətü malı əndazədən çıxanlar", mahalı "çapıb talayanlar" olan yerli çar məmurları idi ki, bunlardan biri də Xandəmirov idi:

"Görsən tanımazsan yarımsaqqalı,
Çıxıb əndazədən dövlətü malı,
Xandəmirov çaldı-çapdı mahalı
O ki, tutub özün keçəl qurumsaq" (3, 22).

Şair göstərir ki, bu və bunun kimi yaramazlar taun kimi ölkənin hər yerinə yayılmış, xalqın "gününü qara əskiyə bükmüş, sonsuz zorakılıqla məşğuldurlar. Şair satiralarında göstərir ki, idarə və məhkəmələrə soxulmuş şöhrətpərəst adamlar qanunları qorumaq, onlara əməl etmək əvəzinə ölkədə cinayətin, özbaşınalığın həddini aşması üçün özləri şərait yaradırlar. Zakir çar hakimlərinin və yerli ağaların özbaşınalığını, rüşvətə qurşandıqlarını qəzəblə lənətləyirdi:

"Yüz təşnələbi-qəhr olasan, xadimi-dövlət
Verməz bir içim su sana ta almaya dərya.
...Divan demə, hərgiz buna kim, afəti-candır,
Mən söyləmədim, nola ki, məşhuri-cahandır" (3, 86).

Şair əsasən öz tənqidini konkret həyat hadisələrinə əsaslanan sosial-siyasi məsələlər üzərində qurmuş, real həyatda gördüklərinə əsaslanmışdı. Belə ki, Zakirin yaşadığı dövrdə çar hökuməti Azərbaycanda öz müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirərkən gah bəy və mülkədarların hüquqlarını məhdudlaşdıran fərmanlar vermiş, gah bəylərin imtiyazlarını yenidən özlərinə qaytarılması haqqında qərar çıxararaq öz tərəfdarlarının sayını artırmaq məqsədilə "süni bəylər" yaratmağa başlamış, gah bəy və mülkədarların kəndlilər üzərindəki əvvəlki ağalığını təsdiq edən qanunlar çıxararaq xalqın sürətlə təbəqələşməsinə şərait yaratmışdı. Yaranmış bu ziddiyyətli tarixi şərait Zakirin milli şüurun formalaşmasında katalizator rolu oynayan realist satiralarında öz parlaq əksini tapmışdı.

Şair bir-birinin ardınca verilən çar fərmanlarını nəzərdə tutaraq onları lağa qoyur, ifşa edirdi. Təzadlar üzərində qurulan bu şeirdə Zakir bir tərəfdə "tağar-tağar əkilən" arpa, buğda zəmiləri "pərqü balışlı" yatacaqları, bahalı xalılı evləri, bər-bəzəkli xanımı, min tümənlərlə altunu olan bəylər, o biri tərəfdə isə bezə, qədəyə qənaət edən, ac-yalavac əyalından xəcalət çəkən, həsir döşəli evində altına öküz palanı salan, "pula güllə atan" barkeşlər – kəndlilər dururlar. Şair şeirdə həmçinin Çar Rusiyası tərəfindən hüquqları əllərindən alınıb keçən əyyamdakıları yad edib ağlayan, pis yaşamaqdansa, qürbət ölkələrə köçüb getməyi üstün tutan bəylər, mülkədarlar "rəiyyətlə boyunduruq yoldaşı" olduqlarına görə "Çakəri-dilxunu görən canımız" – deyə fəryad qopardıqlarını əks etdirmişdi:

"...Bu zülmü insana eyləməz insan,
Saf cana yetişdik aman, əlaman!
Bir neçə laməzhəb, adı müsəlman,
Mürtədü məluni görən canımız" (3, 43).

Zakirin satiralarında XIX əsrin birinci yarısındakı mülkədar kəndli münasibətlərinin bir çox mühüm, tipik cəhətləri də öz əksini tapmışdı. Şair bəy və mülkədarların xalqa zülm etməkdə çar məmurları ilə əlbir olduqlarını, onlardan geri qalmadıqlarını, yoxsul, əməkçi kəndlilərlə "insaf və mürvətdən" kənar rəftar etdiklərini kəskin satira atəşinə tutur, yırtıcı təbiətə malik olan, "rəiyyəti şişə taxan" bəylərə, mülkədarlara, xanzadələrə nifrət oyatmaqla, onları hərtərəfli tanıtmaqla mənsub olduğu xalqın milli şüurunun formalaşmasına sosial-siyasi ideyaları ilə xidmət edirdi.

Zakirin başına gələn müsibətlər – Şuşa vilayətinin rəisi Tarxan Mauravovun böyük bir dəstə ilə Xındırıstan kəndinə basqın edib, qoca şairi ailəsi ilə birlikdə həbs edib onu Bakıya sürgün etdirməsi, oğlu və qardaşı oğlu Rüstəm bəyin həbs edilib sürgünə göndərilməsi, qaçaqçılıq edən digər qardaşı oğlu Behbud bəyin tutulub vəhşicəsinə öldürülməsi, ailəsinin dağılması belə şairin yenilməz vüqarını sarsıda bilməmişdi. Şair ona qarşı yönələn bütün haqsızlıqlara etiraz edərkən sosial-siyasi mühitlə və zamanla qarşı-qarşıya gəlmişdi. Onun dövründə zülmün daşıyıcıları əllərində və arxalarında hakimiyyət olan təbəqələr olduğundan Zakirin tənqid hədəfi də məhz onlar olmuşdur. O, qanunsuzluqlara, haqsızlıqlara, hərc-mərcliyə, mənəviyyatsızlıqlara qarşı çıxmışdı.

Şair satira və həcvlərində müasirləri olan Səfərqulu xan Nəva, Əmiraslan bəy, Mehdi bəy Kəbirli, Hüseyn bəy, knyaz Xasay kimi konkret, real böyük mülkədar və bəyləri feodal dünyasının yırtıcı, eybəcər nümayəndələri kimi təsvir, təqdim və tənqid edərək onların iç üzünü açıb xalqa çatdırmışdı. Zakir onların pozğun rəftarını, yırtıcı təbiətini ifşa etmək üçün xalqın bədii təfəkküründə kök salmış surətlərdən, xalqa məxsus ifadələrdən, təşbihlərdən gen-bol istifadə etmişdi.

Zakirin tənqid hədəflərindən biri də xalqın sosial-siyasi həyatına nüfuz edən dövrünün ikiüzlü, dələduz, satqın din xadimləri olan qazilər idi. Şair açıq-aydın görürdü ki, şəriət məhkəmələri din pərdəsi altında ölkədə hər cür oğurluğun, quldurluğun artması üçün şərait yaradırlar. Ona görə də, şair çəkinmədən satirik şeirlərində şəriət məhkəmələrinin iç üzünü açıb göstərmiş, bədii təzad vasitələrindən istifadə edərək qazilərin sözü ilə əməli arasındakı ziddiyyətləri aşkar etmiş, sərrast ifadələrlə onlara qarşı öz kəskin tənqidi münasibətini bildirərək məqsədini xalqa çatdırmağa nail olmuşdu:

"...Atlanıb biri çapar Təkləyə day, danə üçün,
Biri də şamü səhər talibi-dirhəm qazi (3, 49-50).

Mövhumat və fanatizmə, dini təriqətlərə, şəriət məhkəmələrinə, mürtəce adətlərə qarşı mübarizədə xalqın sosial-siyasi mənafelərini müdafiə edən humanist şair Zakirin satiralarının hədəf dairəsi çox genişdir. Onun satirik şeirlərində, mənzum hekayə və təmsillərində feodal cəmiyyətinin xəbis darğalar, tacirlər, fırıldaqçı hakim və nüsxəbəndlər kimi digər tüfeyli zümrələri də kəskin satira atəşinə tutulmuşdur.

Ümumiyyətlə, Qasım bəy Zakirin feodal qayda və adətlərinə, mürtəce dini ehkamlara, geriliyə, milli zülm və sosial-siyasi ədalətsizliyə, əhalinin hüquqsuzluğuna və savadsızlığına qarşı çıxışları xalqın milli şüurunun formalaşması, onun azadlıq və xoşbəxt gələcək haqqındakı arzuları ilə səsləşir.

Ədəbiyyat

1. Bakıxanov A.A. Bədii əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1964, 290 s.
2. Bakıxanov A.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1984, 476 s.
3. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005, səh. 23, 22.
4. Məmmədov K., Q.Zakir, Bakı, "Elm", 1957.
5. Məmmədov Kamran, ön söz Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005.
6. Saraçlı Mətanət (Həsənova), Qasım bəy Zakir realizminin xalqın milli düşüncəsinin formalaşmasında yeri Bakı Universitetinin Xəbərləri, № 4, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2012.
7. Ömərov Vahid, Abbasqulu Ağa Bakıxanov siyasi irsi və insan haqları "Səs qəzeti, 24 may 2016.

The influence of socio-political views of Abbasgulu Aga Bakikhanov and Gasim bey Zakir on the development of national identity in Azerbaijan in the XIX century

Summary

The article discusses the facts of the relationship of our leading intellectuals who were not afraid to touch on the occupation of independence of the Azerbaijani at the beginning of the 19th century, the process of developing national identity, intransigence to the injustices of their time and deep faith in the final victory of truth and justice.

In particular, is analysed a deep understanding of A.A.Bakikhanov's difficulties and hardships of society, people's psychological attitudes, their outlook on life, their attitude to it, a consistent approach to social problems, which saw the elimination of social vices in enlightenment people, the welfare of society in good deeds and mutual good intentions.

At the same time, Gasim bey Zakir's critical attitude to the socio-political events of that time, the exposure of the morals and behavior of those in power, who described the ugliness of his time in his satires, was seen in the feudal rules and customs of reactionary religious doctrines, in backwardness and national oppression.

Влияние общественно-политических взглядов Аббасгулу Ага Бакиханова и Гасым бека Закира на развитие национального самосознания в Азербайджане в XIX веке

Резюме

В статье рассматривается факты отношения наших ведущих просветителей, которые не боялись коснуться вопросов оккупации независимости Азербайджана в начале 19 века, процесса развития национального самосознания, непримиримости к несправедливостьям своего времени и глубокой веры в окончательную победу правды и справедливости.

В частности анализируется глубокое понимание А.А.Бакихановым трудностей и невзгод общества, психологических установок людей, их взглядов на жизнь, отношения к нему, последовательного подхода к социальным проблемам, который видел устранения социальных пороков в просвещении людей, благополучия общества в добрых делах и взаимных благих намерениях.

В то же время изучается критическое отношение Гасым бека Закира к общественно-политическим событиям того времени, разоблачение нравов и поведения властеимущих, который в своих сатирах описывал безобразие своего времени, видел причины этих несправедливостей в феодальных правилах и обычаях реакционных религиозных доктрин, в отсталости и национальном угнетении.

Göndərilib: 19.04.2020 Qəbul edilib: 21.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/156-157

Şəlalə Sabir qızı Salmanova
Bakı Dövlət Universiteti

QURANDA ELM VƏ ÖYRƏNMƏYƏ TƏŞVİQ
(Tezislər)

Açar sözlər: *İslam, Quran, elm, təfəkkür, ağıl*
Key words: *Islam, Koran, science, thinking, mind*
Ключевые слова: *Ислам, Коран, наука, мышление, ум*

Allah Təalanın bəşəriyyətə nazil etdiyi ən son nazil etdiyi ən son, ən mükəmməl din olan İslam dininin gücü, üstünlüyü onun müqəddəs kitabı Qurani-Kərimin əsrlərdən - əsrlərə dəyişilməmiş və təhrif olunmamış şəkildə bizə gəlib çatmasıdır. Qed etmək istərdik ki, heç bir din İslam dini qədər sağlam düşüncəyə, elmə, ağıl və iradəyə, hürriyyətə önəm verməmişdir. Peyğəmbərlərin sonuncusu Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbər Allah kəlamını bizə çatdırarkən və şəriət qaydalarını qurarkən bizi kor-koranə təqlidə sövq etməmiş, həqiqəti görməyə, anlamağa, öyrənməyə, ağlımızdan istifadə etməyə çağırmışdır. İslamda ağıl dinin əsasıdır, ağlı olmayan kəs isə şəriət qayda-qanunlarından sorumlu deyil. Ağlı olan, lakin zamanında, vaxtında döşünməyən insan isə peşmançılıq hissindən əziyyət çəkər. Əl-Mülk surəsi, 10: "Onlar: Əgər biz (peyğəmbərlərin öyüd- nəsihətinə) qulaq asıb ağlımızı başımıza yığsaydıq, cəhənnəm əhli içində olmazdıq! – deyəcək".

Ağıl sahibləri isə Quranda təriflənir, hər kəsdən üstün tutulur. Bu cür insanlara, əl-Araf surəsi, 199-cu ayətində: "Sən bağışlama yolunu tut, yaxşı işlər görməyi əmr et və cahillərdən üz döndər"- deyə müraciət edilir.Həmçinin. müqəddəs Kitabımıza görə, insan bilmədiyi şey üzərində israr etməməlidir: Əl-isra, 36: "Ey insan! Bilmədiyin bir şeyin ardınca getmə (bacarmadığın bir işi görmə, bilmədiyin sözü də demə), çünki qulaq, göz və ürək – bunların hamısı [sahibinin etdiyi əməl, dediyi sözü barəsində sorğu-sual olunacaqdır]". Əbu Səid-i hudrinin nəql etdiyi bir hədisə görə, Hz.Məhəmməd (), İmanlının əlaməti ağıldır. Onun ağlı nə qədərsə, ibadəti də o qədərdir" və ya: Bir zərrəlik ağıl, orucdan da, namazdan da yaxşıdır" demişdir.

Ümumiyyətlə, Quranda 217 ayət bilik və irfandan, 185 ayət kitabdan, 179 ayət haqq və batıldan (haqsızlıqdan), 63 ayət iradədən bəhs edir. Əl-Furkana görə, Allahdan başqasının biliyi məhduddur, lakin insan Allahdan elm, bilik istəyə bilər. Hətta İslam Peyğəmbəri Məhəmməd Əleyhissəlama vəhy olunmadan əvvəl Quranı oxumaqla tələsməmək və (Ta-ha, 114): "Pərvərdigara! Mənim elmimi artır!" – de" deyərək müraciət etmək tövsiyə edilir. Yəni, Allah insana oxuduğunu, qəbul etdiyini anlayaraq, dərk edərək qəbul edilməsi müqəddəs Kitabımızda pislənir, insanı şüursuz təqliddən əl çəkməyi əmr edir, onu idraka, təfəkkürə əsaslanaraq, doğru yolu seçməyə çağırır, (Bəqərə surəsi, 170): "Bütpərəstlərə: "Allahın göndərdiyinə Qurana tabe olun! – deyildiyi zaman, onlar "Biz ancaq atalarımız getdiyi yolla gedəcəyik" – deyirlər. Bəs ataları bir şey anlamayıb, doğru yolda deyildilərsə necə?(Yenədəmi onlara tabe olacaqlar?)".

Quranda elmə, elm adamlarına yüksək qiymət verilir, "Tanrıdan ancaq qullarının bilikli, elmli olanları qorxar...." (Əl-Fatir, 28). Bu ayəti-kərimə elmlə din arasındakı müqəddəs bağlılığı güstərir. Əlbəttə, insanların həqiqəti qavramaq, qəbul etmək qabiliyyəti və istəyi eyni deyildir, bu səbəbdən də Hz.Məhəmmədə, "Göndərildiyin xalqdan hər tayfanı öz hal və şanına uyğun irşad et...." (Əl-Nahl, 125).

Həmçinin, Quranda elmə təşviq edən bir çox ayətlər mövcuddur. əl-Mücadələ, 11: "Ey iman gətirənlər! Sizə:"Məclislərdə [mömin qardaşlarınıza] yer verin! – deyildiyi zaman (onlara) yer verin ki Allah da sizə [cənnətdə] geniş yer versin. Eləcə də sizə:"Qalxın! deyildikdə, qalxın ki, Allah da sizə iman gətirənlərin və (xüsusilə) elm bəxş edilmiş kimsələrin dərəcələrini ucaltsın. Allah etdiyiniz əməllərdən xəbərdardır!", Əl-Alaq surəsi, 1-5: 1. "Ya Peyğəmbər! Qurani Kərimi bütün məxluqatı yoxdan yaradan Rəbbinin adı ilə (Bismillah deyərək) oxu! 2. O, insanı laxtalanmış qandan yaratdı, 3.(Ya Peyğəmbər!) (Oxu! Sənin Rəbbin ən böyük Kərəm sahibidir! 4. O Rəbbin ki, qələmlə yazmağı öyrətdi 5. O Rəbbin ki, insana bilmədiklərini öyrətdi".

Bu ayət isə bir daha ağıl sahiblərinin üstünlüklərini bizə göstərir: "Əz-Zümər, 9: "Yoxsa o (inkar edən kimsə), gecə səcdə edərək və qiyamda duraraq ibadət edən, axirətdən çəkinən və Rəbbinin rəhmətini diləyən kimsə kimidirmi? (Ey Məhəmməd!) De ki: heç bilənlərlə bilməyənlər bir olurmu? Doğrusu ancaq ağıl sahibləri bunları haqqı ilə düşünür".

Əlbəttə. Bunlarla yanaşı, insanların bilə bilmədiyi şey də var ki, bu gizli bir bilikdir – elmi –lədündür. (Hz.Xızırla, Hz.Musa qissəsində olduğu kimi, biri digərinin hərəkətlərini istəsə belə anlaya bilməz, çünki bu elm hətta hər peyğəmbərə belə Allah tərəfindən verilməz). Bununla yanaşı, bizdən hər birimiz ruh haqqında

daha çox bilmək istərdik.Qurani Kərim: "Ey Məhəmməd! Sənə ruh haqqında soruşarlar. De ki: bizə ruh haqqında az bir şey öyrədilmişdir".

Məlumdur ki,bir çox İslam elmləri, fiqh, kəlam və s.elmlər müqəddəs Qurani-Kərimə əsaslanır. İnsanın yaradılış mövzusu Quranda hələ 1400 il bundan əvvəl müasir tibb elminin yalnız XX-XXI əsrlərdə uzun tədqiqatlar sayəsində əldə etdiyi nəticələrlə üst-üstə düşür. Quranda embrion haqqında laxtalanmış qan mərhələsində zəliyə və ya çeynənilmiş gilə bənzədilir və bildirilir ki, o yalnız 40-42 gün insana bənzəməyə başlayır. Dünya şöhrətli tanınmış professor, elmi məsləhəətçi, Anatomlar Assosiyasiyasının üzvü s. bu nəticəni qoymuş təcrübələr və elmi tədqiqatlar nəticəsində əldə etmiş və VII əsrdə Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərin (S.A.S) bu bilgilərə. İnformasiyaya yalnız ilahi mənbədən yiyələndiyini qəbul etmişdir.

Məlumdərdur ki, əgər dəri örtüyündə yanıq varsa, ağrı hiss olunur. Quranda cəhənnəndə odla verilən əzab təsvir edilərkən, deyilir ki, dəri yandiqda Allah Təala dəri qatını bərpa edir ki, kafirlər yenidən o əzabı dadsınlar. Ər-Riyadda VIII Tibb simpoziumunda iştirak etmiş Taylan Universitetinin tibb fakültəsinin məşhur professoru, dekanı Tajata Tajoso bütün bunları tibbi cəhətdən təsdiqləmişdir, öz çıxışının sonunda kəlimeyi-şəhadəti söyləmiş, İslamı qəbul etmişdir. Onun mühazirələrində iştirak etmiş beş dinləyici həmçinin İslam dinini qəbul etmişlər.Həmçinin Qurani-Kərimdə bütün kainatın isti tüstüdən yaradılması haqda bizə xəbər verilir. Məşhur astronom-alim Yaponiyalı Eşiti Ozan müasir astronomiyanın yalnız son illərdə bu nəticəyə gəldiyini söyləmişdir. Belə misallar çox çəkilə bilər. Bu cür dəqiq, heyrətamiz məlumətların Quranda keçməsi Allah Təalanın güc və qüdrəti, Hz.Məhəmməd (S.A.S.)-ın həqiqi Peyğəmbər olaraq ən böyük möcüzəsinin Quran olduğunu, İslamın ağıla, idraka, təfəkkürə nə qədər önəm verdiyini, 1400 il bundan əvvəl bilikləri bizə verməklə bizi elmi cəhətdən istiqamətləndirdiyini, bizi elm və mərifət sahibi kimi görmək istədiyini bir daha isbatlayır. Bununla da, Allah Təala bizə kainatın sirlərini tədricən açmışdır. İslam dininin müqəddəs kitabı hər bir alimə öz elmi ilə başqaları ilə bölüşməyi paylaşmağı, bildiyini öyrətməyi əmr edir, bildiklərini əsirgəyənləri qınayir. əl-Bəqərə, 159: "Kitabda (Tövratda) insanlara aşkar etdimiz dəlillərdən sonra göndərdiyimiz nişanələrivə doğru yol göstərən ayələrimizi gizlədən şəxslər Allahın lənətinə düçar olar və bütün lənət bilənlər də onlara lənət oxuyar!"(bu mövzuda həmçinin Əl-Bəqərə, 129, 151, 174; ət-Tövbə, 122, əl-Abəsə, 1-4).

Ədəbiyyat

1. Qurani-Kərim, tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev, Azərnəşr, 1992
2. Kurani-Kerim ve açıklamalı mealı, Səudiyyə Ərəbistan krallığı, Medinei-Münevvere, 1987

Rəyçi: dos. B.Quluzadə

Göndərilib: 19.04.2020 Qəbul edilib: 21.04.2020

ELMİ İŞ (beynəlxalq elmi jurnal) 2020, №04/53 ISSN 2663 – 4619 / Print
fəlsəfə və sosiologiya / philosophy and sociology / философия и социология

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/158-160

Aydan Habil qızı Məhərrəmova
Azərbaycan Turizm və Menencment Universiteti
aydan.meherremova.1993@mail.ru

DÜNYA ÖLKƏLƏRİ ÜZRƏ İNTİHARLARIN BAŞ VERMƏ SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: *intihar, intihara səbəblər, intiharın statistikası, dünyada intihar*
Key words: *suicide, causes of suicide, suicide statistics, worldwide suicide*
Ключевые слова: *самоубийство, причины самоубийства, статистика самоубийств, всемирное самоубийство*

Giriş

İntihar dünyanın əsas problemləri sırasında sadalanmaqda və qarşısı heç bir ölkədə tam alına bilməməkdədir. Ölkələrin fərqli sosial durumu, rifah şəraiti, adət- ənənələri, coğrafi mühiti onlarda intihar səbəblərinin fərqliliyinə səbəb olur. İntiharın ümumi səbəblərini bilmək və araşdırmaq üçün dünya ölkələri nümunələrinə nəzər salınmalıdır, eyni zamanda bu səbəbləri aradan qaldırmağın hansı yollarının mövcudluğu aydınlaşdırılmalıdır.

İntihar (latın sözü olub “sui” – özünü, “seadere” – öldürmək deməkdir.) müstəqil və könüllü şəkildə bir insanın öz həyatına qəsd etməsidir (1, səh 4-5).

İntihara gətirib çıxaran əsas səbəblər arasında bunlar sadalanır: kəskin problemlər (məsələn, fərd üçün ona vacib olan insanlarla yaşadığı problemlər, qarşıdurmalar, ailədə birinin ölümünün yaratdığı depressiya, bunlardan başqa əhəmiyyətli itkilər, imtina edilmək, iş itkisi, həbs, ağır xəstəlik diaqnozu, pul problemləri və s), xroniki problemlər (məsələn, evlilikdən kənar münasibətlərin tərəflərin biri tərəfindən öyrənilməsi, ailədə uşaqlarla bağlı problemlər), sağlamlıqla bağlı problemlər (məsələn, boyun və üz əməliyyatlarının uğursuzluqla nəticələnməsi, amputasiya edilmənin verdiyi umidsizlik, epilepsiya xəstəliyi), psixiatrik pozğunluqlar (məsələn, depressiya, alkoqol düşkünlüyü, ruh düşkünlüyü, tənhalıq duyğusu və s.).

Bu səbəbləri ümumiləşdirsək bu cür sıralamış olarıq: depressiya, iş və ailede olan gərginliklər, xəstəliklər, psixi pozntular və s (2, səh 6-8).

İntihar nisbəti dünya ölkələri üzrə fərqli görülməkdədir. Bütün dünyaya aid olan intihar problemi 2016-cı ilin göstəricilərinə görə ən yüksək həddini Qayanada göstrərir. Bu göstəricilərə görə ilk beşlikdə Qayana, Lesoto, Rusiya, Litva, Suriya dayanır (3).

Ən yüksək intihar göstəricisinin görüldüyü Qayana Cənubi Amerika ölkəsidir. Qayana Cənubi Amerikanın şimal-şərq sahillərində yerləşir. Ölkədə intiharın əsas səbəblərini ifadə etsək bunlar sadalanar: yoxsulluq, psixi və stiqma problemləri, alkoqolizm, zorakılıq, həmçinin psixoloji yardım mərkəzlərinin olmaması. Stiqma əsasən ölkədə olan cadugarlara yönəlmişdir, onlara olan inamsızlıq, həmçinin din xadimlərinin onlara qarşı yüksək təzyiqi onları intihara yönəltməkdədir (4, № 12)

Heç bir psixoloji yardım mərkəzinin fəaliyyət göstərməməsi insanların yardım ala bilməməyinə, depressiyaya tab gətirməməyə və intihara gətirib çıxarır.

Ümumi Amerika qitəsinin ölkəri üçün intihar səbəblərini araşdırarkən ortaya çıxan sadalama: 1) genetik faktorlar (şizofreniya, bipolyar pozğunluğu, travmatik sindrom), 2) depressiv səbəblər (stress, sevdiyini itirmə qorxusu, 3) ümumi səbəblər (işsizlik, boşanma, ailə problemləri).

ABŞ-ın intihar göstəricilərində əsas yeri hərbiçilərin intiharı tutur. Əsgərlərin ölümünün ikinci səbəbi intihardır. Əsgərlərin intihar səbəbləri arasında depressiya, alkoqolizm, hərbi əməliyyatların çoxluğu və bunun təsiri altında yaranan stress, həmçinin kəskin iqlim şəraitində xidmət çəkənlərdə yaranan xəstəliklər və bu xəstəliklər qarşısında dözümsüzlük dayanır. Bəzi ərazilərdə xidmət çəkənlərin intihar səbəbi maddi problemlərlə, bəzi ərazilərdə isə həddən artıq içki asılılığı ilə bağlıdır. Məlumatlara görə ABŞ-da bir ildə 540-dan çox hərbiçi intihar etmişdir. Yetkinlik yaşına çatmayanların intiharı baxımından ABŞ dünyada ən yüksək dərəcəni göstərən ölkələrdəndir. Bu intihar səbəblərini araşdıran mütəxəssislərin rəylərinin əsas nəticəsi eroinin dozasının həddən artıq istifadəsidir. Digər səbəblər arasında qarşılıqsız sevgi, ailədaxili problemlər, təhqirlərə, alçaldılmağa məruz qalma və s. daxildir. Amerikalılar xəstəlik qarşısında zəif, xəstəliyə və bu xəstəliklə yaşamağa dözməyən, xəstəliklə bir ömür yaşamaqdansa intiharı üstün tutan insanlardır. Əgər 20-ci əsrdə Amerikada yetkinlik yaşına çatmayanlar diqqət çəkmək üçün, fəryadlarını hayqıraraq kömək diləmək üçün intihar etməyi seçirdilərsə, 21-ci əsrdə sadəcə həyatlarından tamamilə imtina etdikləri, kömək gözləmədən sadəcə xilas olmağı istədikləri üçün intiharı seçirlər. Ölkədə intiharın çox olmasının digər səbəbi xilas etmə xətlərinin yardım istiyənlərə inanmamalarıdır (5, səh 2-5).

Qeyd edək ki, Amerikalılar arasında inthar hadisələrinin sayı son 12 ildə 70 % artmışdır. Amerikada intihar göstəricilərinin əsası təhsilsiz əhalidə görülməkdədir. Amerikada intihar məsələsi yalnız məşhurların intiharı zamanı gündəmə yatırılır. Bu məşhurlar arasında Anthony Bourdain və Kate Spade yer alır.

İntihar nisbətinin ən yüksək ikinci göstəricisi Afrika ölkəsi olan Lasotadadır. Lasota timsalında bütün Afrikadakı intihar səbəbləri araşdırılacaq olsa, görülər ki, Afrikada olan intihar səbəbləri tam olaraq tədqiq olunmamışdır, lakin burda görülən əsas səbəb yoxsulluq və heç bir psixoloji dəstək mərkəzinin olmamasıdır (6).

Rusiya intihar göstəricisinə görə üçüncü yeri tutmaqdadır. Bu ölkədə kişilərin intiharı qadınların intiharından 6 dəfə yüksək, kənd yerlərində baş verən intiharların sayı şəhərlərdə baş verən intiharlardan 2 qat çoxdur. İntihar edənlərin əksəriyyəti 15-59 yaş arası və əmək qabiliyyətli şəxslərdir. Ölkədə intiharın əsas səbəbi alkoqolizmdir.

Amerikada olduğu kimi Rusiyada da yeniyetmələrin intiharı çoxluq təşkil etməkdədir. Ölkədə yeniyetmələrin intiharının əsas səbəbi bir şeydən əziyyət çəkdikləri halda hislərini açıq şəkildə ifadə etmələrinə icazə verilməməsi və nəticədə zehni pozğunluğa və psixoloji travmalara məruz qalmalarıdır. Uşaq intiharı Rusiyada getdikcə artmaqdadır. Buna səbəb valideynlərin və müəllimlərin onlardan yüksək gözləntiləri və bu gözləntilərin qarşılığını verə bilməyən uşaqların intihara meyllənmələridir. Xüsusi ilə damğalanmağa məruz qalan uşaqlar tək çıxış yolunu bunda görürlər. Araşdırmaların nəticəsi göstərmişdir ki, uşaq intiharlarının 20% -i may ayında, yəni Dövlət Yekun Attestasiyasının keçmə vaxtı baş verir. Depressiv hal yaşayan uşaqlar öz fikirlərini ailələri ilə bölüşə bilməyən uşaqlardır və ailə uşaqların bu halına biganə, inamsız yanaşır və bu uşaqlarda intihar istəyi ilə nəticələnir.

Psixoloji travmalara məruz qalanlar əsasən hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarıdır. Onlar davamlı olaraq ağır stress altında çalışırlar və bu ağır psixososial ağırlıqdan qurtulmaq üçün intihardan başqa çıxış yolunun olmadığına qərar verir və bu yola əl atırlar. (7, səh 20-23)

Baltikyanı ölkələrdə intihar səbəbləri araşdırılarkən ən yüksək intihar nisbətinin aid olduğu Litva daha dərindən araşdırılmışdır. Litva Avropada intihar göstəricilərinə görə birinci yerdədir. Ölkənin yüksək intihar göstəricisinə malik olmasının əsasən iki səbəbi mövcuddur: işsizlik və alkoqolizm. Litvada mövcud olan iş azlığı, şəxsi biznesin inkişaf etdirilə bilməməsi, pensiya yaşından əvvəl işin itirilməsi yüksək depressiyaya, stresə gətirib çıxardır. Bu cür yaşayışı qəbul etməyən əksər Litvalılar Skandinaviya ölkələrinə üz tutaraq orda iş qurub həyatlarını nizama salmağa çalışırlar, lakin digər ölkəyə üz tuta bilməyənlər yaşanan stresə dözməyərək intihara meyllənirlər. Litva alkoqol istehlakına görə dünya lideridir. Burada intiharların 80 %-i sərxoşluq zamanı baş verir.

Beləliklə, Litvanın bütün intihar səbəbləri sadalanarkən: psixi səbəblər, həddindən artıq spirtli içki qəbulu, depressiya, şəxsi həyat faciəsi, gözlənilmədən baş verən bədbəxt hadisə və bunun həyatın sonu hissinin yaratması qeyd olunur. Hətta Litvanın facebook səhvəsində yaranan “İntihar Klubu” səhvəsində intihar etməyin qaydaları, üsulları ətraflı verilmişdir. (8, səh 166)

Bir vaxtlar intiharın ən yüksək göstəricilərinə malik olan Skandinaviya ölkələri artıq intiharın sayına görə liderlik etmirlər (9, səh 6-10). Skandinaviya ölkələrində intiharın əsas səbəbi dərin depressiyadır. Mövcud iqlim şəraitinin ölkə əhalisinə verdiyi gündüz qısalığı və gecə uzunluğu əhalidə dərin depressiya yaradır və onları intihara sürükləyir. Eyni zamanda bu ölkələrdə “Yante” qanunu mövcuddur, hansı ki, gündəlik həyatda bütün skandinaviyalıların hamı kimi olması fikri irəli sürülmüşdür. Bu qanuna tabe olmamaq sözlə qınanmasa da, qanuna tabe olmayanlar öz beyinlərində özlərini qınağa çəkir və özlərində bunun stress və depresiyasını yaşayır, bu da onlarda intihar istəyi yaranmasına gətirib çıxarır.

Yaponiya intihar göstəriciləri yüksək olan ölkələrdəndir. İntihar nisbəti bir çox ölkədən az görülsə də, ölkə üçün yüksək göstəricidir. Yaponiyada təxminən hər gün 60 nəfər intihar edir. İntiharın əsas qurbanları işini itirməmək üçün çox işləyən, hətta fasiləsiz, tətilsiz, işdən sonra evdə işi davam etdirənlərdir. Yaponiyada intihar səbəbləri yaş qrupuna görə fərqlidir. Yaponiyanın gənc əhalisi arasında ən çox intihar edənlər tələbələrdir. Tələbələr arasında isə qızların intiharı oğlanların intiharını üstələyir. Tələbələrin intihar etmələrinin əsas səbəbləri ünsiyyətdə çətinliklər, məktəblərdə, xüsusi ilə müəllim dərsə cavab verməyi tələb edərkən tələbənin göstərdiyi müvəffəqiyyətsizlik, ailədə valideynlərlə münasibətlərin gərginləşməsi, həmçinin zorakılıq hallarının yaşanmasıdır. Oğlan uşaqlarının intihar etmələrinin əsas səbəbləri isə valideynləri tərəfindən cəzalandırılmaq və onlara töhmət verilməsidir.

Gənc nəslin intiharının digər səbəbi cavabsız sevgidir. Sevgisinin qarşılığını ala bilməyən gənc uzun depressiyadan sonra intihara qərar verir. Gənclər arasında intiharın bir digər səbəbi ailə üzvlərinin itirilməsinə dözümsüzlükdür. Gənc yaşda valideynin itkisini qəbul etmənin çətinliyi intiharla nəticələnir.

Fukusima-1 atom elektrik stansiyasının qəzası baş verdikdə və hətta baş verdikdən illər sonra bu qəzanın verdiyi fəsadlar, psixi pozğunluq, mənfi təsirlər bir çox insanı intihara sürükləmişdir.

Yaponiyada intihar səbəbləri yaş qrupuna görə fərqlidir. Yaponiyanın gənc əhalisi arasında ən çox intihar edənlər tələbələrdir. Tələbələr arasında isə qızların intiharı oğlanların intiharını üstələyir. Tələbələrin intihar etmələrinin əsas səbəbləri ünsiyyətdə çətinliklər, məktəblərdə, xüsusi ilə müəllim dərsə cavab verməyi tələb edərkən tələbənin göstərdiyi müvəffəqiyyətsizlik, ailədə valideynlərlə münasibətlərin gərginləşməsi,

həmçinin zorakılıq hallarının yaşanmasıdır. Oğlan uşaqlarının intihar etmələrinin əsas səbəbləri isə valideynləri tərəfindən cəzalandırılmaq və onlara töhmət verilməsidir.

Yaponiyada ən çox yayılan intihar növü "Oyaho shinju", yəni "ikiqat" intihardır. Əsasən ruhi xəstəliyi olan qadınların həyata keçirdiyi intihardır. Özlərinin həyatına son verməklə yanaşı övladlarının da həyatına son qoyurlar (10, səh 35–38).

Nəticə

Mövzuda ilk olaraq intiharın ümumi izahına yer verilmişdir. Daha sonra ümumi yaranma səbəblərinə toxunulmuşdur. İntiharın dünya üzrə hansı səbəblərdən və statistik olaraq hansı tezlikdə baş verməsi qeydə alınmışdır. Məqalədə həmçinin profilaktik tədbirlərin hansının bu xüsusda daha önəmli olması nəzərə çatdırılmışdır. Ayrı -ayrı dünya ölkələrində intiharla bağlı səbəblər və çıxış yolları nümunələrinə nəzər salınmışdır. İntihar nisbətinin yüksək görüldüyü ölkələrdəki səbəblərin fərqliliyi və hansı tədbirlərin çatışmazlığı göz önünə gətirilmişdir. Ölkələr üzrə intihar səbəblərinin oxşar və fərqli səbəblərini ayırd etməyə imkan yaradılmışdır. Göstərilən nümunələr bütün dünya ölkələrini əhatə etməsə də, intihara dair yüksək göstəricilər göstərən ölkələri izah etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Halil Apaydın-Şuayip Özdemir-Ayşe Z.Ünal, 2012:4-5
2. Prof. Dr. Nevzat YÜKSEL. İntiharın Nörobiyolojisi. İSTANBUL 2001, 6-8 s.
3. https://fjord.su/article/kolichestvo-samoubiystv-v-skandinavii.html
4. Алинин С. Ф., Антонов Б. Г., Ицков А. Н. Правда о бойне в джунглях Гайаны // Собеседник. — 1987— № 12
5. Am J Epidemiol. Firearms and Suicide in the United States: Is Risk Independent of Underlying Suicidal Behavior? 2013; 2-5
6. https://mbk-news.appspot.com/suzhet/strany-lidery-po-chislu/
7. Новгородская область: Специальный доклад «Особенности региональных аспектов суицидального поведения и проблемы его профилактики» 2012: 20-23
8. V1irnik A. Suicide in Estonia. Acta Psychiatr Scand 1991: 166
9. Paerregaard G. Suicide in Denmark: a statistical review for the past 150 years. Suicide Life Threat Behav 1980;6-10
10. Innov Clin Neurosci. Overwork Suicide in Japan, 2012:35–38

Causes of suicides in world countries
Summary

The topic is the first to describe suicide. It has since been touched on the causes of the general formation. The causes of suicide in the world and the statistical frequency are recorded. The article also mentioned which preventive measures are most important in this regard. Examples of suicides and examples of suicides have been examined in some countries around the world. In countries where the suicide rates are high, the causes are different and what measures are lacking. There was an opportunity to identify similar and different causes of suicide by country.

Причины самоубийст в странах мира
Резюме

В статье, в первую очередь, приводятся общие представления о самоубийстве. Далее рассмотрены причины самоубийства, приводятся статистические данные. В статье также упоминается, какие предупреждающие меры могут стать наиболее эффективными. Приводится опыт различных стран. Выявляется частота этого факта по странам, приводятся общие и различительные моменты, анализируются имеющиеся данные.

Rəyçi: prof. R.Əhmədli

Göndərilib: 29.04.2020 Qəbul edilib: 02.05.2020

SİYASİ ELMLƏR POLITICAL SCIENCES ПОЛИТОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/161-163

Турал Новруз оглу Исмайилзаде
Бакинский государственный университет
infoismayilzade@gmail.com

"COVID-19" КАК РЫЧАГ СОЦИАЛЬНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ

Ключевые слова: *Covid-19, инфекционное заболевание, промышленная революция, Новый Мир, социальная изоляция, технологические парадигмы, цифровой мир, глобальные изменения*
Açar sözlər: *Covid-19, infeksiyon xəstəliklər, sənaye inqilabı, Yeni Dünya, sosial izolyasiya, texnoloji ziddiyyətlər, rəqəmsal dünya, qlobal dəyişikliklər*
Key words: *Covid-19, infectious disease, industrial revolution, New World, social isolation, technological paradigms, digital world, global change*

Коронавирус или как мы его называем - «COVID-19» – это инфекционное заболевание, вызванное новым, неизвестным вирусом. У большинства больных наблюдаются легкие симптомы, выздоровление происходит без специфического лечения. Но и есть некоторые больные, которые находятся в трудном болезненном состоянии и умирают от инфекции. [1]

Вирус передается через капли, выделяющиеся из дыхательных путей инфицированного человека при кашле, чихании или дыхании. Из-за своей массы эти капли не задерживаются надолго в воздухе и быстро оседают. Заразиться им можно воздушно-капельным путем, находясь в непосредственной близости от человека с COVID-19, или в результате переноса вируса руками с зараженной поверхности на слизистые оболочки глаз, носа или рта.

Конечно эта инфекция опасна для любого человека, но один из плюсов пандемии было возможность экспериментировать людей с технологиями в разных странах мира, что приведёт к возникновению безопасного, устойчивого и безбарьерного будущего.

В связи с пандемией человечество переживает такой период, что люди, организации и общества в целом испытывают сильное нано-технологическое давление, что ускоряет четвертую промышленную революцию. Явным примером можно назвать размывание границ между физическим, цифровым и биологическим миром людей. [2]

Чрезвычайное положение в четвертую промышленной революции вынуждает нас осознать необходимость структурной перестройки Нового Мира. Пандемия заставляет человечество оценить активное использование технологий 21 века или «Золотого тысячелетия»:

- ✓ ускоренное развитие искусственного интеллекта и интернета вещей;
- ✓ ускоренное развитие социальной медии на основе цифровых платформ и виртуальной (голограммной) реальности;
- ✓ ускоренное развитие и использование дронов и 3D-печати в разных сферах жизнедеятельности людей;
- ✓ ускоренное развитие и внедрение 5G технологий.

Такое развитие ведёт нас к тому, что люди ещё больше положились на новейшие технологии и заставляет изобретать новые способы использовать их для создания обшей экономической выгоды.

В нынешний день более 7 миллиардов людей по всему миру живут в условиях социальной изоляции и ограничения передвижения и более половины населения мира находятся в принудительном карантине. Хотя с психологической точки зрения они реально страдают от условий карантина, но вынужденно перешли в цифровую сферу деятельности, именно к тому, чему они сопротивлялись десятилетиями.

Сейчас на дистанционном обучении с помощью видеоконференций находятся полтора миллиарда учащихся или же половина населения мира онлайн проводят совместную работу. Организации осваивают технологии и развивают свои бизнес-модели, открывают для себя новые технические возможности.

Сейчас по всему миру во всех сферах деятельности применяются новые технологические парадигмы: проведение дистанционного обучения, виртуальное отслеживание состояния вируса. Используются нано-технологий в разработке наиболее перспективных вакцин, серийный выпуск с помощью

3D-печати десятки миллионов защитных масок и самое главное разработали контактное отслеживание смартфонов инфицированных людей.

Инновационный взрыв в период Covid-19 заставил человечество вступить на неизведанную территорию дигитального мира. Постепенно сформируются современные граждане Нового Мира – идентифицированные нано-существа, которые при помощи технологий с большим размахом переделывают окружающую среду под собственные нужды. Ученые и специалисты называют нынешнюю эру "антропоценом", в связи с тем, что человечество как доминирующая сила изменяет экосистему всей планеты. [3]

Главная глобальная проблема людей в условиях четвёртой технологической революции является проблема адаптации к нано изменениям. Специалисты утверждают, что не все люди в состоянии пережить такие изменения, а те, которые сумеют успешно адаптироваться, будут процветать в условиях ускоренной технической революции.

Глобальные изменения с лучшей стороны повлияло на состояние экологии. Рейчел Карсон (1907–1964), Донелла Медоуз (1941–2001), Дороти Стоуи (1920–2010), Гаура Деви (1925–1991), Франсуаза Добон (1920 –2005), Келли Петра (1947–2005), Вандана Шива (1952), Светлана Алексиевич (1948) и другие более ста лет боролись за сохранение экологического и улучшения состояния мира. И только сейчас, в период пандемии произошло резкое сокращение выброса углеводородов и озоновый слой начал «дышать». [4]

В этот период важным является стимулирование экономики, правительства многих стран стараются, чтобы в ходе нано-технологической революции дать людям новые профессии и поддержать тем самым мировую "зелёную экономику". [5]

На фоне распространения вируса команда «Stackline» показал нам список самых быстрорастущих товарных категорий e-Commerce в США и по всему миру за март 2020 в сравнении с мартом прошлого года. [6], [7]

Самые быстрорастущие категории товаров:

- ✓ одноразовые перчатки;
- ✓ хлебопечки;
- ✓ лекарства от кашля и простуды;
- ✓ готовые еды в упаковках;
- ✓ фруктовые наборы;
- ✓ консервированные супы;
- ✓ оборудование для фитнеса;
- ✓ интернет-покупки туалетной бумаги;
- ✓ бумажные полотенца;
- ✓ электрогенераторы;
- ✓ холодильники;
- ✓ мониторы и медицинские девайсы;
- ✓ витаминные добавки;
- ✓ краски для волос;
- ✓ компьютерные мониторы, мышки и клавиатуры;
- ✓ офисные стулья и другие.

Самых быстропадающие категорий товаров:

- ✓ «багаж и чемоданы» показала самый большой спад (-77%) в связи с тем, что люди не могут путешествовать, то и чемоданы им не очень нужны;
- ✓ фотоаппараты и камеры;
- ✓ свадебные платья;
- ✓ солнцезащитные очки;
- ✓ товары для кемпинга;
- ✓ товары для мероприятий и вечеринок;
- ✓ одежда и обувь.
- ✓ авиаперевозки, аэропортовая деятельность, автоперевозки;
- ✓ культура, организация досуга и развлечений;
- ✓ физкультурно-оздоровительная деятельность и спорт;
- ✓ деятельность туристических агентств;
- ✓ гостиничный бизнес;
- ✓ общественное питание;
- ✓ деятельность организаций дополнительного образования, негосударственных образовательных учреждений;
- ✓ деятельность по организации конференций и выставок;

- ✓ деятельность по предоставлению бытовых услуг населению (ремонт, стирка, химчистка, услуги парикмахерских и салонов красоты);
- ✓ стоматологические сервисы;
- ✓ розничная торговля непродовольственными товарами.

Во время изоляции и карантина большинство людей сосредоточились на товарах, которые помогают их семьям переждать это неспокойное время.

Последствия пандемии показывают, насколько сотрудничества должны быть тесно связанным, чтобы разобраться с этими последствиями и восстановиться после этого кризиса, но при этом освоить потребности глобализации 21-го века, в котором приоритетом является совместный вклад в общественные блага, включая технологию и этику внедрения инноваций.

Глобальная интеграция людей в нано-технологический мир должна дать этим участникам рынка Нового Мира возможность более эффективной и стабильной совместной работы.

Глобальная интеграция людей в технологии поможет им преодолеть как саму пандемию, так уменьшит социальное неравенство, подготовит общество к неизвестным последствиям климатических изменений и привести окружающий мир в более устойчивое состояние.

И так, мы видим, что пандемия Covid-19 является важным тестом для всего человечества, открывает перед ним беспрецедентное окно возможностей, с которыми мы все должны воспользоваться. А сможем ли мы им воспользоваться, это вполне индивидуальный вопрос.

В современном обществе социально-важные процессы, которые влияют на безопасность и здоровье граждан, сопровождаются потоком ложной информации. Чем больше участников процесса, тем шире пространство для распространения дезинформации, что может быть опаснее, чем сама угроза. К этим дезинформациям относятся и информации о заболевании COVID-19. В связи с этим возникает потребность в достоверных сведениях, которые можно получить из официальных лиц, либо их рецензируемых научных журналов.

Литература

1. https://www.who.int/ru/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/q-a-coronaviruses;
2. https://www.forbes.ru/brandvoice/sap/345779-chetyre-nol-v-nashu-polzu;
3. https://iidx.ru/uslugi/;
4. https://ecoidea.by/ru/article/3937;
5. http://greeneconomy.minpriroda.gov.by/ru/zelenaya-economika/;
6. https://www.stackline.com/about;
7. https://www.statista.com/statistics/1109814/fastest-declining-ecommerce-categories-usa/.

"Covid-19" sosial-texnoloji dəyişikliklərin hərəkətverici qüvvəsi kimi

Xülasə

Məqalə özündə pandemiyanın innovasiyaların inişafında və gündəlik ictimai həyatda tətbiqində müxtəlif təsir aspektlərini əks etdirir.

Böhran dövründə insanların müxtəlif ictimai fəaliyyət sahələrində dünyanın innovativ inkişaf modelləri xüsusi ilə vurğulanmışdır. Bu dəyişikliklərin əhatə dairəsi çox genişdir və biz həmin sosial və texnoloji təsirlərin birbaşa gələcəyimizlə bağlı olan tərəflərinə nəzər yetirmişik.

COVID - 19 as the driving force for social and technological changes

Summary

The article presents various perspectives of the impact of a pandemic in relation to the development and application of innovation in everyday public life.

The innovative models of the development of the world during the crisis period in many areas of human life are particularly highlighted. The range of these changes is very large and we reviewed those aspects of social and technological impacts that are directly related to our future.

Рецензент: проф. К.Аббасова

Göndərilib: 05.05.2020 Qəbul edilib: 06.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/164-166

Seyranə Əflatun qızı Xəlilzadə
Azərbaycan Turizm ve Menecment Universiteti
seyrane.xelilzade@gmail.com

GÜRCÜSTANDA ETNİK MÜNAQİŞƏLƏR

Açar sözlər: *Gürcüstan, Abxaziya, Acarıstan, Cənubi Osetiya, Cənubi Qafqaz, muxtariyyət, etnik münaqişələr*
Key words: *Georgia, Abkhazia, Adjara, South Ossetia, South Caucasus, autonomy, ethnic conflicts*
Ключевые слова: *Грузия, Абхазия, Аджария, Южная Осетия, Южный Кавказ, автономия, этнический конфликт*

Tarix boyu Qafqaz ərəb, rus və türklərin qurduğu böyük dövlətlər arasında bufer zona olmuşdur [7, s.60]. Qafqazın bu quruluşu onun kiçik bir hissəsini təşkil edən Gürcüstana da aiddir. Qonşu ölkələrin şəxsiyyətlərini daşıyan xalqlar Gürcüstanın sərhəd bölgələrində yaşayırlar. Türkiyə ilə sərhədində müsəlmanların yaşadığı “Acarya”, Ermənistan ilə sərhədində ermənilərin yaşadığı “Cavaxeti”, Dağıstanla olan sərhədində dağıstanlılar yaşadığı “Kaxeti”, Azərbaycan ilə sərhədində azərbaycanlıların yaşadığı “Kveto Kartli” bölgəsi vardır. Bu sahələr kəskin bıçaq silsiləsinə bənzəyir. Bir tərəfdən qonşu ilə münasibətləri asanlaşdırır və yaxınlaşdırır, digər tərəfdən qonşusuna soydaş bəhanəsi ilə müdaxilə etməyə imkan verir. Gürcüstanda, bütün regionda olduğu kimi, fərqli etnik ünsürlər bir araya gəlmişdir [4, s.333]. Bunlardan ən əhəmiyyətlisi Megreller, Svan, Abxaz, Osetinlər, İnquşlar, Acarlar və sayı getdikcə azalan Batlardır. Megreller və Svan cəmiyyətin əksəriyyətini təşkil edən və sistemdə problem yaşamayan qruplardır.

Həm xristian, həm də sünni müsəlman əhalidən ibarət abxaz əhalisi Abxaziya bölgəsində muxtar respublika kimi yaşayır. Bu gün abxaz əhalisi daha çox Türkiyədə yaşayır. Abxaziya isə pravoslav xristian olaraq qalır və Abxaziyanın abxaz əhalisi cəmi 17% azlığı təşkil edir [6, s.29].

Hind-Avropa xalqları olan və Alansın nəslindən olan osetinlər X əsrdə xristianlığı qəbul etmişdilər. Bu gün Rusiya Federasiyasının Şimali Osetiya Respublikasında və Gürcüstanın Cənubi Osetiya bölgəsində yaşayırlar. Bir dam altında Birləşmiş Osetiyanı yaratmaq üçün Şimal və Cənubu birləşdirməyə çalışırlar.

Etnik gürcü soyuna mənsub olan Acarlar da Guri kimi tanınır. XVII əsrdə regionun Osmanlı hakimiyyəti altına keçməsilə Adjara adını aldılar və sünni İslamı qəbul etdilər. Gürcüstanın Türkiyə sərhədində yerləşən Acarya, İslam sayəsində iki ölkə əlaqələrində müsbət bir rol oynamışdır. Acarlar guri dilini qorumaq üçün gürcü dilindən istifadə etmişlər [7, s.74].

Kiçik bir coğrafiyanı bölüşmək məcburiyyətində qalan bu qruplar, bəzən ümumi xüsusiyyətlərinə görə bir-birlərinə yaxın olurlar və bəzən fikir ayrılıqlarına görə münaqişə tərəfləri olurlar. Bu oxşarlıqlar və fərqlər belə bölgələrə maraq göstərən maraq qrupları üçün ən vacib vasitədir. Bu cür etnik və şəxsiyyət baxımından zəngin bölgələrdə heç bir münaqişə planlaşdırılan yolu izləmir, cəlb olunan aktorların real sayı məlum olmur və kimin tərəfində olduğunu proqnozlaşdırmaq mümkün olmur.

Gürcüstan hakimiyyətinin daxili etnik problemləri həll etmək üçün iki prioritet məsələsi var. Birincisi, dövlətin iqtisadi sabitliyini və çiçəklənməsini təmin etmək, ikincisi, çox etnik quruluş daxilində konsensusa nail olmaq [9, s. 85-88].

SSRİ-dən parçalanan Qafqazdan və hətta Orta Asiya dövlətlərindən Qərblə ən yaxın münasibətlər Gürcüstana məxsus idi. Bu kiçik dövlətin, Avropa dövlətlərinin, Rusiyanın, Amerikanın və Türkiyənin marağını çəkməsi sahib olduğu strateji mövqedən qaynaqlanır [10, s. 26-28]. Orta Asiya, Azərbaycan və Xəzər neftini Avropaya nəql edən boru kəmərləri Gürcüstan ərazisindən keçir. Bu borular Avropanın ən vacib enerji mənbəyidir. Orta Asiyanın ən vacib ixrac və idxal malları Gürcüstan limanlarından Qara dənizə daxil olur. Hərbi baxımdan Gürcüstan NATO-nun sərhədini təyin edir. Buna görə də Gürcüstanın qarşılaşacağı hər cür çətinlik təkcə Qafqaza deyil, həm də Çindən Avropaya qədər hərbi, siyasi və iqtisadi baxımdan geniş coğrafiyaya təsir edəcəkdir [11, s. 349].

Abxaziya problemi. Gürcüstanın şimal-qərbində yerləşən separatçı respublika olan Abxaziya 1992-ci ildən etibarən gürcü-abxaz münaqişəsi nəticəsində Gürcüstanın nəzarətindən çıxmışdır. 1991-ci ildə Gürcüstanın müstəqillik uğrunda apardığı mübarizə nəticəsində Abxazın Gürcüstana qarşı müstəqillik tələbləri başladı. Silahlı qarşıdurmalar 1991-ci ildə başlayarkən, Osetiya problemindən xəbərdar olan Abxaziya Respublikası 1992-ci ildə müstəqilliyini elan etdi. Bu tarixdən sonra ultramilli gürcü qrupları Abxaziyanı işğal etdilər. Rusiyanın gizli köməyi sayəsində abxazlar böyük uğur əldə etdilər[5, s. 6].

Çeçenlərin silah və könüllü yardımın Qara dənizə yeganə qapısı olan Abxaziya vasitəsilə aldığı bilinirdi. Gürcüstana qarşı güclənmiş Abxaziya, Rusiyaya qarşı daha çox yardım alan Çeçenistanı nəzərdə tuturdu[11, s.367]. Ayrıca son zamanlarda ictimaiyyətin təzyiqi Abxaziya ilə yaxın əlaqələr qurmağa başlayan Türkiyənin də qarşısının alınması lazım idi. 1996-cı ildə Gürcüstanın illərlə məşğul olduğu MDB-nin Abxaziyaya iqtisadi embarqo tələbi qəbul edildi. Bu tətbiqlərə baxmayaraq, rus qoşunları və millətçiləri gizli şəkildə həm abxazlara, həm də osetinlərə kömək etməyə davam etdilər [5, s. 6]. Gürcüstanın ABŞ-a yaxınlaşması nəticəsində, Abxaz xalqına Rusiyanın dəstəyi artdı və qarşıdurmalar gücləndi. [8, s.11-12].

Gürcüstan hökuməti Rusiyanı hadisələrə qarışmaqda ittiham edir. Gürcüstan bu ittihamların bəzilərində haqlıdır. Əksər abxazların Sovet pasportları ilə əvəz etdikləri xüsusi Rusiya səyahət sənədləri var. Rusiya rublu Abxaziyada rəsmi pul kimi dövriyyədədir. Rusiyanın Abxaziyaya yaxınlığı təbii ki, buna daxildir. Həqiqətən Rusiya Abxaziyanın müstəqilliyinin Kosovonun müstəqilliyi kimi gözlənilməz, lakin qanlı olması ilə eyni olacağını bildirirdi [13] Rusiya, böyük iqtisadi çətinliklər yaşadığı bir vaxtda da, Abxaziya xalqına silah yardımı üçün pul tapırdı [5, s. 7].Sülh danışıqları zamanı BMT baş katibi Buttros-Qalinin dediyi kimi, Abxaziya problemin həlli üçün açar Rusiyanın əlindədir [5, s. 7]. Abxaziya əksər dünya dövlətləri tərəfindən Gürcüstanın əyaləti kimi tanınır. Abxaziyanın və Cənubi Osetiyanın əraziləri ABŞ prezidentinin administrasiyası və Avropa komissiyası tərəfindən Rusiya tərəfindən işğal edilmiş Gürcüstanın əraziləri kimi qiymətləndirilir.

Cənubi Osetiya problemi. Cənubi Osetiya Rusiya, Nikaraqua və Venesuela istisna olmaqla, bütün başqa dünya dövlətləri tərəfindən Gürcüstanın əyaləti kimi tanınır.

İki yerə bölünmüş bir xalq olan Osetiya, "Birləşmiş Osetiya" Layihəsi çərçivəsində yenidən birlikdə yaşamaq üçün mübarizə aparır. Cənubi Osetiya bölgəsində əhalinin 70% -ni təşkil edən osetinlər Gürcüstan müstəqillik qazandıqdan dərhal sonra öz suverenliklərini elan etdilər və "Demokratik Sovet Osetiya Respublikası" elan etdilər. Gamsaxurdiya bu qərarı tanımadı vəBoris Yeltsin və Eduard Şevardnadzenin səylərinin sona çatması ilə 1991-ci ilin yanvarında başlayan silahlı qarşıdurmalar, 1992-ci ilin iyununda imzalanan atəşkəs razılaşması ilə sabit bir dövrə daxil oldu. Vətəndaş müharibəsi zamanı təxminən 100.000 osetin Şimali Osetiyaya köç etdi [6, s.30]. Dagomis Müqaviləsi ilə, əraziyə rus, gürcü və osetinlərdən ibarət sülhməramlılar yerləşdirildi. Sülhməramlı qüvvələr sayəsində silahlı qarşıdurmanın qarşısının alınmasına baxmayaraq, siyasi qarşıdurmalar hələ də səngiməyib.Cənubi Osetiya müstəqilliyini 1990-cı ildən elan edib. Gürcüstan hökuməti isə osetinlərin müstəqillik istəyinə onların muxtiyyət hüqunu ləğv etməklə və osetinlərin yaşadıqları əraziyə ordu yeritməklə cavab verib. Bu Cənubi Osetiya müharibəsinə səbəb oldu. Müharibə nəticəsində Cənubi Osetiya de-fakto müstəqillik əldə etsə də, onun müstəqilliyi heç bir dövlət tərəfindən tanınmırdı. Gürcüstanın ikinci dəfə Cənubi Osetiyaya təcavüzü yenidən Cənubi Osetiya müharibəsinə səbəb oldu. Rusiyanın da osetinlərin tərəfində çıxış etdiyi müharibə Gürcüstanın tamamilə darmadağın olması ilə nəticələndi. Bu müharibədən sonra bir neçə ölkə Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini de-yuro tanıdı. Cənubi Osetiyanın məqsədi Rusiyanın Şimalı ilə birləşməkdir[6, s.30].

Acarlar. Acarıstanda vəziyyət Gürcüstanın digər etnik bölgələrindən bir qədər fərqli görünür. Hər şeydən əvvəl Türkiyə sərhədində olması, ən azından coğrafi olaraq bölgəni Rus müdaxilələrindən qorumuşdur. Bundan əlavə, Acarıstan Mərkəzi Hökumətinin Prezidenti Aslan Abashidze Gürcüstanın daxili siyasi problemlərində öz tərəfini açıq nümayiş etdirmiş və Şevardnadze tərəfini Qamsaxurdiyaya qarşı dəstəklədi. Abaşidzenin lider olduğu Gürcüstan Renesans Partiyası ümumi seçkilərdə böyük səs topladı və Gürcüstanda ən böyük üç partiyadan biri oldu. Abaşidzenin həm yerli, həm də ümumi siyasətdəki bu təsirli mövqeyi, Şevardnadze administrasiyasının Acarıstanda biraz daha mülayim görünməsinə səbəb oldu [13, s.400-401].

2003-ci ildə hakimiyyətə gələn Saakaşvili hökumətinin ən vacib uğurlarından biri 2004-cü ildə Acarıstan probleminin həlli idi[1, s.10-11] .Abaşidze hökumətinin devrilməsi Gürcüstanın iqtisadi problemlərini xeyli yüngülləşdirdi və eyni zamanda Saakaşviliyə böyük nüfuz qazandırmışdı [4, s.344].

Cavaxetiya problemi. Gürcüstanın Ermənistanla sərhəddəki kiçik bir bölgədə məskunlaşan ermənilərin muxtariyyət tələbləri digər separatçı hərəkatlara nisbətən daha az gərgin kurs nümayiş etdirir. Ermənilər Sameshi-Cavaxeti əyalətinin əhalisinin 42,87% -ni təşkil edir [1, s-16]. Arzularının son mərhələsi Ermənistanla birləşmək və "Böyük Ermənistan" yaratmaqdır, lakin bu günə qədər yalnız qeydiyyata alınaraq muxtariyyət kimi qəbul edilməyə nail olmuşlar.

1991-1995-ci illər arasında Gürcüstanda siyasi və iqtisadi çətinliklər yaşandığı dövrdə Cavaxeti bölgəsində mərkəzi hökumətin hakimiyyəti məhdudlaşdı və erməni qrupları hökuməti ələ keçirdilər [3, s 165-188]. İran ilə ideoloji problemləri olan Ermənistan, Türkiyə və Azərbaycan ilə əlaqələrini normallaşdıra bilməməsinin çətinliyini yaşayır. Buna görə bölgədə Gürcüstanla nisbətən daha rahat münasibət quran yeganə qonşu olaraq qalır. Xarici ticarətinin 80% -i Gürcüstanla həyata keçirilsə də, Rusiya ilə bütün əlaqələrini Gürcüstan üzərindən qurur.

Nəticə

Son olaraq qeyd etmək istərdim ki, bölgədəki böhranı açıq şəkildə izah edən aparıcı mövzular Qafqazda etnik münaqişə və fundamentalizm, dövlət səviyyəsində sosial-iqtisadi məsələlər (məsələn, mütəşəkkil cinayətkarlıqla miqrasiya və etnik məsələlər), beynəlxalq neft və boru kəməri təhlükəsizliyi problemləridir. Böyük Orta Şərq Layihəsi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri, NATO və beynəlxalq mövqeyi, Gürcüstanın gələcək həyatı üçün mühümdür. Sabitlik və əmin-amanlıq təkcə Gürcüstan üçün deyil, bütün Qafqaz üçün əhəmiyyətlidir. Gürcüstanın NATO-ya üzv olmaq səyləri, separatçı hərəkatlara qarşı silahlı metodlardan istifadəsinə də məhdudiyyət qoydu. Bu, Gürcüstanda etnik problemlər üçün daha mülayim və dinc mübarizələrin olacağının daha bir göstəricisidir. Bütün bu reallıqlarla yanaşı bölgədəki əsas problem, bölgənin soyuq müharibə dövrünə bənzər rəqabət mühitinə çevrilməsidir. ABŞ və Rusiya ölkədə etnik və dini motivlərdən istifadə edərək münaqişəyə maddi-texniki dəstək verir. Ancaq bu motivlərdən istifadə, bölgəni sabitləşdirmək əvəzinə, etnik fikir ayrılıqlarının daha da dərinləşməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Ağacan, K., (2006), "Cənubi Qafqaz", 2023 Strateji Proqnozlaşdırma. http://www.asam.org.tr/temp/kitap119.pdf
2. Aydın, Mustafa, (2005), "Türkiyənin Orta Asiya-Qafqaz siyasəti", M. Aydın (Der.), Qlobal Siyasətdə Orta Asiya (Avrasiya Trilogy I), İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 101-148.
3. Babalı, T., (2006), Caspian Energy Diplomacy Since the End of the Cold-War, Ankara, Akyazı.
4. Broers, L., (2005), "After The 'Revolution': Civil Society And The Challenges Of Consolidating Democracy In Georgia", Central Asian Survey, London, Society For Central Asian Studies, 24/3, 333-350.
5. Cohen, A., (1998), "Ethnic Conflicts Threaten U.S. Interests in the Caucasus", Backgrounder Executive Summary, No.: 1222, http://www.heritage.org/Research/RussiaandEurasia/BG1222.cfm.
6. Çolakoğlu, S., (2005), "Türkiyə-Gürcüstan əlaqələri", Strateji Öngörü, 6/2005, 29-39.
7. Demir, A.F., (2003), Türkiyənin Xarici Siyasəti baxımından Cənubi Qafqaz, İstanbul, Kontekst Nəşriyyatı.
8. Devdariani, J.; Hancilova, B., (2002), "Georgia's Pankisi Gorge Russian, US and European Connections", CEPS Policy Brief, No: 23, http://www.ceps. be.
9. Dorokhina, O., (2006), "Türkiyə ilə Gürcüstan arasındakı siyasi və iqtisadi münasibətlər". A. Sandıqlı (Ed.), Türkiyə və Asiya Ölkələri Siyasi və İqtisadi Əlaqələr Avrasiya-Orta Şərq-Uzaq şərq, I. Beynəlxalq TürkAsya Konqresi, 25-27. May 2006, İstanbul, Tasam Nəşrləri, 85-88.
10. Girgin, K., (2005), "Gürcüstan: Strateji Vəziyyəti və Türkiyə ilə əlaqələri", Strateji Öngörü, 6/2005, 26-28.
11. Güney, N. A., (2002), "Rusiya Federasiyasının Yeni Təhlükəsizlik Siyasəti çərçivəsində Türkiyəyə Baxışı". M. Türkeş; İ. Uzgel, Türkiyənin Qonşuları, Ankara: İmge Kitabevi, 333-376
12. Kasım, K., (2006), 11 sentyabr terror aktlarından sonra Qafqazdakı Güvenlik Təhlükəsizlik Siyasəti ", Orta Asiya və Qafqaz Tədqiqatları, 1/1, 19-35.
13. Kennedy-Pipe, C.; Welch, S., "Russia and the United States After 9/11", Terrorism and Political Violance, 17-3/2005, 279-291.
14. http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%C3%96Z-Dilek-Elvan-KAFKASYA%E2%80%99DA-PATLAMAYA-HAZIR-ETN%C4%B0K-BOMBA-G%C3%9CRC%C4%B0STAN%E2%80%99DA-%C3%96ZERKL%C4%B0K-SORUNLARI.pdf

Ethnical conflicts in Georgia

Summary

Georgia is one of the most troubled countries in the South Caucasus in terms of ethnic and administrative structure. These problems cause to ruin the structure of the state, to political instabilities and also bring the country a defenseless position to the external interventions in the international arena. Behind these issues which Georgia suffers from, there are policies of Russia and The Commonwealth of Independent States, aiming to create a buffer state which blocks the communication and interaction at the Caucasus. Thus, the article examines regions with ethnic and autonomous problems.

Этнические конфликты в Грузии

Резюме

Грузия является одной из самых проблемных стран на Южном Кавказе с точки зрения этнической и административной структуры. Эти проблемы приводят к разрушению государственного устройства, политической нестабильности, а также выводят страну на беззащитное положение для внешних вмешательств на международной арене. За этими проблемами стоит Грузия, пострадавшая от Царства России и Содружества Независимых Государств, стремясь создать буферное государство, которое блокирует общение и взаимодействие на Кавказе. Таким образом, в статье рассматриваются регионы с этническими и автономными проблемами.

Rəyçi: t.e.n. N.Bədəlov

Göndərilib: 16.04.2020 Qəbul edilib: 18.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/167-170

Simuzar Khalig Qafarli
Azerbaijan Tourism and Management University
simuzer.qafarli@bk.ru

EUROPEAN UNION SOFT POWER LIMITATIONS

***Key words**: European Union, soft power, foreign policy, weaknesses*
***Açar sözlər:** Avropa İttifaq, yumşaq güc, xarici siyasət, zəif cəhətləri*
***Ключевые слова**: Европейский Союз, мягкая сила, внешняя политика, слабости*

Introduction

Joseph Nye sees EU as the only opponent to the United States soft power. European art, literature, music, design, fashion and food have long been a global cultural magnet. He notes that each of European countries has a strong cultural appeal and half of the 10 most spoken languages in the world are in Europe. Spanish and Portuguese in Latin America, English is the language of the United States, and the 50 Francophonies, which meet at a summit every two years should be particularly mentioned. France spends about $ 1 billion a year to spread the French civilization around the world [3, p.76]. Sometimes the European Union is described as a 'civil force', 'normative power', 'metro-sexual power', 'postmodern power', 'power of multilateralism', 'community of democracy ' and other universal values [1, p.3]. The "Project of European Union" is identified as the most successful example of soft power that has ever existed. So far, Europe's ability to transform post-Soviet Europe with encouragement and persuasion rather than force is quite astonishing [1, p.7]. Not a single European country can expect to compete with the US on a large-scale, but when taken as a whole, Europe has an equivalent market and a larger population [3, p.77].

At the same time, many domestic European policies involve young people in modern democracies. For example, the European policies regarding the death penalty, gun control, climate change, and homosexual rights are more important than the US government policy. Even South Africa's new constitution is more similar to the European Convention on Human Rights than the American Human Rights Bill. Europe's preference for multilateral cooperation contributes to several successes that increase Europe's soft power and economic power [2].

The criticism of EU soft power

Robert Kagan's (2003) work "Paradise and Power; America and Europe in the New World Order" compares Europeans with Americans and he states that unlike Europe, the US understands that the world is not a paradise. The USA realizes that it must provide security to survive in the jungle and it requires strength. In this respect, the US is from Mars in Greek mythology, and Europeans are from the weak Aphrodite/Venus.

Kagan rightly states that the US is faster in the use of military force, but less tolerant of diplomacy, and more inclined to use force against other nations to achieve the desired result. On the other hand, Europe is paying more attention to diplomacy, a long-term approach to solving historical problems, and more relying on international law and cooperation. Robert Kagan notes that since Europe no longer has the power, "the UN Security Council is a substitute for the power they lack," while also accusing Europeans of enjoying the protection of American military, and therefore he is criticized [6, p.2].

The "soft power" of the European Union is based on negotiation, persuasion and dialogue, rather than its military and coercive power. This point is understandable if we consider wars and military conflicts in Europe's history. The First and Second World Wars, with more than 50 million deaths, were devastating for European countries [8]. In fact, the main purpose in creation of European Union was not to allow a new war, because integration alone could bring a lasting peace perspective, and it would be no surprise that EU countries were striving to avoid conflicts [8]. Nevertheless, if we look at the history of the European Union, we can note that integration has always been slow in some foreign policy areas such as "tough" policy and security [4, p.85].

Identification of major weaknesses

The main challenge of today is a new global environment where threats are different, and they should be responded appropriately. However, climate change, migration and international terrorism, problems that are not military and have no relation to national boundaries undermine the effectiveness of both soft and hard power strategies by the EU and the US [8]. There are two main reasons for weakness in the soft power stra-

tegy of European Union: the military weakness of the EU and the lack of effectiveness because of disagreement within the EU. In short, the biggest failure of European Union is assessed in foreign and defense policy. While all EU member states have national armies, the EU is not a military superpower itself. The military capabilities of EU countries are increasingly focused on crisis management rather than on traditional territorial defense. However, some EU countries also emphasize military power [6, p.2]. For example, Finland places greater importance on military and territorial defense than in other European countries. When considering the history and occupation of Finland's territory by USSR, such attitude can be understandable.

Because the EU does not have a strong army and clear military strategy, it does not take part in some international crises and conflicts, and even delegates some issues to the United States. The EU demonstrated passive attitude in important international issues such as Afghanistan, Pakistan or North Korea. Additionally, as the US has received less support from Europe in recent years, the balance between US and Europe on military issues have been strained and in the near future, the United States will no longer be interested in this uneven partnership [8].

In addition, the EU does not participate in the frozen conflict in the South Caucasus related to South Ossetia and Nagorno-Karabakh, and has a 'calm' effect on Russia [5, p.17]. From this point of view, while the EU is a global civilian power, its role in 'global interference' is also questionable. In general, the exact causes of these failures and the extend of problems are debatable, but they have a detrimental effect on the brilliance of EU soft power as an actor.

On the other hand, there are cases where the ineffective and cruel use of military force is easily abolish the soft power, as the Iraq and Vietnam War have proven it. Thus, hard power can win wars, can be a source of admiration and can break down harsh regimes, but it is also true that soft power can rebuild countries and create a truly democratic regime [8].

For security reasons, a strong military is more attractive than a weak state. As has been indicated on other chapters, a powerful military force can create soft power either. For example, military co-operation, training programs or humanitarian assistance may contribute to military attractiveness. However, a truly democratic society such as the EU does not need a large army to apply and defend its position. In other words, the absence of military power is a major soft power in itself [8].

The second major weakness of the soft power of EU is its great inefficiency and bureaucracy. There is not only ineffectiveness in the decision-making process, but also in its external representation, (the EU is heavily represented in all major international bodies) [8]. The persistent disagreement between European countries is likely to undermine its credibility. The failure of EU member states to make a common voice in the international political arena is the reason why the EU will not achieve its ambitions to become an independent power in the world [5, p.8].

The United Kingdom refused to remain in the EU in the June 23, 2016 referendum. This rejection was also linked to the problems of refugees and migration. The European Commission asked member countries to accept the fair distribution of refugees according to their size and the transfer scheme, and several states refused such humanitarian assistance to Syrian refugees [7]. Some states have been criticized for providing shelter to refugees. German Chancellor Angela Merkel faced criticism not only by other European countries but also, even local parties in this regard. The Schengen crisis has endangered the soft power of other EU values (free movement of people and access to a single market). Such differences lead to the fragmentation of the soft power of EU foreign policy. Each European country has its own jealousy, which has a strong position on its national identity and its loss [8]. But in the future, globalization is likely to solve all cultural problems and differences in the EU.

But while the decline and aging of the European population makes easier to accept immigrants, the severe differences of culture and identity should not be negligible. In the global economy, they are not going to share the energy and vibrancy that comes with a younger population [3, p.79].

The EU's role as a 'regional calming power' has also been hurt by EU's inability to prevent the 1990s wars in Yugoslavia. In addition, the second role of European soft power as the 'mediator of the community' cannot be considered succesful, because the accession of the Republic of Cyprus to the Union in 2004 has made EU a part of the conflict rather than a mediator [5, p.17].

Differences in economic policy also show that while the US pursues liberal policy, some European countries prefer social-oriented regulation. This kind of government regulation of the labor market has some positive and some negative implications. However, the model of Northern European countries in general is a model that is appreciated.

Although geographical constraints in the globalized world have lost their importance, countries that outside Europe's geographical region, such as the Caucasus, have difficulty accessing it. The reason for this is

not only geographical distance but democracy and other liberal values. However, even these countries can benefit from the signing of partnership and cooperation agreements with the EU that are mutually beneficial to the economy and trade [6, p.3]. Of course, all this can create soft power for the Caucasus. Some of these soft power challenges with the above mentioned can be prevented:

- First, giving chance to other countries which are trying to meet the criteria of integration to the EU, may further increase its soft power. As in the late 1980s, Eastern Europeans were asked which countries could be an example of their future in terms of economic growth, equality, democracy and individual freedoms, Western Europe was superior to the US [3, p.77]. Closing the doors of Europe and announcing that they have reached the limit is a contravention [6, p.3].
- Secondly, it is necessary to engage in equal trade and cooperation to convince others of EU soft power, rather than discriminating some of them by establishing unequal contractual relations [6, p.3].
- Thirdly, the EU must live in harmony with the standards and values that it convinces to others. EU states, such as Bulgaria, Italy or Romania, seriously damage the possibility of Europe that seeking better governance, human rights and democratic values [6, p.4].

Conclusion

It is obvious that one of the biggest problems in Europe is the complexity of decision-making process. But this problem can also be explained in a positive way that each country in the European Union has its own voice, they are freely expressing their thoughts and wishes. From this point of view, the inefficiency is understandable. Despite its cultural, economic and identity differences, it is impossible to see a stable environment, as well as the advancement of science, art and culture. Considering the growing complexity of international problems, the attractiveness of Europe's soft power can be assessed as successful. It is not surprising that the effective use of EU soft power is the reason that other states (in South Caucasus) wish to join it.

References

1. Gouveia, P.F., & Plumridge, H. "European infopolitik: Developing EU public diplomacy strategy", (2005). URL: https://www.kamudiplomasisi.org/pdf/kitaplar/EUpublicdiplomacystrategy.pdf
2. Nye Jr, J.S. Europe's Soft Power: How can Europe's soft power supplement U.S. efforts in its fight against terrorism? (2004, May 3). URL: https://www.theglobalist.com/europes-soft-power/
3. Nye, Joseph S. "Soft power: the means to success in world politics (New York: Public Affairs, 2004)." Fan, Y., Soft Power: Power of Attraction or Confusion (2008): pp 147-158.
4. Qafarov. V. "Böhranların Yumşaq Güc Vasitəsilə Nizamlanması (Avropa Ittifaqı-Efiopiya əməkdaşlığının Şimal-Şərqi Afrikanın sabitlik və təhlükəsizliyi üçün oynadığı rol)". Dövlət və Din - № 05 (52), 2017, 84-92 s. URL: http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2017_768.pdf
5. Sirello, O. "Is there a European Soft Power?" (2016). URL: https://www.academia.edu/30914935/Is_ there_ a_European_Soft_Power
6. Tuomioja, Erkki. "The role of soft power in EU common foreign policy." In International Symposium on Cultural Diplomacy Berlin, vol. 30, no. 7. 2009. URL:http://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/ articles/speakers/detailed/erkki-tuomioja/erkki-tumioja_-_the-role-of-soft-power-in-eu-common-foreign-policy.pdf?Interview-with-Erkki-Tuomioja-Former-Finnish-Foreign-Minister
7. https://carnegieeurope.eu/strategiceurope/64884
8. https://naider.com/european-union-strengths-and-weaknesses-of-the-soft-power/

Avropa İttifaqı yumşaq gücünün məhdudiyyətləri

Xülasə

Məqalədə, Avropa İttifaqının yumşaq gücünün üstünlükləri və hədlərini araşdırmaq məqsədilə, bəzi müəlliflərin tənqidləri nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin Aİ-nın və Amerika Birləşmiş Ştatları yumşaq gücünün müqayisəsi də əksini tapıb. Başlıca olaraq, Aİ-nın yumşaq gücünün əsas zəif cəhətləri kimi xarici siyasət qərarlarında fikir ayrılıqları və hərbi gücünün məhdudiyyətləri olduğu aydınlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, məqalədə bu zəif cəhətlərin qarşısını almaq məqsədilə bir sıra təkliflər qeyd edilmişdir. Yekun olaraq, Aİ-nın bu və digər sahələrdə olan məhdudiyyətlərə baxmayaraq yumşaq gücü uğurlu dəyərləndirilmişdir.

Ограничения мягкой силы Европейского Союза

Резюме

В статье анализируется критика некоторых авторов с целью изучения преимуществ и ограничений мягкой силы Европейского Союза. Также отражено сравнение мягкой силы ЕС и США. В первую очередь, выяснилось, что основными слабыми сторонами мягкой силы ЕС являются различия во внешнеполитических решениях и ограничения его военной мощи. Кроме того, в статье был указан ряд предложений с целью избежания этих слабых сторон. В заключение, несмотря на ограничения в этих и других областях, мягкая сила ЕС была успешно оценена.

Rəyçi: t.e.n. N.Bədəlov

Göndərilib: 16.04.2020 Qəbul edilib: 18.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/171-173

Samir Zülfiqar oğlu İsgəndərli
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
samir_isgenderli@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ MULTİKULTURALİZM

Açar sözlər: *Beynəlxalq münasibətlər, Qloballaşma, Milli-mədəni kimlik*
Key words: *International relations, Globalization, National-cultural identity*
Ключевые слова*: Международные отношения, Глобализация, Национально-культурная идентичность*

Azərbaycanda tarixən birgə məskunlaşan xalqlar, toplumlar özlərini azad, firavan hiss ediblər. Çünki onlar özlərinə həmişə tolerant münasibət görüb, sıxılmadan yaşayıb, yaşayır və mədəniyyətlərini yaşadırlar. Bu gün ölkəmizdə başqa xalqların nümayəndələri öz dini inanclarına uyğun ibadət edir, öz ana dillərində təhsil ala bilir, heç bir yad münasibətlə qarşılaşmadan müxtəlif sahələrdə öz töhfələrini verirlər. Müxtəlif dövrlərdə ölkəmizdə qeyri-müsəlman olan insanlar üçün də ibadət yerləri, sinaqoqlar, kilsələr fəaliyyət göstərib və hazırda da onlar öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Heç kimə gizli deyil ki, Azərbaycanda dini konfessiyalar arasındakı münasibətlərin özəyində bir-birinin mənəvi dəyərlərinə və dini inancına dərin hörmət dayanır. Bu da onu deməyə haqq qazandırır ki, Azərbaycan multikulturalizmin əsas mərkəzlərindən biridir. Məzmunca multikulturalizm dəyərləri Azərbaycanda qədim dövrlərdən bəri həmişə mövcud olub. Bəs multikulturalizm nədir?

Sözün semantikası ingilis dilindən hərfi tərcümədən çoxmədəniyyətlilik (multi- çox, culture-mədəniyyət) anlamına gəlir. Çoxmədəniyyətlilik dedikdə isə, ilk növbədə etnik, dini-mədəni, irqi müxtəlifliklər və dəyərlər nəzərdə tutulur. Multikulturalizmin əsasını bir-birinin azadlığına, qanunlara hörmət, tolerantlıq hissi təşkil edir.[3]

Elmi ədəbiyyatda verilən məlumata görə multikulturalizm fenomeni çox da qədim tarixə malik deyil. Multikulturalizm anlayışı 1960-cı illərin axırlarında Kanadada meydana gəlib. Termin kimi o, 1970-ci illərdə ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Multikulturalizm ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və dinlərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, azsaylı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına, inkişafı və harmonizasiyasına yönəldilmiş bir prosesdir. Humanist və demokratik nəzəriyyə yaxud ideologiya olaraq multikulturalizm tolerantlığın təcəssümüdür ki, onsuz humanizm, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, əməkdaşlıq və dostluq mümkün deyil.

Mədəni mübadilə və qarşılıqlı zənginləşmə, xalqların sosial-mədəni inkişaf təcrübəsini, dünya mədəniyyətinin tarixi qanunauyğunluqlarını bilmə və yaradıcı şəkildə ondan istifadə etmə qloballaşma şəraitində Azərbaycanın davamlı, rəqabət qabiliyyətli və təhlükəsiz inkişafı üçün mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. [1, 320 s]

Multikulturalizm sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin dialoqunun zəruri vasitəsidir. Digər mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini, tarixini, mahiyyətini və nailiyyətlərini öyrənmədən, onlara qarşı tolerant münasibət, onların nümayəndələrinə hörmət mümkün deyil, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqonu qurmaq, qarşılıqlı anlaşma mümkün deyil. Avropa və bəzi qərb dövlətləri multikulturalizmi idarə etməyin kifayət qədər qarışıq kulturoloji vəzifə olması ilə bağlı olaraq ondan imtina etmişlər. Bəzi xalqların nümayəndələri bu və ya digər dövlətlərin milli mədəniyyətinə nə assimilyasiya, nə inteqrasiya olmağı arzu etmirlər. Bu vəzifənin həlli üçün bütün dünyada "Homo sapiens" tipli insandan "Homo culturalies" tipli insana keçid beynəlxalq proqramının işlənib hazırlanması və tətbiq olunması zəruridir. Müasir multimədəni cəmiyyətlər kulturoloji strategiyalara əsaslanan düşünülmüş multukulturalizm siyasəti formalaşdırmadan sabit inkişaf edə bilməzlər. Bunun sübutlarından biri Respublikamızın inkişafıdır ki, burada Azərbaycanın milli mədəniyyətinə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olan müxtəlif xalqların nümayəndələri harmonik inkişaf edirlər. Multikulturalizmdən imtina etmək yaxşı heç nə vəd etmir, çünki bu, təəssüf ki, bütün dünyada getdikcə artan fobiyaya, anlaşılmazlığa, qarşıdurmaya və qarşıqoymaya, milli və dini münaqişələrə aparıb çıxaran yoldur.

Azərbaycan nadir ölkələrdən biridir ki, eyni zamanda, həm Avropa Şurasının, həm də İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvüdür. Azərbaycan dünyəvi müsəlman ölkəsidir. İslam bizim müqəddəs dinimizdir və biz öz dinimizə, köklərimizə, ənənələrimizə dərin hörmətlə yanaşırıq. Dünyanın ən qədim məscidlərindən biri olan, 743- cü ildə tikilmiş məscid Azərbaycanın Şamaxı bölgəsində yerləşir. Dünyanın ən qədim kilsələrindən biri olan Qafqaz Alban kilsəsi Azərbaycanın digər qədim tarixə malik Şəki şəhərinin yaxınlığında yerləşir.

Pravoslav və katolik kilsələri, sinaqoqlar, atəşpərəstlər məbədi - bütün bunlar Azərbaycanın mədəni irsinin tərkib hissəsidir.[3]

Azərbaycanda tolerantlıq, multikulturalizm və dini dözümlülüyün dövlət siyasəti səviyyəsində inkişaf etdirilməsinin əsaslarını ölkənin qədim kökləri olan dövlətçilik tarixi və bu adət-ənənələrin inkişafı təşkil edir. Tarixi ənənələrə baxsaq görərik ki, istər Səfəvilər dövləti, istər XIX-XX əsrlər maarifçilik dalğası, istərsə də Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində məskunlaşan digər dini qrupların və etnik xalqların nümayəndələrinin təmsilçiliyini özündə cəmləyən bu siyasi davranış XX əsrin sonlarında Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən dövlətçilik ideologiyası formasına çevrilmiş, multikulturalizm və tolerantlıq ənənələri bərpa edilmişdir. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının bəndlərində, qanunvericilik aktlarında, fərman və sərəncamlarda öz əksini tapmışdır.[3]

Azərbaycanın zəngin tolerantlıq ənənələrinə və mədəni-mənəvi irsə malik olması günümüzdə beynəlxalq aləmdə etiraf edilən həqiqətlərdəndir.

Mövcud milli-mədəni fərqlilik və etnik-dini dözümlülük mühiti onu çoxmillətli, çoxkonfessiyalı diyar kimi dünya miqyasında mədəniyyətlərarası dialoqun bənzərsiz məkanına çevirmişdir. Azərbaycan Respublikasında bu gün həmin linqvistik, mədəni, etnik rəngarəngliyin qorunmasına istiqamətlənən və uğurla həyata keçirilən dövlət siyasəti multikulturalizm sahəsində əsrlərdən bəri toplanmış böyük tarixi təcrübənin xüsusi qayğı ilə əhatə olunmasını, zənginləşdirilməsini, cəmiyyətdə bu istiqamətdə qazanılmış unikal uğurların beynəlxalq aləmdə təbliğ olunmasının gücləndirilməsini zəruri edir.

Azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun olaraq tolerantlığın və dini, mədəni, linqvistik fərqliliyin qorunmasını təmin etmək, habelə Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanıtmaq və mövcud multikultural modelləri tədqiq və təşviq etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 28 fevral 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi təsis edilmiş, 15 may 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə isə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə 2016-cı il "Multikulturalizm ili" elan edilmişdir. [2, 10 s]

Ölkəmizdə mədəniyyətlərarası dialoqun formalaşmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri də Azərbaycanın coğrafi baxımdan yerləşdiyi məkanın Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşməsidir. Azərbaycan hazırda iki müxtəlif sivilizasiya arasında körpü rolunu oynamaqla, Şərq və Qərb yarımkürələrində öz mövqeyini gücləndirməkdədir. Bu ideya dövlətin xarici siyasətində də kifayət qədər özünü əks etdirir. Bu gün Azərbaycan BMT, ATƏT, İKT, GUAM, Avropa Şurası kimi mötəbər təşkilatların tamhüquqlu üzvüdür. Azərbaycan Avropa İttifaqı tərəfindən həyata keçirilən "Şərq tərəfdaşlığı" layihəsi çərçivəsində Avropaya inteqrasiya prosesini uğurla davam etdirir.

Azərbaycanda tolerantlıq mühiti hər zaman ən ali səviyyədə olduğu üçün burada multikulturalizm, dinlər və millətlər arasında olan münasibətlərə, dialoqa həsr edilmiş beynəlxalq səviyyəli bir çox tədbirlər, elmi konfranslar keçirilir. Dünyanın bir çox ölkələrinin ənənəvi dünya dinlərini təmsil edən 200-dən çox nümayəndənin iştirak etdiyi "Qloballaşma, din, ənənəvi dəyərlər" mövzusunda tədbir 2010-cu ilin aprelində məhz Bakı şəhərində həyata keçirilmişdir. Bunu Azərbaycanın tolerantlıq mühitinin genişlənməsi, beynəlxalq arenada tanınması və inkişafı ilə əlaqələndirmək mümkündür. 2011-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə hər iki ildən bir Bakıda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilir. Bu Forumlar UNESCO, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, Avropa Şurası, Avropa Şurasının Şimal-Cənub Mərkəzi, İSESCO, BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatının tərəfdaşlığı ilə reallaşdırılır.[5]

Respublikamızda dini müxtəlifliyin, dini dözümlülüyün, dini və milli tolerantlığın, milli-mənəvi dəyərlərin, multikuturalizmin inkişafında və təbliğ olunmasında Heydər Əliyev Fondunun əvəzolunmaz xidmətləri vardır. Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən "Azərbaycan Parisin ürəyində" adlı layihə çərçivəsində 2015-ci il sentyabrın 8-də Parisdə "Dini tolerantlıq: Azərbaycanda birgə yaşamaq mədəniyyəti" mövzusunda konfrans keçirilmlş və "Parisin ürəyində Azərbaycan musiqisi" adlı konsert təşkil olunmuşdur.

2014-cü il sentyabrın 26-da BMT Baş Məclisinin 69-cu sessiyasında Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumunun 2016-cı ildə Bakıda baş tutması barədə qərarına əsasən 2016-cı il aprelin 25-27-də Bakıda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci qlobal forumu keçirilmişdir. Forumda dünyanın 140-dan çox ölkəsindən nümayəndə heyətləri, çoxsaylı dini konfesiyaların, QHT-lərin, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri iştirak etmişlər.

BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun Azərbaycanda baş tutması ölkədə tolerant və multikultural mühitin olmasının göstəricisidir. Multikulturalizmin bu formada geniş tətbiq və təsbit olunması Azərbaycanın dünyaya olan töhfələrindən biridir.

Multikulturalizmin müxtəlif modelləri - ABŞ, Avstraliya, İsveç, Kanada modeli kimi növləri olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın dünyaya təqdim etdiyi model bir sıra mütərəqqi dövlətlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanır və nümunə kimi istifadə edilməkdədir. Bu model tarixi köklərə bağlı olduğu üçün daha dayanıqlıdır. ABŞ-ın Oreqon və Yuta ştatlarının Senat və Nümayəndələr Palataları tərəfindən Azərbaycanın tolerantlıq modelini təqdir edən geniş bəyannamənin qəbul edilməsi qeyd etdiklərimizə bariz nümunədir.[1, 217s]

Bu gün multikulturalizmin əvzələyicisi yoxdur və mənəvi dəyərlər baxımından ölkəmizin bu sahədə aparıcı dövlətə çevrilməsi və dünya xalqları üçün əvəzsiz nümunə kimi qəbul olunması qürurverici bir haldır. Multikulturalizm dövlət siyasəti olmaqla yanaşı, müasir Azərbaycan cəmiyyətində dəyişməz həyat tərzi kimi özünü göstərir.

26 noyabr 2015-ci ildə Bakıda keçirilən İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (ISESCO) Baş Konfransının XII sessiyasında çıxış edən Prezident İlham Əliyev demişdir: "Biz tam əminik ki, multikulturalizmin gözəl gələcəyi var. Sadəcə olaraq bəzi siyasətçilər, ictimai xadimlər öz çıxışlarında daha da diqqətli olmalıdırlar. Çünki multikulturalizmin alternativi yoxdur. Alternativ ayrı-seçkilikdir, diskriminasiyadır, islamofobiyadır, ksenofobiyadır. Bu, gələcəyə aparan yol sayıla bilməz. Ona görə, biz bu bölgədə öz siyasətimizlə və təşəbbüslərimizlə dinlərarası münasibətlərin gücləndirilməsi üçün çalışırıq və çalışacağıq" [4].

Ölkəmizdə multikulturalizm artıq alternativi olmayan bir həyat tərzinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanda tətbiq olunan multikulturalizm siyasəti dövlətin tolerantlıq prinsiplərinə sadiq olmasının bariz nümunəsidir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev A; Cəfərov E. Multikulturalizmə giriş. Bakı: Mürtəcim, 2018, 371s.
2. Biblioqrafiya. Azərbaycanda multikulturalizm. Bakı: 2016, 504 s.
3. http://www.ryl.az/files/22.pdf
4. http://multiculturalism.preslib.az/az_a1.html
5. http://multiculturalism.preslib.az/az_others-roep9zOgnx.html

Azerbaijan and multiculturalism

Summary

Azerbaijan has been known as a land where many civilizations have been intertwined, for hundreds of years, an environment of national-cultural diversity, where representatives of different nationalities and confessions live in peace, tranquility and mutual dialogue. Multiculturalism and tolerance have historically been the lifestyle of Azerbaijanis, and today, every citizen of Azerbaijan, regardless of their national identity, religion, or language, has become a daily life. The rich multicultural history of the Azerbaijani people lives not only by the modern tolerant life of our people but also in the literary-artistic, scientific-philosophical, political-legal documents and resources.

Азербайджан и мультикультурализм

Резюме

Азербайджан известен как страна, где многие цивилизации были переплетены, на протяжении сотен лет, в среде национально-культурного разнообразия, где представители разных националь-ностей и конфессий живут в мире, спокойствии и взаимном диалоге. Мультикультурализм и терпимость исторически были стилем жизни азербайджанцев, и сегодня каждый гражданин Азербайджана, независимо от их национальной принадлежности, религии или языка, стал повседневной жизнью. Богатая мультикультурная история азербайджанского народа живет не только в литературно-художественных, научно-философских, политико-правовых документах и ресурсах, но и в современной душевной жизни нашего народа.

Rəyçi: prof. Ş.Qasımov

Göndərilib: 16.04.2020 Qəbul edilib: 18.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/174-177

Tural Novruz Ismayilzadeh
Baku State University
infoismayilzade@gmail.com

PRACTICE FOR APPLYING SOCIAL INNOVATIONS IN SOCIAL FIELD ABROAD

Key words: *social policy, social innovation, social technologies, social development, the effectiveness of social innovation, social management and social concepts*
Açar sözlər: *sosial siyasət, sosial innovasiyalar, sosial texnologiyalar, sosial inkişaf, sosial innovasiyanın effektivliyi, sosial idarəetmə və sosial konsepsiyalar*
Ключевые слова: *социальная политика, социальные инновации, социальные технологии, социальное развитие, эффективности социальной инновации, социальное управление и социальные концепции*

Introduction

As it is known to everyone, innovative social technologies are a set of techniques and methods aimed at studying, updating and optimizing innovative activities, where, as a consequence, innovations are created and materialized, causing qualitative changes in various spheres of life, focused on the rational use of material, economic and social resources.

Innovative practice has always been complex and ambiguous. The solution of a number of problems revealed in the modern conditions of its development requires the use of social and humanitarian knowledge as a means of optimizing innovative processes and building innovative activities at all levels. This envisages the establishment of a flexible, sound system of scientific support for innovations, considering the specifics and characteristics of perception, assessment, adaptation of elements of the social system to new conditions of life.

The technology for ensuring innovations should be based on such an approach to their study, within the framework of which it is possible to simultaneously consider various aspects of the interaction of the social environment and innovations, identify those aspects of this interaction that are more likely to affect the success of innovation processes, as well as the recognition and prediction of possible problems in innovative practices.

Social policy is the sum of specific activities that try to regulate social relations between various subjects. This approach considers social policy as the activity for regulating relations of equality or inequality in society as the main lever for applying social innovations. [1]

Social policy enables to look for inequalities in the positions of individuals in relation to property, labor and working conditions, income distribution and consumption, social security and health care and seek for the sources of these inequalities.

The term “social work policy” refers to a system of diverse practices that, in order to be effective, must use integrated knowledge of the fundamental sciences regarding the human and social groups, and about the society as a whole.

Social work is acknowledged in global practice as an important profession, which has been transferring to a widespread interdisciplinary profession of the 21st century. Its development is determined by the connection and interaction of several processes and technologies - its institutionalization against the background of European integration and globalization. [2]

An understanding of social technologies combines several moments in the developed countries of the globe: integrated activity with independent science and practice, a “form of social intervention” aimed at an individual, family, group and community, for education and re-education, socialization and re-socialization, integration and reintegration, adaptation and re-adaptation. [3]

Social technologies are considered as a holistic integrative system, where the main objective is to overcome or solve social problems and risks for the personality.

Today, social work is turning into an important sociological lever and permeates into the professional area for introducing social technologies. This is expressed in the statement of the priorities of the profession in regulatory documents, as well as its inclusion in the register of specialties of developed countries, the introduction of educational qualifications for social workers, academic representation, the definition of its qualification characteristics and competencies, the definition of requirements for the professional activities of social workers, etc.

The main feature of the development of social technologies is its passage through the study of the experience of modern market economies, adaptation and introduction of successful practices.

The society has faced serious social challenges in recent years. For some of those challenges, social-political regulation mechanisms and the relevant procedure form have been discovered. [4]

As a type of societal activity and as governmental functionality, the main problems of social work are the following:

- ✓ Untimely and inadequate help or services to the people in need, families and social groups;
- ✓ Inadequate compliance with standards and criteria when implementing social work, considering the national traditions and practice;
- ✓ Lack of coordination and consistency for social work;
- ✓ Lack of interaction between social worker and the client with regard to humanism, democracy and respecting ethics;
- ✓ Lack of professional qualifications for social workers.

The modern state undertakes social functions, through which it seeks for regulation of imbalance, to protect the weak social positions and prevent the collapse of social system. It regulates processes in society, while harmonizing interests and opposing marginalization. [5]

Every modern government, where market economy and democratic political system is established and pursued, develops a number of social activities that reflect the specific sides of certain society and corresponds to its economic, political and cultural status. They are the outputs of political decisions that seek to guide and regulate the process of adaptation of a national society to transformations of the market environment.

Social policy for developing social technologies stands at the core of governance for each developing country. It determines physical and mental status of population, as well as interaction and relationships between the people, regardless of factors and problems.

Social technologies allow to globally study and solve important social issues of the society. The perspectives for developing a society are elaborated based on programs and actions of public organizations. o this end, social policy should be considered as an activity on the regulation of relations of equality or inequality between different social groups of society. [6]

The value of introducing social technologies is determined by the ability to establish on the basis of an integrated approach:

- ✓ Identify economic position of various social groups, while determining the differences between them with regard to income, demands, labor conditions, health care etc.;
- ✓ Uncover the reasons of inequality;
- ✓ Look for specific measures to overcome social differences.

The policy of introducing social technologies can be perceived as a set of regulatory influences in order to ensure equality and justice within the framework of economic opportunities and to meet the vital needs of various social groups of society.

Modern social policy is based on regulatory, economic, psychological and other mechanisms of influence, in order to reduce social inequality and overcome social conflicts. This mechanism is considered as a means of protecting people in unfavorable situations in life. [7]

Certain conditions were established for the beneficial economic integration of CIS countries by the beginning of XXI century. The growth of industrial production. Development and cooperation of non-governmental entities were the prerequisites for sustainable social-economic development. However, along with those advantages, new social problems have also emerged, since the dangers of processes for economic globalization were not prevented. [8]

Demographic situation in the countries of the Commonwealth of Independent States can be assessed as crisis: social stress increases, the living standards of a significant part of the population drops, the sense of security is lost, the number of criminal offenses grows, signs of the collapse of the usual social and economic structures that have shaped life for several decades are visible. [9]

Number of population of the countries within Commonwealth was about 280 million by 2001. Countries with high population growth rates has demonstrated the decline in population growth. The birth rate in CIS decreased from 4.5 to 3.0 million births per year in the second half of the 90s, leading to a significant aging of the population.

A number of factors caused the crisis situation: instable social-economic circumstances, ethnic and military conflicts that led to the emergence of refugees and internally displaced persons, change in the views of young people on marriage and the institution of the family, etc.

The increase in the number of deaths is explained by the deterioration in the health status of the population, as evidenced by the increase in the incidence of chronic, infectious and socially caused diseases, as well as an increase in the number of people recognized as disabled. In almost all countries, the availability of and access to medical facilities is getting down.

Migration has had a significant impact on the change in numbers and structure of population from countries of the Commonwealth for a decade. For countries hosting migrants, these processes offset the natural decline in the population. In countries with an outflow of the employable population, the gender and age structure is deteriorating, fertility indicators are changing, and the number of skilled personnel become reduced. [10]

The critical situation of social sphere in those countries is characterized by:

- ✓ depopulation of the people in the form of a decrease in average life expectancy, increased mortality, rejuvenation of a number of diseases, the spread of drunkenness, alcoholism, drug addiction;
- ✓ change in the consumption structure of genetically-habitual products, calorie content decline;
- ✓ drop in availability of social infrastructure services with limited budget financing;
- ✓ extreme stratification of the society by income level, while the most securely provided segments of population receive incomes that are more than 15 times higher than the ones with least well-being level;
- ✓ increase in poverty and impoverishment;
- ✓ expansion of the critical zone of the labor market, covering those who earn income below the subsistence level, as well as those who do not work, but who do not have unemployment status;
- ✓ low effectiveness and inadequate results of targeted social assistance.

Today, the legislative systems of the CIS countries, including countries participating in the Eurasian Economic Community, do not stimulate the establihsment of a common labor market and strict compliance with labor and social laws, etc. In this situation, one of the important strategic tasks is the development of the concept and mechanism of social protection of the population as an element of the social security system of society. [11]

Social security is the ability of the economic system to provide socially normal living conditions for the country's population, a convergent standard of living for the individual, family, territorial community, social peace and tranquility.

Elaboration of the concept [12] of social protection of the population, considering the social price of market transformations, involves the following steps:

- ✓ identify general and particular trends, contradictions and differences in the living standards of CIS population;
- ✓ develop system of normative standards defining socially necessary parameters of the life of the population;
- ✓ evaluate the resource potential needed to carry out transformations and relieve possible social tensions;
- ✓ conduct budget and balance sheet calculations to adjust the price of transformations;
- ✓ forecast the standard of living of the population;
- ✓ form a social protection mechanism considering the peculiarities of the territorial structure, the specifics of the governance structure, the characteristics of the value orientation, the interests and needs of the population.

Intensive growth in production and introduction of innovative technological processes contributed to reduce the time of innovation cycles, also acceleration is observed for the tempo of updates, developed technologies and manufactured products. [13]

The system of priorities regarding the provision of budget funds to enterprises and organizations engaged in innovative activities is currently not effective.

Social service sector development is facilitated by the process of establishing the infrastructure of social service offices that provide social services to families, women and children. These include centers for social assistance to families and children, centers for infants, social hospices for children and teenagers, rehabilitation centers for children and teenagers with disabilities, centers for psychological and pedagogical assistance to the population, crisis centers for women, etc. [14]

Literature

1. Dimova D., Gusev Iv. Social policy and types of social activities // Analyses, essay, technologies. - S., Trakia-M, 2003;
2. Terziev, V.K., Social technology as a method for management of the social processes // International Conference on Business and Economy Interdisciplinary studies on a new economy. Constanta, Romania, 2013. – P. 258-265;
3. Terziev V.K. Social technology as a method for management of the social processes // International Conference "Trends in economics and management for the 21st century". Brno, Czech Republic, 2012. – P.79-80;
4. Terziev V.K. Criteria and indicators for social effectiveness. International scientific conference // UNITEX'12. – H. 2012. – P. 231-240;
5. Terziev V.K., S.Dimitrova, E.Arabska, "From social support to employment": considering target groups' needs in active social policies // Mahachkala: 2015. – P. 10-21;
6. Terziev V.K., Mladenov Y. Social program and strategic advantages // University "Angel Kanchev", 2012. – P. 9-14;
7. Social innovation exchange, (2015) "worldwide social innovation exchange".
8. Kocheva M., Terziev V.K., Andreeva Z. Problems of analyses for labor policy University "Angel Kanchev", 2003. – P. 9-13;
9. Terziev, V.K. Social programming in the system of sociological categories concerning market economy and labor market development in transition economy // Novosibirsk: 2015. – P. 100-123;
10. Milosevic N, Gok A, Nenadic G (June 2018). "Classification of intangible social innovation concepts". Proceedings of 23rd International Conference on Applications of Natural Language to Information Systems. 407–418;
11. Howaldt, Kaletka, Schröder, Zirngiebl (2018). Atlas of Social Innovation. New Practices for a Better Future. Sozialforschungsstelle, TU Dortmund University;
12. Howaldt, J. // Schwarz, M. "Social Innovation: Concepts, research fields and international trends", IMO international monitoring, 2010;
13. Tracey, P. and Stott, N. (2017) Social innovation: a window on alternative ways of organizing and innovating. Innovation: Organization and Management;
14. "Home | Social Innovation Europe". Socialinnovationeurope.eu.

Sosial innovasiyaların xaricdə sosial işdə tətbiqi təcrübəsi

Xülasə

Məqalə özündə sosial iş institutlarının sosial innovasiyaların gündəlik ictimai həyatda tətbiqinə və İKT prosesinin tətbiq olunmasına təsirinin müxtəlif aspektlərini əks etdirir.

Biz xüsusən xaricdə sosial işçilərin fəaliyyət sahəsini fərqləndirmək və sosial təşkilatların innovativ inkişaf modellərini nəzərdən keçirmək niyyətindəyik. Bu innovasiyaların spektri geniş olduğu üçün, biz sosial həyatın fərqli tərəflərini nəzərdən keçiririk. Sosial innovasiyaları təsnifatlaşdırarkən müxtəlif əsaslandırmalardan istifadə olunmuşdur.

Практика применения социальных инноваций в социальной работе за рубежом

Резюме

Статья представляет собой различные ракурсы влияния институтов социальной работы по отношению применения социальных инноваций в повседневной общественной жизни и внедрения процесса ИКТ.

Особо хотели выделить область деятельности социальных работников за рубежом и рассматривать инновационные модели развития социальных организаций. Так как спектр этих инноваций велик, мы рассматриваем разные стороны социальной жизни. При классификации социальных инноваций использовали различные основания.

Rəyçi: prof. İ.Rüstəmov

Göndərilib: 13.03.2020 Qəbul edilib: 07.04.2020

PSİXOLOGİYA PSYCHOLOGY ПСИХОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/178-182

Lalə Məhəmməd qızı Cabbarova
Bakı Dövlət Universiteti
lalajabbarova@gmail.com,
Dəniz Qalib qızı Umarova
Xəzər Universiteti
danizumarova@gmail.com

MOBBİNQ FENOMENİ VƏ ONUN YARATDIĞI FƏSADLAR

Açar sözlər: *mobbinq, psixoloji zorakılıq, iş yeri, psixoloji sağlamlıq*
Key words: *mobbing, psychological violence, workplace, psychological health*
Ключевые слова: *моббинг, психологическое насилие, рабочее место, психологическое здоровье*

Giriş

Öz maddi tələbatlarını ödəmək naminə insanların bir çoxu günün böyük bir qismini iş yerində keçirirlər. İşini layiqincə yerinə yetirmək, uğur qazanmaq, dəyişən rəqabətə uyğunlaşmaq arzu edilən bir hal olmaqla yanaşı iş həyatının əsas amillərindən birinə çevrilib. Adi gündəlik həyatımızın bir çox sahəsində olduğu kimi, iş həyatında da bir sıra problemlər müşahidə olunmaqdadır. Fərqli şəxsi xüsusiyyətləri, düşüncələri, məqsədləri və gözləntiləri olan şəxslərin bir araya gəldiyi iş mühitində bəzi zamanlarda psixoloji təzyiq, zorakılıq kimi hallara rast gəlindiyi müşahidə olunmaqdadır. Mobbinq son dövrlər işçilərin iş həyatında qarşılaşdıqları qlobal problemlərdən biri olub psixologiya, psixiatriya, hüquq, iqtisadiyyat, sosiologiya və s. kimi elm sahələri tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmaqdadır.

Dilimizdə yeni olan mobbinq sözünün məna çalarına nəzər saldıqda güzəran həyatında istifadə olunan bir çox deyimləri nümunə olaraq göstərmək olar: "quyusunu qazmaq", "torbasını tikmək", "gözdən salmaq", "üzünə gülüb arxasınca danışmaq" və s. kimi ifadələr əslində özündə mobbinqin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Adı çəkilən davranışlar hər biri özündə neqativ niyyəti əks etdirərək qarşı tərəfə zərər verməyə istiqamətlənir. Ədəbiyyatlarda müxtəlif dövrlərdə iş yerində mobbinqi ifadə etmək üçün H.Leyman (1990) psixoloji terror, C.Brodski (1976) təcavüz, C.Vilson (1991) iş yeri travması, İ.Sailifors (1987) günah keçisi, S.Kile (1990) sağlamlığı təhlükədə qoyan liderlik və s. kimi ifadələrdən istifadə etmişdir (Einarsen, 2000: 382). Terminin dəqiq bir qarşılığının olmaması səbəbi ilə bir çox dillərdə bu termin tərcümə olunmadan, mobbinq şəklində istifadə edilməkdədir (Beycan, 2014: 2). Məhz bu qeyd olunanları nəzərə alaraq, "mobbinq" anlayışının bir termin kimi Azərbaycan dilində saxlanılması məqsədə uyğun hesab edilmişdir.

İngilis dilində "mob" sözündən götürülən anlayış təcavüz, narahat etmək mənasını ifadə edir. Mobbinq sözü ilk dəfə 1963-cü ildə Konrad Lorenz tərəfindən heyvan davranışlarını təsvir etmək məqsədi ilə istifadə olunmuşdur. Lorenz burada dovşan və qazların tülküyə hücumuna istinad edərək anlayışı kiçik heyvan qrupunun böyük heyvan üzərinə təhdidedici hücum və davranışı şəklində izah etmişdir. Terminin iş və sənayə psixologiyasında istifadə edilməsi isə 1996-cı ildə alman psixiatrı Hayns Leymanın adı ilə bağlıdır (Pascu, 2015:147). H.Leymana görə, mobbinq fərdi çarəsiz vəziyyətə salmaq məqsədi ilə bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən sistemli formada edilən qeyri-etik, düşmənçilik xarakteri daşıyan davranışlardır. Bu davranışlar çox tez-tez baş verir və onların mütəmadi olaraq ən azı həftədə bir dəfə 6 ay ərzində davam etməsi mobbinq halının diaqnostikası və dəyərləndirilməsində əsas göstərici kimi nəzərdən keçirilir (Leymann, www. leymann.se).

Qeyd etmək lazımdır ki, apardığı araşdırmalar nəticəsində H.Leyman mobbinqin qurbanları üzərində olan təsirlərinə görə onun beş kateqoriyaya ayrılmış tipologiyasını irəli sürmüşdür (Leymann, 1996: 170).

1. Mobbinqə məruz qalan insanların ünsiyyət qurma və özünü ifadə etmə imkanlarını məhdudlaşdıran davranışlar. Bu qrupa şəxsin sözlü formada təhdid edilməsi, susdurulması, tənqid edilməsi, ünsiyyətinin məhdudlaşdırılması, işi ilə bağlı məzəmmət edilməsi və s. kimi davranışlar aiddir.

2. Mobbinqə məruz qalan insanların sosial münasibətinə istiqamətlənən davranışlar. Bura fərdin qrupdan təcrid edilməsi, iş yoldaşları tərəfindən ünsiyyətdən məhrum edilməsi, onunla orada yoxmuş kimi rəftar olunması və digər bu kimi sosial təcridə yönəlmiş davranışlar aiddir.

3. Fərdin şəxsi nüfuzuna zərər yetirən davranışlar. Bura insan haqqında əsassız söhbətlərin edilməsi, onun məsxərəyə qoyulması, hər hansı bir etnik xüsusiyyətinin, davranış və ya danışığının gülüş hədəfinə çevrilməsi kimi davranışlar aiddir.

4. Mobbinq qurbanının peşə fəaliyyətinə istiqamətlənən davranışlar. Bu zaman heç bir əsas olmadan fərd üçün əhəmiyyəti olmayan işlər, birbaşa onun səlahiyyətlərinə aid edilməyən tapşırıqlar verilir.

5. Qurbanların fiziki sağlamlığına təsir göstərən davranışlar. Bu zaman şəxsin sağlamlığına zərər vərəcək ağır işlər verilə, fiziki və ya cinsi təcavüzə məruz qala, təhdid edilə bilər.

İş yerində baş verən bu kimi davranışlar hərkəs üzərində fərqli nəticələr göstərməklə fərdi xüsusiyyət kəsb edir. Belə ki, bəzi şəxslər bu davranışlar qarşısında dözümlülük göstərib öz işini davam etdirə bilsə də, başqa bir qrupda rast gəlinən belə hallar işə olan motivasiyasının azalmasına, şəxsi inkişafa təsir göstərə bilir. Bu fikirləri Abraam Maslounun "İnsan motivasiyası nəzəriyyəsi" məqaləsində (Maslow, 1943:372) irəli sürdüyü məhşur tələbatlar iearxiyası ilə izah edək.

İearxiyanın ilkin variantı beş pillədən ibarətdir və o ən təməldə fizioloji tələbatlar olan yemək, yuxu, cinsi ehtiyaclar və s. yer alır. İkinci pillə təhlükəsizliyə olan tələbatdır ki, burada şəxsin təhlükələrdən uzaq yaşamını ifadə edir. Üçüncü pillə sevgi, mənsəbə aidlik, digərləri ilə münasibət qurmaq, sosial ehtiyaclar daxildir. Dördüncü pillə, şəxsin uğur qazanması, təqdir edilməsi, digərləri tərəfindən ona hörmət edilməsi təlabatları yer alır. Ən üst pillədə isə şəxsin özünü aktuallaşdırması, öz potensial bacarıqlarının fərqinə varması qeyd olunur. Onun irəli sürdüyü tələbatlar aşağıdakı piramidada öz əksini tapmışdır.

Şəkil 1. A. Maslou-nun tələbatlar iearxiyası (Aruma və Hanachor 2017:16).

Maslou-ya görə insanlar öz hədəflərini reallaşdırması üçün onların bir sıra istək, gözlənti və ehtiyacları mövcuddur və onlar fərqli şəkildə kateqoriyalaşdırıla bilər. İnsanların üst səviyyəyə keçməsi üçün alt səviyyədə olan təlabatları yetərli səviyyədə qarşılanmalıdır. Yəni şəxsin özünü aktuallaşdırması piramidada yer alan səviyyələrin tamamlanması ilə mümkündür (Kula və Çakar, 2015:194).

Leymanın psixoloji zorakılıq istiqamətlərini və tələbatlar iearxiyasını paralel şəkildə nəzərdən keçirdikdə bir sıra məqamlar diqqəti cəlb edir. İnsanların sağlamlığına istiqamətlənən cinsi, fiziki zorakılıq, əməyin istismarı və s. kimi mobbinq davranışları şəxsin təhlükəsizliyə olan təlabatının lazımı şəkildə ödənilməsinə mane ola bilər. Digər tərəfdən sosial münasibətlərə istiqamətlənən zorakılıq davranışları insanların şəxslə ünsiyyət qurmaması, orada yoxmuş kimi davranılması, eləcə də qrupa aid edilməməsi kimi hallarla rastlaşdıqda piramida da yer alan ünsiyyət, qrupa aid olmaq tələbatının iş yerində ödənmədiyini müşahidə edə bilərik. Həyatda insanın reallaşdırmaq istədiyi bir digər təlabatlarından biri də hörmət, nüfuz qazanmaq, digərləri tərəfindən təqdir edilməkdir ki, bu da piramida da öz əksini tapmışdır. İş həyatına nəzər saldıqda bu təlabatların yerinə yetirilməsi insanın motivasiyasının artmasına və şəxsiyyətin inkişafına zəmin yaradır.

Berxauz Frederik Skinnerin motivləşdirmənin gücləndirilməsi nəzəriyyəsinə görə fərd təlabatları, hədəfləri və ya daha öncəki şərtləndirmələr sonrasında müəyyən bir davranış göstərir ki, bunun da nəticəsi böyük önəm kəsb edir. Yəni, eyni davranış təkrarən yenidən özünü göstərə və ya ümumiyyətlə bir daha təzahür olunmaya bilər. Beləliklə də, fərdin davranışı rəğbətləndirilirsə onun möhkəmləndirilməsi və təkrarlanması ehtimalı artır (Selen, 2016: 53). Lakin insanın iş həyatında onun nüfuzuna, onun peşə fəaliyyətinə istiqamətlənən psixoloji zorakılıq davranışlarına məruz qaldıqda, rəhbərlik tərəfindən işinə dəyər verilmədiyi təqdirdə bu hal bəzi insanlar üçün özünüaktuallaşdırma, öz karyerasında irəli gedib uğur qazanmaq yolunda məhdu-

diyyətlər yarada, eləcə də onun iş motivasiyasına və məhsuldarlığına neqativ təsir göstərə bilər. Bu zaman əsas məqamlardan biri mobbinqin real münaqişə vəziyyətlərindən adekvat ayırd edilməsidir. Belə ki, bu davranışların böyük bir qismi münasibətlərdə özünü göstərə bilər. Stiven Kyusak-a görə davranışın mobbinq olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün üç əsas göstəriciyə diqqət edilməlidir (Ertürk, 2013:148). Bu göstəricilər mobbinqi tətbiq edən şəxsin davranışının qurban üzərində buraxdığı təsirlər, bu təsirlərin hədəf seçilən insana zərər vermə səviyyəsi və onun davamlı olmasından ibarətdir.

Mobbinq davranışları inkişaf edən prosesə daxil olub müxtəlif mərhələlərlə təzahür edir. Harald Ege (Ege, 2000) mobbinqin 6 mərəhələsini müəyyənləşdirmişdir. Onun irəli sürdüyü İtaliyan-Ege modelinə əsasən mobbinqin aşağıda qeyd olunan mərhələləri mövcuddur (Yılmaz və Kaymaz, 2014: 75).

I mərhələ. Münaqişə vəziyyəti: Bu mərhələdə mobbinqə məruz qalan şəxs əvvəlcədən müəyyən edilmiş olur və bu zaman münaqişələr iş çərçivəsindən çıxaraq əsasən şəxsi məsələlərə istiqamətlənir.

II mərhələ. Mobbinqin başlanma mərhələsi: Bu mərhələdə hələ ki, çox yüksək dərəcədə psixosomatik əlamətlər özünü göstərmir. Ancaq mobbinqə məruz qalan insan ona qarşı edilənlərin səbəbləri ilə maraqlanmağa və təəccüblənməyə başlayar.

III mərhələ. İlk Psixosomatik narahatlıqların təzahürü: mobbinqə məruz qalan insan iştahsızlıq və ya bəzən həddən artıq iştahasının olması ilə bağlı problemlərinin yarandığını hiss edir. İş yerinə, özünə və dostlarına qarşı inamı tədricən itməyə, yuxu və müxtəlif xarakterli həzm pozuntuları özünü göstərməyə başlayar. Gecələr qarabasmalar, yuxusuzluq və digər bu kimi əlamətlər yarana bilir. İşə getmək həvəsi tamamilə itir və bunu yalnız məcburiyyətdən edir. Düşdüyü vəziyyəti dəyişmək iqtidarında olmadığını, acizliyini dərk etməsi onun psixoloji durumunu daha da kəskinləşdirir.

IV mərhələ. Səlahiyyətli şəxslərin səhf mövqeyi və mobbinqi gözardı etməsi: Bu mərhələdə mobbinq artıq açıq şəkildə ətrafdakılar tərəfindən müşahidə edilir və bu vəziyyətdə idarə heyəti mobbinqə məruz qalan insana qərəzli mövqe nümayiş etdirir. Onun fəaliyyəti real, obyektiv şəkildə qiymətləndirilmir və bu da vəziyyəti daha da kritik edir.

V mərhələ. Mobbinqə məruz qalan insanın psixoloji və fizioloji sağlamlığının pisləşməsi: Bu mərhələdə artıq depressiv vəziyyət müşahidə olunur. Peşəkar mütəxəssisə müraciət olunmasına baxmayaraq vəziyyət düzəlmək əvəzinə daha da mürəkkəbləşir. Bu vəziyyətdə mobbinq qurbanı ətrafındakı hər kəsin ona qarşı olduğunu hesab edir və baş verənlərin səbəbinin özü olduğunu, ədalətsiz və pisliklərlə dolu bir dünyada yaşadığını düşünür.

VI mərhələ. İşdən ayrılma: Bu mərhələ mobbiniqin son mərhələsi olub, işdən ayrılma, mobbinqə məruz qalan şəxsin işdən çıxarılması, erkən təqaüdə çıxmağa məcbur edilməsi və ya daha böyük travmatik hadisələr ilə üzləşməsi ilə nəticələnə bilir .

Göründüyü kimi, mərhələlər artmağa başladıqca və insan uzun müddət mobbinqə məruz qaldıqca onun fəsadları da özünü açıq şəkildə göstərməyə başlayır. Aparılan klinik araşdırmalarda mobbinqin sosial, sosial psixoloji, psixoloji, psixosomatik və psixiatrik təsir istiqamətləri müəyyən edilmişdir (Leymann, 1990: 122). Şəxsin iş yerində rastlaşdığı neqativ münasibət və davranışdan nə dərəcədə təsirləndiyindən aslı olaraq mobbinqin üç dərəcəsinin olduğu müəyyən edilmişdir. Bu zaman bir sıra psixoloji, fizoloji simptomlar və eləcə də əlavə simptomlar müşahidə edilə bilər (Davenport, Schwartz və Elliot, 1999: 90).

I dərəcə: Yaranmış distresslə əlaqədar fərd özünü əsəbi və qəmgin hiss edir. Bu cür vəziyyətdə bir qism insan mübarizə yolunu seçsə də, bəziləri dözməyi üstün tuturlar. Sonuncu halda onlarda iş mühitinə qarşı ikrah hissi yarandığından yeni iş yeri axtarışı haqqında düşüncələr meydana çıxmağa başlayır. Vəziyyətin bu cür gedişatı neqativ emosional reaksiyalar, yuxu problemləri, əsəbilik, diqqətin mərkəzləşdirilməsində çətinliklər kimi əlamətlərlə müşayiət oluna bilər.

II dərəcə: Mövcud davranışlar uzun müddət davam etdiyi təqdirdə insanda yüksək qan təzyiqi, davamlı yuxu problemləri, qastroenteroloji narahatlıqlar, konsentrasiya çətinliyi, aşırı çəki artımı və ya azalması, depressiya, içki və ya narkotik aslılıq, işdən yayınma, əsassız qorxular müşahidə edilə bilər. Bu zaman artıq sağlamlıqla bağlı yaranan narahatlıqlar özü əksinə işə təsir etməyə başlayır.

III dərəcə: Vəziyyət gərginləşdikcə insanın iş fəaliyyəti və bununla bağlı göstəriciləri enməyə başlayır və artıq onda işə getməyə qorxu, iş yerindən iyrənmə kimi hallar özünü göstərməyə başlayır. İş mühitinin sıxıcılığı, müdafiə mexanizmlərinin zəifləməsi panik atak, ürək infarktı, digər ağır xəstəliklər, qəzalar, intihar cəhdləri, kənar şəxslərə istiqamətənən təcavüzkar davranışların da yaranmasını şərtləndirə bilir.

Baş verən fəsadlar yalnız mobbinqə məruz qalmış insanda deyil, eyni zamanda onun sosial həyatında da özünü göstərir. Belə ki, depressiv bir vəziyyətdə olan şəxs ilk vaxtlarda özgüvənini, daha sonrasında isə ailə və sosial mühitdə öz yerini itirməyə başlayar. Şəxsin hər istiqamətdə özünə olan inamını itirməsi onun ailəsində, dostları və sosial çevrəsi ilə münasibətlərində, eləcə də iş mühitində özünü göstərməyə başlayar (Özdemir, 2015: 11). Bu baxımdan mobbinq davranışlarının yaratdığı fəsadların təhlilini "sosial rollar

nəzəriyyəsi" istiqamətində nəzərdən keçirə bilərik. C.Morenonun fikrincə sosial təşkilat insanların davranışlarını məhdudlaşdıran və ona istiqamət verən rollar şəbəkəsindən ibarətdir (Bayramov, 2003: 277). Hər bir kəs sosial cəmiyyətin bir parçası olmaqla gün ərzində bir çox rolları icra etmək məcburiyyətində qalır. Bu gün öz iş yerində peşə rolunu icra edən şəxs bununla eyni zamanda öz ailəsində valideyn, övlad, həyat yoldaşı, tələbə və s. kimi rolları da icra edə bilər. Bu rollar çərçivəsində şəxsdən öz rolunu və onun məsuliyyətlərini başa düşməsi və bu rolun vəzifələrini icra etməsi gözlənilir. Bu rolları icra etmək isə bir çox meyarlardan aslı olaraq fərdi xüsusiyyətlər kəsb edir. Peşə rolunu icra edən hər hansı bir şəxsin mobbinqə məruz qalmasının insan sağlamlığı üzərində yaratdığı fəsadları xatırldığımız zaman, bu halın təsiri ilə şəxsin digər rolları nə dərəcədə yerinə yetirə biləcəyi istiqamətində bir sıra şübhəli məqamlar ortaya çıxır. Gün ərzində iş yerində rastlaşdığı davranışların təsiri ilə mənfi psixo-emosional vəziyyətlər yaşayan və bununla mübarizə apara bilməyən şəxs rol gözləmələrinə uyğun şəkildə davranmadığı təqdirdə bu hal artıq rol konfliklərinin yaranması üçün zəmin ola bilər. Baş verən dəyişikliklər artıq şəxsin iş məkanı sərhədlərini aşaraq onun digər sosial rollarına və həyatına təsir göstərməyə başlayır. Bu zaman mobbinqin yaratdığı fəsadlar birbaşa mobbinq qurbanı ilə kifayətlənməyib onun çevrəsində olan, ondan öz roluna uyğun davranmasını gözləyən və buna ehtiyac duyan şəxslər üçün də təhlükəyə çevrilir.

Digər tərəfdən, insanın iş yerində yaşadığı distress vəziyyətini Ziqmund Freydin irəli sürdüyü şəxsiyyətin müdafiə mexanizmləri istiqamətindən nəzərdən keçirək. Müdafiə mexanizmləri əsas iki xüsusiyyətə malikdir. Birincisi insan bu mexanizmdən istifadə etdiyinin fərqində olmur. İkincisi isə reallığı inkar edir və ya dəyişdirir. Bu zaman reallığın dəyişdirilməsində əsas məqsəd şəxsin yaşadığı psixoloji gərginliyi azaltmaq olur. Müdafiə mexanizmlərindən biri olan yerdəyişmə insanın öz duyğularını bu hisslərə səbəb olmuş obyektdən daha təhlükəsiz bir obyektə keçirilməsi prosesidir (Gökdag, 2015: 3). Bu tərifi iş yerində görülən mobbinq üzərindən təhlili etdikdə, öz işində zorakılığa məruz qalan, öz rəhbərinə qəzəblənmiş şəxs bu hadisənin təsiri ilə öz qəzəbini ailə üzvlərinə, övladına və s. yönəldə bilər. Bu hal göstərir ki, uzun müddət davam edən mobbinq davranışlarının qurbanına çevrilmək eyni zamanda cəmiyyət üçün də potensial bir təhlükədir.

Nəticə

Mobbinq insanın cəmiyyətdə nüfuzunun düşməsinə, şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasına, onun əmək fəaliyyətinin və psixoloji rifahının pozulmasına səbəb olan qeyri-etik, bəzi hallarda isə hüquqa zidd davranışlardır. İnsanların bu davranışlar qarşısında dözümlülük səviyyəsi müxtəlif olduğu üçün mobbinqin təsirləri də müvafiq olaraq hər bir adamda fərqli çalarlara malik olur. Qeyd olunan fərqliliklər mobbinqə məruz qalmanın səviyyəsindən, intensivliyindən, müddətindən asılı olaraq şəxsiyyətin fizioloji, eyni zamanda psixoloji sağlamlığı sahəsində ciddi təhlükələr yarada bilir. Bura kəskin ürək və qan-damar çatışmazlığı, mədə-bağırsaq pozuntusu və digər psixosomatik xəstəliklərdən tutmuş depressiya, təşviş, panik atak və s. kimi psixopatoloji hallarla müşayiət olunan problemlər aid ola bilir. Qeyd olunan bu fəsadlar isə zaman keçdikcə "fərdin problemi" kontekstindən çıxaraq onun sosial münasibətlərinə, cəmiyyətlə olan əlaqələrinə nüfuz edərək "sosial problem" səviyyəsinə qalxa bilir.

Beləliklə də, neqativ psixo-emosional hallardan şəxsiyyətin özünə münasibətinin dəyişilməsinə, xırda sosial konfliktlərdən başlayaraq, ciddi ailədaxili münaqişələrə, işin itirilməsindən suisidə qədər uzanan fəsadlar mobbinq probleminin ciddiliyini nəzərə çarpdırmaqla yanaşı, onun həlli, psixoprofilaktikası və aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlərin görülməsini aktual edir.

Ədəbiyyat

1. Aruma, E., Hanachor, M. (2017). Abraham Maslow's hierarchy of needs and assessment of needs in community development. *International Journal of Development and Economic Sustainability, 5*(7), 15-27.
2. Bayramov, Ə. Əlizadə, Ə. (2003). *Sosial psixologiya*. Bakı: Qapp-Poliqraf.
3. Beycan, B. (2014). *İşyerindəki psikolojik tacizin (mobbing) kadın çalışanlar üzərində etkisi*. Uzmanlık Tezi. T.C.Ailə və Sosyal Politikalar Bakanlığı, Kadın statüsü genel müdürlügü, Ankara, Türkiye.
4. Davenport, N., Schwartz, R., Elliot, G. (1999). *Emotional abuse in the American workplace*. United States of America: Civil Society Publishing.
5. Einarsen, S. (2000). Harassment and bullying at work: a review of the Scandinavian approach. *Aggression and violent behavior*, *5*(4), 379-401.
6. Ertürk, A. (2013).Yıldırma davranışları, nədənləri və sonuçları. *Bartin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2* (1),146-169.
7. Ege, H. (2000). Il terrore psicologico sul posto di lavoro e le sue conseguenze psicofisiche sull`individuo, Leadership Medica, 3
http://www.edscuola.it/archivio/antologia/mobbing/mob_hege.htm

8. Gökdag, R. Defense mechanısms used by university students to cope with stress. (2015). *İnternational Journal on New Trends in Education and Their İmplications*, *6* (2), 1-12.
9. Kula, S., Çakar, B. (2015). Maslow ihtiyaçlar hiyerarşisi bağlamında toplumda bireylerin güvənlik algısı ve yaşam doyumu arasındakı ilişki. *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 6 (12), 191-210.
10. Leymann, H. (1990). Mobbing and psychological terror at workplaces. *Violence and Victims*, *5* (2), 119-126.
11. Leymann, H. (1996). The content and development of mobbing at work. *European Journal of Work an Organizational Psychology*, *5* (2), 165-184.
12. Leymann, H. The definition of mobbing at workplaces. The Mobbing Encyclopedia, http://www.leymann.se/English/12100E.HTM (05.05.2020).
13. Maslow, A. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review, 50* (4), 370-396.
14. Özdemir, A. (2015). *Öğretmenlerin psikoloji şiddet (mobbing) algıları.* Yüksek Lisans Tezi. TC Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
15. Pascu, R. (2015). The phenomenon of mobbing. *Research and Science Today*, *1* (9), 146-154.
16. Selen,U. (2016) *Çalışanların iç ve dış motivasyon tekniklerine bakış açılarının deyerlendirilmesi;yerel yönetim örneği*. Doktora Tezi. Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tekirdağ, Türkiye.
17. Yılmaz, H., Kaymaz, A. (2014). Kurumsal bir risk unsuru: Mobbing (iş yerində psikolojik taciz). *Denetişim Dergisi*, 73-81.

The phenomenon of mobbing and its consequences

Summary

Mobbing is a phenomenon that occurs in the organizational context and one of the common problems in workplace. It is unethical behaviour, which is known as humilation, isolation, harassment, intimidation and psychological violence in organizations. Mobbing has negative impact on physical and mental health of human. If above mentioned behaviors are used frequently and continously, mobbing could lead to negative adverse effect on employees. We can count such psychological results as distress, nervousness, anxiety, disturbed sleep, lack of concentration and in addition to psychosomatic illnesses such as disorders of the digestive system, tachycardia, difficulty swallowing and so on. Besides mobbing damages individual's social life and decreases his work productivity. If we deeply focus on the problem we can explain negative results with self-actualization and role theory which is essential for life. As a result, we can find an answer to the question why mobbing is a global problem and we have to fight with it.

Феномен моббинг и его последствия

Резюме

Моббинг это феномен, встречающийся в организационном контексте и один из распространенных проблем на рабочем месте. Это неэтичное поведение, которое известно как унижение, изоляция, домогательство, устрашение и психологическое насилие в организациях. Моббинг имеет влияние на физическое и психическое здоровье человека. Если вышеперечисленные используются часто и продолжительно, то моббинг может привести к негативному, неблагоприятному воздействию на сотрудников. Мы можем перечислить такие психологические результаты как дистресс, нервозность, тревожность, нарушением сна, низкая концентрация внимания, а также ещё и такие психосоматические болезни нарушение пищеварительной системы, тахикардия, трудности с глотанием и так далее. Кроме того моббинг наносит ущерб социальной жизни. Если мы глубоко сосредоточимся на проблеме, то сможем объяснить неготивные результаты самореализации и ролевой теорией, которая необходима для жизни. В итоге сможем найти ответ на вопрос почему моббинг является глобальной проблемой и почему мы должны с ним бороться.

Rəyçi: dos. N.T.Rzayeva

Göndərilib: 05.05.2020 Qəbul edilib: 06.05.2020

PEDAQOGİKA PEDAGOGY ПЕДАГОГИКА

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/183-186

Лала Закир гызы Талибова
Баку, Азербайджан
talibova_995@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ САМООЦЕНКИ ШКОЛЬНИКОВ МЛАДШИХ КЛАССОВ

Ключевые слова: *самооценка, личность, младшие школьники*
Açar sözlər: *özgüvən, şəxsiyyət, kiçik məktəbli.*
Key words: *self-esteem, personality, primary school students*

В данной статье раскрываются особенности формирования самооценки младших школьников, которые определяются социальной ситуацией, ведущим видом деятельности и психическими особенностями детей данного возраста. Самооценка – оценка личностью самой себя, своих возможностей, качеств и места среди других людей.

В настоящее время исследования самооценки человека в процессе его жизнедеятельности имеют большое значение в психологической теории и практике. Одной из актуальных тем в психологии является формирование самооценки личности. Структура самооценки представлена двумя компонентами – когнитивным и эмоциональным. Когнитивный компонент самооценки – комплекс убеждений о себе, которые могут быть как обоснованными, так и не обоснованными. Эмоциональный компонент самооценки – эмоциональное отношение к этому комплексу убеждений. В процессе оценивания себя эти компоненты функционируют в неразрывном единстве: ни тот ни другой не могут быть представлены в чистом виде. От самооценки зависят взаимоотношения ребенка с окружающими, требовательность к себе, отношения к успехам и неудачам. Тем самым самооценка влияет на эффективность деятельности ребенка и на дальнейшее развитие его личности.

Самооценка у детей начинает формироваться еще до школы. Развитие самооценки ребенка зависит, в основном, от его окружения и как воспитывают его родители. Младший школьный возраст определяется важным обстоятельством в жизни ребенка - поступлением в школу и дает возможность проявиться в новой сфере человеческой деятельности - учении. В этот период начинается социальное и личностное развитие ребенка, его вхождение в жизнь общества. Ребенок получает определенный социальный статус, меняются интересы и ценности. Младший школьный возраст обладает рядом специфических признаков. Эти возрастные особенности обусловлены рамками первого периода обучения. Ребенок в начальной школе усваивает специальные психофизические и психические действия, которые необходимы для письма, чтения, рисования, физкультурных занятий, ручного труда и других видов учебной деятельности, на основе которой при благоприятных условиях обучения и достаточном уровне умственного развития ребенка возникают предпосылки к формированию теоретического сознания и самосознания как основы самооценки. Первоначальные представления ребенка младшего школьного возраста о себе, его «Я-концепция» тесно связаны с его эмоциями, которые определяются отношением к нему взрослых, сверстников, старших детей. Эмоциональное отношение к оценкам извне, положительные или отрицательные внешние оценки, накладывают отпечаток на характер восприятия ребёнком себя как личности, на характер его самооценки. Роль школьного оценивания в становлении самооценки учащегося чрезвычайно велика. Как уже выше отмечалось, ведущей деятельностью младшего школьника становится учение, по сравнению с дошкольным детством изменяется уклад жизни ребёнка, появляются новые обязанности, новыми становятся и отношения ребенка с окружающими. Становление самооценки младшего школьника происходит под влиянием новых отношений со взрослыми (учителями) и сверстниками (одноклассниками) и новых видов деятельности (учебной деятельности). В процессе этого сам ребенок становится личностью, со своим мировоззрением, со своим пониманием добра и зла, со своими реакциями на поступки других и собственное поведение. В младшем школьном возрасте активно формируется не только самооценка, но начинает активно проявляться и интерес к внутреннему миру другого человека, к его чувствам, переживаниям, развивается эмпатия, без чего воспитание гуманного отношения к людям невозможно.

В процессе формирования личности ребенка огромный вклад вносит детский сад, школа, кружки, всевозможные хобби и увлечения, общение со сверстниками и взрослыми. Все эти жизненные этапы влияют на формирование самооценки, но все же именно родители закладывают тот фундамент в характер ребенка, который потом практически невозможно подкорректировать, а иногда и вовсе невозможно.

Выделяют следующие виды самооценки:

1. Адекватная самооценка
2. Неадекватная самооценка

Адекватность – это соответствие требованиям ситуации и ожиданиям людей.

Самый главный критерий адекватности самооценки – исполнимость планов человека.

Адекватная характеризуется как оптимальное соотношение между уровнем притязаний и достижениями индивида. Обладая ею, личности удается наилучшим образом соотнести собственные силы с возможностями решить проблемы разной сложности и с запросами окружающих. В младшем школьном возрасте самооценка становится всё более адекватной. В первом классе самооценка, как правило, является адекватно завышенной. Во втором классе наблюдается тенденция к переоценке себя и самооценка снижается. В третьем -у большинства детей проявляется либо адекватная, либо заниженная самооценка, а число учащихся с завышенной и неустойчивой самооценкой уменьшается. Показателями адекватности самооценки служит: постановка целей, которые обязательно достигаются, реалистичность в оценке определенной ситуации и своих потенциалов в ней.

Формирование у детей адекватной самооценки зависит от учебно-воспитательного процесса, то есть формирование самооценки идет под влиянием оценки, которую дают учителя, родители и сверстники. Поэтому, родители и учителя, должны понимать, что младшие школьники ещё очень похожи на дошкольников – взрослые для них являются авторитетом, и они безоговорочно верят в их оценки. Так что в этом возрасте из талантливого ребёнка легко сделать неудачника, и напротив легко вселить в ребёнка уверенность в своих силах. Так, адекватный уровень самооценки, способствует формированию у детей уверенности в себе, самокритичности, настойчивости. Обнаруживается так же определенная связь характера самооценки с учебной и общественной активностью. Дети с адекватной самооценкой имеют более высокий уровень успеваемости, у них нет резких скачков успеваемости и наблюдается более высокий общественный и личностный статус. Так же школьники с адекватной самооценкой имеют большее поле интересов, активность их направлена на различные виды целесообразны, направлены на познание других и себя в процессе общения.

Неадекватная самооценка вне зависимости, завышенная или заниженная деформирует внутренние свойства психики индивида, создает препятствия личному развитию, делает невозможным гармонизовать мотивационную и эмоциональную волевую сферу человека. К одному из видов неадекватной самооценки относят - завышенную самооценку. Показателями неадекватно завышенной самооценки являются: переоценка собственных сил, чрезмерная идеализация личного образа "Я", игнорирование неудачных действий и результатов, необоснованные претензии и высокомерие, безоговорочная правота. Преувеличение родителями заслуг ребёнка и слишком частая похвала способствуют формированию завышенной самооценки. Ребёнок не может найти общий язык со сверстниками, потому что считает себя выше и лучше других. В общении с взрослыми такой ребёнок также не может найти компромисс, потому что считает, что все вокруг должны откинуть свои желания на последний план и заняться его персоной. Из такого ребёнка вырастает эгоист, который никогда не будет считаться с мнением других людей, всегда будет действовать лишь в своих интересах. Проявляется она в виде неуважения к окружающим, пренебрежительного отношения к сверстникам, одноклассникам. Он высмеивает радость достижений других детей. Во время совместных игр пытается управлять другими детьми, считая себя лидером. Если коллектив не признает его лидером, может быть очень эмоциональным, вплоть до истерики. При самооценке ребенок не замечает своих слабых сторон.

К другому виду не адекватной самооценки относят - заниженную самооценку. Свидетельством неадекватно заниженной самооценки является отсутствие веры в своей силы, робость во всем, нерешительность в проявлении собственных способностей и возможностей. Если же родители не уделяют своему ребенку должного внимания, игнорируют его успехи, забывают его похвалить или даже чрезмерно критикуют, формируется неадекватно заниженная самооценка. При заниженной самооценке ребенок может испытывать тревогу, не верить, что может самостоятельно что-то сделать, не верит в собственные силы. Такой ребенок изначально настраиваются на неудачу. Он может не верить

людям, может бояться, что его обидят, оскорбят. Такие дети испытывают одиночество в детском коллективе, они избегают общих игр, не принимают участия в каких-либо видах деятельности. При возникновении конфликтных ситуаций они не находят поддержки. Среди ребятишек. У детей с заниженной самооценкой формируются установки типа: он хуже других, самостоятельно ничего не может сделать, если делает сам, то ничего хорошего из этого не выйдет. Это негативно влияет на развитие самооценки ребенка. Когда развивается низкая самооценка у ребенка? Если родители, педагоги часто употребляют в разговоре «у тебя никогда не получается», «ты не умеешь, дай я», «ты не сможешь» и др. Все это приводит к тому, что ребенок начинает верить, что он не способен делать самостоятельно. У ребенка может развиться комплекс неполноценности. Формирующаяся с детского возраста самооценка индивида должна иметь определенное направление. Следует также отметить важность создания оптимальных условий для формирования у детей адекватной самооценки. Все начинается с семейных отношений: от адекватного восприятия своего ребенка родителями и до удачных сценариев семейного взаимодействия. Основные условия формирования адекватной самооценки это взаимное уважение. Доверительные отношения необходимо формировать сознательно и последовательно, требовательность должна быть в разумных и оптимальных пределах. Любовь должна присутствовать как безусловное чувство. Ребенок растет и развивается в семье, и его самооценка зависит от того, как его воспитывают, от семейных установок, от родительского отношения к нему в целом. На основании этого отношения он строит отношение к самому себе. Семейное воспитание, приводящее к низкой самооценке, бывает жестоким, авторитарным, попустительским, чрезмерно опекающим, эмоционально отвергающим. Дети из авторитарных семей, часто сломлены внутри, у них нет веры в себя, они безынициативны и несамостоятельны. То же происходит и в чрезмерно опекающих семьях. В семьях с попустительским стилем, где ребенок растет предоставленным самому себе, происходит процесс ранней самостоятельности, беспризорности. У такого ребенка тоже формируется низкая самооценка от того, что его родителям безразлично все, что связано с ребенком. В результате у ребенка формируется неосознаваемое чувство, что он – пустое место в их жизни. А если ребенок не нужен своим родителям, то он не нужен никому. Отсюда рождается низкая самооценка. Семьи с эмоциональным отвержением, где царствует холодность, иногда утрированная забота и сочувствие, производят детей с бедной эмоциональной сферой и низкой самооценкой. Есть еще одна опасность смешенного противоречивого воспитания: сочетание несовместимых стилей в одной семье, например, отец – попуститель, а мать – авторитарная. В таких семьях ребенок становится тревожным, неуверенным, с внутренними конфликтами, противоречивостью, лживостью, ситуативностью поведения из-за разных посылов родителей.

Основные стратегии коррекции самооценки ребенка строятся на взаимодействии ребенка со сверстниками, родителями и другими значимыми взрослыми. Повысить самооценку детей можно различными способами: 1. не ограждать ребенка от ежедневных дел и обязанностей, не решать за него все проблемы, но также не стоит перегружать его. Пусть он получит удовлетворение от проделанного труда и заслуженную похвалу. Очень важно стараться ставить перед ребенком такие задачи, которые ему под силу: он должен почувствовать себя ловким, умелым и приносящим пользу. 2.Надо не перехваливать ребенка, но и не забывать поощрять, если он это заслужил. Для формирования адекватной самооценки необходимо подбирать адекватные виды похвалы и наказания. 3. Поддерживать инициативу ребенка. 4.Демострировать самим пример адекватного поведения в случае успехов и неудач. 5. Не нужно сравнивать своего ребенка с другими детьми, лучше сравнивать его с самим собой. 6. Вести доверительные беседы с ребенком, анализируя его поступки.

Расширение и обогащение индивидуального опыта ребенка – один из важнейших факторов повышения детской самооценки. Чем разнообразнее и самостоятельнее его деятельность, тем больше у него возможностей проверить свои способности и расширить представления о себе и мире. Педагоги также проводят различные игры и упражнения направленные на формирование позитивной самооценки у детей, формирование общности с другими людьми, снижение тревожности, психоэмоционального напряжения, развитие способности понимать свое эмоциональное состояние.

Именно в младшем школьном возрасте у детей уже формируется критичность мышления, что непосредственно влияет и на самооценку.

Таким образом считаем что, при помощи создания благоприятных условий для полноценного развития ребенка, мы создаем почву для формирования адекватной самооценки у детей.

Литература

1. Липкина А.И. Самооценка школьника. М., 1999
2. Д.Б.Эколькина и Л.Венгера. Особенности психического развития детей 6-7 летнего возраста М., Педагогика 1988
3. Марциновская Т.Д. Диагностика психического развития детей. 1997
4. Кулагина Ю.И. Младшие школьники: Особенности развития 2009
5. Мухина В.С. детская психология М.,1999

Kiçik məktəbli dövründə özgüvən formalaşmasının əsas xüsusiyyətləri

Xülasə

Kiçik məktəbli dovrü sinir sisteminin fəaliyyəti və uşağın zehninin inkişafı kimi tanınır. Məktəb dönəmi bir şəxsiyyətin psixoloji inkişafında yeni mərhələ olduğu üçün, bu yaş dövrü psixologiyada xüsusi yer tutur. Ozgüvən mövzusu elmi tədqiqatlarda aktual hesab olunur. Kiçik məktəblilərdə ozgüvən formalaşma problemi müəllimlərin, psixoloqların və elmi işçilərin diqqətini cəlb edir.Bu məqalədə özgüvənin növləri və formalaşma şərtləri ilə yanaşı, korreksiya üsullarida araşdırılır.Özgüvənin optimal şəraitdə formalaşması üçün, bu possesi uşaqlıqdan düzgün istiqamətləndirmək vacibdir.

Features of formation of self-esteem of mrimary school students

Summary

The primary school period is characterized by the improvement of nervous activity by the development of the child's mental functions. This age period takes main place in psychology, because studying at school is a new stage in personal development. This topic is relevant in modern scientific research. The problem of the formation of self-esteem of younger schoolchildren is paid attention by modern, active teachers, psychologists and scientists. This article discusses the types and conditions for the formation of self-esteem, as well as correction strategies. The self-esteem of an individual formed from childhood must have a certain direction in order to create conditions for optimal development.

Rəyçi: prof. M.İlyasov

Göndərilib: 06.04.2020 Qəbul edilib: 10.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/187-189

Səkinə Həbib qızı Vəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Sv2015@icloud.com

II SƏVİYYƏLİ UNİL UŞAQLARDA RABİTƏLİ NİTQİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *nitq, nitqin ümumi inkişafdan qalması,rabitəli nitq ,qrammatika, loqopedik iş*
Key words: *speech, retention of speech from general development, communicative speech,grammar, speech therapy work*
Ключевые слова: *речь,отставание речи от общего разития, коммуникативная речь, грамматика, логопедическая работа*

Nitqin ümumi inkişafdan qalması, nitq sisteminin bütün komponentlərinin: fonetik, leksik və qrammatik formalaşmasında davamlı ləngimənin olduğu bir nitq patologiyasıdır. UNİL olan uşaqların müstəqil nitqinin inkişafı, rabitəli nitqin leksik, qrammatik və fonetik formalarının yanaşmasında qarşıya çıxan çətinliklərlə əlaqədardır. Bura daxildir:

- sözlərin leksik əvəzlənməsində olan çətinliklər;
- müxtəlif növ isimlərdən sifətlərin düzəldilməsi və hərəkətləri düzgün ifadə edən fellərin seçilməsində çətinliklər;
- sifətlərin isimlərlə, sayların - isimlərlə uzlaşdırılmasında ortaya çıxan aqramatizmlər;
- tələffüz zamanı ortaya çıxan çatışmazlıqlar (səs səhv salındıqda, başqa səslə dəyişdirildikdə, yalnış səsləndirildikdə).

Bir səviyyədən digərinə keçid yeni nitq imkanlarının ortaya çıxması, nitq fəaliyyətinin artması və onun məzmununun dəyişilməsi ilə müəyyən edilir.Bir uşağın fərdi inkişaf səviyyəsi, ilkin qüsurun ağırlığı və forması ilə müəyyən edilir. UNİL-nin ən tipik və davamlı təzahürləri ən çox alaliya, dizartiya, daha az rinolaliya və kəkələmə də müşahidə olunur.

Bu əsasən uşaqların nitqində anlaşılmayan söz birləşmələri və jestlərlə yanaşı, 2-3 sözdən ibarət sadə cümlələrdə özünü göstərir. Ancaq nitqdə ifadələr keyfiyyətsiz, məzmunca eyni, daha tez-tez əşya və hərəkətləri təsvir edən sözlərə rast gəlinir.

II səviyyəli UNİL uşaqlarda lüğət, normativdən kəmiyyət və keyfiyyətcə əhəmiyyətli dərəcədə geri qalması ilə müşahidə olunur, uşaqlar bir çox sözləri anlamır, onların mənalarını oxşar sözlər ilə əvəz edirlər. Nitqin qrammatik quruluşu formalaşmır: uşaqlar hal formalarından düzgün istifadə etmir, nitq hissələrini, tək və bir sıra hecaları uyğunlaşdırmaqda çətinlik çəkirlər və s. II səviyyəli UNİL olan uşaqlarda sözlərin sadə və mürəkkəb heca quruluşu ilə tələffüzü pozulur.Sözlərin tələffüzü çox sayda təhrif olunmuş və qarışıq səslərlə xarakterizə olunur.

Nitq inkişafının ikinci səviyyəsinə keçid uşağın nitq fəaliyyətinin artması ilə xarakterizə olunur. Ünsiyyət zamanı nitqdə istifadə olunan sözlər hələ də təhrif olunmuş və məhdud olaraq qalır. Bu səviyyədə nitqdə bəzi sözbirləşmələrdən və sadə önsözlərdən istifadə etmək mümkündür. Uşaqlar ailə və ətrafdakı hadisələr ilə əlaqəli suallara cavab verə bilirlər,nitq çatışmazlığı bütün hallarda aydın şəkildə özünü göstərir. Uşaqlar 2-3, nadir hallarda 4 sözdən ibarət sadə cümlələrdən istifadə edirlər. Lüğəti ehtiyyatı yaş normasından xeyli geridə qalır. Uşaqlar bədənin üzvlərini, heyvanları, paltarları, mebelləri və.s əşyaların adlarını ifadə edərkən bir çox sözü bilmədiyi və yaxud digərləri ilə qarışdırdığı üzə çıxır. Uşaqlar cismin rəngini, formasını, ölçüsünü bilmir, sözləri oxşar mənalı digər sözlərlə əvəz edirlər. Qrammatik birləşmələrin istifadəsində aşağıdakı kobud səhvlərə yol verildiyi müəyyən edilir:

- hal formalarının qarışdırılması
- bəzi hallarda isimlərin adlıq halda və feilərin tez-tez məsdər formasında işlədilməsi
- sifət və sayların isim ilə əlaqələndirilməməsi.

İkinci səviyyədə UNİL olan uşaqlarda söylənilən nitqin başa düşülməsi bəzi qrammatik formaların (1-ci səviyyə ilə müqayisədə) fərqlənməsi səbəbindən əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edir, uşaqlar diqqəti onlar üçün vacib olan morfoloji elementlərə yönəldə bilərlər. Bu isim və fellərin tək və cəm formalarını (xüsusən vurğu altında olan sonluqlarda), keçmiş zaman formalarını ayırd etmək və başa düşmək deməkdir. Bu səviyyədə sifət, say və əvəzlik formalarını anlamaqda çətinliklər qalır.

Söz şəkilçilərinin mənaları yalnız məlum bir vəziyyətdə fərqlənir. Qrammatik nümunələrin mənimsənilməsi, uşaqların aktiv nitqinə erkən daxil olmuş sözlərə daha çox aiddir. Nitqin fonetik tərəfi səslərin təhrif olması ilə xarakterizə olunur. Sait səslərin, cingiltili və kar səslərin tələffüzü pozulur.

Uşaq hekayələri məktəbəqədər uşaqların rabitəli nitqinin keyfiyyətini və inkişaf səviyyəsini təhlil etməyə və qiymətləndirməyə kömək edir.

Bura daxildir:

- məzmunluluq (uşaq hazır bədii mətnin məzmununu və öz hekayəsini nə qədər tam və maraqlı çatdırır);

• məntiqi ardıcıllıq (hekayənin bir hissəsindən digərinə məntiqi bir keçid, lazımsız əlavə və təkrar etmədən, əhəmiyyətli epizodları buraxılmadan hekayəni düzgün başlamaq və bitirmək bacarığı);

• nitqin qrammatik cəhətdən düzgün olması (cümlələrin düzgün qurulması, cümlələr arasında əlaqə, yəni ifadənin səriştəli şəkildə təqdim edilməsi);

• nitqin səlistliyi (qeyd olunan mətnə uyğun olaraq fikri çatdırmaq bacarığı);

• dil vasitələrinin zənginliyi (nitqdə müxtəlif leksik vasitələrdən istifadə).

Rabitəli nitqi araşdırarkən uşaqların müxtəlif növ hekayələr tərtib etmə bacarığı aşkarlanır, onların hər birində aşağıdakı vərdişlər yoxlanılır:

1) bədii əsərləri nəql edərkən, personajların xarakterini intonasiya ilə çatdırmaq;

2) təsvirdə (şəkilə, oyuncağa görə), mövzunun əsas xüsusiyyətlərini və hissələrini əks etdirmək, funksiyalarını, məqsədini adlandırmaq;

3) hekayədə süjetin inkişafını ardıcıl olaraq ötürmək, qəhrəmanların dialoqunu ötürərkən dolayı nitqdən istifadə etmək;

4) problemli situasiyaya əsaslanan hekayə tərtib etmək, əsas faktları, hadisələri sadalamaq, müvafiq nəticələr çıxarmaq.

Rabitəli nitqin tədqiqinin xüsusiyyəti ondadır ki, rabitəli nitq bacarıqlarının diaqnozunun nəticələrinə görə uşaqların nitq inkişafının digər sahələrini mühakimə etmək olar: lüğətin tərkibinin inkişafı, nitqin qrammatik quruluşunu, nitqin səs mədəniyyətini.

Müayinə hər bir uşaqla fərdi söhbət şəklində (15 dəqiqədən çox olmayaraq) aparılır. Cavablar düzgündürsə, uşağa dəstək verilməli və təsdiqlənməlidir. Cavablar səhvdirsə, uşağın səhvini düzəltmək lazımdır, protokollarda yerinə yetirilmə vəziyyəti qeyd edilməlidir. Diaqnozla bağlı nəticələrin etibarlılığı üçün müəllim böyüklər və həmyaşıdları ilə ünsiyyət prosesində uşağın pedaqoji müşahidələrinin məlumatlarından da istifadə etməlidir. Diaqnostik nəticələrə əsasən rabitəli nitq inkişafının dörd səviyyəsi fərqləndirilir.

1. Yüksək səviyyə.

Uşaq tanış mövzuda söhbət edir, yaşlıların köməyi olmadan tanıdığı bədii əsəri müstəqil şəkildə nəql edir, əyanilik əsasında (mövzu, şəkil) hekayə tərtib edə bilir, şəxsi təcrübəsindən bəhrələnərək hadisələr haqqında fikir bildirə bilir. Uşaqda kifayət qədər söz ehtiyatı vardır, leksik vasitələrin istifadəsində qeyri-dəqiqlik və təkrarlama hallarına nadir hallarda rast gəlinir, sözlərin əlaqələndirilməsi və formalaşdırılması üsullarına sahib olması müşahidə olunur, qrammatik səhvlər bəzi mürəkkəb söz formalarında edilir. Uşaq nitqdə bəzi səsləri düzgün tələffüz etmir, nitqin intonatsiya ekspressivliyi bacarıqlarına tam yiyələnməmiş olur.

2. Orta səviyyə.

Uşaq hekayənin bir hissəsindən digərinə keçərkən düzgün söz seçməkdə bəzi çətinliklərlə qarşılaşır. O sözlərin əlaqələndirilməsində və mürəkkəb cümlələrin qurulmasında qrammatik səhvlərə yol verir. Bəzi səsləri səhv tələffüz edir, uşağın nitqi səlis deyildir.

3. Kafi səviyyə.

Uşaq ünsiyyətdə iştirak edə bilir, bədii əsərlərin həcmcə kiçik bir hissəni müstəqil şəkildə nəql edə və böyüklərin köməyi ilə əyanilikdən istifadə etmək əsasında qısa hekayə qura bilir. Uşağın leksik ehtiyatı normaldan bir qədər aşağıdır, o, eyni sözləri tez-tez təkrarlayır, yaxın əlaqəli dillərdən (azərbaycan,türk) sözləri qarışdırır. Uşaq sözlərin uyğunlaşmasında və formalaşmasında istifadə olunan sözlərin təxminən yarısında qrammatik səhvlər edir, eyni tipli cümlələrdən istifadə edir. 3-4 səsin tələffüzündə səhvlər edir, onun nitqi ifadəli deyildir.

4. Aşağı səviyyə.

Uşaq məişət mövzularında çətin danışır, fikirlərini müəllimin köməyi ilə nəql edir, lüğət ehtiyatı yaş normasından aşağı olur, məsələn azərbaycan və türk sözlərini qarışdırılması, bir çox qrammatik səhvlər edir (sözlərin yarısından çoxunda), 5-dən çox səsi düzgün tələffüz etmir.

Bütün tapşırıqlarda uşağa qiymət balla verilir. Uşağın hər bir cavabı nitqin inkişaf səviyyələrinə uyğun olaraq qiymətləndirilir. Hər cəhətdən müstəqil, dəqiq və düzgün cavab üçün 4 bal verilir. Uşaq müstəqil, lakin natamam bir cavab üçün 3 bal alır. 2 bal qeyri-dəqiqliyə yol vermiş, böyüklərin köməyi əsasında

suallara cavab verən uşağa verilir. Böyüklərin sual ilə cavabları əlaqələndirməsi zamanı ardınca sualları təkrarlamaqla uşağı cavaba yönəltməsi, sualları başa düşməyən, uşağa 1 bal verilir.

Ümumiyyətlə, uşaqlarda cavabların 3/4 hissəsi 4 balla qiymətləndirilirsə - bu, rabitəli nitqin inkişafının yüksək səviyyəsidir. Cavabların 2/4 hissəsi 3 bal səviyyəsində qiymətləndirildikdə - bu orta səviyyədir. Cavabların 1/4 hissəsi 2 və ya 1 balla qiymətləndirilirsə, kafi və ya aşağı səviyyə müvafiq olaraq müəyyən edilir.

Uşağın tapşırıqlarının keyfiyyəti, yuxarıda təsvir olunan rabitəli nitq meyarları əsasında da qiymətləndirilir. Bundan əlavə, uşağın fərdi xüsusiyyətlərini, onun temperamenti, xarakter xüsusiyyətləri, düşüncə proseslərinin sürəti və səsin fərdi keyfiyyətləri (güc, nitqin tempi) nəzərə alınmalıdır.Hər bir uşağın rabitəli nitq səviyyəsinin müayinə nəticələri imtahan protokollarında və bütün qrup üçün ümumiləşdirilmiş cədvəldə qeyd olunur. Bu məlumatlara əsasən hər bir uşaqla həm fərdi işi, həm də bir qrup uşaqlarda rabitəli nitqin inkişafı üçün əsas iş sahələrini planlaşdırmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Xüsusi Pedaqogika. N.Hüseynova, L.H.Rüstəmova Bakı-2007-146 s
2. Л.С.Волковой "Логопедия" М. 1989 -527с
3. https://studfile.net/preview/1741763/page:4/
4. http://www.dslib.net/korrekcion-pedagogika/formirovanie-glagolnogo slovoobrazovanija-v-strukture-preodolenija-sistemnogo/html

Features of the formation and development of communicative speech in children with level ii general speech developmental delay

Summary

The level of individual development of a child is determined by the severity and form of the inital defect. The most typical and persistent manifestations of general speech developmental are alalia, dysarthria, less rhinorrhea and stuttering. The peculiarity of the study of connected speech is that the results of the diagnosis of connected speech skills can be used to judge other areas of children's speech development: development of vocabulary,grammatical structure of speech, sound culture of speech.

Особенности формирования и развития коммуникативной речи у детей с ii унр

Резюме

Уровень индивидуального развития ребенка определяется тяжестью и формой исходного дефекта. Наиболее типичными и стойкими проявлениями общего речевого развития алалия, дизартрия, меньшая ринолалия и заикание. Особенность изучения связанной речи заключается в том, что результаты диагностики связанных речевых навыков можно использовать для оценки других областей развития речи у детей: развитие словарного запаса, грамматической структуры речи, здоровой культуры речи.

Rəyçi: dos. S.Aslanova

Göndərilib: 16.04.2020 Qəbul edilib: 20.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/190-192

Aygun Akif Abbasova
Baku Slavic University
aygun.a.abbasova@gmail.com

THE ROLE OF TRANSLANGUAGING IN SHAPING AN INCLUSIVE LEARNING ENVIRONMENT

Key words: *translanguaging, intercultural communication, educational process, bilingualism, multilingualism*
Açar sözlər: *translinqvizm, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, tədris prosesi, bilinqvizm, multilinqvizm*
Ключевые слова: *транслингвизм, межкультурная коммуникация, образовательный процесс, двуязычие, многоязычие*

At the turn of the millennium, humanity is undergoing dramatic changes, during which the world is transformed into a single global system, which significantly changes communication, political, economic, cultural and other spheres of life. Globalization has captured all spheres of human life and activity, including culture. Since language reflects culture, it is obvious that the phenomenon of universal unification has manifestations of a linguistic, linguocultural, sociocultural nature.

On the one hand, scientists are worried about the fact that globalization leads to the extinction and even loss of a number of languages; on the other hand, the threat of extinction, on the contrary, leads to an increase in ethnic identity, the revival of national languages and cultures. And one more side of globalization processes is noted by scientists: the emergence and active development of translanguaging, the ability of bi- and multilinguals to collect information in at least two languages and transmit it through a third language.

Even though translanguaging is not a new phenomenon, because it is a very natural way for multilinguals to communicate, but as a focus of research it emerged in the 1990s, and Vivian Zamel, professor at the University of Massachusetts, was one of its first authors. Translanguaging is a smooth transition from one linguoculture to another, resulting in some degree of their merging in the absence of complete assimilation and preservation of the linguocultural identity of language users and at the same time the creation of mixed discourses.

As an analysis of the scientific literature has shown, at present, a single, universally recognized definition of this concept has not yet been developed, which is understandable in view of its novelty, substantial complexity, and multidimensionality. However, its important essential characteristics have been established, which must be taken into account.

According to A. Pennycook, translanguaging is the use of the speaker’s entire communicative repertoire, as a result of which languages and cultures smoothly flow into each other, helping somewhere, and interfering somewhere (11, 309).

O. Garcia suggests that bilingual schools should constantly compare languages that make up the students language repertoire, switch from one language to another (although she distinguishes between code- switching and translanguaging), read bilingual writers more, use bilingualism creatively in writing, etc. (9,130).

Z.G. Proshina identifies communication strategies and tactics that bi- and multilinguals use in translingual situations. For the sake of understanding and transmitting information, communicants with different native languages and different cultural backgrounds resort to a variety of communication strategies in the translingual communication situation:

-mixing and switching language codes;
-the use of loan words;
-hybridization of languages;
-pidginization;
-simplification;
-the use of international words;
- periphrasing;
- the use of non-verbal means (gestures, facial expressions, onomatopoeia, etc.);
- the activation of metalinguistic knowledge, etc. (11, 272)

In linguistics, the terms translanguaging and multilingualism also have close, but different meanings. If multilingualism is a contact situation characterized by the presence and functioning of several languages simultaneously, then translangualism is the boundary state in which the individual finds himself in multilingual situations.

It is also necessary to point out the difference between two similar concepts: translanguaging and code-switching. Switching codes is the unintentional alternation of two or more languages, which bilingual/multilingual resort to in oral or written communication with another bilingual/multilingual, occurring at any level of linguistic description. When multilinguals resort to switching codes, then there is a switch from one language system to another, from one national language with its sociocultural characteristics to another.

The problem of mastering two or more linguistic cultures has always been in the focus of attention of methodologists and teachers of foreign languages.

What are the relationships between linguistic knowledge and communication skills in the student's cognitive system? How to prevent negative interference and contribute to the positive transfer of competencies formed in communication in different languages? Traditionally, linguodidactics posed all these questions in relation to the cultural and linguistic education of a bilingual and multilingual personality.

The suppression of one language and the concentration of attention on another in bi- and multilingual education leads, as noted by O. Garcia and E. M.E. Lin, to the fact that bilinguals are forced to use only part of their communicative repertoire, while monolinguals can operate with the full range of linguistic tools available for them to express themselves (7,118). Thus, bilinguals are forced to lose to their monolingual peers in the effectiveness of their education.

As N. Hornberger wrote, maximizing the benefits of teaching multilinguals is achieved when they are allowed to use all the language skills at their disposal in both languages or even more than that , that is, to demonstrate multicompetence (10, 242). The introduction of multilingualism in educational practice can lead to the creation of a more equitable educational space.

Translanguaging as a pedagogical approach involves a change in the multilingual paradigm, in which the languages are arranged in a certain hierarchy, for example, one is native, the other is a foreign or second language. Translanguaging is intended to replace all these hierarchies. Thus, the task of the translingual educational space is to provide equal educational opportunities for both multilingual and monolingual students.

Achieving this goal requires the consistent solution of a number of methodological problems, the main of which are the following:

• enrichment, development, expansion of existing and the formation of new knowledge about cultures in the context of comparison, juxtaposition of linguocultural and ethnocultural characteristics of communication;

• formation of a tolerant attitude to the facts and phenomena of other cultures, including ethnocultural characteristics of communication;

• the formation, development and improvement of skills in a correct, adequate, appropriate way to use the facts and phenomena, norms and rules inherent in different linguistic cultures in the context of intercultural communication, etc.

Translanguaging is about communication, not about language itself. There are times when we really need to be language teachers, focusing on accuracy and proficiency, so that our learners can pass exams and be taken as proficient speakers in wider society. Much of the time, though, we are working with students to explore concepts, add to their knowledge, make connections between ideas and to help them make their voices heard by others.

Teachers should create space for multilinguals and fill the content of the learning with tasks that stimulate creativity and self-expression, since the use of various language means is possible only with the active work of the imagination. The translingual approach to learning is designed to erase the boundaries and limits of the means of communication of representatives of various sociocultural contexts, their self-expression and impact on the world. Translingual practice can help a person use his entire set of linguistic tools without restrictions, which will increase the effectiveness of language learning, as well as the level of intercultural and international interaction.

When introducing the practice of translanguaging into teaching and creating a translingual educational environment, one cannot help but say what difficulties may be encountered along this path. First, as many scholars have noted, including S.Kanagaraja, E.Creese, and E.Blackledge, translingual pedagogy has not yet been sufficiently developed. Paradoxical as it may sound, the reason lies precisely in the fact that translanguaging is a spontaneous practice, and not the behavior that has developed in the learning process.

To create a translingual educational environment, the teacher must also adhere to the practice of translanguaging, which may not always coincide with her/his pedagogical principles. Only an understanding of the benefits of translanguaging can convince all participants in the educational process to resort to this practice. Obviously, even in cases where the teacher does not speak the student's language, translanguaging can be promoted by encouraging students to give examples using their native language, explain their cultural background, etc. This practice leads to creation of a comfortable atmosphere for all students who feel that their linguistic and cultural potential is also involved. However, while the ethnic and linguistic composition of students is very diverse, the introduction of translanguaging may remain at a rudimentary level.

And finally, it should be noted that the introduction of translanguaging mainly affects oral speech, and in writing - a more formalized form of communicative interaction - the simultaneous use of several languages can be difficult. However, translingual practice may also be spread into writing: for example, modern technologies allow to create multimodal texts that can be based on different languages.

In conclusion, it should be noted that the communicative competencies of multilinguals demonstrate growth when multilinguals are in a multilingual environment. It seems that education systems striving for the internationalization of education are interested in developing language competencies and creating a comfortable environment for all participants of the learning process.

Literature

1. Blommaert J., Backus A. Superdiverse repertoires and the individual. Multilingualism and multimodality. Rotterdam: SensePublishers, 2013. P. 11–32.
2. Canagarajah S. Translanguaging in the classroom: Emerging issues for research and pedagogy // Applied linguistics review. 2011. Vol. 2. P. 1–28.
3. Cook V.J. Evidence for multicompetence // Language learning. 1992. Vol. 42. № 4. P. 557–591.
4. Creese A., Blackledge A. Translanguaging in the bilingual classroom: A pedagogy for learning and teaching? // The modern language journal. 2010. Vol. 94. № 1. P. 103–115.
5. Creese, A. and Blackledge, A.Translanguaging in the Bilingual Classroom: A Pedagogy for Learning and Teaching? Modern Language Journal 94 (1), 2010, pp. 103-115.
6. Cummins J.A proposal for action: Strategies for recognizing heritage language competence as a learning resource within the mainstream classroom // Modern Language Journal. 2005. P. 585–592.
7. García O., Lin A.M. Y. Translanguaging in bilingual education // Bilingual and multilingual education. Cham: Springer, 2017. P. 117–130.
8. Garcia O., Wei L. Translanguaging: Language, Bilingualism and Education. New York: Palgrave Macmillan, 2014. 175 p.
9. García, O. Education, multilingualism and translanguaging in the 21st century. In: Ajit Mohanty, Minati Panda, Robert Phillipson and Tove Skutnabb-Kangas (eds). Multilingual Education for Social Justice: Globalising the local. New Delhi: Orient Blackswan, 2009, pp. 128-145.
10. Hornberger, Nancy H., and Holly Link. “Translanguaging in Today’s Classrooms: A Biliteracy Lens.” Theory Into Practice, vol. 51, no. 4, Oct. 2012, pp. 239–247.
11. Pennycook, Alastair. “Translanguaging and Semiotic Assemblages.” International Journal of Multilingualism, vol. 14, no. 3, 19 Apr. 2017, pp. 269–282.
12. Proshina Z.G. Translingualism and its application. RUDN Journal of Language Education and Translingual Practices, 14 (2), 2017, pp. 155—170.
13. Vivian Zamel (1997). Toward a Model of Transculturation Citing article. Jun 1997. TESOL Quarterly, n.2 p. 341-520.

İnkluziv tədris mühitinin formalaşmasında transliqvizmin rolu

Xülasə

Bu məqalənin məqsədi translinqvizm fenomenini təhlil etmək və müəyyən etməkdir. Translinqvizm fenomeni çox vektorlu xarakter almış qloballaşma, qlobal birləşmə prosesləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Məqalədə inklüziv təhsil mühiti yaratmaq üçün müəllimin ardıcıl olaraq həll etməli olduğu metodiki tapşırıqlar müəyyənləşdirilir və təyin edilir. Translinqvistik ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması üçün mümkün strategiya təklif olunur.

Роль транслингвизма в формировании инклюзивной образовательной среды

Резюме

Целью данной статьи является анализ и определение такого явления, как транслингвизм. Феномен транслингвизма напрямую связан с процессами глобализации, всемирного объединения, которые приобрели многовекторный характер. В статье определены и охарактеризованы методологические задачи, которые педагог должен последовательно решать для создания инклюзивной образовательной среды. Предложена возможная стратегия формирования навыков трансъязычного общения.

Rəyçi: dos. L.Quliyeva

Göndərilib: 02.05.2020 Qəbul edilib: 03.05.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/193-195

Şəbnəm Fikrət qızı Mahmudova
Bakı, Azərbaycan
s.mahmudova350@gmail.com

MƏKTƏBİN KOLLEGİAL İDARƏEDİLMƏSİ

Açar sözlər: *idarəetmə, pedaqoji nəzarət, kollegiallıq, pedaqoji şura, təşkilatçılıq, hesabat, İKT*
Key words*: managment, pedagogical board, control, collegiality, monitoring, pedagogical organization, reporting, ICT*
Ключевые слова*: управление, педагогический совет, надзор, коллегиальность, мониторинг, педагогическая организация, отчетность, ИКТ*

Giriş

Məktəbdə pedoqoji prosesin düzgün təşkilində, mənəvi psixoioji mühütin yaradılmasında,müəllimlərin pedoqoji fəaliyyətinin təşkilində, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin səmərəli yüksəldilməsində, qabaqcıl pedoqoji təcrübənin yayılmasında kollegial orqanların rolu böyükdür. Kollegial idarəetmə orqanları olan pedoqoji şura, direktoryanı müşavirə, fənn metodbirləşmələri, sinif rəhbərlərinin metodbirləşmələri, həmkarlar komitəsi, valideyn komitəsi, metodik şura və s. orqanlar məktəbdaxili idarəetmədə əsas əhəmiyyətli fəaliyyətə malikdir.

Məktəbdə kollegial orqanlarin fəaliyyətinin səmərəli olması üçün direktor məktəbin təcrübəli müəllimləri ilə məsləhətləşərək onların fikirlərini, rəylərini əsas götürərək, pedoqoji prosesin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə çalışır.

Təhsil müəssisələrində pedoqoji prosesin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün bu orqanlarin fəaliyyəti vəhdət təşkil edir. Məktəb rəhbərləri kollegial orqanların fəaliyyətinə, onların verdiyi məlumatlara əsaslanaraq müzakirə olunan hər hansı məsələ ilə əlaqədar qəbul edilən qərarları, söylənilən fikirləri,rəyləri öz adından deyil, kollektivin adından söyləməlidir. Bu kollektivin rəhbərliklə yaxınlaşmasına, məktəbi idarəetmədə bir məqsəd uğrunda yekdilliklə fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur. Təhsildə müvəffəqiyyət qazanılması üçün rəhbər işçilər kollegial orqanların içərisində savadlı müəllimlərin olmasına çalışmalıdır. Pedoqoji şura iclaslarında müzakirə olunacaq mövzular planların maddələrinə uyğun olmalı, qəbul edilən qərarlar Təhsil Nazirliyinin təhsil sahəsində qarşıya qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üzrə iş aparılmalıdır.

Ölkəmizin təhsil müəssisələrinin idarə olunması pedaqoji idarəetmə və özünüidarə prinsipləri əsasında idarə olunur. “Təhsil Qanunun”da (maddə 30. bənd 2) deyilir: "Dövlət təhsil müəssisəsinə rəhbərliyi müvafiq icrahakimiyyəti orqanı tərəfindən təyin edilmiş dövlət təhsil müəssisəsinin rəhbəri (rəhbərliyi) həyata keçirir. Dövlət təhsil müəssisəsinin ali idarəetmə orqanı elmi və pedaqoji şuralardır. Elmivə pedaqoji şuraların yaradılması və fəaliyyəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq olunmuş əsasnaməyə və pedaqoji idarəetmənin mahiyyəti,onun prinsipləri qanunauyğunluqların konkret təzahürünü göstərir. Bunlar məktəbdaxili idarəetmənin əsas qanunauyğunluqları sırasına daxildir. Təhsil müəssisəsinin nizamnaməsinə əsasən müəyyən edilir”.

Bugün məktəbin idarəedilməsində kollegial idarəetmə orqanları əsas rol oynayır. Kollegial orqanlar idarəetmə strukturun komponetləridir. Kollegiallıq məktəbin idarə edilməsində müəyyən məsələ üzrə qərar çıxarılmasına geniş imkan yaradır. Məktəb rəhbərləri öz fəaliyyətlərində kollegiallıq və təkbaşçılığın vəhdəti prinsipini rəhbər tutur. Onlar hansı məsələnin kollegial,hansı məsələnin təkbaşına həll edə biləcəyini düzgün müəyyənləşdirir,vaxtında tədbir görməyə çalışırlar.İstər kollegiallıq,istərsə də təkbaşçılığa həddindən artıq meyl göstərməsi ümumi işə ziyan vura bilər. Məktəbi idarəetmədə kollegiallığın rəhbərliklə əlaqələndirilməsi məktəbin ümumi işinə, təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsirini göstərir. Bu orqanlar məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin yüksəldilməsi üçün birgə çalışırlar. Onların fəaliyyəti məktəbi idarəetmədə nəzarətin güclənməsinə səbəb olur.

Ümumtəhsil məktəblərinin ali idarəetmə orqanı pedaqoji şura olsada kollegial idarəetməni demokratikliyi, şəffaflığı təmin etmək məqsədi ilə özünüidarə orqanları kimi ümumi yığıncaq, direktoryanı müşavirə, elmi-metodiki şura, məktəb icması, şagird təşkilatları, məzun şəbəkələri, özünüaudit qurumları, fənn metodbirləşmələri, sinif rəhbərlərinin metodbirləşməsi, həmkarlar komitəsi, valideyn komitələri, qəyyumlar şuraları, himayəçilər şurası məktəbin fəaliyyətini və pedaqoji kollektivin üzvlərini əhatə edən kollegial idarəetmə orqanları və s.yaradılır. Sayından, mahiyyətindən asılı olmayaraq məktəbdaxili kollegial orqanların hamısı bir məqsədə-məktəbin idarə edilməsinə xidmət edir. Kollegial idarəetmə orqanlarının

fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məktəb direktorunun təşkilatçılıq fəaliyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Bu qurumların yaradılması qaydaları və səlahiyyətləri təhsil müəssisəsinin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

Kollegial idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin şəffaf olması üçün direktor pedaqoji kollektivin təcrübəli və peşəkar müəllimləri ilə məsləhətləşməli, onların fikirlərini, rəylərini əsas götürməlidir. Direktor işi elə təşkil etməlidir ki, kollegial idarəetmə orqanlarının hər bir üzvü təkcə öz vəzifə borcunu yerinə yetirməklə kifayətlənməsin,eyni zamanda təhsil islahatlarının həyata keçirilməsində fəal iştiraka səy göstərsin. Pedaqoji şura məktəbin fəaliyyətinin təşkilində çox mühüm rol oynayır və məktəbin təlim-tərbiyə və təsərrüfat işlərinə rəhbərlik edən ali orqandır. Tanınmış pedaqoqlar kollegial orqanların fəaliyyətinə üstünlük verərək kollegial idarəetməni məşvərətçi kimi yox, yaradıcı tənzimləyici və qətiyyətli həyata keçirməyi vacib hesab edirdilər. Pedaqoji şuranın yaradılmasında əsas məqsəd pedaqoji kollektivin üzvlərinin müəssisənin idarə olunması və qərar qəbulu prosesində iştirak etmələridir. Pedaqoji şuranın tərkibinə pedaqoji işçilər, şagird ictimai təşkilatlarının nümayəndələri, kitabxanaçı, tibb işçiləri, tərbiyə işi aparan təşkilatçı müəllimlər daxildirlər.

Məktəb direktoru təlim-tərbiyə işlərinə pedaqoji şura vasitəsilə rəhbərlik edir və pedaqoji şuranın sədridir. Pedaqoji kollektivin təlim və təhsil-tərbiyə prosesinin təşkili və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onu təkmilləşdirmək yollarını müəyyənləşdirmək,qabaqcıl pedaqoji təcrübəni praktikaya tətbiq etmək pedaqoji şuranın əsas vəzifələrindəndir. İldə dörd dəfədən az olmayaraq şuranın iclasları keçirilir və iclasların sayına məhdudiyyət qoyulmur. Pedoqoji şura iclası keçirilən vaxt məktəbin rəhbəri müzakirə olunan mövzunun müzakirəsindən sonra qərar qəbulu prosesində şura üzvlərinin fikrlərini dinləyib, onların fikirlərinə hörmətlə yanaşıb qərar qəbul etməlidir. Kollegiallıq məktəb rəhbərinin işini asanlaşdırır. Məktəbdaxili idarəetmədə pedoqoji şura kollektivi üç nəfərdən az olmayan məktəblərdə təşkil edilir. Ümum təhsil məktəblərinin pedoqoji şura haqqında əsasnaməsində bu şuranın məktəb haqqında hökumət qərarlarının yerinə yetiririlməsində, təhsilin yüksək elmi səviyyəsinin təmin edilməsində şüurlu,hərtərəfli inkişafa, həm fiziki, həm də əqli əmək bacarığına malik məktəbli gənclərin tərbiyə olunmasında,hazırlanmasında məktəbin, ailənin və əmək kollektivlərinin səylərini birləşdirən “daima fəaliyyətdə olan” orqan kimi təşkil edildiyi göstərilir. Məktəbdə həyata keçirilən bütün işlərin nəticəsi pedaqoji şurada müzakirə olunur və müəllimlərə çatdırılır. Pedoqoji şura təkcə ümumtəhsil məktəblərini əhatə etmir, texniki-peşə məktəblərində də fəaliyyət göstərir. Pedoqoji şura həmişə idarəetmə orqanı olmuş, kollektivin fikirlərini ifadə etməyə xidmət edir. Pedoqoji şura öz əsasnaməsinə görə məktəb haqqında direktorun qərarlarının yerinə yetirilməsində, tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, həm fiziki, həmdə əqli cəhətdən inkişaf etmiş, yüksək əmək bacarığına malik məktəbli gənclərin tərbiyə olunmasında məktəbin, ailənin, ictimai təşkilatların səylərini birləşdirməyə xidmət edir.

Təcrübəli məktəb rəhbərləri pedaqoji şuranın fəaliyyətində müəyyən bir sistem yarada bilmişlər. Belə sistemin mövcud olduğu məktəblərdə pedoqoji şura üzərinə düşən vəzifəni müəyyən dərəcə yerinə yetirə bilir.

Direktor bu və ya digər məsələnin həllində direktoryanı müşavirələrin imkanlarından geniş istifadə edə bilər. Məsələn, məktəbdaxili nəzarətin qrafik planına əsasən aparılan yoxlamaların nəticələrini, sinif rəhbərlərinin valideynlərlə apardığı işləri, fənn metodbirləşmələrində müzakirə olunanməsələlərin nəticələri və s. direktoryanı müşavirənin mövzusu ola bilər. Direktorun metodbirləşmələrin işinin düzgün təşkilinə, təlimin keyfiyyətinə, müəllimin hazırlığına kömək edən tədbirlərin planlaşdırılmasında yaxından iştirak etməsi məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin yüksəldilməsinə, müəllimlərin müasir təlim üsullarına və metodlarına yiyələnməsinə kömək edə bilər.

Kollegial idarəetmə orqanı kimi məktəb valideyn komitələrinin müzakirə etdiyi məsələlərin hazırlanmasında pedaqoji heyətin iştirakı vacibdir. Burada da məktəb direktorunun valideyn komitəsinin işinə pedaqoji təsir göstərməsinə ehtiyac var.

Məktəbdə təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyi təşkilatçılıq funksiyasının yerinə yetirilməsi səviyyəsindən asılıdır. Məktəb direktoru pedaqoji - təşkilatçılıq fəaliyyətini idarəetməyə verilən yeni tələblər əsasında qurmaq üçün idarəetmənin demokratik üsullarından geniş istifadə etməlidir. Məktəb direktoru şagird və müəllim kollektivinin fəaliyyətini təşkil edərkən elə bir şərait yaratmağa çalışmalıdır ki, müəllimin, hər bir məktəb işçisinin qabiliyyət və bacarığı, yaradıcılıq potensialı, peşəkarlığı formalaşsın və inkişaf etsin.

Məktəb rəhbərinin idarəetmə fəaliyyətinin səmərəliliyi onun kollektivdə tutduğu mövqe və qazandığı nüfuzla sıx əlaqədardır. O, çalışmalıdırki, öz vəzifələri zəminində qazandığı nüfuzu, kollektivin hər bir üzvü qarşısında qazanabiləcəyi şəxsin nüfuzla uzlaşdırabilsin.

Bir sözlə, idarəetmənin mahiyyəti onun düzgün və səmərəli təşkilindədir. Məktəbdə idarəetmə qərarları kollektiv zəkanın məhsulu olduqda və onların icrasına nəzarət düzgün təşkil edildikdə uğur qazanılır. Görülən işlər təhlil olunur və qiymətləndirilir. Pedaqoji idarəetmənin obyektiv imkanı subyektiv amildən asılıdır, yəni pedaqoji kollektivin rolundan düzgün istifadə edildikdə əməli gerçəkliyə çevriləbilir.

Təhsil sisteminin əsas istiqamət ihər tərəfli biliyə, bacarığa, praktik hazırlığa, yüksək mədəniyyətə, məsuliyyət hissinə, mütərəqqi dünyagörüşə malik dəyərlərə sahib olan şəxsiyyət formalaşdırmağa yönəlmişdir.

Hal-hazırda məktəblərdə yeniləşən məzmun, metod və qiymətləndirmə prosesləri, idarəetmə funksiyalarının ciddi surətdə dəyişdirilməsini tələb edir. Müasir məktəbi təkbaşına idarəetmək metodu inzibati amirliyə yönəlməyə aparıb çıxarır. Buna görədə pedaqoji idarəetmədə məzmun etibarıilə kollegiallığa üstünlük verilir. Kollegiallıq ümumi əhəmiyyətli işlərin bir qrup şəxslər tərəfindən birlikdə ümumi kirəsi və həlli mənası daşıyır. Bu pedaqoji idarəetmədə kollegial orqanların həyata keçirdiyi rəhbərlik metodudur. Pedaqoji idarəetmədə kollegiallıq tapşırılan işi ümumi və şəxsi məsuliyyətinin uzlaşdırılması fonunda icrası, kollektiv qərar qəbuletmə ilə həyata keçirilir. Onun məqsədi atılan addımın, fəaliyyətinin cavabdehlik məsuliyyətini təmin etməkdən ibarətdir. Kollegiallıq məsələyə dərin və hərtərəfli düşünərək yanaşmağı təmin edir. Ümumtəhsil məktəblərinin idarəolunmasında pedaqoji şəraiti elmi cəhətdən qiymətləndirmək, təlim-tərbiyənin nəticələrini əvvəlcədən duymaq, işdə əsas məsələləri kollegial müzakirə edib qərar qəbul etmək, bütövlükdə düzgün yanaşma ilə işləri vaxtında icra etmək əsas məsələ kimi qarşıda durur. Məktəbi idarəedənlər və idarəolunanlar qaşılıqlı sistemdə bütövləşir. Məktəbin rəhbərlərini və pedaqoji kollektivi birləşdirən idarəedici yarımsistem aparıcı rol oynayır. Pedaqoji idarəetmə mahiyyət etibarı ilə müəyyən fikri ifadə edir. Məktəb təcrübəsində idarəetmə pedaqoji fəaliyyətin dövrəsi olan dərs ili ərzində həyata keçirilir.

Ümumtəhsil məktəblərinin idarəolunmasında real şəraitin nəzərə alınması mürəkkəb pedaqoji məsələləri yaradıcılıqla həlledilir. Məktəblilərin inkişafı, təhsilin kefiyyətinin dinamikliyinin təmin olunması ağır və çox məsul işdir. Ona görədə idarəetmə prosesində özünə və iş yoldaşlarına qarşı tələbkarlığı müasir metod olan özünü auditlə həyata keçirmək əlverişlidir. Bu zaman vətəndaş məmnunluğu, demokratiklik, humanistlik önə çəkilir. Məktəbi idarəedənin məharəti öz ifadəsini adamlarla ünsiyyət yaratmaq, kollegiallığa üstünlük vermək bacarığında tapır. Ümumtəhsil məktəblərinin idarəolunmasıda kollegiallıq baxımından yanaşarkən hesabatlılıq, məsuliyyətin bölüşdürülməsi və inkişafın dinamikasının monitorinqi əsas götürülür. Hesabatlılıq nəticə etibarilə ümumi təhsilin həyata keçirildiyi məktəblərdə kollektivin hər bir üzvünün tapşırılmış iş sahəsində cavabdehliyini, məsuliyyətini nəzarətdə saxlamış olur.

Məktəbin kollegiali darəedilməsində müasir İKT-nin tətbiqi daha yüksək nəticələr əldə etməyə zəmin yaradır. Beləki, məktəbdaxili komputer şəbəkəsinin qurulması, tədris otaqlarında görmə kameralarının quraşdırılması, elektron jurnal, operativ informasiya mübadiləsi və s. imkanlardan səmərəli və məqsədli istifadə nəticəsində kollegial idarəetmənin operativliyi və nəticələri artmış olar.

Ədəbiyyat

1 .Ə.Kəlbəliyev-Təhsili idarəetmənin əsasları (Məktəbşünaslıq) Bakı-Nurlan-2006
2. N.Kazımov. Məktəb pedaqoqikası. Bakı, Çaşıoğlu, 2006
3. Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları. Bakı, 2000
4. Oqtay Abbasov-Təhsilin idarə olunması,”MM-S’’ müəssisəsi Bakı-2016
5. Kəlbəliyev Ə.A.Təhsili idarəetmənin əsasları (məktəbşünaslıq). Bakı, Nurlan, 2006

Collegiate school management

Summary

In this article heads, teachingstaff, student and teacher collective have been investigated to ensure the transparency of collegial governing bodies and importance of building personality with comprehensive knowledge, skills, high culture and progressive outlook for proper and effectively organized management have been discussed.

Коллегиалъное управление школой

Резюме

В статъе исследуется взаимодействие преподавательского состава, студента и преподавательского состава с целъю обеспечения прозрачности коллегиальных органов управления, иформирования все-стороннего, высококулътурного, прогрессивного видения правилъного и эффективного управления, а также формирования личности с ценностями прогрессивного мировоззрения

Rəyçi: prof. M.İlyasov

Göndərilib: 21.04.2020 Qəbul edilib: 24.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/52/196-198

Lalə Əmrah qızı Fətəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lalefataliyeva0@gmail.com

KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI OPTİK DİSQRAFİYALI UŞAQLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ

Açar sözlər: *disqrafiya, optik disqrafiya, literal optik disqrafiya, güzgülü disqrafiya*
Key words: *dysgraphia, optical dysgraphia, literal optical dysgraphia, mirrow dysgraphia*
Ключевые слова: *дисграфия, оптическая дисграфия, литеральная оптическая дисграфия, зеркальная дисграфия*

Kiçik məktəbyaşlı uşaqların yazı vərdişlərinin yaradılmasına oxu ilə bir vaxtda başlanılır. Hal-hazırda tipik uşaqların yazıya yiyələnməsi dörd mərhədə aparılır:

I mərhələ bələdləşdirici olub, böyük məktəbəqədər yaş dövrünü əhatə edir. Bu mərhələdə uşağa kağız vərəqi, karandaş və qələm ilə davranmaq bacarığı təlim edilir. Onda görmə analizatorunun, əlin hərəkətləri formalaşdırılır. Uşaq yazını ünsiyyət vasitəsi kimi anlamağa başlayır.

II mərhələ analitik mərhələ olub, məktəb təlimində əlifbaya qədər və əlifba mərhələsini əhatə edir. Bu mərhələnin özü də iki yarımmərhələyə ayrılır: hərf elementləri və onların birləşmələrinin yazılması zamanı motorikanın inkişafının baş verdiyi sadə (elementar) mərhələ və səsin hərflə əlaqələrinin möhkəmləndirildiyi yarımmərhələ.

III mərhələ analitik-sintetik (hərfdən sonrakı) mərhələdir. Bu mərhələ hərflərin hecalara, söz tərkibində birləşmələrinə keçidini təmin edir.

IV mərhələ sintetik (orta məktəb) mərhələsi olub, yazının texniki vərdişlərinin ikinci plana keçilməsi və yazının avtomatlaşdırılmasını əhatə edir. Bu mərhələdə əsas diqqət yazı zamanı fikrin ifadəsinə yönəldilir və yazı tam, kamil ünsiyyət vasitəsinə çevrilir.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi yazı bütöv əlin, əl əzələlərinin, bütün bədənin koordinasiyalı işini tələb edən çox mürəkkəb bir prosesdir. Yazıya hazırlıq məktəb təliminə hazırlığının ən çətin mərhələlərindən biridir. Bu ilk öncə uşağın həm psixo-fizioloji xüsusiyyətləri, həm də yazı prosesinin özünün xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Məktəbəqədər yaş dövründə əlin xırda əzələlərinin tam formalaşmaması, hərəkət koordinasiyasının tam inkişaf etməməsi, müxtəlif məkanları qiymətləndirmə və fərqləndirmə bacarığının olmaması yazıya yiyələnmə mərhələsinin hazırlığını tələb edir.

Fizioloq və psixoloqların apardıqları müşahidələrə görə böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda məktəb öncəsi əlin xırda və ümumi motorikası zəif səviyyədə səviyyədə formalaşır, adətən buna səbəb bilək və barmaq bükümlərinin sümükləşmə prosesinin bitməmiş olmasıdır. Hərf və onun elementlərinin qavranılmasında və yazılmasında birbaşa iştirak edən görmə və hərəkət analizatorları inkişafın müxtəlif mərhələsində olurlar. Kiçik məktəbyaşlı uşaqların yazı təliminin başlanğıcında hərflərdə elementləri görmək bacarığı olmur. İbtidai sinif şagirdləri bütöv hərfdə onun elementlərini görmədikləri üçün, hərf konfiqurasiyalarını tam qavraya bilmirlər. Uşaqlar hərf strukturunda kiçik dəyişiklikləri müəyyən edə bilmirlər.

M.M.Bezrukovun fikrinə görə, yazı təlimin gedişində formalaşan ən böyük bacarıq komplekslərindən biridir. Yazı təlimində ən vacib element qrafo-motor yazı vərdişinin və onunla eyni vaxtda orfoqrafik vərdişlərin formalaşdırılmasıdır. Qrafik vərdiş dedikdə yazı səslərinin və onların birləşmələrini təsvir etməyə imkan verən, yazan əlin müəyyən hərəkət vərdişlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Düzgün formalaşdırılmış qrafik vərdiş hərfləri dəqiq, aydın, tez və gözəl yazmağa imkan verir. Düzgün formalaşmamış qrafik vərdiş yazıda çoxsaylı çətinliklərin yaranmasına: səliqəsiz, anlaşılmayan əlyazısı, yazı tempinin ləngliyi kimi qüsurlara gətirib çıxarır. Düzgün olmayan qrafik vərdişin düzəldilməsi isə çox çətin, bəzən də mümkünsüz olur. Qrafik vərdişlərin düzgün formalaşmaması uşaqlarda hərfin optik surətlərinin, görmə təsəvvürlərinin çatışmazlığı ilə bağlıdır.

Yazılı nitq pozulmalarını araşdıran tədqiqatçılar optik disqrafiyanın müxtəlif cür təzahürlərini və spesifik səhvlərin növlərini fərqləndirmişlər. O.A.Tokarevanın fikrinə görə optik disqrafiya görmə təəsəvvür və anlayışlarının davamsızlığı ilə şərtlənir. Ayrı - ayrı hərflər uşaq tərəfindən tanınmır, müəyyən səslərlə uyğunlaşdırılmır və müxtəlif anlarda müxtəlif cür qavranılırlar. Görmə qavranılmasının qeyri-dəqiqliyi nəticəsində hərflər yazıda qarışdırılır. Hərflərin qarışdırılması daha çox bu hallarda özünü göstərir: [i-ı], [u-ü], [ğ- g], [b-d], [ç-c], [f –r] .

M.E.Xvatsev belə hesab edirdi ki, optik disqrafiya baş beyində nitqin optik sistemlərinin formalaşmasının pozulması və ya formalaşmaması ilə bağlı meydana çıxır və bunun nəticəsində hərfin, sözlərin görmə surətlərinin formalaşması pozulur və insan oxşar qrafik simvolları: [ğ- g], [b-d], [ç-c], [f –r] fərqləndirməkdə çətinlik çəkir.

Çox zaman qrafik cəhətdən əlyazması oxşar hərflər: eyni elementlərdən tərtib edilmiş, lakin fərqli məkanda yerləşmiş [ğ- g], [b-d], [ç-c] hərflər; eyni elementlərdən, lakin fərqli əlavə elementlərdən tərtib edilmiş hərflər [f- t], [i –j], [q – g]; güzgülü yazılan hərflər [e, ə, s, k] qarışdırılır. Optik disqrafiyanın ağır hallarında sözlərin yazılması tam mümkünsüz olur. Uşaq yalnız ayrı-ayrı hərfləri yazırlar, bəzi hallarda isə, xüsusilə solaxaylarda güzgülü yazı, yəni hərflərin elementlərinin soldan sağa deyil, sağdan sola yazılması müşahidə edilir.

Optik disqrafiyanın simptomatikasında literal, verbal və güzgülü optik disqrafiyanı fərqləndirirlər.

Literal disqrafiya zamanı uşaqlarda hərflərin görmə surətləri pozulur, onlarda hərflərin təhrif olunması, təcrid olunmuş hərflərin əvəz edilməsi müşahidə edilir. Literal optik disqrafiya zamanı uşaq hərfləri tanımaqda, onları ayrılıqda yazmaqda belə çətinlik çəkir.

Optik disqrafiya - sözlərin yazılması zamanı hərflərin optik xarakterli təhrif olunmasıdır. Verbal optik disqrafiya zamanı hərflər ayrılıqda mühafizə olunur, yəni düzgün yazılsa da, sözün görmə surətləri çətinliklə və kobud səhvlərlə formalaşır.

Tədqiqatçıların apardığı müşahidələrə görə disqrafiyanın bu forması kiçik məktəbli yaşında psixi inkişafı ləngiyən uşaqlarda daha çox özünü göstərir. Bu psixi inkişaf ləngliyi olan uşaqların məkanda bələdləşmə, görmə qavraması və görmə - motor koordinasiyasının aşağıdakı xüsusiyyətlərinin olması ilə şərtlənir:

- Məkani təhlil və tərkib zamanı meydana çıxan çətinliklər;
- Görmə surətlərinin davamsızlığı;
- Məkanda koordinasiya - oriyentasiya çətinliyi;
- Elementlərin uyğunluğunun pozulması.

Psixi inkişafı ləngiyən uşaqlar qeyd edilən yazı prosesinin pozulması zamanı ayrı - ayrı hərfləri tanınmır və onları müəyyən səslərlə uyğunlaşdıra bilmirlər. Lakin bəzi hallarda hərflər uşaqlar tərəfindən müxtəlif cür qavranıldığından yazıda görmə qavramasının pozulması nəticəsində onları qarışdırılırlar. Psixi inkişafı ləngiyən kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda optik disqrafiyanın ağır halları da müşahidə olunur. Bu zaman uşaqlar yalnız ayrı - ayrı hərfləri yaza bilir, lakin sözlərin yazılması mümkünsüz olur. Qeyd etmək lazmdır ki, psixi inkişafı ləngiyən uşaqlarda optik disqrafiya uşağın şifahi nitqinin vəziyyəti ilə bağlı olmur.

T.V.Axutina optik disqrafiyalı psixi inkişafı ləngiyən uşaqlarda yazının aşağıdakı xüsusiyyətlərini fərqləndirmişdir:

- dəftər vərəqində bələdləşmənin, sətrin gözlənilmə və sətrin başında olma çətinliyi;
- hərflərin ucalıq və əyilməsinin müəyyənləşdirmə çətinliyi, hərfin ölçülərinə
onun elementlərinin uyğunsuzluğu;
- görmə surətlərinə görə oxşar, yazılışına görə yaxın hərflərin əvəzlənməsi;
- hərflərin güzgülü yazılması;
- sözlərdə hərf, cümlələrdə söz sırasının pozulması;
- vahid söz surətinin fərqləndirilməsi zamanı meydana çıxan çətinliklər.

Bunun nəticəsində sözlər köməkçi sözlərə birləşdirilir, şəkilçilər sözlərdən ayrı yazılır. Yazılışına görə oxşar hərflər bir -birindən aşağıdakı əlamətlərə görə fərqləndirilir:

- eyni elementlərin mövcudluğu ilə; [i- ı], [u-ü], [o-ö], [c-ç], [s-ş],
- əlavə elementlərin olması ilə: [i- ı], [c-ç,] [s-ş], [g-ğ],
- elementləri ölçülərinə görə: [p], [b], [d],
- hərf elementlərinin məkanda yerləşməsinə görə

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı psixi inkişafı ləngiyən kiçik məktəb yaşlı uşaqların yazısında aşağıdakı çatışmazlıqlar da müşahidə edilir:

- Hərf elementlərin sayının nəzərə alınmaması: [ç - c], [f - t], [ü - u], [k - z];
- Hərflərə əlavə elementlərin yazılması: [l- h], [q-g];
- Məkanda b, d, z, v hərflərinin düzgün yerləşdirilməməsi
- Hərflərin güzgülü yazılışı: [e-ə], [b- d];
- oxşar hərflərin əvəz edilməsi: [i- ı], [e-ə], [b- d], [c-ç], [s-ş], [g-ğ];

Kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda optik disqrafiyanın literal,verbal və güzgülü yazı növlərinə çox rast gəlinir.

Literal disqrafiya zamanı uşaqda hərflərin görmə obrazları pozulur, hərflərin təhrif edilməsi və ayrılıqda əvəzlənməsi müşahidə olunur. Verbal disqrafiya zamanı isə hərflərin ayrılıqda yazılışı saxlanılır, lakin onların

görmə obrazı çətinliklə formalaşır, uşaq sözləri kobud səhvlərlə yazır. Güzgülü optik disqrafiya bəzən soləlli uşaqlarda, həmçinin baş beynin üzvü zədələnmələri zamanı müşahidə edilir.

Beləliklə də, optik disqrafiya görmə qnozisi, təhlil və tərkib, həmçinin məkani təsəvvürlərin pozulması ilə şərtlənmiş yazı qüsuru hesab edilir. Çox saylı tədqiqatçıların müşahidələrinə görə disqrafiyanın bu növü daha çox psixi inkişafı ləngiyən kiçik məktəb yaşında olan uşaqlarda özünü göstərir, müəyyən görmə qavrayışı görmə-motor koordinasiya və məkanda bələdləşmə xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. Psixi inkişafı ləngiyən kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda optik disqrafiyanın simptomatikası çoxcəhətli olub, hərflərin ən yüngül təhrifi və əvəz etmələrindən söz və cümlələrin yazıda mümkünsüzlüyünə kimi özünü göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ахутина Т.В. Нарушение письма: диагности ка и коррекция. Спб., 2004.)
2. О.О.В. Правдина логопедия. Из. Во. Просвещение.2002.
3. Л.С.Волкова, Логопедия. 2007
4. Е.В.Мазанова, Коррекция аграммамической дисграфии. М., 2006
5. К.П.Беккер, М.Совак, Логопедия. М., 2001.

Characterictics and types in primary school age children with optical dysgraphia

Summary

Symptoms of optical dysgraphia in young school-age children are multifaceted and can manifest themselves at different levels. Literal, verbal, and mirror types of optical dysgraphia are common in these children. In literal dysgraphia, the child's visual images of letters are distorted and letters are distorted and replaced. In verbal dysgraphia the spelling of letters is preserved, but its visual image is difficult to form, children make serious mistakes in words. Mirror optical dysgraphia manifests itself as writing the elements of letters from right to left instead of from left to right.

Особенности и типы оптической дисграфией у детей младшего школьного возраста

Резюме

У детей дошкольного возраста симптомы оптической дисграфии многогранны и могут выражаться на разных уровнях. Среди этих детей зрительные дисграфии типа литеральная, вербальная и зеркальная дисграфия. При буквальном расстройстве письма визуальный образ букв ребенка будет искажен, а буквы также будут деформированы и заменены. Вербальная дисграфия написание буквы сохраняется, однако с большим затруднением формируется образ букв, и ребёнок допускает грубые ошибки к письме. А что косается зеркального письма,то оно проявляется в основном у левшей и письмо бывает ни слево на право,а справа на лево.

Rəyçi:: p.f.d. S.Aslanova

Göndərilib: 23.04.2020 Qəbul edilib: 27.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/199-201

Qəndab Asif qızı Mustafayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
qendab.hilalli@mail.ru

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI DİSLALİYALI UŞAQLARDA DİLİN QRAMMATİK TƏRƏFLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI ÜZRƏ İŞİN MƏZMUNU

Açar sözlər: *differensial diaqnostika, dislaliya, dizartiya komponenti, məktəbəqədər təhsil, korreksiya pedaqogiyası*
Ключевые слова: *дифференциальная диагностика, логопедия, дислалия, дизартрический компонент, дошкольное образование, коррекционная педагогика*
Key words: *differential diagnostics, dyslalia, dysarthria component, preschool education, correctional pedagogy*

Alimlər və müəllimlər qeyd edirlər ki, minimal dizartiya pozulmalarıilə mürəkkəb dislaliya arasında çox böyük oxşarlıq var. Ancaq dizartriyada səs tələffüzünün korreksiyası müəyyən çətinliklərə səbəb olur. İlk dəfə nitq pozulmaları xəstəlikləri sahəsində tanınmış mütəxəssis Alman həkim Qerman Qutsman, buna diqqət yetirmişdir. O qeyd edirdi ki, bu pozulmalar bulanıqlıq, artikulyasiyanın pozulmasıilə xarakterizə olunur.

Nitqinfonetik tərəfinin pozulmalarınınaradan götürülməsi üzrəvə loqopedik işdə maksimal nəticələr əldə etməkvə adekvat korreksiyametodlarını seçmək üçünxarici əlamətlərinə görə bənzər,lakin fərqli mexanizmlərə malik pozulmuş dizartriya və dislaliyanımüəyyənləşdirməkdən ötrüdifferensial diaqnostika aparmaq lazımdır.

Loqopedik praktikadadifferensial diaqnostikaoxşar simptomatikası olan, lakin səbəblərinə və mexanizminəvə korreksiyaedici təsir taktikasına görə fərqlənənnitq pozulmalarının bir-birindən fərqləndirilməsi prosesidir.

Dizartriyanın silinən formalarını mürəkkəb dislaliyadan ayırd etmək üçün differensial diaqnostikanın yerinə yetirilməsi ardıcıllığı beləmüəyyənləşdirilir: əvvəlcə anamnestik məlumatlar təhlil edilir, sonra uşaqların hərtərəfli müayinəsi aparılır və müayinə parametrləri müəyyənləşdirilir. Aşınmış dizartiyanıvə dislaliyadanfərqləndirməyə imkan verən müayinə parametrlərinə aşağıdakılar daxildir:

- uşağın psixoloji xüsusiyyətləri;
- eşitmə funksiyasının vəziyyəti: eşitmə diqqəti, nitq qavrayışı;
- Görmə qavrayışının vəziyyəti, məkan praksisi;
- ümumi motorikanın vəziyyəti; əl hərəkətliliyinin vəziyyəti;
- artikulyasiya motorikasının vəziyyəti;
- üz əzələlərininişi;
- Artikulyasiya aparatının periferik şöbəsinin anatomik quruluşu;
- səs tələffüzünün vəziyyəti;
- tənəffüs və səs funksiyasının vəziyyəti;
- nitqin prosodik komponentlərinin vəziyyəti;
- fonematik funksiyaların vəziyyəti;
- Söz ehtiyatının, qrammatik quruluşun və rabitəli nitqin vəziyyəti. Diaqnoz qoyarkən hərtərəfli müayinə üçün vacib şərtlərdən biri də loqopedin, defektoloqun və nevroloqun hərəkətlərinin ardıcıllığıdır.

Uşağın müayinəsinə başlamazdan əvvəl, çox dəqiqliklə onun ana bətnində inkişafda olduğu vaxtın anamnestikməlumatlarını öyrənmək lazımdır. İnkişaf dövründən başlayaraq (anahamiləlik dövründətoksikoz, psixotravma, arterial hipertansiyon, tənəffüs xəstəlikləri, nevropatiya, xəsarət almışmı, doğuşun necə baş vermiş (vaxtında, uzadılmış və ya sürətli)) vəApgar cədvəlində yeni doğulmuş uşağa hansı dərəcəli qiymət verilmişdir.

Loqopedik müayinəyənitqəqədərki dövrün, erkən nitq və uşağınmüayinəyəyə keçirilənzamanaqədərki psixi inkişafının xüsusiyyətləri barədə məlumatları datoplamağı əhatə edir. Tibbi sənədlərin məlumatları və valideynlərlə söhbətlər, sözləri deməyə başladığı vaxt müəyyənləşdirilir.

Uşaq nevropatoloqu ilə birlikdə bir loqoped, uşağın ümumi motor bacarıqlarının xüsusiyyətlərini (baş tutma, yan tərəfə sərbəst dönmə, oturma, dik durma, müstəqil gəzinti, yeriş xüsusiyyətləri) və əllərin və

barmaqların necə işləməsini (dəstək funksiyası, xurma və barmaq tutuşu, aparıcı əlin seçilməsi, əllərin hərəkətlərinin əlaqələndirilməsi, incə fərqlənmiş barmaq hərəkətləri) öyrənir.

Aparıcı əzələlərdə və motor bacarıqlarında (nitq-motor sindromu) aparıcı nevroloji sindromu və təzahür dərəcəsini təyin edərkən, loqopednevroloqun nəticəsinə güvənir. Loqopedin müayinəsi zamanı uşağın tamamilə sakit olması, ağlamaması, qorxmaması, bunun əzələ tonunun dəyişməsinə (artmasına) təsir göstərməsi vacibdir, nəticədə danışma terapevti mövzunun motor və nitq qabiliyyətləri barədə yanlış fikir alacaqdır.

Şiddətli motor pozulmasıolanuşağı rahat bir divana və ya xalçaya qoymaq, fərqli mövqeləri yoxlamaq - kürəkləri və yanları üstündə, qarın üstə yatıraraq yoxlamaq olar. Daha yüngül hallarda müayinə "oturma" və ya "duruş" vəziyyətdə aparılır. Artikulyasiya aparatının müayinəsi onun orqanlarının quruluşunu (dodaqlar, dil, dişlər, sərt və yumşaq damaq, çənə), istirahətdə və aktiv nitq fəaliyyətində əzələ tonusunun vəziyyətini yoxlamaqdan başlayır. Dizartiya olan uşaqlarda artikulyar əzələlərin tonusu spastiklik, hipotenziya və ya distoniya ilə xarakterizə edilə bilər.Tez-tez artikulyar aparatdakı əzələ tonusunun pozulmasıqarışıq və dəyişkən xarakterdaşıyır.(məsələn, hipotansiyon üz və labial əzələlərdə, dilli əzələlərdə spastiklik ilə ifadə edilə bilər). Bu zaman Hipomimiyanin olması və ya olmaması, üzün asimmetriyası, nazolabial katlanmaların hamarlığı, sinkinesiya, üz və dilli əzələlərin hiperkinesiyası, dilin titrəməsi, dilin yan tərəfə sapması (sapması) və hipersalivasiya ola bilər.

Bu zaman, sözlərin, hərəkətlərin, sadə və mürəkkəb süjetlərin, leksik və qrammatik quruluşların və hadisələrin ardıcıllığının mənalığı müəyyənləşdirilir. Ekspressiv nitqi araşdırarkən uşağın nitq inkişaf səviyyəsi aşkarlanır. Nitqin leksik və qrammatik cəhətlərinin yaşa bağlı formalaşmasını, nitqin müxtəlif hissələrinin mənimsənilməsini və sözlərin xüsusi heca quruluşunu qeyd etmək vacibdir. Danışmayanuşaqlar müxtəlif qeyri-verbalünsiyyət vasitələrindən istifadə etmək imkanına malikdirlər: ifadəlimimiklər, jestlər, intonasiya.

Nitqin tələffüz tərəfini öyrənərkən nitq aydınlığının pozulma dərəcəsi aşkar olunur (başadüşülməyən nitq , az başadüşülən nitq; nitq aydınlığı birazdüşmüş,qeyri-səlisnitq, bulanıqnitq). Nitqin fonetik-fonematik quruluşu ətraflı şəkildə yoxlanılır. Səs tələffüzü araşdırılarkən uşağın səsləri təcrid, hecalarla, sözlə, cümlələrdə və xüsusilə nitq axınında tələffüz etmək qabiliyyətini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Səs tələffüzünün çatışmazlıqlarının xarakterini qeyd etmək lazımdır: təhrif, dəyişdirmə, səslərin buraxılması. Səs tələffüzünün pozulması fonemik qavrayışı və səs analizinin xüsusiyyətləri ilə müqayisə olunur.Loqopedikmüayinənin məlumatlarını təhlil edərək, uşağınaşkar olunan pozulmaları hansı qrupa aid olduğunu müəyyən etmək lazımdır: "sırf"fonetik, fonetik-fonematik qrupunavə ya ümumi nitq inkişafının ləngiməsi qrupuna.

Daha sonra, nəfəs pozulmalarının (səthi, sürətli, qeyri-ritmik), səs pozulmalarının(səsin gücünün olmaması və səs tembrinin sapması) və nitq axınının prosodik təşkilixüsusiyyətlərqeyd edilir. Diaqnostikaərzində dizartriya komponenti olan uşaqların idrak sahəsinin inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil edəcək loqopedilə defektoloq arasındakı qarşılıqlı əlaqənin olması vacibdir.

Defektoloq, idrak fəaliyyətinin (düşüncə, diqqət, yaddaş) inkişaf xüsusiyyətlərini, sensorfunksiyalarını (görmə, eşitmə və kinestetik qavrayış), emosional-iradisferanın təzahürlərini qiymətləndirməyə kömək edər. Korreksiyapedaqogikasınöqteyi-nəzərindən, dilin fonematik sisteminin formalaşmaması, uşağın sonrakı təhsilində savadlı oxu və yazınımənimsəməyə qarşı duran əsas maneədir.

Uşaqlara oxumağı və yazmağı öyrətməyin zəruri şərti, nitq qüsurlu uşaqlarda normadan geri qalan və bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunan (ətraf mühit haqqında təsəvvürlərin yoxsulluğu, söz anlayışının yavaş inkişafı, məkan, mövzu şəkillərinin pozulması) görməqavrayışınıninkişaf etdirilməsidir.

Yaddaşın pozulmasıçoxəhəmiyyətli bir əlamətdir. Dizartiyalı uşaqlarda, bəzəngörmə yaddaşının çox aşağınəticələri olduğu ortaya çıxır. Bu həm görmə qavrayışınınpozulması, həm də zəif məkan təsəvvürləri zəifliyi ilə əlaqədardır.

Bu, bir sıra həndəsi fiqurları yadda saxlamağalazım olarkən özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, yaddaşın səviyyəsi, xüsusən də eşitmə yaddaşının səviyyəsini, nitqin inkişaf səviyyəsinin azalması ilə aşağı düşür.Dizartiya komponenti olan uşaqlarda diqqət bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: qeyri-sabitlik, bir hadisədən digərinə keçiddə çətinlik, ixtiyaridiqqətin azlığı və s.

Beləliklə, artan həyəcanlanma nəticəsində dizartiya olan uşaqlarınuzun müddət davam edən gərginliyə, yorğunluğa, xüsusən intellektual fəaliyyətlə dözümləri yoxdur.Zehni fəaliyyət baxımından dizartiyası olan uşaqların kontingenti son dərəcə müxtəlifdir. Bəziləri normal inkişaf edən həmyaşıdlarına yaxındır, digərləri əksəriyyət həmyaşıdları kimiidrak fəaliyyəti aşağı səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Hərəki və sensorpozulmalarsəbəbindən əyani - məntiqi təfəkkürün formalaşması ləngiyir.

Nitqin inkişafındakı gecikmə təxəyyülün inkişafının dagecikməsinə"şərait" yaradır. Belə uşaqlarqeyri-kafisəviyyədə hərəkətlilik, süstlük və təxəyyülproseslərinin tez tükənməsi ilə xarakterizə olunurlar. Onlardaəqli əməliyyatlarda qeyri-çeviklik, düşüncə və təxəyyül proseslərinin qeyri-kafi plastikliyi, yaradıcı

məhsulların məzmununun emosional yoxsulluğu kimiəlamətlər gözə çarpır.Bu nitq pozulmaları olanşəxsiyyətin formalaşmasına mənfi təsir göstərir, emosional - iradi sferanın spesifik xüsusiyyətlərinin yaranmasınasəbəb olur.

Dizartiya olan uşaqlarda emosional- iradipozulmalar artan emosional həyəcan və sinir sisteminin tükənməsi şəklində özünü göstərir. Bəziləri qıcıqlanmaya meyllidirlər, hərəkət cəhətdənnarahatdırlar, tez-tez kobudluq, itaətsizlik göstərir, digərlərinəmane olur, utancaq olur, çətinliklərdən qaçır və dəyişən vəziyyətlərə zəif uyğunlaşır. Uşaqların böyük əksəriyyətitəşəbbüskar deyillər, başqalarından asılılıq ilə xarakterizə olunur, bəzilərində zəif inkişaf etmiş ara- məsafə hissi lazımi səviyyədə deyildir.

Xarakteroloji və patoloji reaksiyalar etiraz, uğursuzluq təbiətindədir. Özlərinə inamsız, əsəbi olduqları üçün, çox vaxt normal danışan həmyaşıdları iləpis münasibətdə olurlar və özlərinə qapılırlar. İnsanın sosial adaptasiyası prosesinin ayrılmazhissəsi psixoloji xüsusiyyətlərin və davranış formalarının cəmini müəyyən edən sosial-roldavranışıdır. Nitqçatışmazlıqları olan uşaqların emosional-iradi, şəxsi sferalarındakıpozulmalariş qabiliyyətini aşağı salır ki,bu da öz növbəsində, onların biliklərinin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. N.T.Hüseynova,T.H.Ağayeva "Loqopediya"Bakı-2017
2. Z.M.Əzizova, R.Q.Cəfərova, Ş.N. İsmayılov "Loqopediyanın nəzəri əsaslarıhaqqında ümumi məlumat"Mingəçevir – 2008
3. Бородич А.М. Методика развития речи детей, М., «Просвещение», 1981 г.

Content of the work on the formation of grammar sides of language in preschool children with dislaly

Summary

The article provides a brief description of specific speech disorders (dyslalia and dysarthria) in preschool children. The article draws attention to the similarity of speech symptoms during diagnosis, presents the stages of diagnostic examination and describes the cognitive areas of preschool children with speech disorders. The article describes the important specific factors that allow to accurately give the results of speech therapy.

Содержание работы по формированию грамматических аспектов языка у дошкольников с дислексией

Резюме

В статье дается краткое описание конкретных нарушений речи (дислалия и дизартрия) у детей дошкольного возраста. В статье обращено внимание на сходство речевых симптомов при постановке диагноза, представлены этапы диагностического обследования и описаны когнитивные сферы дошкольников с нарушениями речи. В статье описаны важные специфические факторы, позволяющие точно дать результаты логопедической терапии.

Rəyçi: p.f.d. M.Məlikov

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/202-204

Yaqut İbrahim qızı Abduləliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yaqut.abdulaliyava@mail.ru

KƏKƏLƏMƏNİN ETİOLOGİYASI VƏ PATOGENEZİ

Açar sözlər: *kəkələmə, nitq qüsurları, loqoped, psixoloji problem*
Key words: *stuttering, speech defects, logopedic, psychological problems*
Ключевые слова: *заикание, дефекты речи, логопедия, психологические проблемы*

Kəkələmə müasir dövrün aktual problemlerindən biridir və nitqin tempo-ritmik hissəsinin pozulması ilə şərtlənir. Kəkələmə nitq patologiyası olaraq, bir fizioloji bütünlük kimi qıcolmalar nəticəsində ani yaranan artikulasiya aparatının pozulmasıdır. Qədim dövrlərdə Hippokrat kəkələməni baş beyində iltihabın çoxalması ilə, Aristotele isə artikulyasiya üzvlərinin düzgün olmayan quruluşu ilə izah edirdilər. Mərkəzi və ya periferik nitq aparatı şöbələrindəki pozulmaların kəkələmə ilə nəticələnməsi fikrini Qalen, Sels, İbn Sina kimi mütəfəkkirlər irəli sürmüşdürlər. XVII–XVIII əsrlərdə kəkələməni periferik nitq aparatının natamamlığı ilə izah etməyə cəhd göstərmişlər.Santorani hesab edirdi ki, kəkələmə sərt damaqda olan dəlikdən seliyin dilə süzülməsi nəticəsində nitqin çətinlişməsindən yaranır. Butserə görə isə alt çənədə qeyri – normal çökəkdə dilin ilişməsi kəkələməni yaradan səbəblərdən biridir.Erve-de-Şequanın gəldiyi nəticəyə görə kəkələmə ya dil altı pərdənin qısa olmasından, ya da dilin uzunluğu ilə ağız boşluğu arasında uyğunsuzluğun olmasından irəli gəlir.

Kəkələmənin əlamətləri tam olaraq ilk dəfə İ.A.Sikorskinin "Kəkələmə" (1889) adlı əsərində əks edilmişdir. İlk dəfə kəkələmə 1937-ci ildə təsnif edilmişdir. Səhiyyə Nazirliyinin İctimai Səhiyyə və İslahatlar Mərkəzinin açıqladığı məlumatda bildirilir ki, Ümumdünya Kəkələmə Günü Kanadanın Nitq patologiyası və Audiologistlərinnin təşəbüssü 1998-ci ildən başlayaraq hər il oktyabrın 22-də dünyada Beynelxalq Kəkələyənlər Günü kimi qeyd edilir. Kəkələmə ilə bağlı bir çox alimlər fikirlər irəli sürmüş və öz təqdiqtlarında bundan istifadə etmişdilər. Bunlara; V.S.Koçerginanı, N.A.Vlasovanı, İ.Sikorskyi, V.Şklovskiyi, E.Xvatsev, M.Zeyman, Y.Freşels, N.P.Tyapuqin, S.S.Lyapidevski və s. aiddir. 1928-ci ildə M.E.Şubert epileptoid psixopatialarda, astenik bədən quruluşlu xəstəliklərdə (astenik-atletik tipdə) Şizoid şəxslərdə, isterik xəstələrdə və sikloid komponentli şəxslərdə kəkələməni tədqiq etmişdi. M.S.Lebedinskaya, F.R.Yanoviç və Q.P.Platonova 1960-cı ildə nevrozun müxtəlif formalarında: psixopat və şəxsiyyətin pataloji inkişafı olan şəxslərdə, mərkəzi sinir sisteminin müxtəlif üzvü zədələnmələrində, kəkələməni araşdırmışlar. Kəkələmə adətən erkən yaşlarda və böhran dövlərinə keçən zaman yaranır. Dünya əhalisinin təxminən bir faizi kəkələmədən əziyyət çəkir. Bu problemə daha çox oğlanlar arasında rast gəlinir və 2-7 yaş dövründə daha aktiv hiss edilir.

Kəkələmənin tam yaranma səbəbi dəqiq məlum deyil, eyni zamanda kəkələmənin yaranma səbəblərinin müxtəlif olduğu bildirilir. Bəzi araşdırmalar irsin və ya stressin buna yol açdığını deyir. Q.D.Netkaçev 1909-cü ildə kəkələmə problemini tədqiq edərkən, onu yaradan səbəb kimi ailədə uşağın düzgün tərbiyə edilməsinin - həddən artıq əzizləmə və ya sərt münasibəti göstərmişdir.Avropa tədqiqatçıları kəkələmənin səbəbləri kimi düzgün olmayan tərbiyə, yoluxucu xəstəliklər, yamsılama, solaxaylıq, qorxu və müxtəlif zədələnmələri qeyd etmişdir. Beləliklə də, kəkələmənin etiologiyasında – ekzogen və endogen amillərin birgə şəkildə iştirakı göstərilir. Əsasən hamilə vaxtı ananın travma alması, qorxu, şiddət və güclü həyəcan problemin yaranma səbəblərindən biridir. İlkin olaraq kəkələməyə "uşaq xəstəliyi"ndeyilir lakin, kəkələmə ilkin uşaqlıq dövründə yaranmayıb, böyüdükdən sonrada yarana bilər. Kəkələyən uşaqlarla iş uzunmüddətli olur.Bunun üçündə kəkələyən uşaqlarla aparılan reabilitasiya işi fərdi xarakter daşıyır. Kəkələmənin yayılması yaş, cins, ətraf və digər faktorlarla şərtlənir. Kəkələmə nitqin funksional sistemlərnin intensiv inkişaf etdiyi və uşaq şəxsiyyətinin formalaşma mərhələsində baş verir. Sonra kəkələməyə meyl tədricən aşağı düşür və bir müddət sonra yenidən baş qaldıra bilər. Bir çox hallarda kəkələmə problemi kəkələyən şəxslərin sosial fəaliyyətlərinə təsir göstərir. Bəzən ünsiyyət çətinlikləri belə şəxslərin yalnız xüsusi fəaliyyətlərində baş verir. Məsələn, telefonda danışarkən və ya böyük qruplar qarşısında çıxış edərkən kəkələyirlər. Bundan başqa, əksər kəkələyən şəxslər evdə, məktəbdə və ya işdə bir sıra fəaliyyətlərdə çətinliklər yaşayırlar. Ona görə də hətta bəzi sosial fəaliyyətlərini məhdudlaşdırırlar. Çünki ətrafın onlara qarşı mənfi reaksiyasından narahatlıq keçirirlər, onlarda özünə qapanıqlıq yaranır. Cəmiyyətin kəkələyən adamlara yanlış münasibəti ümumilikdə insan həyatına və onun emosional vəziyyətinə ciddi təsir göstərir, bu

da çox vaxt stressə və özünəqapanmaya səbəb olur. Kəkələyən uşaqlar təəssüf ki, əksər hallarda istehza hədəfinə çevrilir.

Kəkələyən şəxslər adətən kütləvi çıxışlarda,məktəbdə lövhə arxasında dərs danışarkən kəkələyir. Bir sözlə stress vəziyyətində olduqda kəkələyən şəxslərdə kəkələmə artır. Bu problem uşaq vaxtı aradan çıxsada, yeniyetmə dövründə yenidən geri qayıda bilər [4, s. 56].

Bu günə kimi tibbdə kəkələmənin inkişaf etmə mexanizmi dəqiq təyin olunmayıb. **Kəkələmənin inkişaf etmə səbəbləri arasında:**

- uşağın baş beyinin funksiyalarının müxtəlif səbəblərə görə (doğuş travması, asfiksiya, baş-beyin travmaları - beyinin silkələnməsi və s., beyini zədələyən infeksiyaların keçirilməsi və s.) pozulması;
- hamilə vaxtı ananın travma alması,
- ağır psixoloji travmalar - güclü qorxu (və ya bəzən güclü sevinc), valideynlərlə (adətən ana ilə) ayrılıq və s.
- uşağın psixikasına mənfi təsir edən, uzunsürən vəziyyətlər - valideynlərin arasında olan və tez-tez təkrarlanan münaqişələr,
- informasiya ilə artıq dərəcədə yüklənmə (uşaqlar eyni zamanda bir neçə inkişaf dərnəklərinə yazılır; onlara eyni zamanda bir neçə dil öyrədilir və s.),
- ailədə poliqlossiya - ikidillilik (məsələn, valideynlər ikidilli olduqda) və s.
- solaxay uşaqları sağ əli ilə yazmağa öyrətmək də kəkələməyə təkan verə bilər.
- irsi,genetik faktorlar
- mərkəzi sinir sisteminin üzvi zədələnməsi,
- keçmiş zehin travması;
- nitqin formalaşmasının ümumi prosesindəki xüsusiyyətlər,
- infeksiyon xəstəliklər keçirməsi,
- qorxu, şiddət və güclü həyəcan ,
- bəzən kəkələmə uşaqlarda özünü kəkələyən ailə üzvünə bənzətmə reaksiyası kimi inkişaf edir. Lakin bu halda da uşaq müalicə olunmalıdır.

Kəkələmə əsasən uşaq cəzalandırıldıqdan sonra üzüntüdən,sarsıntıdan sonra güclənə bilər. Kəkələməni törədən səbəbləri ekzogen (xarici) və endogen (daxili) təsirlərin yekun nəticəsi kimi görürdülər. Müasir zamanda kəkələmənin səbəblərini iki yerə bölmək olar:

1. Meyl etdici (əsas), beyin zədələnməsi, emosional gərginlik və həssaslıq, qorxular, infeksion, somatik, nervroloji xəstəliklər və s.)
2. Yaradıcı (təkan) səbəblər.

M.E.Xvatsev, İ.P.Tyapuqin, M.S.Lebedinski, S.S.Lyapidevski və başqaları kəkələməni nevrozun bir forması, J.A.Florenskaya, J.A.Povarinski və digərləri isə onu nevrozun əlaməti kimi tədqiq etməyə başladırlar.

Kəkələmənin kliniki cəhətdən təsnifatı V.S.Koçergina (1959), N.A.Vlasova (1958) və başqalarının elmi əsərlərində əks olunmuşdur. Məsələn,V.S.Koçergina bunu aşağıdakı qruplara ayırmışdır:

- birinci qrupa,kəkələmə nəticəsində davranışlarında pozulmalar olan uşaqları ,
- ikinci qrupa,erkən yaş dövründə davranışlarında pozulmaların onların şəxsi fərdi keyfiyyətləri olan uşaqları,
- üçüncü qrupa, yüksək oyanması olan, ana bətnində mənfi təsirə məruz qalan, doğuş travmaları alan, somatik və yoluxucu xəstəliklərə yoluxan uşaqları,
- dördüncü qrupa isə, ağır nevroz əlamətləri və isterik reaksiyaya meyilli olan uşaqları aid etmişdir [1, s.178].

Alimlər kəkələmənin üç əsas səbəbini qeyd edirlər:

Birinci səbəb - məlumdur ki, kəkələmə çox vaxt irsən keçir. Valideynlərin birində və ya yaxın qohumlarda kəkələmə varsa irsən keçə bilər. Kişilərdə qadınlara nisbətən daha çox rast gəlinir.

İkinci səbəb - sinir sisteminin irsi xüsusiyyətidir. Qırtlaq, dil, yumşaq damaq, dodaqların sinir tənzimi pozulur. Bu zaman nitq əzələlərinin hərəkətlərinin koordinasiyası pozulur.

Üçüncü səbəb - psixoloji problemlərdir. Belə adamlarda sayrışan qorxu hissləri olur. Onlar cəmiyyətdə çıxış etməyə qorxurlar, çox həyəcanlanır, utancaq olur, iradələri zəif olur.

Almaniyalı alimlər müəyyənləşdiriblər ki, kəkələmə beyinin sağ alın payındakı neyron hissəsinin hiperaktivliyi ilə əlaqədardır. Mütəxəssislərin sözlərinə görə, bu neyron şəbəkəsi artikulyar hərəkətlərin planlaşdırılmasına və realizə olunmasına mane olur. (fərziyyədir) [3, s.110].

Daha əvvəl aparılan tədqiqatlar göstərib ki, kəkələyən insanların beyin yarımkürələrində aktivlik balansı pozulmuş olur. Onların beyninin sol alın payındakı aktivlik aşağıdır, sağda isə yüksəkdir.

Uşağın prenatal (doğuşdan əvvəl) mərhələdə inkişafı, ananın uşağı doğarkən yaşı (35 yaş və ya yuxarı), onun əsəb-psixi sağlamlığı, ananın hamiləlik dövründə keçirdikləri xəstəliklər bilinməlsi vacib olan

məlumatlar arasındadır. Ata və ananın uşağın doğulmasına qədər sağlamlığı haqqında ümumi məlumatlar uşağın somatik və əsəb-psixi səviyyəsinin pozulma hallarını aşkarlamağa kömək edir. Bətndaxili inkişaf zamanı mənfi amillərin təsirinin öyrənilməsi uşağın nitq inkişafında dolayısı təsirini müəyyən etməyə şərait yaradır. Uşağın natal və postnatal inkişaf mərhələlərində müxtəlif mənfi amillərin olması, pozulmaların aşkarlanması kəkələmənin etilogiya və patogenezinin tam açıqlanmasına kömək edir.

Kəkələyən uşağın ilkin müayinəsi zamanı loqoped onda müşayiətedici nitq və hərəkət pozulmalarının olub-olmamasına diqqət yetirməlidir. Müşayiətedici nitq və hərəkət pozulmaları dedikdə kəkələyən uşaqların öz nitqlərində lazımsız səs və ya səslərin işlədilməsi və müxtəlif yardımçı, iradi və qeyri-iradi hərəkətlərin (danışarkən ayağını yerə bərk vurmaq, əl-qol atmaq, göz qırpmaq və s.) olması nəzərdə tutulur. [5.səh.74]

Məhz, bunun aydınlaşdırılması uşaqda aparılan nitq məşğələlərinin uğurlu olmasını müəyyənləşdirə bilər. Sərbəst nitqin səviyyəsinin araşdırılması, onun nitq müstəqilliyinin müxtəlif dərəcələrində kəkələmənin paroksizmlərinin özünü göstərməsindən asılı olaraq başlanır. Kəkələyən uşaqla dostları, valideynləri və maraqları olanlar söhbətlərdə onun nitq halları və nitq qıcolmalarının xüsusiyyətləri aşkara çıxarılır. Bunu müəyyən etmək üçün uşağa şəkil üzrə danışıq, hər hansı bir hadisə və ya oxunmuş mətn haqqında danışmaq tapşırılır. Sonra sadə və mürəkkəb ibarələri təkrar etmək və birgə tələffüz etmək yolu onda əksedilmə və ümumi nitqin vəziyyəti öyrənilir.

Kəkələməni uşaq yaşlarından reabilitasiya etmək lazımdır.Bunun üçün müxtəlif reabilitasiya metodları vardır, ancaq heç biri tam dəqiq zəmanət vermir. V.A.Qilyarovskiy, F.A.Rau, N.P.Tyapkin, M.Xvastev, N.A.Vlasova, S.S.Lyapidevskiy və başqaları özlərinin tədqiqatları və əməli fəaliyyətləri ilə kəkələməni aradan qaldırmaq üçün kompleks tibbi-pedaqoji yanaşma metodunun inkişafına kömək etmişdilər. [5.səh.77]

Kəkələmənin nə vaxt, necə, hansı şəraitdə baş verdiyini, kəkələmənin səbəblərinin araşdırılması, kəkələmə zamanı yaranan hərəkətlərin olub-olmaması, kəkələmənin nə vaxt daha da şiddətlənməsi və buna səbəb olan amillər öyrənilməlidir.

Kəkələməni xüsusiyyətlərinə görə belə qruplaşdırmaq olar: damaq kəkələməsi, nəfəs kəkələməsi, qıtlaq kəkələməsi, düşüncə kəkələməsi və s. Məsələn, uşaqda düşüncə kəkələməsi zamanı qəribə bir hal yaşanır. Belə ki, uşaq ailəsinin yanında olduqca çox kəkələyir. Mütəxəssis və ya kənar şəxslərin yanında olduqda isə bu kəkələmə hədsiz dərəcədə az olur. Yəni, bu artıq düşüncənin kəkələməni idarə etməsi deməkdir. Nəfəs kəkələməsi zamanı sanki uşaq boğulur, nəfəsini düzgün istifadə edə bilmir və kəkələyir. Sürətli kəkələmədə uşaq sürətli nitq formasında kəkələyir, bu vaxt 5 dəqiqəyə deyəcəyi sözü 2 və ya 1 dəqiqəyə söyləyir. Kəkələmənin sürəti, yəni o dərəcədə tez olur. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, sürətli kəkələmə zamanı uşaqlar lazım olanı deyil, onu əvəz edə biləcək asan sözü deyirlər.

Müasir kompleks yanaşma dedikdə müxtəlif mütəxəssislərin səyi və kəkələyənlərin psixofiziki vəziyyətlərinin müxtəlif tərəflərinə ayrı-ayrı vasitələrlə loqopedik korreksiya pedaqoji təsir tədbirləri başa düşülür. Kəkələmənin reabilitasiya etmək üçün patogenetik və etioloji amilləri dəqiq araşdırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. N.T.Hüseynova, T.H.Ağayeva. Loqopediya. Bakı: [ADPU], 2018.
2. Psikiatride güncel yaklaşımlar-Current Apporoaches in psychiatry 2011. Aslıhan Okan İbiloğlu, Kekemelik. 2011
3. Ю.А.Флоренская. Избранные работы по логопедии. Москва: АСТ, Астрель, 2007.
4. Zerner Z. Ieadind disabilites. Theories, diagnosis, and teaching strateges.
5. Z.M.Əzizova R.Q.Cəfərova Ş.N.İsmayılov «Loqopediyanın nəzəri əsasları haqqında ümumi məlumat», 2008

The etiology and pathogenesis of stuttering

Summary

Stuttering is one of the current problems of our time. Stuttering usually occurs at an early age and during the transition to a state of crisis. As a speech pathology, stuttering is a sudden disruption of the articulatory apparatus that results from convulsions as a physiological whole. Stuttering needs to be rehabilitated from childhood.

Этиология и патогенез призаикания

Резюме

Заикание - это одна из актуальных проблем в современное время. Заикание, в общем понятии, возникает в раннем возрасте, а также в критический период развития. Заикание, будучи паталогией речи, является в следствии физических судорог, приводящие к нарушение артикуляционного апарата. Явной причиной заикания точно не известно, в то же время многие факторы могут способствовать этому. Заикание необходимо реабилитировать в раннем возрасте.

Rəyçi: dos. S.Aslanova

Göndərilib: 05.05.2020 Qəbul edilib: 06.05.2020

SƏNƏTŞÜNASLIQ ART CRITICISM ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/205-208

Səbinə Həbib qızı Abbaslı
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
sabinaabbas93@mail.ru

XX ƏSR AZƏRBAYCAN BƏDİİ METAL SƏNƏTİNİN İNKİŞAFI

Açar sözlər: *bədii metal, texnika, ənənəvi, dəmirçilik sənəti, misgərlik sənəti, zərgərlik sənəti*
Key words: *art metal, technique, traditional, blacksmith, coppering, jewellery art*
Ключевые слова: *художественный металл, техника, традиционное, железное ремесло, медничество, ювелирное искусство*

Hələ qədim zamanlardan bəri bədii metal sənəti Azərbaycan ərazisində ən çox inkişaf etmiş sənətlərdən biri idi. Azərbaycanda eneolit dövründə mis kəşf edildikdən sonra metal ibtidai icma cəmiyyətinin iqtisadi, təsərrüfat, ictimai və mədəni həyatında görkəmli rol oynamağa başlayır. Bu zaman başqa metallar da tapılıb müəyyənləşdirilir. Misal üçün, qurğuşun, qalay, marqanes metallarının kəşfi Azərbaycan tarixində yeni və mütərəqqi bir dövrün, tunc dövrünün başlanması ilə bağlıdır. Azərbaycan ərazisində qazıntılar zamanı tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri göstərir ki, əcdadlarımız hələ e.ə. II minillikdə tuncdan zərif formalı qablar, xəncərlər, baltalar, kəmərlər və s. zinət əşyaları düzəldib öz həyat və məişətlərində istifadə edirlərmiş. Bəşəriyyət tarixində "tunc dövrü" adlanan bu dövr Azərbaycana, 4 min il bundan əvvəl olduğuna baxmayaraq çox zəngin maddi mədəniyyət nümunələri vermişdir. Məhz buna görə də məşhur rus alimi, akademik İ.İ.Meşşaninov Azərbaycanın ərazisini zəngin və təbii muzey adlandırmışdır.

XX əsrdə Azərbaycanda bədii metal sənəti əsasən üç istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bunlar dəmirçilik, misgərlik və zərgərlik sənəti idi.

Dəmirçilik, adından da məlum olduğu kimi, Daş dövründən sonra meydana gəlmiş bir sənətdir. Dəmirçi isə bu qədim el və xalq sənətini qoruyub bu günümüzə gətirib çatdıran, zindan üzərində, qolunun gücünə dəmiri "yoğuraraq" müxtəlif formalara salan, ən ağır əmək sərf edən sənət sahibidir. Onun əsas materialları dəmir, çuqun, mis, qalay və digər əlvan metallardır ki, respublikamız da bu təbii sərvətlərlə olduqca zəngindir.

Dəmirçilərin əmək alətləri də digər peşələrdə istifadə olunanlardan sadəliyinə görə fərqlənir: çəkiclər (böyük çəkic 2-16 kq, əl çəkicləri 0,5-2 kq ağırlığında), zindanlar (buynuzsuz, bir və ya ikibuynuzlu), kəlbətinlər, pazlar və s. Bunlardan öncə dəmirçinin əsas işini körük və daş kömürlə (son vaxtlar maye qazla) işləyən açıq soba görür. Onu da qeyd etməliyik ki, dəmirçilərin mexaniki çəkicləri (oynaq, qayış, buxar, pnevmatik və hidravlik) də olur. Bu çəkiclər son dövrlər istifadə olunan əmək alətləri sırasındadır.

Azərbaycanın bütün bölgələrində dəmirçilik peşəsi əsrlər boyu yaşadılıb və nəsillər dəyişdikcə ondan istifadə formaları da yeniləşib. Qarabağın zəngin dəmir filizi yataqları qədim zamanlardan başlayaraq yerli xammal əsasında dəmirçilik sənətinin meydana gəlməsində və inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayıb. Burada bəsit istehsal texnikasına əsaslanan filizəritmədə körüklü kürələrdən istifadə edilib. Proses belə olur: filiz parçaları kömürlə birlikdə kürənin odluğuna qoyulur. Qoşa körük vasitəsilə yaradılan yüksək temperatur filizi əridir. Kürənin odluğundakı qaynar metal kütləsindən ərinti zamanı əmələ gələn pas isə kəfkir vasitəsilə çıxarılır, təmizlənir. Əlbəttə, sırf dəmir əldə etmək üçün bu, kifayət etmir. Odur ki, dəmirçi ərintini saf dəmir halına gələnədək onu zindan üzərində döyür. Çəkic və zindanların əhəmiyyəti, ilk növbədə, burada üzə çıxır. Ona görə də əvvəllər yerli xammaldan hazırlanmış dəmir məmulatı davamlılığı və saflığına görə digər yerlərdən gətirilənlərdən fərqlənir və üstünlük təşkil edirdi.

XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda dəmirçilik sənəti xüsusilə geniş yayılmışdır. Dəmirçilər əsas etibarilə kənd təsərrüfatı alətləri və məişətdə işlədilən əşyalar hazırlayırdılar. Məişətdə işlədilən alətlər sırf praktiki xarakter daşısa da, öz orijinal forması və bəzəkləri ilə diqqəti cəlb edir.

Hazırda bu dövrdə Gəncə, Şəki, Naxçıvan, Şuşa dəmirçiləri tərəfindən düzəldilmiş və muzeylərimizin bəzəyi sayılan bir çox məişət əşyaları: manqal, sacayağı, çapacaq, qapı dəstəyi, maşa və s. qalmışdır. Bu məmulatlar Azərbaycan dəmirçilərinin əl qabiliyyətindən xəbər verən qiymətli dəlillərdir. Bu dövrdə Azərbaycanda elə kəndlər var idi ki, oranın bütün əhalisi bu sənətlə məşğul olurdu. Buna Şamaxı yaxınlığındakı Dəmirçilər kəndi misal ola bilər.

Qədim xalq sənət növlərindən biri də Dəmir dövründən qalma misgərlikdir. Aparılan tədqiqatlar təsdiqləyir ki, Azərbaycanda misgərliyin yaradılması çox erkən dövrlərə təsadüf edir və ölkəmiz onun inkişaf edən mərkəzlərindən biri olub. Bu ərazilərdə tapılan ilk mis metal işləmələrin tarixi Neolit dövrünə aiddir. Miladdan əvvəl VI minillikdə mis əldə edildikdən sonra ondan müxtəlif əşyalar hazırlanıb.

Bir sənət kimi onun təşəkkülü artıq orta əsrlərdə böyük şəhərlərin misgərlik mərkəzinə çevrilməsinə gətirib çıxarıb. Azərbaycanda misgərliyin hələ erkən dövrlərdən yüksək inkişaf etdiyini bir sıra Avropa ölkələrində, o cümlədən Rusiya muzeylərində saxlanan mis eksponatlar da sübut edir.

Azərbaycanda bu əsrlərdə elə yerlər var idi ki, nəinki bir-iki küçə, hətta əhalinin əksəriyyəti misgərlik sənəti ilə məşğul olurdu. Belə mərkəzlərdən biri o vaxtlar Şamaxı xanlığına daxil olan Lahıc idi.

XIX əsrdən başlayaraq Lahıc misgərliyin əsas mərkəzinə çevrilib. Lahıc ustalarının misdən hazırladıqları, mürəkkəb və incə naxışlarla bəzədikləri dolça, satıl, sərnic, sərpuc, güyüm, teşt, məcməi, sini, dolça, aşsüzən, kəfkir, kasa, cam, qazan, çıraq və s. məmulatlar Orta Asiya, Dağıstan, Gürcüstan, İran, Türkiyə və digər yerlərdə tanınıb.

Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin sarayında olmuş venesiyalı səyyah Kontarinin yazdığına görə, burada hər gün hökmdarın ətrafındakı təxminən 400 nəfərə mis qablarda yemək verilirmiş.

Təsərrüfat və məişətin müxtəlif sahələrində yaranan gündəlik tələbatları ödəyən misgərlik sənəti 40-dan artıq çeşiddə müxtəlif mis qab-qacağın, mərasim və məişət əşyasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bütün bu misgərlik əşyaları funksional təyinatına funksional təyinatına görə 4 qrupda təsnifatlandırılır. Bunlar maye qabları, mətbəx qabları və avadanlığı, süfrə qabları və avadanlığı, ev-məişət əşyaları.

Maye üçün istifadə olunan mis qablar arasında dolça, güyüm, aftafa, dolça, piyalə, parç, badya, lüləyin, hamam tası, tayqulp, çaydan, qəhvədan, abgərdən və digərlərinin adlarını çəkmək olar. Bu qabların coxusu zəngin nəbati naxışlar və kalliqrafik yazılarla bəzədilmişdir.

Ənənəvi mis qab-qacaq içində mətbəxdə istifadə olunan qabların da sayı az deyildi. Əsasən çörək və xörək bişirmək, müxtəlif ağartı məhsulları hazırlamaq, mürəbbələr və quru meyvələr hazırlamaq, ərzaq ehtiyatı saxlamaq üçün istifadə olunan bu qablar müxtəlif formaya və ölçüyə malik olmuşlar. Bununla yanaşı, müxtəlif təyinatlı mətbəx alətləri və avadanlığı da misgər ustalar tərəfindən böyük məharətlə hazırlanırdı.

Ənənəvi misgərlik məmulatları arasında süfrə qabları ayrıca qrup təşkil edir. Bu qablar istifadəsinə görə fərdi və kollektiv səciyyə daşıyırdı. Cam, kasa, nimçə, fincan, şərbəti, piyalə, masqura və digərləri fərdi süfrə qablarına aiddirlər.

Məcməyi, sini, sərpuş,ləngəri, dəhmərdan və sair, kollektiv istifadə üçün nəzərdə tutulmuş qablardır. Camlar böyük, orta və kiçik ölçülərdə olaraq, daxili səthi - saya, xarici isə - naxışlı olurdu. Camın orta ölçülü növü – kasa, kiçik ölçülü –piyalə və ya masqura adlanırdı.

Misgərlik kolleksiyasının böyük hissəsini ev-məişət əşyaları təşkil edir. Gündəlik və müxtəlif növ mərasim tələbatlarını ödəyən belə nümunələr interyerin tərkib hissəsi olaraq, o dövr insanlarının əşyalara olan praktiki münasibətini və dizayn təfəkkürünü əks etdirir. Eyni zamanda, bu əşyalar ənənəvi cəmiyyətdə yaşayan insanların estetik təsəvvürlərini, bədii normalarını və dəbi əks etdirmişlər.

Lahıcda bu əsrdə kulli miqdarda məişət əşyası və ev avadanlığı hazırlanırdı. Buradakı məhsullar həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından o dövrün mərkəzi şəhərlərində hazırlanan məişət əşyalarından hec də geri qalmayıb. Hələ XIX əsrin ortalarında Lahıcda 190-a yaxın mis karxanası olub. XIX-XX əsrlərdə Rusiyadan ucuz qiymətə gətirilən qab-qacaq bu sənətə təsir etsə də, böyük tarixə malik olan misgərlik yenə metalişləmədə əsas yerlərdən birini tutub. Həmin dövrlərdə mis qablara hətta qonşu ölkələrdə də böyük ehtiyac duyulurdu. Təəssüf ki, əvvəlki dövrlərə nisbətən son illər mis məmulatlarının həm forması, həm də bəzək motivləri xeyli sadələşib. Artıq XX əsrin əvvəllərində bu məişət əşyalarının kəmiyyəti kimi, keyfiyyəti də getdikcə aşağı düşüb. Asan və ucuz başa gələn şüşə, saxsı, çuqun, dəmir qablar getdikcə mis məmulatlarını aradan çıxarmağa çalışır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, misgərlik əvvəlki gücünü saxlamasa da, bu qədim el sənətinin daşıyıcıları tərəfindən yaşadılır.

Metalişləmənin o biri növlərinə nisbətən zərgərlik sənəti bu əsrlərdə daha çox keçmiş dövrün mütərəqqi ənənələrinə sadiq qalmışdı. Əvvəlki dövrlərdə Azərbaycan qadınları tərəfindən sevilib gəzdirilən üzük, sırğa, bilərzik, sinəbənd, kəmər və s. yenə də dəbdə idi. Dəmirçilik və misgərliyə nisbətən bu sənət daha çox şəhərlərdə inkişaf etmişdi. Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, bu əsrlərdə də zərgərlik mərkəzi Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şəki və Şuşa idi.

Həmin illərdə zərgərlik sənətimizin inkişafına 1935-1936-cı illərdə Bakıda təşkil olunmuş zərgərlik fabriki böyük təkan verir. Buraya şəbəkəçi zərgərlər, həkkak və qəlibkarlar cəlb olundu. Fabrikin inkişafında xalq zərgərlərindən, ilk növbədə H.Quliyev, H.Haşımov və M.Səfərzadənin böyük rolu olmuşdur.

Beləliklə, sovet dövründə zərgərlik Azərbaycanda iki istiqamətdə - fabrik istehsalında və xalq zərgərlik yaradıcılığı yolu ilə artellərdə davam etdirilirdi. Həmin illərdə Bakı zərgərlik fabrikində Qərb üslubunda hazırlanmış nümunələr də modernizə edilirdi. Bu illərdə zərgərlik fabrikində məişətdə istifadəsinə ehtiyac duyulan zinət şeyləri (üzük, sırğa, bilərzik) daha çox istehsal olunurdu. Qərbin üzük modellərindən vaxtaşırı surətdə istifadə edilirdi. Fabrikdə milli zərgərlik nümunələrindən olan "paxlava" və ya "badamı" adlı "gül", "təkqaş" üzüklər, "badamı", "xəmraşı" sırğalar modernizə edilir, onların hər bir kiçicik hissəsi belə ovma, yonma əsasında sərrast surətdə biçilir, sonra da yonulmuş bu hissəciklər lehimlə birləşdirilirdi.

Həmin illərdə respublikamızın zərgərləri də öz yaradıcılıqlarında böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişdilər. Yeni materiallara müraciət edən Azərbaycanın zərgərlik incəsənəti bu illərdə özünün metal emalının ən qədim bədii üsullarını da saxlamış oldu. Əvvəllər olduğu kimi həmin illərdə Azərbaycanın zərgərlik incəsənətində əsas yeri şəbəkəçilik işi tuturdu. Xalq ustaları qızılın, gümüşün nazik simlərindən və melxiordan keçmişin ən yaxşı nümunələrindən heç də geri qalmayan mürəkkəb forma və bəzəkli sənət əsərləri hazırlayırdılar.

1960-cı illərdən başlayaraq bədii metalın zəngin növlərindən sayılan zərgərlik sənəti müxtəlif səbəblərlə əlaqədar olaraq, daha çox Şəki, Naxçıvan, Gəncə və Lənkəran şəhərinin ustaları tərəfindən inkişaf etdirilirdi.

Şəki zərgərləri Ə.Məmmədov, C.Əyyubov, Naxçıvan zərgərləri usta Mahmud və onun şagirdləri M.Seyidovun, A.Nəbiyevin, Ə.Əliyevin bu sənətin yerli ənənələr əsasında inkişaf etdirilməsində böyük rolları olmuşdur.

Məşhur azərbaycanlı zərgər, Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının üzvü Cəmaləddin Eyyubovun əsərləri dəfələrlə beynəlxalq zərgərlik sərgilərində nümayiş etdirilmişdir. Ustadın bir çox əsərləri dünyanın bir çox ölkələrində dövlət və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır. Bu heç də təəccüblü deyil, çünki onun yaratdığı hər bir iş əsl zərgərlik əsəridir və ən təəccüblüsü də budur ki, Cəmaləddin Eyyubov bu sənəti özü öyrənmişdir, üstəlik, qohumları arasında da heç vaxt zərgər olmayıb.

Sənətkarın 1975-cü ildə yaratmış olduğu "Sevil" adlı boyunbağı onun yaradıcılığında ilk mühüm uğuru olmuşdur. Melxior, gümüş və minadan yaradılmış bu zərgərlik nümunəsi öz incəliyi ilə insanı valeh edir. 7 filiqran rozetkalar bir-biri ilə iki sıra zəncir vasitəsi ilə birləşdirilib. Rozetkaların hər biri onların alt hissəsinə bərkidilmiş damcıya bənzər asılqan ilə bəzədilib. Suyun rəmzi qismində çıxış edən damcı təmizliyi və paklığı simvolizə edir. Bununla yanaşı su həyat mənbəyidir. "7" rəqəmi Şərqdə müqəddəs olduğundan sənətkar öz əl işində məhz bu rəqəmə müraciət etmişdir. Rozetkaları bir-biri ilə birləşdirən zəncirlər birliyin dağılmazlığının təminatı və rəmzidir.

Boyunbağının arxa hissəsində qoşa zəncir bir zəncir ilə əvəz olunur, keçid yeri isə "ikili buta" ilə bərkidilib. Azərbaycan ornament ənənəsində butadan ibarət olan kompozisiyanın çoxsaylı növləri mövcuddur. "Sevil" adlı boyunbağıda zərgər "aşiq olmuş buta" növünə müraciət edir: iki damcı, iki qönçə bir-birinə doğru əyilir... Bu kompozisiya ənənəvi olaraq nəslin davamını simvolizə edir.

Metalda təcəssüm olunmuş xeyir-dua rəmzi kimi qəbul olunan bu incəsənət nümunəsini gənc zərgər nişan günündə öz yarına hədiyyə etmiş və bu səbəbdən onun adına uyğun olaraq adlandırmışdır. Bu zərgərlik nümunəsi öz sahibəsinin o qədər xoşuna gəlir ki, o bu boyunbağını toy günü də taxır.

Şəki sənətkarlarından başqa bu dövrdə digər bir çox sənətkarlar də öz əsərləri ilə insanı valeh edirdilər. Onların arasında Rəşid Məmmədov, Məhəmməd Şamov, Nina Paşayeva, Əli Əhmədov, Əlimuxtar Zeynalov kimi sənətkarların adını çəkmək yerinə düşər.

XX əsr Azərbaycan şəbəkə ustaları arasında zərgərlik sənətində nadir hal hesab olunan qadın sənətkar Nina Paşayevanın yaradıcılığı xüsusi diqqətəlayiqdir. Onun işləri müxtəlif zinət əşyaları və xüsusilə də işıq və kölgə arasındakı qarşılıqlı əlaqəni yüksək sənətkarlıqla ifadə etməsi ilə səciyyələnir. Azərbaycan Xalça Muzeyində saxlanılan zərgər Nina Paşayevanın 1976-cı ildə metaldan düzəldilmiş "Piyaləzəng" sırğaları şəbəkə və gavərsə texnikasında düzəldilib. Sırğaların kompozisiyası bir-birinin üstündə yerləşdirilən gül rozetkası, zınqırov və ya çevrilmiş piyalə şəklində olan iki elementdən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Rasim Əfəndi. "Azərbaycan incəsənəti". Bakı. "Şərq-Qərb". 2007
2. Məhəmməd Nərimanoğlu. "Qol gücü, zindan və alın təri. El sənəti: dəmirçilik". Azərbaycan. 2011. - 4 sentyabr. - S. 5
3. Məhəmməd Nərimanoğlu. "Azərbaycanda misgərliyin tarixi beş əsrə bərabərdir". Azərbaycan. 2014. - 18 dekabr. - S.11
4. Telman İbrahimov. "Bədii metal". Azərbaycan Xalça Muzeyi. Bakı. 2017
5. Sevil Sadıxova. "Azərbaycan zərgərlik sənəti". Mədəni-maarif. 2010. - №1/2. – S.66-70.
6. Sevil Sadıxova. "Zərgərlik". Azərbaycan Xalça Muzeyi. Bakı. 2017

7. Наиля Баннаева. “Благословение, воплощенное в металле”. Kaspi. 2018

The development of the Azerbaijani metal art in the twentieth century
Summary

Azerbaijan folk art has very ancient and rich traditions. Copper, after its discovery in Azerbaijan in the period of eneolit plays an important role in the economic, agricultural, social and cultural life of the people of. In the XX century, 3 kinds of metal art were developing in Azerbaijan. They were the profession blacksmith, coppering and jeweller's art.

Развитие Азербайджанского ремесла по металлу в XX веке
Резюме

Азербайджанское народное ремесло имеет глубокие и богатые традиции. После открытия в Азербайджане в период энеолита меди, металл начал играть важную роль в экономической, хозяйственной, общественной, культурной первобытнообщинной жизни. В XX веке в Азербайджане в ремесле по металлу в основном развивалось по трем видам: железному, медному и ювелирному делам.

Rəyçi: dos.S.Sadıqov

Göndərilib: 14.04.2020 Qəbul edilib: 17.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/209-211

Aytac Rauf qızı Teyyubova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
teyyubovaytac@gmail.com

"ŞUŞA"-nın TARİXİ-MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ ELTURAN AVALOVUN QRAFİK SİLSİLƏSİNDƏ

Açar sözlər: *Şuşa, abidə, qrafika, memarlıq, lövhə, ağ-qara cizgilər*
Key words: *Shusha, monument, graphics, architecture, picture, black and white drawings*
Ключевые слова: *Шуша, памятник, графика, архитектура, рисунок, черно-белые рисунки*

İntiqam hissiylə coşurdu Şuşa,
Bu döyüş deyildi, adi tamaşa.
Düşmənin qurduğu hiylə torunda,
Son dəfə canını tapşırdı Şuşa.
(Səməd Vurğun)

Şuşa Azərbaycan xalqı üçün həmişə qürur mənbəyi hesab olunan mövzu olmuşdur və bu təsviri incəsənətimizdə də özünü aydın bir şəkildə göstərir. Bu da səbəbsiz deyil. Azərbaycanın unikal mədəniyyət mərkəzlərdən biri olan Şuşa Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin ən səfalı bölgələrindən biridir. Şəhərin əsası Pənahəli xan tərəfindən qoyulduğuna görə də ilk vaxtlarda "Pənahabad" adlandırılırdı. Şuşa qalası 3 əsas qapıya malik idi: Ağoğlan, Gəncə, İrəvan qapıları. Qarabağın incisi sayılan Şuşa öz tarixi memarlığı ilə məhşur olan şəhərdir. Burada 549 qədimi bina, 17 məscid, 2 qəsr, 2 mədərsə,72 mühüm tarixi abidə və tanınmış şəxslərin evləri mövcuddur. Bu bölgədə yerləşən bir çox tarixi memarlıq abidələri memar Kərbalayi Səfixan Qarabaği tərəfindən inşa edilmişdir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin Erməni silahlı birləşmələri tərəfindən ələ keçirilmiş torpaqlarında vandalizmin izlərini aydın bir şəkildə görmək mümkündür. Bunun ən başlıca nümunəsi isə memarlıq abidələrimiz hesab olunur ki, Ermənilər Azərbaycana məxsus olan bir çox abidələrin məhv edilməsini ilə yanaşı təəssüf ki, bəzilərinin də ermənləşdirilməsinə nail olmuşlar. Bu mənada Şuşa ünvanlı sənət əsərləri duyulası tarixi əhəmiyyət daşıyır. Çünki, zamanında malik olduqlarımızın gələcək nəsillərə çatdırılması üçün tarixi abidələrimizin bədiiləşdirilməsi ən yaxşı vasitədir.

Bu mənada bir çox sənətkarların, rəssamların yaradıcılığında Şuşanın əsas mövzu hesab edilməsi yaxşı haldır və bu sırada Elturan Avalovun adı xüsusi hörmətlə çəkilir. Qarabağ mövzusuna müraciət edən sənətkarların öncüllərindən olan rəssam Elturan Avalov yaradıcılığı incəsənətimizdə mühüm yer tutur. "Şuşa" rəssamın bədii irsini daha da zənginləşdirən mövzulardandır. Anası Məhbubə xanımın əslən Şuşalı olmasının rəssamın bu mövzuya müraciət etməsində az təsiri olmamışdır.

Elturan Avalov incəsənətin bir çox sahələrində fəaliyyət göstərmiş, lakin rəssamlığın qrafika janrında daha davamlı və məhsuldar işləmişdir. Buna səbəb isə uşaq vaxtından evlərində olan "Molla Nəsrəddin" jurnalında gördüyü qrafik cizgilər və karikaturalar olmuşdur. E.Avalov Azərbaycan Politexnik İnistutunun inşaat fakultəsinin memarlıq şöbəsini bitirmiş, daha sonra isə AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitunda təhsilini davam etdirmişdir. Akademik Əbdülvahab Salamzadə rəhbərliyi ilə rəssam Şuşa memarlığı ilə bağlı elmi işini müdafiə etmişdir. Rəssam 1968-1970–ci illər ərzində Şuşada olmuş və elmi işi ilə bağlı olaraq axtarışlar ertmişdir. O, Şuşa ilə bağlı demək olar ki, hər bir nüansı öyrənirdi. Sənətkar bir- birinin ardınca "Memarın gözü ilə", "Şuşa memarlığı", "Elturan" kitablarını dərc etdirmişdir. Rəssam Şuşa memarlığına həsr olunmuş lövhələri ağ- qara tonlarla, tuj pero texnikasına işləmiş, ərsəyə gətirmişdir.

E.Avalov yaradıcılığının ana xəttini də məhz Şuşa mövzusu təşkil edir. Şuşa şəhərinin memarlığını tədqiq edən sənətkar, şəhərin müasir memarlığı ilə yanaşı, gördüyü əski memarlıq abidələrini də təsvir etmişdir. O, şəhərin bütün küçələrini bir - bir gəzərək tarixilik daşıyıcılarımız olan memarlıq abidələrimiz ilə tanış olmuş, onları hiss etmiş, duymuşdur. Elturan Avalovun Şuşa ilə bağlı rəsimləri sayəsində məhz bizlər də dağıdılmış, taleyindən bixəbər olduğumuz abidələrimiz, meydanlar, bulaqlar haqqında müəyyən məlumat əldə edə bilirik.

Rəssamın yaradıcılığında Şuşanın tarix memarlığından "Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın evi", "Yuxarı Gövhər ağa məscidi", "Mehmandarovların evi", "İbrahimxəlixanın qəsri", "Bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun evi", "Aşağı Gövhər ağa məscidi", "Turşsu qaleryası", "Xan sarayı", "Saatlı məscidi", "Qala qüllələri",

"Xurşudbanu Natəvanın tikdirdiyi karvansara", "Qara böyük Xanım darvazası", "Gəncə darvazası", "Pənahəli xanın qəsri", "M.P.Vaqif məqbərəsi və digər abidələr öz əksini tapmışdır.

Elturan Avalov yaradıcılığında eyni memarlıq abidəsinə bir neçə dəfə müraciət edərək onları hər dəfəsində tamaşaçıya fərqli rakuslardan təsvir etməklə, onun gözəlliyini üzə çıxarmağı bacarmışdır. "Yuxarı Gövhər ağa" mövzusuna da rəsssam iki dəfə müraciət edərək abidənin bütün detallarını dəqiqliklə əsərində əks etdirmişdir. Memarlıq abidəsi 1883-1884-cü illər ərzində Kərbəlayı Səfixan tərəfindən Gövhərxan ağanın sifarişi əsasında tikilmişdir. Təsvirdə ilk öncə bütün incəlikləri, əzəməti ilə ucalan memarlıq nümunəsi diqqət çəkir ki, ön hissədə yerləşdirilmiş olan Meydan bulağı isə abidə ilə bir bütünlük əldə etmişdir.

Avalov yaradıcılığına xas olan sakitlik duymunu bu təsvirdə də ayın bir şəkildə görmək mümkündür. Göy üzündə başlayan fırtınaya yer də biganə qalmamış, ona qoşulmuşdur. Rəssam bu effekti ağ – qara cizgilərlə dalğavarilik yaratmaqla əldə etmişdir. Bu fırtınaya məhəl qoymayan memarlıq abidəsi isə öz statikliyi, sakitlik duyumu ilə seçilir. Rəssamı da öz həmkarlarından fərqləndirən bu başlıca xüsusiyyəti təsvirdə aydın görünür. Bu tarixi abidənin bütün memarlıq xüsusiyyətləri, incəlikləri rəssam tərəfindən işlənilmişdir.

"Onun "şəhər-qala"nın memarlıq incilərinə yaradıcı memar – rəssam münasibətindən Şuşanın cəlbediciliyi və ecazkarlığı ilk baxışdan duyulan "memarlıq salnaməsi"yaranmışdır. Çox vaxt sənətkarlarımızın zamanında yaşadıqları dövrə "bədii güzgü" tutmaqda gecikmələrinin qarşılığında Elturan Avalovun ağ –qara cizgilərdən "boylanan" əsərlərini həm də onun yaradıcı –vətəndaş mövqeyinin nümayişi saymaq olar. Rəssamın Şuşa ünvanlı lövhələrində tarixiliklə bədiiliyin uğurlu sintezinin mövcudluğu yəqin ki silsilənin əhəmiyyətini artıran amillərdəndir. Hər bir motivi qeyri – adiliyi ilə seçilən cizgi improvizələri ilə gerçəkləşdirən rəssam müxtəlif formalı cizgilərlə sözün əsl mənasında "daşlaşmış poetika" kimi qəbul olunan milli memarlıq tikililərinə duyğulandırıcı estetik tutum bəxş etmişdir.

Rəssamın yüksək sənətkarlıq metodu ilə yaratmış olduğu digər eyniadlı əsəri isə "Aşağı Gövhər ağa" hesab olunur. Məscid Şuşanın qapan meydanında Gövhər ağanın sifarişi ilə 1874 -1875–ci illərdə tikilmişdir. Tabloda məscidin bütün təsviri deyil, yalnızca giriş hissəsinin təsviri verilibdir ki, rəssam memarlığın giriş hissəsini, tağını, pəncərələrinin əyintili formasını - bütün memarlığını dəqiq bir şəkildə göstərə bilmişdir. Bu da Elturan Avalovun yaradıclığının, onun məharətinin göstəricisidir. Ağ-qara cizgilərlə işlənilmiş tağlar öz möhtəşəmliyi ilə seçilir.

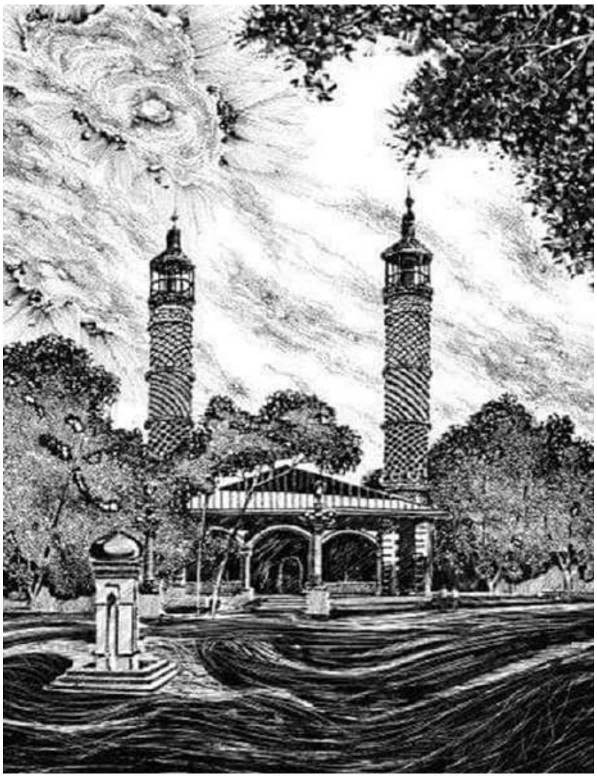
Yaradıcılığındakı "Xan sarayı", "Saatlı məscidi", "Xurşudbanu Natəvanın evi","Xan qızı bulağı", "Mehmandarovların evi", "Zöhrabbəyovların evi", "Xan evi", "Bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin evi", "Çuxur məhəllə", "Mamyı məhəlləsi", "Bülbülün evi", "Süleyman Ələsgərovun evi", "Seyidli məhəlləsi", "Ağdədəli məhəlləsi", "Nəcəf bəy Vəzirov küçəsində Məşədi Tağıyevin evi", "Seyidli məhəlləsində xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlunun evi" və b. qədimiliyi özündə yaşadan abidələrdəndir.

Rəssamın ən yaddaqlan rəsimlərindən olan "Gəncə darvazası" əsəri tuş- pero texnikasında işlənilmiş və öz axıcılığı ilə seçilir. Rəssam darvazanı mərkəzdə yerləşdirməklə, ətrafında isə heç bir detal əlavə etmədən tamaşaçının diqqətini məhz Gəncə qapısına yönəltmişdir. İlk baxışda darvazanın ön hissəsində sanki axan çayın təsviri verilmişdir. Lakin bu rəssamın yaradıcılığına xas olan axıcılıqdan irəli gəlir. Sözün əsl mənasında bu abidə Şuşanın ən çox seçilən abidələrindəndir. E.Avalov da məhz bu abidəni təsvir etməklə də bu memarlığın vacibliyini bütün detallarında vurğulamışdır.

Elturan Avalovun təsvirlərindəki ağ və qara rəngin koloriti rəsmlərinin füsunkarlığını əldə edilməsinə gətirib çıxarır. Rəssam yüksək sənətkarlıq metodu ilə yaratmış olduğu qrafik cizgilərdə qədim şəhərin bədii salnaməsini təşkil edən memarlıq abidələri bütünlükdə öz arxitekturası, dekorativlikləri, xırda detalları ilə birgə təsvir edilmişdir. Şuşa ilə bağlı rəsmlərdə sənətkar memarlıq abidələrimizin keçmiş görkəmini yüksək məharətlə təsvir etmişdir.

Rəssamın bədii irsində "Xan qızı" Xurşidbanu Natəvanın adını daşıyan bulağın təsvirinə də yer ayrılmışdır. Qarabağın sonuncu hakimi Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı Xurşidabanu Natəvan lirik üslubda çalışan şairə, rəssam həm də xeyirxahlığı ilə də ad qazanmışdır .Xan qızı Qarabağın bütün kimsəsizlərinə kasıblarına əl tutmuş, onlara həmişə köməklik etmişdir. O Şuşaya su çəkdirmiş, elə buna görə də bulağın adı "Xan qızı bulağı" adlandırılmışdır. Memarlıq abidəsi Şərq üslubundakı detalları ilə diqqət çəkir. Rəssamın yaradıcılığında özünəməxsusluğu ilə seçilən bu əsərdə Xan qızı bulağı ön planda yerləşdirilərək, bütün detalları ilə birgə işlənilmişdir. Ətrafında yerləşdirilmiş ağaclar isə monumentallığı ilə seçilir.

Elturan Avalov hal-hazırda Azərbyacan Memarlıq və İnşaat Universitetinin "Təsviri incəsənə" kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışır. Sənətkarın Şuşa ilə bağlı 50-dən çox əsərə malik olduğu da bir faktdır. Ancaq rəssam bu gün də bir-birinin ardınca bədii irsini zənginləşdirən Şuşa mövulu əsərlər yaratmaqdadır.

Elturan Avalov "Yuxarı Gövhər ağa məscidi"- tuj- pero, 1990 -2000-ci illər.

Ədəbiyyat

1. "Şuşamızın memarlıq səlnaməsi/Bir əsərin tarixçəsi", Ziyadxan Əliyev - Mədəniyyət, 2017, 5 may, S. 13.
2. Shusha (İsomatrial) - E.Avalov, Heydar Aliyev Foundation - Bakı, 2008.
3. "Memarlıq abidələri təsviri sənət əsərlərində" - sərgi, Gülər - Mədəniyyət, 2011, 30 sentyabr, S.13.
4. "Mənə Vətənimin qoxusu daha əzizdir" - Elturan Avalov - Zaman, 2011, 12 - 18 mart, S. 7.
5. "Elturan Avalov qrafik əsərlərində Şuşanın bədii-estetik təcəssümü", Gülnar Dadaşlı - Mədəniyyət. N 2. S. 64-66
6. Memarın gözü ilə, Elturan Avalov - Bakı, 1978.
7. "Memar rəsm çəkməyi bacarmırsa onun memarlığı bütöv olmayacaq - Vaxilə arşımalçı kimi Şuşanın bütün küçələrini həyətlərini gəzib rəsmlər çəkmişəm", E.Avalov, müsahibəni apardı S.Soltanlı - Mədəniyyət, 2015. 24 iyul, S.8.

Historical and architectural monuments of "Shusha" in the Elturan Avalov graphic series

Summary

"Shusha", which holds an important place in the works of artist-architect Eltuan Avalov, is in a series of works that occupy an important place in our fine arts. In these paintings, the artist depicts the architectural works of Shusha as a memory of his childhood and later as a result of his research. This article provides an analysis of Elturan Avalov's works included in the "Shusha" graphic series.

Историко-архитектурные памятники "Шуша" в графической серии Элтурана Авалова

Резюме

«Шуша», занимающая важное место в творчестве художника-архитектора Эльтуана Авалова, входит в серию работ, занимающих важное место в нашем изобразительном искусстве. На этих картинах художник изображает архитектурные произведения Шуши как память о своем детстве, а затем и в результате своих исследований. В данной статье приводится анализ работ Эльтурана Авалова, включенных в графическую серию «Шуша».

Rəyçi: prof. Z.Əliyev

Göndərilib: 04.04.2020 Qəbul edilib: 07.04.2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/53/212-215

Fidan Nazim qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
Fine.art21@mail.ru

XX ƏSRIN 50-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN RƏNGKARLIĞINDA TƏSVİRİ SƏNƏTƏ QOVUŞMUŞ QADIN OBRAZLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözləri: *qadın obrazı, portret, M.Abdullayev, T.Tağıyev, B.Mirzəzadə*
Key words: *female image, portreit,M.Abdullayev, T.Tagiyev, B.Mirzazadeh*
Ключевые слова: *образ женщины, портрет, М.Абдуллаев, Т.Тагиев, Б.Мирзезаде*

Əgər tarixə qovuşmuş Azərbaycan incəsənət tarixinə nəzər yetirsək, o zaman qadın gözəlliyinin və incəliyinin tərənnümünün təsviri sənətdə, o cümlədən də rəngkarlığda mühüm yer tutduğunu görərik. Əgər keçmişimizi vərəqləməli olsaq, o zaman Azərbaycan tarixində çoxsaylı qəhrəman, cəsur və ziyalı qadınlarımızın olduğunu görərik.

Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan rəngkarlığının fərqləndirici xüsusiyyəti müasirliye nüfüs edilməsindən, janrların geniş inkişafından ibarətdir. Rəngkarlığda ön planda sosrealizm özünü biruzə verir. Rəssamlar əmək fədakarlığını, başdan-başa dəyişmiş vətən torpagının gözəlliyini tərənnüm edən, bir sıra qadınların obrazını kətan üzərində canlandırmışlar. Bu dövrdə məharətlə çalışan rəssamlardan M.Abdullayev, B.Mirzəzadə, T.Tağıyev və b. öz dəsti-xətti ilə seçilən və başqa sahələrdə öz sözünü demiş və özünəməxsus sənət yolu seçmiş qadınların obrazını əsərlərində canlandırmışdırlar.

Azərbaycan müasir təsviri sənət tarixində elə şəxslər olub ki, onlar hansı dövrdə, hansi şəraitdə yaşamasından asılı olmayaraq, sənət ideallarını daha uzaq zamanlara hesablayaraq yaradıblar. Çünki onlar yaratdığlarının zamanın dönəmi dəyişdikcə, öz əhəmiyyətini daha da artıra və düşündürə biləcəyinə əmin olublar.

Beləliklə, təsviri sənətin rəngkarlıq sahəsində çalışan rəssamlarımız daima öz yaradıcıqlarında qadın obrazına müraciət etmişlər. Tanışlıq üçün deyək ki, bu qəbilədən biri xalq rəssamı Tağı Tağıyevin XX əsrin 50-80-ci illərində yaratdığı qadın obrazları öz lirizm və incəliyi ilə, gözəllik və sadəliyi ilə, daxili, mənəvi zənginliyi və orijinallığı ilə və gözoxşayan rəng harmoniyası ilə diqqət mərkəzində durur. Onun əsas müəllimləri təbiət və insanlar olmuşdur. Rəssamın müraciət etdiyi qadın obrazları zəhmətkeş insanların, ziyalı, mədəni və gələcəyi parlaq olan gənc qadınların obrazları ilə diqqət mərkəzində durur. Ümumiyyətlə rəssam Tağı Tağıyev portret əsərlərində təsvir edəcəyi şəxsin, obrazın daxili aləmi, ruhi vəziyyətinə maraq göstərir və özünəməxsus xüsusiyyətlərini ön plana çəkməyə önəm vermişdir. Rəssamın bu qebilədən olan "Həyat yoldaşının portreti" (1950), "İmtahandan qabaq" (1955), "Əsmər qız"(1957), "Rəssam Maral Rəhmanzadənin portreti"(1960) və s. əsərlərin göstərmək olar. Sənətkar həyat yoldaşı Həbibə xanımın çoxsaylı portretlərini çəkmişdir. Bu məqamda bu obraz təbiiliyi ilə diqqəti cəlb edir. "İmtahandan qabaq" olan əsərdə zərif, bir o qədərdə zəhmətkeş qadın obrazı təsvir olunmuşdu. Rəssam obrazın üz cizgisinin dəqiq verilməsi ilə, obrazın daxili aləmini, hiss və duyğularını aydın ifadə etmişdir. Onun simasından bilmək olar ki, məharətlə çalışıb imtahana hazır gəlib. Sanki o anda öz növbəsini gözləyərkən gözləri uzaqlara dalmış yorğun baxışlarını rəssam çox gözəl əks etdirə bilmişdir.

1961-ci ildə T.Tağıyev Qərbi Afrika ölkələrinə yaradıcılıq axtarışlarına gedir. Bu səfərdən aldığı təəsüratlar rəssamın yaradıcılığına güclü təsir göstərir. Bunula belə, Afrika qadınlarından bəhs edən lirik və eyni zamanda çox dekorativ kompozisiyalarda sənətkar təbii gözəllikəri ifadə etməyə cəhd edir. Rəssamın Afrika silsiləsinə aid olan "Afrika qızı" əsəri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, bizim qarşımızda al şəfəqə qərq olan, güclü iradəyə və bədən quruluşuna malik, gözəl gənc afrikalı qadın canlanır. Bu səfərdən sonrakı illərdə yaranmış "Ana səadəti" (1961), "Baradügahdan olan qadın" (1964-1965) əsərlərlərini qeyd etmək olar.

Azərbaycan təsviri sənətinin görkəmli nümayəndəsi Mikayıl Abdullayev əlinə fırça aldığı gündən könlünü rənglər aləminə əbədi məhəbbətlə bağladı. Gözlərinin seçdiyi, əllərinin isitdiyi mövzuları kətan üzərində elə ustalıqla işlədi ki, istedadlı rəssam üçün quruluş, zaman anlayışı olmadı. Əslində, yaradıcılığının qızıl dövrü sovet hakimiyyətinin hökm sürdüyü illərə təsadüf etdi. Amma elə əsərlər yaratdı ki, diktələrə boyun əymədi, vaxtdan yuxarıda dayandı. Fırçasından süzülən sənət inciləri əbədiyaşarlıq qazandı. Rənglər Mikayılın əlində sanki sehrlənirdi. Xalq rəssamı Mikayıl Abdullayev da 1950-ci illərdə yaradıcılığında qadın obrazlarına geniş yer vermişdir. Qadın gözəlliyini, zərifliyini və cəmiyyətdə tutduğu mövqeydən aslı olaraq yanaşdığı qadın obrazları rəssamın əsərlərinin aparıcı rolunu təmsil edir. Sənətkar əsərlərinin əsas qəhramanları kimi qeyri-adi məlahəti və təmkini ilə fərqlənən qadınları təsvir edirdi. Rəssamın vurğuladığına görə, o, əsrin dörddə birini qadın surətləri üzərində işə həsr etmişdi və rəssamın ilham verici bağlılığın əsasını, ilk növbədə, mənəvi və plastik gözəllik təşkil edir. Sənətkar kənd qızları, kənd qadınları olan qəhrəmanlarının hər hərəkətini diqqətlə izləyirdi. Bu bədii xüsusiyyətləri özündə əks etdirən əsərlər silsiləsindən sənətkarın "Sosialist Əməyi qəhrəmanı Şamama Həsənovanın portreti", "Mənim anam", "Güzgünün qabağında", "Caypur qadınları" və s. qadınlara ithaf olunmuş əsərləri qeyd etmək olar.

Rəssamın portretləri arasında yer tutan portretlərdən biri də "Rəqqasə Əminə Dilbazinin portreti"dir. Milli geyimdə zərif əlləri ilə rəqs edən rəqqasənin obrazı tünd rəngli fonda təşkil edir. Onun geyimində təsvir olunan bəzəklərin, ornamentlərin dəqiqliyi və obrazın zərifliyi ilə səciyyələnir, bundan başqa təsviri əsərə dinamiklik bəxş edir. Bundan əlavə rəssam çox dərin məhəbbətlə sevdiyi anasını təsvir etmişdir. Buna misal "Mənim anam" ("Rəssamın anasının portreti") adlı əsərini vurğulamaq zəruridir. Kompozisiyanın əsasını qayğıkeş, mehriban qadın, ana obrazının təsviri təşkil edir. Öz dəsti-xətti ilə seçilən sənətkar həyat yoldaşı Leyla xanımın portretinə yaradıcılığında dəfələrlə müraciət etmişdir. "Güzgünün qabağında" olan əsərində həyat yoldaşını ketan uzərində görüntüyə gətirmişdir.

Mikayıl Abdullayev öz qəhrəmanlarının portretlərində incə psixoloji çalarları göstərməyə qadir idi. Sənətkar ifadəli simalar təsvir etməklə yanaşı məna kəsb edən duruşu göstərmək üçün mürəkkəb rakurslardan məharətlə istifadə edirdi. Buna misal olaraq, sosialist əməyi qəhrəmanı "Şamama Həsənovanın portreti"ni qeyd etmək zəruridir. Portretdə elin qəhrəman qızı tarlada təsvir olunub. Axşam günəşinin parlaq şuaları onun üzünü işıqlandırır. Rəssam pambıq ustasının dərin psixoloji sürətini yaradır. Əmək qəhrəmanının xoşxasiyyətli, nikbin xarakterli, humanist duyğulu, gözəl bir insan olduğunu bizə çatdırır.

Rəssamın üçaylıq Hindistan səfərləri (1957) baxışlarında dəyişiklik yaratdı və o, 1950-ci illərin sonlarında rus realizminin stilistikasından tamamilə uzaqlaşdı. Sənətkarın palitrası ahəngdar, boyaları gərgin xüsusiyyəti alır. Hindistan ölkə sakinlərinin mehriban anaların, biçarə dilənçilərin, zəhmətkeş kəndlilərin cazibəli gözəlliyi ilə özünə cəlb edən qadınların psixologiyasını dərk etməyə can atır və bununla belə hind qadınların gözəlliyinə, plastikasına, zərifliyinə heyran qalan sənətkar zəngin qadın sürətləri qalereyası yaradır. Müəllifi olduğu "Caypur qadınları" adlı əsərdə rəssam hind qadının obrazını olduqca dəqiq və ifadəli təsvir etməyə nail olmuşdur. Burada sənətkar hind qadınların geyim mədəniyyəti haqqında təsəvvür formalaşdırmağı bacarmışdı. Bundan əlavə Hindistan silsiləsindən olan "Racəstanlı qadın" (1957), "Çəltikçi qızlar", "Benqal qızlar", "Balaca Çandra", "Körpəsinə süd verən qadın" - ən uğurlu əsərləri kimi hesab etmək olar. Sariyə bürünmüş gözəllərin incə, cazibəli yüngül yerişinə, parlaq geyim və bəzəkləri ilə ziddiyyət təşkil edən qarayanız dərisinə, incə barmağlarına, və zərif biləklərinə, hərəkətlərinin təbiiliyi və sərbəstliyinə valeh olmamaq mümkün deyil.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, yalnız müharibədən sonrakı illərdə T.Tağıyev, M.Abdullayev kimi rəssamlarımız bir sıra psixoloji portretlər çəkərək milli portret janrında yeni mərhələnin başlanmasına təkan vermişlər. Böyükağa Mirzəzadənin portret janrında qadın obrazlarını işlənmiş əsərlərində də bu yeniliklər hiss olunur. Bu portret qadın obrazlarından “Müğənni S.Qədimova” (1956), “Balerina R.Axundova” (1956), “Müğənni S.Aslanova” (1957), “Rəqqasə R.Cəlilova” (1957) və bir çox digər portretlər bu qəbildəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan təsviri sənətinin görkəmli nümayəndəsi, xalq rəssamı Böyükağa Mirzəzadə sənətinin qüdrəti ilə ölkəmizin sərhədlərindən uzaqlarda da şöhrət qazanmış, yaratdığı əsərlərlə Azərbaycan təsviri sənət tarixinə öz adını əbədi həkk etmişdir.

XX yüzillikdə Azərbaycan incəsənəti milli bədii irsin zəngin qaynaqlarından, eləcə də dünya mədəniyyətinin mütərəqqi ənənələrindən və novator nailiyyətlərindən faydalanma yolu ilə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Mübaliğəsiz qeyd etmək olar ki, həmin dövrün olduqca gərgin, mürəkkəb, dinamik siyasi və ictimai şəraitində formalaşıb boya-başa çatmış milli incəsənətimizdə özünəməxsus tərəqqi və intibah baş vermişdir. Bunun başlıca səbəbi xalqın həyatında, cəmiyyətdə, mənəvi mədəniyyətin müxtəlif sahələrində gözəçarpan yeni təmayüllərin, yeni estetik tələblərin yaranması ilə bağlı olmuşdur.

XX əsrin 50-ci illərində Böyükağa Mirzəzadə yaradıcılığının zənginləşdiyi bir mərhələdir. Bütün fəaliyyəti boyu mövzu rəngarəngliyi ilə seçilən Böyükağa Mirzəzadənin (1921-2008) əsərlərində də onun dünya incəsənəti ənənələrindən yaradıcılıqla faydalandığı duyulmaqdadır. O, müxtəlif mövzu və obrazlara müraciət etmişdir. Tematik janrda yaratdığı qəhrəman obrazları zamanın ideoloji tələblərinə uyğun olaraq zəhmətkeş insanlar, fəhlə və kolxozçular idi. Sənətkarın özünəməxsus ton keçidləri, plenerə hədsiz marağı olması, impressionist ənənələrinə xüsusi meyilliyi, işiq-kölgə effektlərinin səlisliyi və rəsmin dəqiqliyi ilə, rəsmlərindəki işiqli, günəşli mühitdə olması sosializm ideologiyasına görə heç də quru görüntüdən ibarət deyil. Bu xüsusiyyətlərdən bir nəticə çıxararaq rəssamın “Pambıq yığımı” olan əsərində özünəməxsus işləmə tərzinin necə məharətlə təsvir etməsinin şahidi ola bilərik. Komozisiyanın əsasını zəhmətkeş qadınların iş prosesi zamanı təsviri təşkil edir. Qırmızı, narıncı, ağ ton keçidlərinin və səmanı təmsil edən mavi rəng tonunun dəqiq seçimi əsərin təsir gücünü artırır. Bu əsərdə təsvir olunan obrazlar sanki, ani zaman kəsiyində yaranmışdır.

B.Mirzəzadə yaradıcılığında portret janrı mövzu nöqtəyi-nəzərindən çoxluq təşkil edir. Rəssam yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində bu mövzuya müraciət edərək bir sıra yaddaqalan portretlər yaratmışdır. 1950-ci illərdə dahi rəssam cəmiyyətimizin intellektual həyatında xüsusi yer tutan mədəniyyət xadimlərinin portret obrazlarının qalereyasını yaratmışdır: bu – Müğənni S.Qədimova (1957), Balerina R.Axundova (1955), Müğənni S.Aslanova (1957), Rəqqasə R.Cəlilova (1957) və bir çox başqalarıdır. Onun tablolarında lakoniklik və statiklik obrazların daxili, mənəvi hiss və duyğularının bizə şatdırılmasında müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan mədəniyyət və incəsənətinin tanınmış şəxsiyyətlərinin portretləri üzərində işləyib. Onun qadın obrazlı portretləri qalereyasından “Həyat yoldaşının portreti” (1953-1959), “Maral Rəhmanzadənin portreti” (1960), “Şubalı qadın” (1969) əsərlərini misal çəkmək olar.

Beləliklə, qadın mövzusu bədii mədəniyyətdə hər zaman populyar olan mövzulardan biridir. Qadın, gözəllik və təsviri sənət. Bu üç sözdəki bağlılıq həmişə bir- birini tamamlamışdır. Bu üç sözün məzmunu gözəl harmoniya yaradaraq bəşər sivilizasiyasının əsasını qoymuşdur.

Ədəbiyyat

1. “Mikayıl Abdullayev. Rəngkarlıq və qrafika”. Xalq Əmanəti, 2013-cü il.
2. “Tağı Tağıyev”. Sərvət, 2013.
3. “Mikayıl Abdullayev”. Sərvət, 2013.
4. “Böyükağa Mirzəzadə”. Sərvət, 2013
5. R.Əfəndi. “Azərbaycan incəsənəti”. Bakı,2007.

Characteristics of Female Images in Azerbaijani Painting in 50s of XX Century

Summary

A distinctive feature of Azerbaijani painting in the postwar period is the influx of modernity and the broad development of genres. Social realism is at the forefront of painting. Artists recreated the image of several women on canvas, glorifying their dedication and the beauty of their homeland. M.Abdullaev, B.Mirzazade, T.Tagiev and others were among the artists who skillfully worked during this period. In their works, they revived the image of women who were distinguished by their style and expressed their opinions in other areas, and chose their own path of art. Only in the post-war years, our artists, such as T.Tagiev and M.Abdullaev and others, painted a number of psychological portraits and gave impetus to the beginning of a new stage in the national portrait genre.

Характеристика женских образов 50-х годов XX века в азербайджанской живописи

Резюме

Отличительной чертой азербайджанской живописи в послевоенный период является наплыв современности и широкое развитие жанров. Социальный реализм выходит на первый план. Художники воссоздали образ нескольких женщин на холсте, прославляя их самоотверженность и красоту своей родины. М.Абдуллаев, Б.Мирзазаде, Т.Тагиев и другие художники были среди тех, которые умело работали в этот период. В своих работах они возродили образ женщин, отличавшихся своим стилем и высказавших свое мнение в других областях, и выбрали свой собственный путь искусства. Только в послевоенные годы наши художники, такие как Т.Тагиев и М.Абдуллаев и другие, написали ряд психологических портретов и дали толчок началу нового этапа в национальном портретном жанре.

Reyçi: dos. S.Sadıqov

Göndərilib: 09.04.2020 Qəbul edilib: 10.04.2020

T O P L U N U N   İ Ç İ N D Ə K İ L Ə R

FİLOLOGİYA   PHILOLOGY   ФИЛОЛОГИЯ

HÜQUQ   THE LAW   ПРАВО

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

SİYASİ ELMLƏR POLITICAL SCIENCES ПОЛИТОЛОГИЯ

PSİXOLOGİYA PSYCHOLOGY ПСИХОЛОГИЯ

PEDAQOGİKA VƏ PSİXOLOGİYA PEDAGOGY AND SYCHOLOGY ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

SƏNƏTŞÜNASIQ VƏ MEMARLIQ ART CRITICISM AND ARCHITECTURE ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ И АРХИТЕКТУРА

www.aem.az AEM AZ EN TR RU

"ELMİ İŞ"

humanitar və ictimai elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

Jurnalda aşağıdakı sahələr üzrə məqalələr dərc edilir:

- Tarix və antropologiya
- Filologiya
- Hüquq elmləri
- Fəlsəfə və sosiologiya
- Siyasi elmlər
- Psixologiya
- Pedaqogika
- Sənətşünaslıq və memarlıq

Məqalələr Azərbaycan, ingilis, türk və rus dillərində qəbul olunur

Məqalələrin texniki tərtibatına dair tələblər

Həcmi
Məqalələr - 8-25 səh.
Mətnlər Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatda, hər tərəfdən 2 sm olmaqla Times New Roman şrifti ilə 14 pt ölçüdə, 1,5 sətirarası intervalla, 1 sm abzasla yığılmalıdır.
Müəllif haqqında məlumat **sağdan, qalın şriftlə** aşağıdakı qaydada tərtib olunmalıdır:
Müəllif(lər)in adı, atasının adı, soyadı (yalnız ilk həriflər böyük olmaq şərti ilə)
Bu məlumatdan aşağıda müəllif(lər)in iş yeri (qısaltmalardan istifadə etmədən) adi şriftlə (nə qalın, nə kursiv) göstərilməlidir, əgər müəllif məqalə nəşrə təqdim olunan zaman heç bir elm və ya təhsil (orta və ya ali) müəssisəsində çalışmırsa, o zaman iş yeri əvəzinə yaşadığı şəhər və ölkə göstərilir. Müəllifin vəzifəsinin, elmi adı və ya elmi dərəcəsinin göstərilməsinə ehtiyac yoxdur!
Müəllif(lər)in şəxsi **elektron poçt** ünvanı **mütləq şəkildə** iş yeri məlumatlarından sonrakı sətirdə e-mail sözü yazılmadan göstərilməlidir.
Məqalənin adı - ortadan böyük hərflərlə (Caps lock-dan istifadə edilərək) qalın şriftlə verilməlidir.
Açar sözlərlə məqalənin adı arasında məsafə aşağıdakı qaydada verilməlidir:
Abzas - interval: əvvəl - 0, sonra - 10
Açar sözlər (Azərbaycan dilində)
Key words (ingilis dilində)
Ключевые слова (rus dilində)
3-6 arası açar söz olmalıdır
İlk olaraq məqalənin yazıldığı dildə olan açar sözlər verilməlidir.
"Açar sözlər", "Key words", "Ключевые слова" söz birləşmələri qalın kursivlə, sözlərin özü isə sadəcə kursivlə yazılmalıdır.
Məqalənin mətni aşağıdakı hissələrdən ibarət olmalıdır:
Giriş məqalənin aktuallığını və elmi yeniliyini əks etdirməli və 5-10 cümlədən ibarət olmalıdır.
Girişdən sonra başlıqsız olaraq məqalənin əsas mətni başlamalıdır.
Bu iki hissə arasında məsafə "Abzas - interval: əvvəl - 0, sonra - 10" qaydası ilə təyin edilməlidir.

Məqalənin sonunda mütləq olaraq **Nəticə** hissəsi verilməlidir. Nəticə 5-10 cümlədən ibarət olmalıdır və sıra nömrəsi olmadan məqalənin əsas nəticələrini əks etdirməlidir. ("Nəticə" sözü Caps lock-la qalın hərflərlə ortada verilməlidir). Əsas mətnlə Nəticə arasındakı məsafə "Abzas - interval: əvvəl - 0, sonra - 10" qaydası ilə təyin edilməlidir.
İstinadlar mətnin içərisində aşağıdakı qaydada yazılmalıdır:
Mətndə mənbənin (fikrin) müəllifi göstərilmədikdə
Müəllifin soyadı - vergül - interval, mənbənin nəşr ili - iki nöqtə - interval - səh. ***Nümunə***: Axundov, 2005: 201)
Əgər müəllifin adı mətndə çəkilirsə o zaman bu qaydada yazılmalıdır: "...A.Axundov (2005: 205) qeyd etmişdir ki..."
Ədəbiyyat siyahısı məqalədə **istinad ardıcıllığına uyğun** olaraq aşağıdakı qaydalarla sıra nömrəsi ilə qeyd olunmalıdır və **Ədəbiyyat** kimi verilməlidir.
Məqalənin hazırlandığı dildən fərqli digər iki dildə məqalənin adı göstərilməklə **7-8 cümlədən ibarət Xülasə** yazılmalıdır.
Xülasənin mətnində "Bu məqalədə filan məsələ araşdırılır..." kimi cümlələr qəti şəkildə istifadə olunmamalıdır! Mətndə məqalənin elmi yeniliyini, araşdırılan mövzuya dair fikir və bir-iki cümləylə əldə olunan nəticə izah edilməlidir.
"Xülasə" sözü yazılanda qalın hərflərlə yalnız "X" hərfi böyük yazılmalıdır.
Xülasədə mütləq məqalənin adı verilməlidir!
Xülasənin xarici dillərə tərcümə edilərkən qəti olaraq elektron tərcüməçilərdən istifadə olunmamalıdır.
Cədvəl və şəkillər nömrələnir və bilavasitə mətndə yerləşdirilir. Cədvəl sözü və cədvəlin nömrəsi cədvəlin üst tərəfindən qalın hərflərlə yazılmalıdır.
Məqalənin məzmununa görə məhsuliyyəti müəllif daşıyır.
Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirmədən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarları etmək hüququnu özündə saxlayır.
Məqalələrin məzmunu orjinal, yeni elmi fikir və nəticələri əks etməlidir.
Məqalə tələblərə cavab vermədiyi halda çap olunmur və müəllifə qaytarılmır.
Məqalə həm kağız, həm də elektron formada redaksiyaya təqdim olunmalıdır.
Elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi mütləq şəkildə yazılı şəkildə (imza müəssisə möhürü ilə təsdiq olunmaq şərti ilə) redaksiyaya təqdim olunmalıdır.
Məqalənin sonunda əlaqə üçün telefon nömrəsi qeyd olunması vacibdir.
Məqalənin faylının adında yalnız müəllifin adı və soyadı göstərilməlidir.

Redaksiya ünvanı: Bakı ş., Mətbuat pros., 529,
"Azərbaycan" Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
www.aem.az saytında məqalələr onlayn yerləşdirilir.
E-mail: elmmerkezi@gmail.com
Tel.: +994 (012) 510 63 99
+994 (050) 209 59 68
+994 (055) 209 59 68

Çapa imzalanmışdır: 28.02.2020
Kağız formatı:
H/n həcmi:.
Sifariş: 256

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Ünvan: AZ 1073, Bakı ş., Yasamal r.,
Mətbuat pr, 529-cu məhəllə
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Address: 529 block., Matbuat ave.,
Yasamal dis.,Baku,AZ 1073
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Адрес: AZ 1073, г.Баку., Ясамальский р.,
Метбуат пр., 529-ый квартал
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68